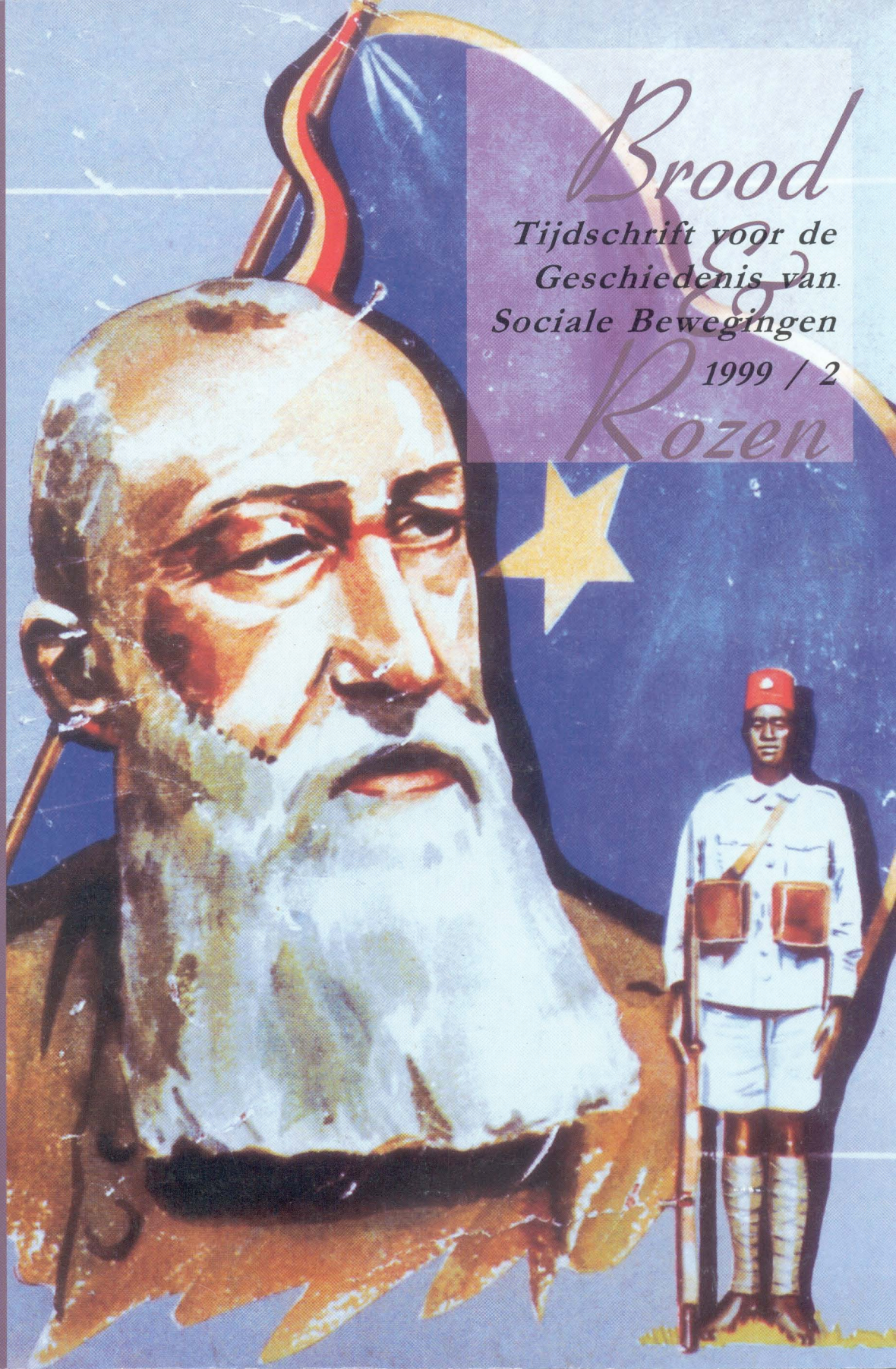


Brood

Tijdschrift voor de
Geschiedenis van
Sociale Bewegingen

1999 / 2

Rozen



Brood

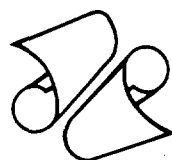
*Tijdschrift voor de
Geschiedenis van
Sociale Bewegingen*

1999 / 2

Rozen

Brood & Rozen

Tijdschrift voor de Geschiedenis van Sociale Bewegingen



Driemaandelijks tijdschrift uitgegeven door het AMSAB
Archief en Museum van de Socialistische Arbeidersbeweging
Bagattenstraat 174, 9000 Gent
Tel.: (09) 224 00 79
Fax: (09) 233 67 11

Lid- en abonnementsgeld

Individueel: 600 fr.
Organisaties: 1500 fr.
Losse nummers: 200 fr.
Bibliotheken: 750 fr.
Themanummers: 400 fr.
De leden ontvangen 'Brood & Rozen' en 'IALHI newsletter' en krijgen korting op de AMSAB-publicaties

Op rekeningnummers

870-0007163-48 //
123-6105500-65, AMSAB vzw,
Bagattenstraat 174, 9000 Gent

870-0005629-66,
AMSAB-Centrum Antwerpen,
Lamorinièrestraat 233,
2018 Antwerpen

Uw persoonsgegevens zullen worden opgenomen in het ledenbestand van AMSAB conform de bepalingen van de wet van 8 december 1992 betreffende de bescherming van de persoonlijke levenssfeer. Ze zullen alleen gebruikt worden om u op de hoogte te houden van de activiteiten van de organisatie. U hebt tevens het recht jaarlijks uw persoonlijke gegevens op te vragen en te laten verbeteren wat eventueel fout is.

Meer informatie hierover kan u bekomen bij het AMSAB.

Openingsuren

AMSAB-Gent: ma: 10-12u; 13-17u; di-vr: 9-12u; 13-17u
AMSAB-Centrum Antwerpen: ma-vr: 9-12u; 13-17u

Voorzitter: Herman Balthazar

Directeur: Wouter Steenhaut

Hoofdredactie: Paule Verbruggen

Eindredactie: Ludwine Soubry

Redactiesecretariaat: Peggy Bamps, Michèle Beernaerts,
Gwendolina Van Hoecke

Kernredactie: Piet Creve, Denise De Weerd, Bart De Wilde,
Hendrik Ollivier, Ludwine Soubry, Omar Van Hoeylandt, Martine
Vermandere, Paule Verbruggen

Redactieraad: Wouter Dambre (VRT-journalist), Eric Defoort
(KUB), Gita Deneckere (RUG), Maria De Waele (MIAT), Anne
Morelli (ULB), Jan Ouvry (journalist), Patrick Pasture (HIVA), Koen
Raes (RUG), Bob Reinalda (KU-Nijmegen), Marc Reynebeau
(journalist), Peter Scholliers (VUB), Marcel van der Linden (IISG),
Rudi Van Doorslaer (SOMA), Sylvia Van Peteghem (RUG), Guy
Vanthemsche (VUB)

Illustraties: Rita Calcoen, Lieve Cosyns, Nathalie Demeester, Rik
Hemmerijckx, Ludwine Soubry, Greet De Neef (KADOC),
Françoise Morimont (Koninklijk Museum voor Midden-Afrika), Luc
Vints (KADOC)

Vormgeving: Patricia Rau

Verzending en abonnementen: Peggy Bamps, Luc Beirnaert,
Gwendolina Van Hoecke

Advertenties: Peggy Bamps

Druk: Druk in de weer, Forelstraat 35, 9000 Gent

Alle illustraties behoren tot de AMSAB-collectie, tenzij anders
vermeld

ISSN: 1370-7477

Omslagillustratie: Album van chocolade Jacques over Congo, 1948

Edito **Bijdragen**

Zana Aziza Etambala p.7

Radioscopie van een kolonie: Belgisch-Congo 1908-1960,
Guy Vanthemsche p.9

De Belgische socialisten en Congo 1895-1960,
Guy Vanthemsche p.31

Arbeidersopstanden en het ontstaan van inlandse syndicaten:
de houding van de Katholieke Kerk, (1940-1947),
Zana Aziza Etambala p.67

Communisme et anticommunisme au Congo (1920-1960),
Benoit Verhaegen p.113

Congolese Trade Unionism: The Colonial Heritage,
Georges Martens p.129

Een voetnoot in de koloniale geschiedenis?
Congolese vrouwen en de verkiezingen in Belgisch-Congo,
Piet Creve p.150

Cardijn in Congo.
De ontwikkeling en betekenis van de Katholieke
Arbeidersjeugd in Belgisch-Congo, *Karl Catteeuw* p.153

La contestation politique des jeunes à Kinshasa à travers
l'exemple du mouvement 'kindoubill' (1950-1959),
Ch. Didier Gondola p.171

De la surpolitisation à l'antipolitique, quelques remarques en
marge de l'histoire du mouvement ouvrier à l'Union minière
du Haut-Katanga (UMHK) et à la Gécamines, 1920-1996,
Donatien Dibwe dia Mwembu, Bogumil Jewsiewicki p.185

Le Pari Congolais: Whose Congo? Whose Gamble?
John Higginson p.201

Portret

Gabrielle Sillye, une pionnière au coeur de l'Afrique du
début du siècle, *Françoise Morimont* p.219

Alfred Marzorati.
Portret van een koloniaal ambtenaar-hoogleraar met visie,
Ingeborg Vijgen p.233

Bronnen

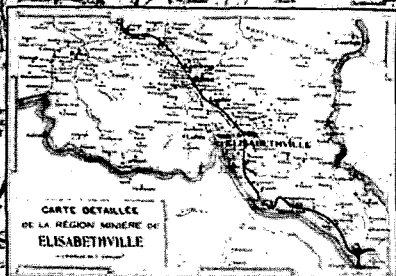
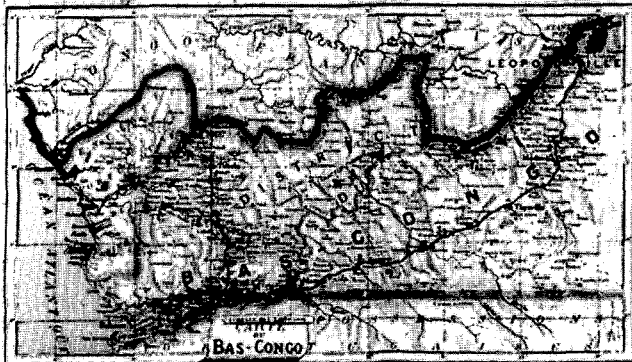
Archieven van en over sociale bewegingen in Belgisch-Congo.
Een overzicht, *Heinz Evert, Milou Rikir, Paule Verbruggen,*
Luc Vints p.248

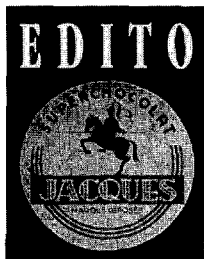
Kroniek

The neighbour's burden.
De Nederlandse sociaal-democraten en de koloniale ervaring,
Piet Creve p.254

SAMENVATTINGEN p.256

CONTACTADRESSEN AUTEURS p.259

[illegible]



Toen de redactie mij uitnodigde om mer over sociale bewegingen in om het voorwoord te schrijven, heb Het onderwerp, dat mij zeer rele- In het najaar van 1994 maakte ik een aantal christelijke sociale organisaties. Twee jaar later, in het voorjaar van 1996, werd mij een tweede kans geboden om er in diverse contreien op zoek te gaan naar jeugd-, vrouwen-, arbeiders- en boerenverenigingen.

In België keken diverse niet-gouvernementele organisaties vol verwachting naar het Kongolese sociale middenveld. Zij konden beter dan wie ook - zo dachten ze - de aspiraties van het lijdend volk repertoriëren en oriënteren en vooral overmaken aan de vaak onbereikbare socio-politieke beleidsmakers. Ik vermoed dat het idee om een speciaal *Brood & Rozen*-nummer te wijden aan de geschiedenis van de sociale bewegingen in de vroegere tiende Belgische provincie, wellicht niet zo vlug zou ontkiemd zijn, als de Belgische ngo's het ontwikkelingsdebat niet gecentreerd hadden rond die Kongolese 'société civile'.

Het was evident dat dit project ook een historische dimensie kreeg. Zoals de huidige Kosovocrisis voor sommige historici een aanleiding is om terug te blikken op het bewogen verleden van het Balkangebied, zo ook zal wellicht de bliksemsnelle opkomst van de Kongolese burgermaatschappij dit tijdschrift, dat de studie van de sociale bewegingen beoogt, geïnspireerd hebben tot historisch onderzoek naar de wortels ervan.

Sociale bewegingen in Belgisch-Congo; het is een terrein met veel voetangels en klemmen. Het fenomeen van maatschappelijk engagement in een koloniale samenleving kan niet als een evidentie beschouwd worden: een koloniale maatschappij is geen normale maatschappij.

Gelukkig wordt deze artikelenreeks voorafgegaan door een 'radioscopie' van de kolonie (Guy Vanthem-sche), zoniet had de lezer misschien de specifieke dualiteit van deze koloniale samenleving - met een dominerende blanke minderheid en een gedomineerde zwarte meerderheid - uit het oog verloren. De sociale organisaties waren een top-down verschijnsel, zij waren gecreëerd naar de blanke overheersers beeld en gelijkenis en werden bovendien door hen op paternalistische wijze bevoogd zonder enige inspraak van de 'overwonnenen'. De vraag is dan ook terecht of de Congolees zich bijvoorbeeld in eerste instantie een zwarte arbeider voelde, die hunkerde naar solidariteit met zijn werkmakers tegenover een blanke patroon of een gedomineerde en ondergeschikte zwarte, voor wie rassenbewustzijn primeerde op klassebewustzijn!

In dit nummer wordt ruime aandacht besteed aan op Europese leest geschoeide sociale organisaties zoals de KAJ (Karl Catteeuw) en het ACV en ABVV (George Martens). De discussie wordt ook opengetrokken en er wordt gepeild naar de houding van diverse politieke partijen, zoals de BWP (Guy Vanthem-sche) en de KP (Benoît Verhaegen), alsook van de machtige Katholieke Kerk (Zana Aziza Etambala), in verband met Congo in het algemeen, en met het arbeidersvraagstuk in het bijzonder. Het is een geruststelling dat geen enkel auteur zich als hofhistoricus heeft opgeworpen.

De schijnwerpers worden zelfs gericht op een figuur als Alfred Marzorati (Ingeborg Vlijen), die voor zijn tijd een sociaal en politiek vooruitstrevende kijk had op het koloniale gebeuren, maar veel minder in

mee te werken aan een themanum- Belgisch-Congo en mij de eer gunde ik spontaan enthousiast gereageerd. vant leek, boeit mij sedert geruime tijd. in Kongo (ex-Zaire) nader kennis met

de historische kijker liep dan de ietwat jongere, en naar mijn oordeel, levenskrachtiger persoonlijkheid Jef Van Bilsen.

En zoals dit nogal eens het geval is in de koloniale historiografie, de vrouwen komen er nauwelijks bij te pas. Het verhaal van Gabrielle Sillye, een interessante dame die in het begin van de eeuw in de kolonie arriveerde en er haar dagdagelijkse ervaringen met de lokale bevolking niet alleen op schrijft, maar ook op fotopapier heeft gezet, vormt daar een gelukkige uitzondering op (Françoise Morimont). Al hebben andere vrouwen, religieuzen en lekenhelpsters, meer sociaal dynamisme aan de dag gelegd dan zij. Voor de Afrikaanse vrouwen zelf is door een spijtig toeval (een aantal auteurs haakten af) weinig plaats voorbehouden. Zij vormen als het ware een voetnoot in de koloniale geschiedschrijving (Piet Creve). Uit het voorafgaande zou de lezer kunnen denken dat de optiek van deze bundel eurocentrisch is, maar naast Europese worden ook Congolese verhalen gebracht.

De overheerser heeft zich altijd zeer argwanend en vijandig getoond tegenover inlandse associaties die spontaan waren ontstaan en trad telkenmale bijzonder repressief op tegen autochtonen die initiatieven namen op sociaal, politiek en religieus vlak.

De Congolezen, en dat is een publiek geheim, hebben zich nooit massaal aangesloten bij die moderne sociale bewegingen die door de blanke peetooms boven het doopvont werden gehouden. De zwarte gemeenschappen waren op hun beurt wantrouwig en aan de vooravond van de onafhankelijkheid zouden tal van de Congolese medewerkers van die organisaties van collaboratie worden beschuldigd. Dat men riskeert deze sociale geschiedenis doorheen een Europees prisma te bekijken lijkt een gegronde vrees. Dit komt vooral omdat men traditioneel die sociale studies baseert op Europese archivalia en documentalia. De hoofdrolspelers zijn Belg of blank en de naamloze figuranten, wier taal men niet spreekt en wier cultuur men nauwelijks kent, zijn dan Congolees of zwart.

Een paar auteurs zijn er met succes in geslaagd deze Congolezen een stem te geven. Een stem betekent hier woorden, een taal ... zoals dat zeer behoorlijk wordt beschreven in de bijdrage van John Higginson. De bijdrage van Didier Gondola, over de Kindoubill, een Congolese organisatie die aan de vooravond van de onafhankelijkheid ontstond buiten het formele koloniale circuit, in het milieu van de ongeschoolde en deliquente jongeren van de hoofdstad Kinshasa (ex-Leopoldstad), is daarvan een prachtvoorbeeld. Geen enkele blanke stond aan de wieg ervan! Een zonderlinge blanke pater, maar door de zwarte jongeren geliefd, ging zich ervoor interesseren. Maar om het ware verhaal ervan te kennen, is het geenszins voldoende om te gaan speuren in het een of ander kerkelijk of administratief archief uit de koloniale tijd.

Even boeiend zijn de reflecties in verband met de geschiedenis van de arbeidersbeweging in de Union minière (Donatien Dibwe en Bogumil Jewsiewicki). Tal van oudere arbeiders van dit mastodontbedrijf werden ondervraagd. Of hun verhaal volledig waarachtig en objectief is, is hier misschien maar van secundair belang. Hun interpretatie van de evenementen werpt een ander licht op de sociale geschiedenis van de Katangese provincie.

Het harmonisch samenbrengen van zowel 'blanke' als 'zwarte' verhalen, lijkt mij een verrijking voor de Congolese en/of koloniale historiografie. Ongetwijfeld is dat de grote verdienste van deze bundel.

Dr. Zana Aziza Etambala



Aanleg van de spoorlijn Matadi-Stanley-Pool, 1889-1898 (collectie de Lichtervelde)

Radioscopie van een kolonie: Belgisch-Congo 1908-1960

Guy Vanthemsche, hoofddocent sectie Geschiedenis VUB

Inleiding

In 1885 kon een tienjarige jongen in Antwerpen zijn avontuurlijke oom uitwinnen, één van de eerste 'pioniers' die naar dat nagenoeg onbekende gebied vertrok. In 1960 kon diezelfde persoon, nu een 85-jarige man, in de luchthaven van Zaventem zijn kinderen en kleinkinderen opvangen die de chaos van het pas onafhankelijke Congo ontvluchtten.

1885-1960: vijfenzeventig jaar lang - niet meer dan de duur van één mensenleven - was Congo koloniaal gebied. Naar de maatstaven van de wereldgeschiedenis vertegenwoordigt de kolonisatie dus slechts een korte periode. Maar de veranderingen die ze teweegbracht, waren immens. Twee totaal verschillende samenlevingsvormen kwamen op bruuske wijze met elkaar in contact. Eén van beide zette de toon; de andere moest ondergaan. In uitgestrekte gebieden werd het maatschappelijk landschap op enkele decennia grondig gewijzigd. Dat proces was uiterst ingewikkeld. De tradi-

tionale Afrikaanse structuren verdwenen niet eensklaps; de beschaving, de moderniteit of het kapitalisme (de externe, Europese prikkel kreeg en krijgt nog steeds verschillende etiketten opgeplakt) vervingen niet plots het 'oude'. 'Oud' en 'nieuw' werden op subtiële wijze vervlochten. Om die evolutie goed te begrijpen, zouden we eerst de werking van de pre-koloniale Afrikaanse maatschappijen moeten analyseren. We zouden ook nauwkeurig moeten observeren hoe de gekoloniseerden zich onder het koloniale juk gedroegen (het zou immers verkeerd zijn hen te beschouwen als louter passieve instrumenten in handen van de blanke kolonisatoren). We zouden tenslotte ook moeten nagaan welke pre-koloniale mechanismen (min of meer aangepast) bleven voortbestaan ondanks (of misschien juist omwille van) de koloniale overheersing. Zo'n analyse zou heel wat bladzijden vergen. De ruimte waarover we beschikken is echter beperkt. Noodgedwongen zullen we hier dus keuzen moeten maken.

Opzettelijk staat in de titel het woord radioscopie. We willen de koloniale realiteit immers op

een vrij eenvoudige en zelfs rudimentaire wijze doorlichten. We trachten haar essentiële articulaties te onderscheiden. We zullen niet proberen na te gaan hoe het maatschappelijk weefsel functioneerde. We bieden dus geen fysiologie of een scan van de koloniale samenleving. Vermits het maatschappelijk geraamte door de kolonisator werd uitgebouwd en opgelegd, benadrukt onze tekst veeleer de Belgische kant van het gebeuren. De Congolese beleving ervan komt bijgevolg veel minder aan bod. Bovendien zullen we ons blikveld nog verder vernauwen door een chronologische klemtoon te leggen. De periode van de Onafhankelijke Congostaat, ingesteld en beheerst door Leopold II (1885-1908), zal hier nauwelijks aan bod komen. We houden het bij de krachtlijnen van het koloniaal beleid van de Belgische Staat, die Leopolds Afrikaanse bezittingen overnam ten gevolge van een internationale protestcampagne tegen de wredeheden begaan in Congo⁽¹⁾. De periode 1908-1960 zal hier dus centraal staan. Ook de dekolonisatie zullen we niet bespreken. Dit stormachtige proces is zo rijk aan gebeurtenissen dat daaraan een heel aparte studie zou moeten gewijd worden. Tenslotte willen we ook duidelijk onderstrepen dat onderhavige synthese geenszins origineel is. Een nieuwe kijk op de Belgische kolonisatie zal de lezer hier zeker niet vinden. We steunen immers ruimschoots op het baanbrekende werk van vermaarde Congo-kenners als Stengers, Vellut, Peemans, Jewsiewicki en andere auteurs waarvan de werken in de voetnoten vermeld worden⁽²⁾. De Congolese historici hebben nu ook zelf het heft in handen genomen. De jongste jaren produceerden ze heel wat waardevolle historische studies - onder meer de recente en omvangrijke synthese van de Congolese geschiedenis door Isidore Ndaywel⁽³⁾.

De economische structuur

Het Belgisch koloniaal bewind veroorzaakte in Congo een grondige mutatie van de productieve activiteiten. Totaal nieuwe goederen werden op een totaal nieuwe wijze voortgebracht. De manier waarop dat gebeurde, was van doorslaggevend belang voor het uitzicht van de hele samenleving. Welke waren de specifieke kenmerken van het koloniaal bewind op economisch gebied?

De verwevenheid van overheid en privé-kapitaal en de grote concentratiegraad

Welke rol speelden de economische factoren in de opbloei van het kolonialisme op het einde van de vorige eeuw? Die vraag heeft al heel wat stof doen opwaaien. Men moet zich hier echter hoeden voor simplismen, zowel in de ene zin (bevestiging van het oorzakelijk karakter van die factor) als in de andere (de ontkenning ervan). De totstandkoming van de Belgische koloniale aanwezigheid in Centraal-Afrika bewijst dat het onmogelijk is een eenvoudige band te leggen tussen de zogenaamde 'behoeften' van 'het' kapitalisme en de koloniale koorts van rond de jaren 1880 ('noodzaak' aan grondstoffen, of afzetmarkten, of kapitaalinvesteringen van de Europese grootbedrijven).

De koloniale ambities van Leopold II ontstonden immers in een klimaat van scepticisme of zelfs wantrouwen van het Belgisch establishment, ook in de kringen van het grootkapitaal. De vorst ondervond bijvoorbeeld heel wat moeilijkheden om de eerste koloniale ondernemingen te financieren. Het was niet gemakkelijk om voldoende investeerders te vinden die wilden participeren in het kapitaal van de Compagnie du Congo pour le Commerce et l'Industrie (CCCI, 1886/87), ouderdomsdeken van de Congolese ondernemingswereld en latere hoeksteen van de Congolese economie. De spoorlijn Kinshasa-Matadi, echte levensader voor de Con-

golese economie, werd gebouwd door de Compagnie du Chemin de Fer du Congo (CFC, 1889), een dochtermaatschappij van de CCCI, waarvan de Onafhankelijke Congostaat 40% van de aandelen bezat. Bijkomende overheidssteun was bovendien onontbeerlijk om de maatschappij van de faling te vrijwaren.

Een kentering kwam er rond de eeuwwisseling, enkele jaren voor de overdracht van Leopolds overzees gebied aan de Belgische Staat. Een symbolische datum is 1906: de Société Générale de Belgique (SGB) verscheen dan "en force" op het Congolese terrein. Ze was medestichter van drie maatschappijen die al gauw sleutelondernemingen in de koloniale economie zouden worden: de Union minière du Haut-Katanga (UMHK), de Forminière en de BCK (Compagnie du Chemin de Fer du Bas-Congo au Katanga). Hoewel die ondernemingen tot de sfeer van de Generale werden gerekend en daar nu nog mee geassocieerd worden, had de SGB niet altijd de meerderheid van hun aandelen in handen. Door ingewikkelde financiële constructies was de koloniale overheid de belangrijkste stemgerechtigde in de UMHK en de Forminière. Maar in de praktijk vertrouwde de overheid het beheer van de maatschappij volledig toe aan SGB-mensen. Een ander voorbeeld van de ondersteuning van het privékapitaal door de overheid vinden we bij de groep-Empain, die vanaf het begin van de eeuw ook actief werd in de kolonie. De meerderheid van de aandelen van de Compagnie des Chemins de Fer du Congo Supérieur aux Grands Lacs Africains (CFL, 1902) was wel degelijk in privéhanden, maar de overheid had aan die onderneming een interestgarantie toegerekend: in geval van verlies zou het koloniaal budget haar een dividend van 4% toekennen. Deze enkele voorbeelden illustreren heel duidelijk de grote administratief-juridische, financiële en zelfs persoonlijke verwevenheid tussen

overheid en grootkapitaal, een specificiteit van de Belgische koloniale structuur. Dit kenmerk heeft een beslissende invloed uitgeoefend op de dynamiek van de Congolese samenleving tijdens en zelfs na het koloniale regime⁽⁴⁾. SG-voorman Jadot zei: "*Nulle part, dans n'importe quelle colonie, il n'est d'exemple d'une participation de l'Etat dans les sociétés concessionnaires aussi importante que celle que la Colonie (du Congo belge) détient dans les sociétés de 1906*"⁽⁵⁾.

Naast de verwevenheid tussen (koloniale) Staat en grootkapitaal moet ook gewezen worden op de sterke concentratie van de bedrijfsstructuur in Congo. Enkele kapitaalgroepen (vooral de SGB) namen het gros van de geïnvesteerde kapitalen voor hun rekening⁽⁶⁾. In 1950 vertegenwoordigden vier groepen 70% van die kapitalen (de SG 45% op haar eentje). De loontrekkende bevolking was overwegend in enkele zeer grote ondernemingen tewerkgesteld. In 1950 werkte 41% van de gesalarieerden in de amper 111 bedrijven die meer dan 1000 werknemers telden (nauwelijks 1,8% van het totaal aantal bedrijven)⁽⁷⁾. Beide gegevens droegen uiteraard bij tot een grote machtsconcentratie in de koloniale besluitvormingsprocessen. De bekende historicus en specialist van de Congolese geschiedenis, Jean Stengers, drukte die toestand zeer gevat uit met volgende beeldspraak: "*Avec un peu de chance, un promeneur pouvait croiser en une journée, dans le Parc de Bruxelles, tous les hommes qui dirigeaient le Congo*"⁽⁸⁾. Hoge ambtenaren stapten vaak over naar de privésector. Omgekeerd gebeurde het ook dat leidende figuren uit grote privébedrijven hoge officiële functies waarnamen, hoewel de voorbeelden hiervan minder talrijk zijn. Enkele zakenlui, zoals Renkin en Godding, werden minister van Koloniën en CCCI-voorman, Lippens werd gouverneur-generaal.

Zo ontstond een maatschappelijke structuur die door haar grote concentratie en de verstrengde



*Mijnwerker in de mijn Prince Léopold van de Union minière
du Haut-Katanga (Koninklijk Museum voor Midden-Afrika)*

ling tussen overheid en privé, een vruchtbare grond leverde voor de machtsuitoefeningsmechanismen die kenmerkend zijn voor het onafhankelijke Congo/Zaire. De 'kleptocratische' methoden ('heerschappij door dieven') die Mobutu (en opvolgers?) toepaste (resp. toepasten), steunden op de economische concentratie en op de verbondenheid van de administratie met de grootschalige productie. Eén van de belangrijkste kenmerken van de post-koloniale Afrikaanse maatschappijen bestaat hierin: via de bezetting van het staatsapparaat beheersen de leidende elites ook de economische activiteit; ze gebruiken die positie voor hun eigen verrijking en die van hun cliënten⁽⁹⁾. Door de typische structuur van het Belgisch koloniaal apparaat heeft dit fenomeen zich in Congo/Zaire sterk kunnen ontwikkelen.

De productieve activiteiten in Belgisch-Congo

Die kenmerken hingen natuurlijk samen met de aard van de koloniale productie. Die kende enkele specifieke zwaartepunten. De mijnbouw heeft zich bijzonder sterk ontwikkeld. In 1958 vertegenwoordigde de ertsenexport 11,2 miljard BEF, de agrarische export 8,9 miljard BEF.⁽¹⁰⁾ Dit aandeel was sterker dan in welke andere Afrikaanse kolonie ook (Zuid-Afrika en Rhodesië terzijde gelaten). Congo/Zaire bekleedde bijgevolg een geprivilegieerde plaats in de wereldeconomie (in 1929: 3e koperproducent ter wereld; 1e kobaltproducent ter wereld, 75% van de wereldproductie in 1956; 1e wereldproducent van industriële diamant; leidende rol in de uraniumproductie: aan de rol van Congo in de vervaardiging van de eerste Amerikaanse atoombom moet niet herinnerd worden). Hierdoor verwierf die streek ook een zeer belangrijke plaats in het spel van de grootmachten. Tijdens de onafhankelijkheidscrisis zei de Britse premier MacMillan: "*Now the Congo may play the role of Serbia. Except for the*

terror of nuclear power on both sides, we might easily slide into the 1914 situation"⁽¹¹⁾. De buitengewone economische rijkdommen die door de Belgische kolonisatie voor het voetlicht werden gebracht, zijn uiteraard van het grootste belang om de huidige geopolitieke situatie van het land te begrijpen.

Naast de mijnsector was natuurlijk ook de landbouwsector van groot belang. Die bestond uit twee componenten: de 'Europese' en de inlandse. Ook in die eerste component overheerste de grootschalige onderneming. Plantages als die van de Huileries du Congo Belge (HCB), strekten zich uit over enorme oppervlakten en namen een groot deel van de agrarische exportproductie voor hun rekening. Maar ook de inlandse agrarische producent zorgde voor uitvoer. Katoen werd bijvoorbeeld op die manier voortgebracht en de wereldmarkt opgestuurd. Die exportproductie was bovendien niet de enige productieve activiteit van de inlander: hij (of preciezer gezegd: zij) produceerde ook voor eigen gebruik. Aan de vooravond van de onafhankelijkheid resulteerde die complexe structurering van de landbouwsector in een problematische toestand, voorbode van de later steeds acuter wordende landbouwproblematiek. Naast een dynamische Europese landbouwsector, stagneerde de inlandse agrarische productie. Daarom moesten steeds grotere hoeveelheden voedsel worden ingevoerd (in 1959 bedroeg de jaarlijkse aangroei van de bevolking 2,39%, terwijl de inlandse voedselproductie slechts met 1,7% per jaar toenam; tussen 1955 en 1959 steeg de voedselimport van 116.000 naar 188.000 ton)⁽¹²⁾.

Hoe is die specifieke economische toestand te verklaren? Welke beleidsopties werden genomen tijdens het koloniale regime? Om op die vragen te antwoorden, moeten we de koloniale economische politiek even onder de loep nemen.

Het economisch beleid

Het economisch beleid heeft de uitbouw van een grootschalige, geconcentreerde exportactiviteit altijd centraal gesteld. Dit lijkt vrij evident, gezien het fundamentele structurele kenmerk dat we zopas hebben onderstreept, namelijk de verwevenheid van overheid en grootkapitaal. Maar door een te sterke nadruk te leggen op het probleemloze, eensgezinde en 'evidente' karakter van de koloniale politiek, dreigen enkele belangrijke nuances verloren te gaan. Het beeld van de 'koloniale drievuldigheid' is ruim bekend: Administratie, Kapitaal en Kerk ondersteunen elkaar om de koloniale heerschappij te realiseren. In grote trekken is dat beeld natuurlijk correct: tussen die drie actoren bestond effectief een symbiose. Toch bestonden er ook onderhuidse spanningen; meningsverschillen gaven aanleiding tot (min of meer discrete) debatten. Dergelijke spanningen bestonden tussen de Kerk en het grootkapitaal, tussen de overheid en het grootkapitaal en zelfs tussen verschillende fracties van de productieve sector. We illustreren die problematiek door snel de belangrijkste etappes van het economisch beleid te overlopen. De uitbouw van een grootschalige exportactiviteit veronderstelde natuurlijk de aanleg van een uitgebreid transportnetwerk. Na de Eerste Wereldoorlog werd hiervoor inderdaad een grote inspanning geleverd. In 1925 vertegenwoordigde het transportmateriaal niet minder dan 39% van de totale waarde van alle ingevoerde uitrustingsgoederen (die zelf 43% van de totale invoer vertegenwoordigden)⁽¹³⁾. De spoorwegbouw kreeg hierbij de prioriteit. Het profiel van het transportnetwerk werd bepaald door één bekommernis: de uitvoer van de geproduceerde primaire goederen en de invoer van afgewerkte goederen. Het gebeurde dus meer dan eens dat de infrastructuur het best was uitgebouwd in de streken die het minst bevolkt wa-

ren, maar die het rijkst waren aan ertslagen. In de uitbouw van het Congolese transportwezen speelde ook een politieke factor mee. De grondstoffen moesten naar de buitenwereld worden geëvacueerd via het 'nationale' territorium, zelfs al bestonden er evidentier uitvalswegen via andere koloniale gebieden (vanuit Katanga bijvoorbeeld via Portugees Angola of de zuidelijke en oostelijke Britse bezittingen). Die dubbele motivering verklaart de typische ruimtelijke structuur die het transportsysteem in de Belgische kolonie aannam.

Die infrastructuurbouw stelde een groot financieringsprobleem. Eén van de basisbeginselen van het Belgisch kolonialisme eiste dat de financiën van het moederland gescheiden bleven van die van de kolonie. Deze laatste mocht niets (of zo weinig mogelijk) kosten aan de nationale schatkist. Met andere woorden: de gekoloniseerden moesten hun onderwerping met eigen middelen betalen. Op bondige wijze kan men de financiële relaties tussen België en zijn kolonie als volgt samenvatten: Congo kostte België zeer weinig maar bracht veel op⁽¹⁴⁾. Na de Eerste Wereldoorlog moest een enorme inspanning geleverd worden om de koloniale economische activiteit van de verstikking te redden: het transportsysteem was immers helemaal ontoereikend. De infrastructurele investeringen liepen echter zo hoog op dat het koloniale budget (vnl. gevoed door inlandse belastingen, naast eerder lichte in- en uitvoertaksen en bedrijfsbelastingen) die zelf niet kon dragen. Daarom werd in het begin van de jaren '20 uitzonderlijk afgezien van het principe van de gescheiden financiën. België zette een grootscheeps financieringsplan voor de kolonie op touw (het zgn. plan-Franck, naar de naam van de toenmalige minister van Koloniën).

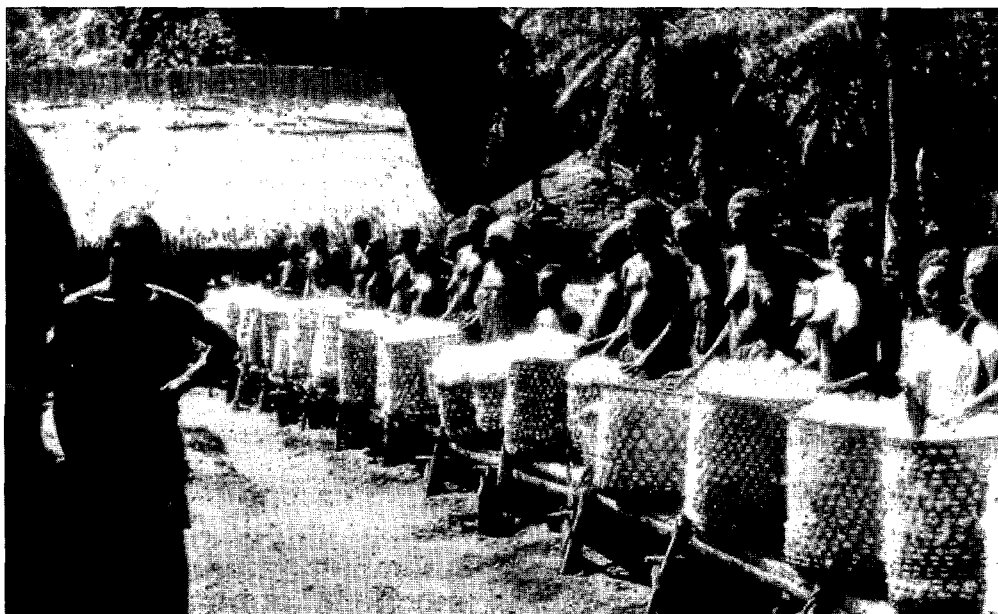
De sterke nadruk op de uitbouw van de grootschalige exportactiviteit, meer bepaald in de mijnsector, veroorzaakte echter ook enorme

sociale problemen. Door het gebrek aan betrouwbare statistieken is de demografische evolutie zeer moeilijk, ja zelfs onmogelijk te becijferen. Toch lijkt het aannemelijk dat de Congolese bevolking er tussen 1885 en de jaren '20 merkkelijk op achteruit is gegaan. In de jaren '20 en '30 schijnt de bevolking gestagneerd te hebben rond de 10 miljoen⁽¹⁵⁾. Vlak na de Eerste Wereldoorlog slaakten bepaalde koloniale autoriteiten een ware alarmkreet. Zo bijvoorbeeld de Commission Permanente pour la Protection des Indigènes: als er niet werd opgetreden, zou de autochtone bevolking er nog verder op achteruitgaan⁽¹⁶⁾. Vooral de tomeloze rekruteringsmethoden van de grootbedrijven dreigden de plaatselijke bevolkingsstructuren helemaal te ontworsten. Onderzoekscommissies van de overheid (1924, 1928) stelden tenslotte voor, de wervingsactiviteiten aan bepaalde maximumpercentages te onderwerpen. De grote bedrijven zelf begonnen trouwens over te schakelen op andere uitbatingsmethoden⁽¹⁷⁾. Zware investeringen in gemechaniseerde productiemiddelen moesten de productiviteit verhogen. De oorspronkelijke, rudimentaire uitbatings technieken impliceerden een zeer 'verspillende' inzet van (snel schaars wordende) arbeidskrachten. Op termijn was dat gevaarlijk voor het voortbestaan van de bedrijven zelf. Daarom werd stilaan overgegaan naar een 'zuiniger' omgang met de zwarte arbeidskrachten. Er kwamen meer sociale investeringen: op de fameuze paternalistische politiek van het Belgisch grootbedrijfswezen in Congo komen we straks nog terug.

De onafgebroken uitbouw van grootschalige exportbedrijven blééf echter voor problemen zorgen. Inlanders werd vaak op gedwongen wijze weggehaald uit hun traditionele leefkaders, om ze als loonarbeiders in te zetten in de grote ondernemingen. Sommige Belgische koloniale milieus hadden kritiek op die toenemen-

de proletarisering van de autochtone bevolking. Dat was het geval van bepaalde kerkelijke autoriteiten: ze verwierpen de geforceerde industrialisering van de kolonie en wensten een geleidelijker en ruraal gericht 'beschavingsmodel'. Luisteren we bijvoorbeeld naar de bisschop van Katanga, mgr. de Hemptinne: "*Un bouleversement complet s'opère dans la masse indigène. La situation paraît grave et inquiétante. [...] à développer les entreprises européennes jusqu'à la limite des disponibilités de main-d'oeuvre, on risque à tout moment la rupture d'attelage [...]. Notre politique coloniale en matière économique et sociale paraît exiger un redressement*"⁽¹⁸⁾. Dergelijke pleidooien vielen uiteraard niet in goede aarde bij de vertegenwoordigers van het grootkapitaal. CCCI-voorzitter (en ex-gouverneur-generaal van Congo) Maurice Lippens stelde volgende (retorische en pathetische) vraag: "*Faut-il, comme d'aucuns le prétendent - avec un sentimentalisme, ou plutôt, une sensiblerie sociale malade - adopter une politique nouvelle, rompre avec tout ce que nous avons fait, et quitter le sentier si péniblement tracé dans l'Afrique ténébreuse de Stanley, sentier dont nous avons fait la grande et belle voie de pénétration de notre civilisation au Congo?*"⁽¹⁹⁾ Uiteraard luidde het antwoord neen: de grootbedrijven moesten de hoeksteen van het Belgisch koloniaal beleid blijven.

Vanaf 1929 werd Congo echter volop getroffen door de economische wereldcrisis. Als producent van primaire goederen incasseerde de kolonie bijzonder rake klappen. Prijzen, productie- en handelsvolumes stortten op dramatische wijze ineen. De export bedroeg 340.000 ton, twee jaar later nauwelijks 206.000 ton⁽²⁰⁾. Het grootbedrijfswezen werd in zijn voortbestaan bedreigd. Het eiste - en bekam - een massale reddingsactie van de koloniale en Belgische Staat. Om de export van de ondergang te redden, voerde de overheid bijvoorbeeld massale verlagingen van de transporttarieven in. De



*Katoen werd door de inlandse boeren verbouwd en dan uitgevoerd
(Uit: Trente années de culture cotonnière au Congo belge 1918-1948)*

begroting van de kolonie werd met gapende tekorten geconfronteerd (een overschot van 54 miljoen in 1928 sloeg om in een tekort van 357 miljoen in 1934)⁽²¹⁾, onder meer door het systeem van de interestgarantie aan de privé-bedrijven dat we hoger vermeldden. De koloniale overheid torste een belangrijk deel van de verliezen van de privésector, een mechanisme dat niet in alle Belgische kringen op vreugdekreten werd ontvangen⁽²²⁾. Die dramatische begrotingssituatie leidde immers tot de tweede inbreuk op het principe van de gescheiden financiën. Vanaf 1933 kwam België met financiële hulp voor zijn kolonie over de brug. Reeds tijdens de koloniale periode bleken de tropische exporteconomieën dus bijzonder kwetsbaar. Die kwetsbaarheid bestaat nog steeds. Ook nu leidt exportcrisis tot enorme ontwrichtingen; de overheidsfinanciën worden geteisterd door grote deficits; financiële hulp wordt geboden door de geïndustrialiseerde landen. Net zoals vandaag, werd ook toen, tijdens de crisis, gepleit voor een alternatief 'ontwikkelingsmodel' (om een anachronistische term te gebruiken). Niemand minder dan de hertog van Brabant, de latere Leopold III, verdedigde bijvoorbeeld een geleidelijke en 'rurale' kolonisatie: "[...] l'état moral et matériel de l'indigène n'a pas évolué dans une mesure suffisante. [...] la politique suivie jusqu'à présent n'a donc pas atteint tous les buts souhaités. [...] l'avenir appartient aux colonies où l'exploitation de la terre se fera dans les conditions les plus économiques et ceci ne peut avoir lieu que par l'entremise de l'indigène"⁽²³⁾. Het pleidooi van de kroonprins voor de "paysannats indigènes" (zie hieronder) viel daarom ook niet bij iedereen in goede aarde. De zakenwereld betreurde "[...] la trop grande brièveté du discours princier"; "[...] les critiques ne lui ont pas été ménagées dans les milieux coloniaux", voegde men er voor alle duidelijkheid aan toe⁽²⁴⁾.

In de tweede helft van de jaren '30 geraakte de grootschalige exportactiviteit terug op dreef, dankzij de massale overheidssteun en de algemene verbetering van de wereldconjunctuur. De Tweede Wereldoorlog zorgde echter voor nieuwe problemen én uitdagingen. De kolonie was toen afgesneden van het moederland. Door de enorme vraag van de oorlogvoerende geallieerden werd de economische inspanning van Congo enorm opgedreven. Hierdoor werd de verwerkende nijverheid sterk gestimuleerd. Cementfabrieken, textielbedrijven, brouwerijen enz. vermenigvuldigden zich⁽²⁵⁾. Reeds voor de Tweede Wereldoorlog had de verwerkende nijverheid hier en daar in Congo wortel geschoten. Die tendens was op verzet gestoten bij de Belgische industriëlen die niet wensten dat de eigen kolonie een concurrent zou worden. Toch heeft het 'open' karakter van de handelsrelaties tussen België en Congo bijgedragen tot de vestiging van een (zij het beperkte) secundaire sector. De internationale verdragen stonden een protectionistische politiek in de weg. Die open-deur-politiek maakte dat België zijn eigen producten op de Congolese markt dus niet kon bevoordelen. De handelsrelaties tussen België en Congo vertoonden volgende kenmerken. De goederen voortgebracht in Congo vertegenwoordigden 1% van de totale Belgische import in 1925, 3,8% in 1930, 7,2% in 1935 en tussen 7,5 en 8,2% tussen 1950 en 1955. Van alle goederen die België uitvoerde, gingen slechts 1 à 2% richting Congo tijdens het interbellum, tussen 3,8 en 5,9% in de eerste helft van de jaren '50. In de globale Belgische handelsstructuur betekende Congo dus relatief weinig. Anderzijds was België van veel groter belang als import- en exportgebied voor de Congolese economie: tussen 1950 en 1955 leverde België 36 à 40% van alle goederen die Congo importeerde en kocht het tussen 24 en 48% van alle goederen die Congo exporteerde⁽²⁶⁾. Toch kon-

den producenten van andere landen (bv. de naburige Britse koloniën, of Japan) in vrij grote mate hun goederen in Congo verkopen. Bijgevolg waren de Belgische overheden en economische verantwoordelijken niet echt gekant tegen de vestiging van industriële bedrijven in de kolonie. Ze verkozen dat aan de interne Congolese vraag voldaan werd door plaatselijke ondernemingen, gesticht door Belgische kapitalen, eerder dan door buitenlandse producenten. Ook die factor speelde dus mee in de industriële ontplooiing van Congo net voor en na de Tweede Wereldoorlog. Toch bleven de koloniale verantwoordelijken fundamenteel denken in termen van complementariteit tussen de Belgische en Congolese economie. België zou afgewerkte producten leveren; Congo hoofdzakelijk primaire goederen. In die optiek was de plaats voor eigen Congolese 'industrieën' dus alleszins beperkt. Trouwens, na de oorlog werden verscheidene industriële initiatieven in de kolonie teruggedroscht.

De Tweede Wereldoorlog veroorzaakte nog andere belangrijke kenteringen. In officiële kringen begon men oog te hebben voor de structurele problemen van de Congolese economie, meer bepaald voor de eenzijdige wereldmarkt-oriëntatie en voor de verwaarlozing van de interne productiesector, inzonderheid de landbouw. Er werd ook gewag gemaakt van de schrijnende sociale ellende van de inlandse bevolking. Grote weerklank vonden bijvoorbeeld de woorden van de scheidende gouverneur-generaal Ryckmans, die vlakaf stelde dat: "*Nos indigènes de village n'ont pas de superflu; leur niveau de vie est si bas qu'il doit être considéré non seulement comme incompressible, mais comme inférieur au minimum vital. [...] la masse est mal logée, mal vêtue, mal nourrie, illettrée, vouée aux maladies et à la mort précoce*"⁽²⁷⁾. Een zending van de Senaat in Congo stelde een identieke diagnose: "Er bestaat heel duidelijk een zeer in

het oog lopende wanverhouding tussen hetgeen de inlandse massa verdient en hetgeen ze nodig heeft om een behoorlijk bestaan te leiden"⁽²⁸⁾. Doordat de overheid tijdens de oorlog een grotere economische rol was beginnen spelen, bleef de plan-gedachte ook na de beëindiging van het conflict hangen. In 1949 werd een 'Tienjarenplan voor de economische en sociale ontwikkeling van Belgisch-Congo' uitgevaardigd en toegepast. Dit plan beoogde onder meer een betere uitbouw van de intern gerichte economische activiteit⁽²⁹⁾.

Het verging dit plan echter zoals vele andere: de realisaties strookten niet helemaal met de intenties. De concrete uitwerking van het plan vergeleed naar de traditionele bedding van de koloniale economische politiek. Het agrarisch ontwikkelingsprogramma kwam er uiteindelijk nogal bekaaid van af; de investeringen in transportinfrastructuur voor de evacuatie van grondstoffen werden fors verhoogd en de investeringen in het wegnennet, die een grotere draagkracht moesten geven aan de interne en kleinschalige economische transacties, werden teruggedroscht. Bovendien was de wijze van financiering van het plan ook zeer tekenend. De Belgische schatkist kwam hierin niet tussen: de kolonie moest haar ontwikkelingsplan met eigen middelen betalen, meer precies door middel van leningen. Daardoor zat de kolonie aan de vooravond van de onafhankelijkheid met een grote schuldenlast opgescheept.

Toch kan het decennium vóór de onafhankelijkheid de 'gouden periode' van de Belgische koloniale aanwezigheid in Centraal-Afrika genoemd worden. Mede door het Tienjarenplan (maar ook door de gunstige wereldconjunctuur) maakte de Congolese economie een echte bloeiperiode door. Het nationaal product per hoofd ontwikkelde zich uiterst gunstig in Congo, veel beter dan in tal van andere 'onderontwikkelde' landen⁽³⁰⁾. In die jaren geloofden

sommigen nog (of reeds) in een onstuitbare, lineaire vooruitgang van die onderontwikkelde gebieden. De toekomst zou er echter heel anders uitzien...

De sociale structuur

Economische en sociale aspecten zijn uiteraard intiem verbonden; onvermijdelijk hebben we hierboven dus reeds enkele sociale problemen aangeraakt. Hier zullen we de 'concrete personen' echter beter op de voorgrond brengen: de dragers van de al te abstracte 'economische processen' die we zopas schetsten.

De blanke bevolking

In Congo is de omvang van de blanke bevolking altijd zeer gering geweest. Pas in de jaren '50, tijdens de zopas vermelde bloeiperiode, nam het aantal blanken in Congo vrij sterk toe. In 1922 telde de kolonie amper 9500 blanken (van wie 'slechts' 57% Belgen); in 1930 én 1939: 25.000 blanken (waarvan 69% Belgen) (die stagnatie weerspiegelt, terloops gezegd, de impact van de crisis). Tussen 1950 en 1959 steeg dit aantal echter van 52.000 naar 112.000 (waarvan resp. 75 en 79% Belgen)⁽³¹⁾. Het is ook interessant te kijken naar de activiteit van die bevolkingsgroep. De 44.408 blanken die in 1947 in Congo verbleven, kunnen als volgt worden opgedeeld: 3208 ambtenaren, 4525 missionarissen, 10.087 bedienden in de privésector, 3945 zelfstandigen, 22.643 vrouwen en kinderen. Het is opvallend dat de overgrote meerderheid actief was als loon- of weddetrekkende in het administratief, kerkelijk of bedrijfsapparaat. Zeer weinig Belgen zijn in Congo op eigen houtje fortuin gaan zoeken, bijvoorbeeld als onafhankelijke ondernemer.

Zowel de overheid als de grootbedrijven (niet toevallig vermelden we beide actoren weeral

samen) waren gekant tegen de inplanting van 'kleine blanken'. Massale immigratie zou kunnen leiden tot de vorming van een klasse van (misnoegde en dus gevaarlijke?) "poor whites". Dergelijke inwijkelingen zouden de koloniale overheid heel wat kosten (uitgaven voor infrastructuur, vestigingshulp,...). Ook de grootbedrijven zagen die kleine producenten met lede ogen aan: ze zouden de inlandse arbeidskrachten voor hun neus kunnen weggapen; hun aanwezigheid zou de prijzen van de agrarische goederen de hoogte indrijven enz... De kleine kolonisten zelf voelden zich verwaarloosd, ja zelfs regelrecht opgeofferd. "*Les colons font les frais de la situation créée par le Gouvernement au bénéfice des grandes sociétés*", beweerden ze ronduit⁽³²⁾. De geringe aanwezigheid van 'ingewortelde' blanke kolonisten is van het grootste belang geweest voor de dekolonisatie. België kon immers veel gemakkelijker de touwen met de kolonie losgooien. De meeste blanken die in Congo leefden keerden zonder veel problemen terug naar het moederland: loonafhankelijken of ambtenaren konden in België vrij gemakkelijk een nieuwe broodwinning vinden. Voor de kleine onafhankelijke kolonisten lagen de kaarten echter anders. Congo was in zekere zin hun land geworden. Ze konden het niet verlaten zonder alles te verliezen.

De zwarte agrarische bevolking

We zagen reeds dat de zwarte bevolking het zwaar te verduren kreeg onder de Belgische kolonisatie. Na een moeilijk te becijferen demografische inzinking, stagneerde de Congolese bevolking gedurende het interbellum rond de 10 miljoen. Tijdens de jaren '40 en '50 begon ze toe te nemen: ca. 11 miljoen in 1944, 14,8 miljoen in 1960⁽³³⁾. Tijdens deze periode werd de basis gelegd voor de demografische explosie van de onafhankelijkheidsperiode. Het grootste gedeelte van die bevolking bestond uit loon-



Een 'paysannat indigène' te Shabanza, in de provincie Kasai

onafhankelijke agrariërs. Deze rurale producenten werden op bruuske wijze ingeschakeld in de wereldeconomie. Dit gebeurde door een koloniale dwangpolitiek die verschillende vormen aannam. De invoering van geldbelasting (nodig om de koloniale schatkist te spijzen) was een sterke prikkel voor de overschakeling naar een monetaire economische activiteit, gebaseerd op exportproductie; 20 tot 60% van de cash-inkomens van de inlandse bevolking ging naar de belastingen. Gedwongen arbeidsprestaties (bv. de aanleg of het onderhoud van de wegen) beliepen maximum 60 dagen per jaar in 1933, 120 dagen tijdens de oorlog, 45 dagen erna. De beruchte "portage"-activiteit was (zonder slechte woordspeling) een bijzonder zware last voor de inlandse bevolking, niet alleen omdat ze veel arbeidskrachten aan de agrarische productie onttrok, maar ook omdat ze een hoge tol aan mensenlevens eiste. Vervanging door mechanische transportmiddelen drong zich dan ook meer en meer op om overdreven sociale ontwrichtingen te voorkomen.

Ook de zogenaamde "cultures éducatives" vormden een belangrijk onderdeel van de koloniale dwangeconomie. De autochtone bevolking moest opgevoed worden in onze marktethiek; ze moest dus vastgelegde hoeveelheden primaire exportgoederen voortbrengen (bv. katoen). E. Leplae, directeur-generaal van de Landbouw-directie van het ministerie van Koloniën verantwoordde die verplichting als volgt: "[...] cette obligation est indispensable [...] [Si] nous la supprimions, nous aurions immédiatement la famine dans le Congo entier, et par suite l'arrêt du commerce et de l'industrie. L'indigène congolais est un primitif, qui n'a besoin que de peu de chose; s'il n'y est obligé, il cultive le moins possible"⁽³⁴⁾.

Die opvoeding in onze westerse werkethiek was echter nogal eenzijdig, want die productie kon niet aan vrije prijzen verkocht worden. Aan

grote maatschappijen als de Compagnie Cotonnière Congolaise was in bepaalde streken een aankoopmonopolie toegekend; aan de inlandse producenten werden dan ook zeer lage prijzen opgelegd. Crisis op de wereldmarkt werd op de inlandse agrariër afgewenteld, onder de vorm van drastische prijsverminderingen.

De agrarische exportproductie had dus een dwangmatig karakter, dat gebaseerd was op het voortdurende repressief optreden van de overheid. De grote inspanning die voortvloeide uit de opgelegde prestaties allerhande, bracht de productie voor eigen verbruik in het gedrang (door de kleinere teeltoppervlakten, de geringere arbeidsinspanning, enz.). Zo kwam een verwaarloosde, administratief geleide en uitgerpste landbouwbevolking tot stand. Ook op lange termijn heeft dit nefaste gevolgen gehad: "*Finalement, le monde paysan a été totalement instrumentalisé. La contrainte administrative brise les tentatives d'adaptation dynamique à un système qu'elle favorise par ailleurs. [...] cette passivité forcée aura elle aussi ses conséquences à long terme, notamment sur l'ampleur de la crise agricole dans laquelle s'enfonce le pays après 1960, après que l'appareil de contrainte colonial se sera désagrégé*"⁽³⁵⁾. Vanaf de jaren '30 werd nochtans gepleit voor een andere rurale politiek. De inlandse landbouw moest gedynamiseerd worden, onder meer door de oprichting van de zogenaamde "paysannats indigènes". Dit waren landbouwersvestigingen gebaseerd op rationele, gemoderniseerde uitbatingsmethodes en die op termijn ook naar privébezit zouden evolueren⁽³⁶⁾. Veel uitbreiding hebben die "paysannats" echter niet gekend.

De niet-agrarische zwarte bevolking

Hoewel de Congolese bevolking hoofdzakelijk bestond uit loonafhankelijke agrariërs, was de loonarbeid in Belgisch-Congo belangrijker dan in welk ander Afrikaans gebied ook

(Noord-Rhodesië en Zuid-Afrika uitgezonderd). In 1940 vertegenwoordigden de loonarbeiders 20,6% van het totale aantal "*hommes adultes valides*"; in 1956 was dit aandeel opgelopen tot 38,9%⁽³⁷⁾. Dit proces is niet spontaan ontstaan: ook hier werd dwang gebruikt. De mijnondernemingen hadden uiteraard veel arbeidskrachten nodig. We zagen reeds dat die rekruteringshonger de demografische en economische evenwichten van soms ver afgelegen gebieden in gevaar bracht. In de beginfase van de kapitalistische exploitatie waren de arbeidsomstandigheden bijzonder hard: hoge mortaliteits- en desertiecijfers waren respectievelijk oorzaak en symptoom van de geringe aantrekkingskracht die de loonarbeid op de zwarte bevolking uitoefende. Er bestond toen ook een sterke symbiose tussen de Europese bedrijvigheid en het traditionele platteland. Het werk in loonverband was omkeerbaar: sommige arbeiders keerden na verloop van tijd terug naar hun dorp. Dat platteland diende immers niet alleen als reservoir van verse arbeidskrachten, maar ook als vergaarbak van zieke of oude arbeiders die hierdoor op goedkope manier afgestoten konden worden.

In de loop van de jaren '20 kwam stilaan een einde aan die goedkope maar bijzonder mensverslindende methoden. De arbeidsintensieve productietechnieken bedreigden het voortbestaan van de bedrijven zelf. Daarom schakelden de grote ondernemingen over naar meer kapitaalsintensieve methoden. Vooral de Union minière du Haut-Katanga stond bekend om haar paternalistische stabiliseringspolitiek van de arbeidskrachten. Investerings- en woningbouw, hospitalen, onderwijs, enz., dienden om de arbeiders en hun families beter te verzorgen, maar ook om ze productiever te maken en ze beter te controleren en aan het bedrijf te binden⁽³⁸⁾. Dergelijke verzorgingspolitiek was trouwens een kenmerk van het Belgisch kolo-

niaal apparaat in zijn geheel. Ook de administratie en de missies wilden zich over de zwarten ontfermen. Die paternalistische politiek bereikte een hoogtepunt in de jaren '50. Naar Afrikaanse normen beschikte Congo toen over een uitstekend gezondheidsnetwerk, dat doordrong tot op het platteland. Maar aan het fameuze Belgische paternalisme waren ook minder positieve aspecten verbonden. In 1952 schreven de ULB-wetenschappers Doucy en Feldheim volgende kritische woorden neer: "*Sur le plan politique, le paternalisme retarde l'accession des indigènes aux responsabilités dans la conduite des affaires publiques, car l'individu qui n'assume aucune responsabilité dans la vie journalière, dont l'existence est réglée dans tous ses détails matériels, est certes mal préparé à assumer ses devoirs de citoyens*"⁽³⁹⁾, een analyse waarop we straks terugkomen.

Uiteraard was de sociale ongelijkheid in de koloniale samenleving bijzonder groot: de zwarten, die 99% van de totale bevolking in Congo vertegenwoordigden, bezaten amper 5% van het totale vermogen en trokken slechts 55% van het totale looninkomen⁽⁴⁰⁾. Toch genoten talrijke zwarte loonarbeiders tijdens de jaren '50 van een betere koopkracht. Mede hierdoor kwam een spontane migratie naar de moderne stedelijke en/of buitengewoonterechtelijke gebieden op gang. In de jaren '50 nam de urbanisatie van de zwarte bevolking snel toe. Leopoldstad telde in 1940 een 46.000 zwarte inwoners; in 1955 waren dat er reeds 290.000⁽⁴¹⁾. Die stadsbevolking bestond niet alleen uit loonarbeiders in dienst van privébedrijven; ze telde ook enkele middenklassers. In het koloniaal apparaat voerden zwarten ondergeschikte en uitvoerende taken uit (in de administratie, het leger, de gezondheidszorg, het bedrijfsleven); ze konden echter niet opklimmen tot de hogere echelons van hun respectievelijke hiërarchieën. Die Congolezen duidde men aan met de

term évolués, omdat ze de westerse zeden en opvattingen (min of meer) hadden overgenomen. Maar een levenskrachtige Congolese middenklasse, bestaande uit kleine ambachtslui, handelaars of agrarische ondernemers en dus, a fortiori, uit kapitaalkrachtige en dynamische zwarte ondernemers, is nooit echt tot ontwikkeling gekomen⁽⁴²⁾. De Belgische kolonisator heeft daar zeker toe bijgedragen: hij heeft de privé-eigendomsverwerving door de autochtone bevolking bijvoorbeeld altijd afgeremd. Op een Belgisch koloniaal congres werd die optie expliciet goedgekeurd: "[...] la Commission a été unanime à approuver le gouvernement de n'envisager l'accession des indigènes à la propriété individuelle, que suivant des modalités progressives, par étapes prudentes [...]. Loin d'attribuer à cette institution, née des conditions particulières d'un climat social, une vertu civilisatrice propre, nous voyons le danger d'ébranler la structure des sociétés indigènes par son application sans discernement"⁽⁴³⁾. Pas door het decreet van 10 februari 1955 werd de zwarte bevolking toegelaten tot het individueel onroerend bezit. Toch bleven de 'geëvolueerde' zwarten in dit opzicht op heel wat onwil botsen, wat bij hen, volgens de woorden van de latere premier Lumumba, "*une grande déception*" veroorzaakte⁽⁴⁴⁾.

Het ontbreken van een geëdiversifieerd sociaal weefsel heeft pijnlijke gevolgen gehad voor het onafhankelijke Congo. De zwarte elite bestond voornamelijk uit lagere kaders van de openbare sector. Na het vertrek van de Belgen hebben die de commandoposten in het staatsapparaat bezet. Van die machtspositie hebben ze gebruik gemaakt om beslag te leggen op de belangrijkste economische activiteiten. Zo hebben ze zichzelf en hun cliëntelistisch apparaat verrijkt. De afwezigheid van een weerbare burgerlijke maatschappij heeft dit nefaste proces vergemakkelijkt.

De politieke structuur

De politieke macht over Congo was zeer geconcentreerd. Dat was reeds (en vooral) het geval in de periode van de Onafhankelijke Congostaat. De vorst, Leopold II, regeerde er op absolutistische wijze. Toen de overname van dat gebied door België besproken werd in het Belgisch Parlement, wou de wetgever een dergelijke toestand in de toekomst onmogelijk maken. Daarom had het Koloniaal Charter van 1908 uitdrukkelijk bepaald dat het Belgisch Parlement de hoogste wetgevende instantie van de kolonie was. In de praktijk vertoonde die instelling echter weinig belangstelling voor de koloniale aangelegenheden. Slechts bij de stemming van de begroting van het ministerie van Koloniën of van Belgisch-Congo (begrotingen die, zoals we reeds zagen, gescheiden waren) liet de volksvertegenwoordiging zich af en toe op kritische wijze in met de overzeese kwesties. Vanwaar die gebrekkige belangstelling van de Belgische politieke wereld voor Congo? De kolonie was geen object van politieke strijd. Tussen de partijen bestond een vrij grote eensgezindheid over de koloniale materies. Die opmerking geldt ook voor de socialisten. In 1908 hadden ze gestemd tegen de overname van Congo door België; dat verzet hadden ze echter snel laten varen. Ook zij verdedigden de Belgische koloniale actie in Centraal-Afrika. De koning had eveneens wetgevende bevoegdheid over Congo. Volgens de logica van het Belgisch grondwettelijk systeem werd die dus uitgeoefend door de minister van Koloniën, onder de vorm van decreten. Ontwerpen van decreten moesten eerst worden voorgelegd aan een consultatieve Koloniale Raad. Die bestond uit veertien personen, allen onderlegd in koloniale materies: acht benoemd door de koning, drie aangeduid door de Kamer en evenveel door de Senaat. In de praktijk heeft die raad echter



De sociaal-economische en de politieke opties van het Belgisch koloniaal regime hadden geleid tot de vorming van een zwakke en ondergeschikte laag van 'moderne' zwarten of évolués

nooit een grote rol gespeeld. Slechts enkele personen bepaalden dus het doen en laten van de kolonie: de (soms snel wisselende) minister van Koloniën, een handjevol hoge ambtenaren van het ministerieel departement en het handjevol leiders van de koloniale holdings.

De vertegenwoordiger van de koning in Congo, de gouverneur-generaal, had vooral een uitvoerende functie. Formeel gezien had hij weinig greep op de oriëntatie van het koloniaal beleid. Ook de plaatselijke bevolking bleef verstoken van politieke macht. Uiteraard was dat het geval voor de zwarte bevolking. Maar ook de blanken die in Congo verbleven hadden geen inspraak. In de kolonie bestond er immers geen enkele vorm van 'volksvertegenwoordiging'. Zowel de gouverneur-generaal als de provinciegouverneurs werden bijgestaan door zuiver consultatieve raden waarvan de leden werden aangeduid door de provinciegouverneurs (naast enkele van rechtswege zetelende officiële). Pas aan de vooravond van de onafhankelijkheid zette men de eerste stappen naar een vertegenwoordigend systeem. In 1957 werden de eerste gemeenteverkiezingen gehouden, waaraan ook de zwarte bevolking deelnam.

De liberale principes die in België van toepassing waren, golden niet in de kolonie. Persvrijheid en vrijheid van vereniging waren aan banden gelegd. Ook voor de blanke werknemers was de syndicale activiteit geen evidente zaak, zeker voor het einde van de Tweede Wereldoorlog. De integrale scheiding der machten was in de kolonie niet van toepassing. In 1920 verantwoordde de liberale minister van Koloniën, Louis Franck, dit als volgt: "[...] *cette conception est irréaliste à l'heure actuelle. [...] pour les sociétés primitives, la justice est un élément essentiel du pou-*

voir de commander"⁽⁴⁵⁾. Bijgevolg werd de uitoefening van de rechtspraak op de lagere bestuurschelons toevertrouwd aan de administratieve verantwoordelijke van de omschrijving.

Dit brengt ons precies bij de ruimtelijke opdeling van het koloniale gezag. De Belgische kolonisatoren hadden een hiërarchische structuur ingevoerd. Onder de gouverneur-generaal had men de gouverneurs, die aan het hoofd stonden van de provincies (vier of zes in aantal, al naar gelang het ogenblik). De provincies waren opgedeeld in districten, die zelf nog bestonden uit territoria. Die omschrijvingen werden beheerd door respectievelijk, een districtscommissaris en een territoriaal beheerder. Deze ogenschijnlijk eenvoudige ruimtelijke structuur stelde echter belangrijke problemen.

In de eerste plaats: hoe zou dat enorme gebied aan elkaar gehouden worden? Op het einde van de 19e eeuw was een vrij kunstmatig staatkundig geheel ontstaan, waaraan de naam Congo was gegeven. Er bestonden grote contrasten - en dus ook belangenverschillen - tussen de onderdelen van dat uitgestrekte territorium. Dat probleem werd reeds duidelijk tijdens het koloniaal bewind. Geregeld eisten de provinciegouverneurs meer zelfstandigheid voor hun omschrijving. Sommigen vreesden echter dat dit zou kunnen leiden tot het 'uiteenvallen' van de kolonie: "*Si l'on accorde au Katanga - ou plutôt à ses Vice Gouverneurs Généraux - l'autonomie que ceux-ci réclament avec tant d'ardeur, il faudra en faire de même à bref délai pour la Province Orientale et dans un temps qui ne sera pas bien loin, pour les deux autres provinces aussi. Ce partage administratif de notre Colonie ne facilitera-t-il pas, dans des circonstances données, un morcellement politique, un partage entre nos voisins?*"⁽⁴⁶⁾ Tijdens het Belgisch koloniaal regime volgden centralisatie- en decentralisatietenden- sen elkaar op⁽⁴⁷⁾. Maar vooral na de onafhankelijkheid - tot op vandaag - zou dit probleem dramatische vormen aannemen.

In de tweede plaats: hoe zouden de bestaande autochtone machtsstructuren in het koloniaal gezagssysteem worden geïntegreerd? Er werd geopteerd voor een vorm van "indirect rule", meer bepaald vanaf de periode van minister Franck. De inlandse 'chefferieën' (hoofdiën) werden behouden als laagste echelon van het koloniaal apparaat. Aan de inlandse chefs werden allerlei taken toegekend inzake de rekrutering van arbeidskrachten, de inning van belastingen, de uitvoering van werken en tellingen,... Op die manier zou de inlandse bevolking in haar traditioneel milieu blijven leven, met haar eigen gewoonten, haar eigen rechtssysteem en haar eigen chefs. De koloniale verantwoordelijken meenden dat dit de orde en de rust in de hand zou werken. De beschavingsarbeid zou er wel bij varen.

Dit zogenaamde behoud van de traditionele structuren was echter vrij dubbelzinnig. Die structuren waren vaak al behoorlijk gekneed door de blanken. De chefs waren in een keurslijf geperst en omgevormd tot semi-administratieve uitvoeringsagenten van het blanke regime. Onwillige maar authentieke chefs werden afgezet; niet-authentieke maar dociele chefs werden geïnstalleerd. Die medewerkers (collaborateurs?) van de blanke bezetter kregen een medaille als ze zich bijzonder verdienstelijk toonden; ze verkregen overigens ook een wedde van de koloniale overheid, a rato van de middelen die in hun omschrijving geïnd werden (wat niet onbelangrijk was voor het rendement van de inlandse belasting); de ruimtelijke afbakening van de inlandse omschrijvingen werd door de blanken bepaald. Die omschrijvingen waren vaak kunstmatige clichéringen van veel subtieler en dynamische prekoloniale realiteiten (in het bijzonder op het gebied van de etnische factor) enz... Met andere woorden: eigenlijk waren de chefferieën hybride constructies. Hetzelfde kan trouwens

gezegd worden van de etnische factor in het algemeen: de Belgische kolonisator heeft het tribalisme mee vorm gegeven en er nieuwe, scherpere vormen aan verleend⁽⁴⁸⁾. Inhoudelijk waren de chefferieën ver verwijderd van de blanke structuren; toch waren ze niet (meer) de uiting van de Afrikaanse authenticiteit. In de ogen van de kolonisatoren kaderde het chefferieënsysteem dan ook in een strategie van machtsbehoud, zelfs al ging het om een ersatz-traditie: "*Détruire le cadre coutumier, c'est bouleverser la vie traditionnelle d'un peuple, c'est semer des germes de griefs futurs qui lèveront tôt ou tard! [...] pour sauver les groupements traditionnels et les centres d'une décomposition complète, dangereuse pour le maintien de notre souveraineté en Afrique, un seul moyen rationnel s'offre à nous: leur encadrement par des chefs de sang traditionnels dûment éduqués et instruits [...]*"⁽⁴⁹⁾. Ontevreden en opstandige zwarten zou men immers vooral vinden in de kringen van gemoderniseerde zwarten.

Dit staat in verband met een ander fundamenteel kenmerk van de Belgische koloniale politiek: de argwaan ten opzichte van een te bruuske mondigheid. De onderwijspolitiek speelde hierin natuurlijk een cruciale rol⁽⁵⁰⁾. De basisbeginselen van de Belgische educatieve actie werden uitstekend samengevat in een document uit 1922: "*[...] il faut chercher à atteindre la masse. La race ne s'élèvera à un degré supérieur de civilisation que si l'ensemble de la population est touché; il ne suffit pas de former une élite. [...] c'est à cette condition seulement qu'on évitera les mécomptes que certains redoutent dans la diffusion de l'enseignement aux Noirs et qui, dans plusieurs Colonies, a fait d'eux des déclassés et des éléments de trouble et de perturbation sociale. [...] les praticiens, à quelque opinion philosophique qu'ils appartiennent, sont [...] unanimes à reconnaître qu'on n'arrivera vraiment à transformer la race noire, au point de vue moral, qu'en lui donnant de*

solides convictions religieuses"⁽⁵¹⁾.

De brede massa moest dus worden opgenomen in een eenvoudig maar geografisch omspannend netwerk van lagere scholen; pas later, als een minimale scholarisatie overal was doorgedrongen, kon men denken aan de uitbouw van een hoger opvoedingsniveau. Wat betreft de scholings- en alfabetiseringsgraad stak de Belgische kolonie inderdaad met kop en schouders uit boven de andere Afrikaanse kolonies. In 1916 waren 100.000 zwarte kinderen opgenomen in het schoolsysteem; in 1938 waren dat er reeds méér dan 1 miljoen⁽⁵²⁾. Samen met het uitstekende gezondheidsnetwerk vormde die basiseducatie de grote fierheid van de Belgische kolonisator. Zoals uit bovenstaand citaat blijkt, moest die opvoeding ook godsdienstig van aard zijn. Zonder die omkadering zou de zwarte ziel onvermijdelijk afdwalen naar gevaarlijke oorden, zo dacht men. Lange tijd waren ook de liberalen en de socialisten het daarmee eens. Pas in de jaren '50 werd de Belgische 'schoolkwestie' naar de kolonie uitgevoerd. Uiteraard moest die godsdienst een christelijke godsdienst zijn: de islam, die op een veel langere traditie van inplanting op het zwarte continent kon bogen, vond men te gevaarlijk voor de sociale en politieke rust. De katholieke en protestantse evangelisatie kreeg dus de vrije hand, hoewel het katholieke missiewerk op verschillende manieren geprivilegieerd werd. Dit belette trouwens niet dat sociale protest- of weerstandsbewegingen zich soms uitten in het kader van syncretistische religieuze bewegingen, zoals het kimbangisme of de kitawala-beweging, die christelijke elementen integreerden in een verlossende heilsboodschap die gericht was tegen de koloniale onderdrukking. Heel de Belgische koloniale periode wordt trouwens gekenmerkt door de aanwezigheid van endemische, veelvormige en moeilijk te vatten vormen van verzet: individuele en verspreide verzetsvormen,

rurale agitatie en opstanden, mouterijen, industriële stakingen en religieuze protestbewegingen zijn niet weg te denken uit het sociale en politieke leven van de kolonie⁽⁵³⁾.

De Belgische koloniale overheid was dus gekant tegen de vorming van inlandse intellectuele elites: de bevolking werd daarvoor nog niet rijp geacht. Pas in de jaren '50 zette men de eerste stappen naar hoger onderwijs voor de autochtone bevolking. De eerste Congolese licentiaat studeerde af in 1956 (de eerste zwarte priester was echter reeds geordineerd in 1917). Verwesterde zwarte elites, te ver verwijderd van de grote massa, zouden vlug gefrustreerd en dus opstandig worden, zo luidde de redenering van de kolonisator. Maar zelfs zonder een omvangrijke intellectuele elite heerste er frustratie in Belgisch-Congo! De sociaal-economische en politieke opties van het Belgisch koloniaal regime hadden immers geleid tot de vorming van een zwakke en ondergeschikte laag van 'moderne' zwarten, de évolués die we hoger reeds ontmoetten. Ondanks al hun inspanningen bleek de weg naar erkenning en gelijkwaardigheid oneindig lang. "*Quand, par sa formation, sa maturité, ses qualités morales, sa manière de vivre [...], le Noir s'est révélé l'EGAL de l'Européen et qu'on le traite, non au niveau de cet Européen, mais au niveau d'un être inférieur [...]; lorsqu'on refuse délibérément de lui reconnaître ses droits fondamentaux en tant que citoyen de cette grande famille humaine, tout cela n'est autre que cette maladie dont souffre confusément la conscience africaine, cette maladie, c'est la discrimination raciale*", schreef een jonge évolué, een zekere Patrice Lumumba enkele jaren voor de onafhankelijkheid⁽⁵⁴⁾. Die toestand is mede de oorzaak van de plotselinge en hevige explosie van het Congolese nationalisme in de loop van de jaren '50. Maar dit is een ander verhaal...

- (1) Onder meer de talrijke werken van A.M. DELATHUY (= J. MARCHAL), uitgegeven bij EPO in Berchem en heruitgegeven bij L' Harmattan in Parijs, evenals D. VANGROENWEGHE, *Rood rubber. Leopold II en zijn Kongo*, Brussel-Amsterdam: Elsevier, 1985, gaan diep in op die wreedheden.
- (2) Men raadplege ook de recente bibliografie door J.-L. VELLUT (ed.), *Bibliographie historique du Zaïre à l'époque coloniale (1880-1960). Travaux publiés en 1960-1996*. Louvain-la-Neuve - Tervuren, Centre d'Histoire de l'Afrique (UCL) - Musée Royal d'Afrique Centrale, 1996.
- (3) I. NDAYWEL è NZIEM, *Histoire générale du Congo. De l'héritage ancien à la république démocratique*, Bruxelles: Duculot, 1998.
- (4) J.-L. VELLUT, Hégémonies en construction: articulation entre Etat et entreprises dans le bloc colonial belge (1908-1960). In: *Revue Canadienne des Etudes Africaines*, 16(1982)2, pp. 313-330.
- (5) Gecit. in P. JOYE, *Les trusts au Congo*, Bruxelles, 1961, p. 293.
- (6) J.-Ph. PEEMANS, Capital Accumulation in the Congo under Colonialism: the Role of the State. In: P. DUIGNAN & L.H. GANN, (eds.), *Colonialism in Africa 1870-1960. Vol. 4. The Economics of Colonialism*, Cambridge: CUP, 1975, p. 183.
- (7) F. BEZY, *Problèmes structurels de l'économie congolaise*, Louvain: IRES-Nauwelaerts, 1957, p. 113.
- (8) J. STENGERS, *Le Congo, mythes et réalités*, Gembloux: Duculot, 1989, p.182.
- (9) Zie bv. J.-F. BAYART, *L'Etat en Afrique. La politique du ventre*, Paris: Fayard, 1989.
- (10) G. VANDEWALLE, *De conjuncturele evolutie in Kongo en Ruanda-Urundi*, Antwerpen, 1966, p. 9.
- (11) Gecit. in J. HIGGINSON, *A Working Class in the Making. Belgian Colonial Labor Policy and the African Mine Worker*, Madison: Univ. of Wisconsin Press, 1990, p.3.
- (12) E. N'DONGALA, La production vivrière au Congo pendant la période 1960-1966. In: *Indépendance, inflation, développement. L'économie congolaise de 1960 à 1965*, Paris: Mouton, 1968, pp. 750-751.
- (13) A. HUYBRECHTS, *Transports et structures de développement au Congo*, Paris: Mouton, 1970, p. 160.
- (14) J. STENGERS, *Combien le Congo a-t-il coûté à la Belgique?*, Bruxelles, Académie Royale des Sciences Coloniales, 1957, 394 p. (i.h.b. pp. 350-351).
- (15) L. de SAINT-MOULIN, La population du Congo pendant la Seconde Guerre Mondiale. In: *Bijdragen over Belgisch-Congo tijdens de Tweede Wereldoorlog*, Brussel: KAOW, (1983), p. 25.
- (16) W. BLONDEEL, De "Commission Permanente pour la Protection des Indigènes" en het demografisch probleem in Belgisch-Congo. In: *Mededelingen der zittingen van de KAOW*, (1976)3, p. 309.
- (17) Zie bv. B. DE MEULDER, *De kampen van Kongo. Arbeid, kapitaal en rasverdeling in de koloniale planning*, Amsterdam-Antwerpen: Meulenhoff-Kritak, 1996, 157 p.
- (18) J. de HEMPTINNE, La politique économique et sociale au Congo Belge. In: *Congo*, 9(1928)4, pp. 579 en 587.
- (19) M. LIPPENS, *Notre politique coloniale*, Bruxelles: Goemaere, 1928, p. 28.
- (20) G. MOULAERT, *Problèmes coloniaux d'hier et d'aujourd'hui*, Bruxelles: Editions Universelles, 1939, p. 277.
- (21) M. VAN DE VELDE, *Economie belge et Congo Belge*, Anvers: Lloyd Anverso, 1936, pp. 195-196.
- (22) Zie bv. de kritiek in het fameuze senaatsrapport over de koloniale begroting 1934: *Parlementaire Documenten Senaat, 1933-1934*, nr. 85, p. 19.
- (23) *Sénat de Belgique. Compte rendu analytique, 1932-1993*, 27 juli 1933, pp. 207-208.
- (24) *Congo. Revue générale de la Colonie belge*, 14(1933)3, p. 448.
- (25) J.-L. LACROIX, *Industrialisation au Congo. La transformation des structures économiques*, Paris-La Haye: Mouton, 1967, p. 21 e.v.
- (26) Cijfergegevens in M. VAN DE VELDE, *Economie belge [...]*, p. 147 en F. BEZY, *Problèmes [...]*, p. 231.
- (27) P. RYCKMANS, *Etapes et jalons*, Bruxelles: Larcier, 1946, p. 205.
- (28) *Verslag van de zending van de Senaat in Congo*, Brussel, 1947, p. 199 e.v.
- (29) G. VANTHEMSCHE, *Genèse et portée du Plan décennal du Congo Belge (1949-1959)*, Bruxelles: KAOW, 1994, 90 p.
- (30) Zie bv. *L'économie congolaise à la veille de l'indépendance*, Bruxelles: Fédération des Entreprises Congolaises, 1960, pp. 20-22.
- (31) *Statistisch Jaarboek van België*, 1930, p. 241 en 1959, p. 532.
- (32) V. JACOBS, *La déficience des colons au Congo*, Bruxelles, 1938, p. 36.
- (33) L. de SAINT-MOULIN, *La population [...]*, p. 25.
- (34) E. LEPLAE, *2e Congrès Colonial belge. Bruxelles, 6 et 7 février 1926. Compte rendu et rapports*, Bruxelles: Lesigne, 1926, p. 89. Zie ook MULAMBU MVULUYA, Cultures obligatoires et colonisation dans l'ex-Congo Belge. In: *Cahiers du CEDAF*, (1974)6-7, 99 p.
- (35) J.-Ph. PEEMANS in F. BEZY, J.-Ph. PEEMANS & J.-M. WAUTELET, *Accumulation et sous-dévelop-*

- pement au Zaïre 1960-1980, Louvain-la-Neuve: Presses de l'Université de Louvain, 1981, pp. 35-36.
- (36) J. MOKILI DANGA KASSA, *Politiques agricoles et promotion rurale au Congo-Zaïre 1885-1997*, Paris: L'Harmattan, 1998, pp. 135-182.
- (37) *L'économie congolaise*, [...], p. 23.
- (38) B. DE MEULDER, *De kampen [...]*; J. HIGGINSON, *A Working Class [...]*.
- (39) A. DOUCY & P. FELDHEIM, *Problèmes du travail et politique sociale au Congo Belge*, Bruxelles: Librairie Encyclopédique, 1952, p. 141.
- (40) J.-Ph. PEEMANS, *Capital Accumulation [...]*, p. 181.
- (41) L. BAECK, *Economische ontwikkeling en sociale structuur in Belgisch Kongo*, Leuven: KUL-CES, 1959, p. 170.
- (42) Zie bv. M. MERLIER (= A. MAUREL), *Le Congo de la colonisation belge à l'indépendance*, Paris: Maspero, 1962, pp. 188-193 (nieuwe uitgave in 1992, onder de echte naam van deze auteur, A. MAUREL, Paris: L' Harmattan); B. JEWSIEWICKI, *Capitalisme par procuration et industrialisation sans entrepreneurs: la petite entreprise au Congo Belge*. In: C. COQUERY-VIDROVITCH (ed.), *Entreprises et entrepreneurs en Afrique*, Paris: L'Harmattan, 1983, dl. 2, p. 81-100.
- (43) *4e Congrès Colonial belge. Bruxelles, 29 et 30 juin 1935. Comptes rendus*, Bruxelles: R. Louis, 1935, p. 75.
- (44) P. LUMUMBA, *Le Congo, terre d'avenir, est-il menacé?* Bruxelles: Office de Publicité, 1961, p. 113.
- (45) Geciteerd in *Congo. Revue générale de la Colonie belge*, (1920)II, pp. 359-361.
- (46) A. VAN ISEGHEM, *Au Congo. Centralisation et décentralisation*. In: *Bulletin de la Société Belge d'Etudes Coloniales*, 28(sept.-oct.1921)9-10, p. 507.
- (47) J.-L. VELLUT, *Guide de l'étudiant en histoire du Zaïre*, Kinshasa: Presses Universitaires du Zaïre, 1979, pp. 112-115.
- (48) B. JEWSIEWICKI, *The Formation of the Political Culture of Ethnicity in the Belgian Congo, 1920-1959*. In: L. VAIL (ed.), *The Creation of Tribalism in Southern Africa*, London-Berkeley: James Currey -University of California Press, 1989, pp. 324-349; I. NDAYWEL & NZIEM, *Histoire du Congo [...]*, pp. 465-472.
- (49) V. VERMEULEN, *Déficiences et dangers de notre politique indigène. Comment y remédier*, Bruxelles, 1952, pp. 47 en 48.
- (50) M. DEPAEPE & L. VAN ROMPAEY, *In het teken van de bevoogding. De educatieve actie in Belgisch Kongo (1908-1960)*, Leuven: Garant, 1995, 254 p.
- (51) Rapport du Bureau du Comité Permanent du Congrès Colonial National sur la question de l'enseignement au Congo. In: *Congo. Revue générale de la Colonie belge*, (1922)II, pp. 180-181, 190-191, 194-195.
- (52) B. JEWSIEWICKI, *Belgian Africa*. In: *The Cambridge History of Africa*, Cambridge: Cambridge University Press, 1986, vol. 7, p. 472.
- (53) J.-L. VELLUT, *Résistances et espaces de liberté dans l'histoire coloniale du Zaïre: avant la marche à l'Indépendance (ca. 1876-1945)*. In: C. COQUERY-VIDROVITCH, A. FOREST & H. WEISS (ed.), *Rébellions - révolution au Zaïre 1963-1965*, Paris: L'Harmattan, 1987, t.1, pp. 24-73.
- (54) P. LUMUMBA, *Le Congo, terre d'avenir [...]*, pp. 146-147.



Emile Vandervelde in Congo in 1908 (Koninklijk Museum voor Midden-Afrika)

De Belgische socialisten en Congo 1895-1960

Guy Vanthemsche, hoofddocent sectie Geschiedenis VUB

Inleiding

In 1885 ontstonden zowel de Onafhankelijke Congostaat als de Belgische Werkliedenpartij (BWP). Buiten die chronologische toevalligheid hebben beide fenomenen echter weinig contactpunten gehad. In de evolutie van het Belgisch socialisme heeft Congo slechts een marginale rol gespeeld. Omgekeerd heeft die politieke beweging ook maar weinig betekend voor de Congolese geschiedenis. Waarom dan een studie schrijven over de Belgische socialisten én Congo? Op twee cruciale momenten hebben beide fenomenen wel degelijk op elkaar ingewerkt. In 1908 en in 1960, het begin en het einde van de kolonie, vormde Congo een heet hangijzer voor de socialisten. En vooral in 1960 hebben de socialisten de evolutie van het Centraal-Afrikaans gebied (mede) beïnvloed. Maar tijdens de halve eeuw die verliep tussen beide data bestaan er inderdaad weinig raakpunten tussen de socialisten en Congo. Die negatieve vaststelling doet echter óók enkele vragen rijzen.

We kunnen vertrekken van een vrij naïeve verwondering. De socialistische doctrine beweert dat ze begaan is met de emancipatie van de onderdrukten. Kolonisatie is echter onlosmakelijk verbonden met onderdrukking en uitbuiting. Tussen de socialistische idealen en het koloniale fenomeen lijkt dus een fundamentele onverenigbaarheid te bestaan. Vormde de Belgische koloniale actie in Afrika dan geen belangrijke uitdaging voor de emancipatorische idealen van de socialistische partij? Maar waarom waren er dan zo weinig raakpunten tussen de socialisten en Congo? Heeft dat te maken met onmacht? Of met onverschilligheid? Of wezen de Belgische socialisten iedere betrokkenheid met dit fenomeen radicaal af? Deze verwondering noemden we vrij naïef omdat ze a priori uitgaat van de (verkeerde) veronderstelling dat de socialisten bijvoorbeeld geen nationalistische gevoelens of rassenvooroordelen zouden kunnen koesteren. Of dat ze aan Europa geen hogere beschavingssending zouden kunnen toekennen. Of dat ze niet gevoelig zouden kunnen zijn voor de eco-

nomische baten die voortvloeien uit de kolonisatie. Of nog, dat ze kolonialisme automatisch zouden gelijkschakelen met onderdrukking en uitbuiting. Zou er in hun ogen niet zoiets kunnen bestaan als humanitaire kolonisatie, een soort ontwikkelingshulp *avant la lettre*? We moeten onze vraagstelling dus toespitsen. Welke factoren hebben de houding van de Belgische socialisten tegenover het koloniaal fenomeen precies bepaald?

We kunnen ook vertrekken van een meer prozaïsche vaststelling. Vanaf het einde van de Eerste Wereldoorlog tot aan de Congolese onafhankelijkheid in 1960 hebben de socialisten méér dan eens het regeringsgezag uitgeoefend. Voor hen betekende Congo dus niet alleen een kwestie van doctrine en idealen. Ook als bewindslieden werden ze met het koloniale dossier *geconfronteerd*. Hebben de socialisten de koloniale politiek mee bepaald? Op welke manier? Of hebben ze integendeel weinig of geen invloed uitgeoefend op dit beleid, ondanks hun jarenlange regeringsverantwoordelijkheid? In het tweede geval: werden ze uit dat domein uitgesloten of gebeurde dat uit eigen beweging? Een analyse van de (beperkte) raakvlakken tussen het Belgisch socialisme en Belgisch-Congo kan dus misschien een schril licht werpen op de interne keuzen van zowel de Belgische socialisten als van de Afrikaanse kolonie.

Vooraf nog twee waarschuwingen: deze studie zal twee aspecten noodgedwongen terzijde laten, uit plaatsgebrek. De internationale dimensie van het probleem zullen we niet of nauwelijks behandelen. Het optreden van de Belgische socialisten zou uiteraard moeten vergeleken worden met die van de Europese collega's. Hebben de Belgische socialisten het koloniale vraagstuk anders benaderd dan hun Europese collega's? Welke invloed is uitgegaan van de algemene ontwikkelingen op de houding van

de Belgische socialisten? Deze vragen zouden we willen beantwoorden in een omvangrijker studie over het onderwerp. Andere beperking van dit artikel: het benadert het vraagstuk vooral vanuit het Brusselse perspectief. Over het concrete optreden van de socialisten in Congo is meer te vertellen dan wat hier te lezen zal zijn⁽¹⁾.

De complexe houding van de socialisten tegenover Congo (1885 en 1908)

In theorie bestond er geen enkele band tussen België en de Onafhankelijke Congostaat. Enkel de Belgische koning, Leopold II, was toevallig ook de vorst van dat Centraal-Afrikaanse gebied, dat in 1885 door zijn louter persoonlijk initiatief tot stand was gekomen. Reeds vanaf 1890 was de overname van Congo door België echter een heet hangijzer geworden. Oorspronkelijk slopte dit koloniale gebied enorm veel geld op. In ruil voor de financiële steun die de Belgische Staat toekende, zou Congo binnen afzienbare tijd in Belgische handen kunnen overgaan. Er was ook een internationale protestcampagne op gang gekomen tegen de onmenselijke behandeling van de Congolese bevolking onder het leopoldiaanse regime (het 'rode rubber')⁽²⁾. Hierdoor was de soevereiniteit over Congo een brandend dossier geworden, waarmee ook de jonge socialistische partij geconfronteerd werd. Zou België dan toch de verantwoordelijkheid over dat gebied overnemen? Uiteindelijk luidde het antwoord bevestigend: vanaf 1908 beheerde België een uitgestrekte kolonie.

Dit ingewikkelde besluitvormingsproces kunnen we hier uiteraard niet uit de doeken doen. Wel onderzoeken we hoe de socialisten op die gebeurtenissen reageerden. Leopolds Congolese onderneming was de belichaming van al

hetgeen de socialisten verwerpelijk vonden: militarisme, monarchie, grof geld, klerikalisme⁽³⁾. Oorspronkelijk waren de socialistische reacties dus uitgesproken negatief. De titels van de talrijke propagandabrochures die ze tussen 1895 en 1908 onder de bevolking verspreidden spreken boekdelen: *La vérité sur le Congo* (Oscar Pacquay, 1895), *Het Congoleesche gevaar!* (Louis Bertrand, 1898), *La politique coloniale: caoutchouc et mains coupées* (tekst van een interpellatie van Vandervelde, 1903), *Les crimes de la colonisation capitaliste* (idem, 1906), *Le martyre des Congolais. Rien de changé au Congo* (anoniem, 1907), *Le scandale congolais* (Louis Bertrand, 1908), *Un peuple trompé par son roi* (idem, 1908), enz... Blijkbaar was de BWP dus ondubbelzinnig anti-kolonialistisch ingesteld. Wie het bij deze éne grove vaststelling laat, ziet echter een essentiële dimensie van het gebeuren over het hoofd. Binnen dit anti-kolonialisme bestonden - of, beter gezegd, groeiden - namelijk belangrijke klemtoonverschillen. Niet alle socialisten waren om dezelfde redenen tegen de kolonisatie gekant. Precies die nuances zouden een grote rol spelen in de evolutie van de socialistische houding tegenover het koloniale vraagstuk, die uiteindelijk véél complexer zou worden dan een eenvoudige en monolithische anti-houding⁽⁴⁾. Het is niet altijd gemakkelijk die nuances precies van elkaar te onderscheiden. Dikwijls bestond er immers een subtiel mengeling van uiteenlopende motieven en emoties. Toch loont het de moeite ze in kaart te brengen.

Toen de discussie over de aanhechting van Congo door de Belgische Staat in een beslissende fase beland was (1907-1908), waren in de BWP verschillende gevoeligheden tegenover het koloniaal vraagstuk tot rijping gekomen. De meerderheid van de socialisten was zeker anti-kolonialistisch ingesteld. Naar eigen zeggen vertolkten ze daarbij de mening van de

arbeidersmassa: "*La classe ouvrière s'est prononcée carrément contre la colonisation*", zei volksvertegenwoordiger Georges Hubin in 1908, na de partiële parlamentsverkiezingen van mei 1908, die door het Congolese thema beïnvloed waren en mede daarom gunstig waren uitgevallen voor de socialisten⁽⁵⁾. Maar binnen die dominante groep had men enerzijds de meer principiële tegenstanders van het kolonialisme. Ze waren onvoorwaardelijk gekant tegen deze gewelddadige uiting van de kapitalistische expansie. Die moordende exploitatie, die bovendien ook het oorlogsgevaar deed toenemen, konden de socialisten onder geen beding goedkeuren. Anderzijds speelden bij veel tegenstanders van het kolonialisme ook quasi boekhoudkundige overwegingen mee. Het onzinnige Congolese avontuur van Leopold zou België per slot van rekening zuur opbreken, betoogden ze. Koloniseren kostte immers handenvol geld: leger, marine en administratie moesten uitgebouwd worden. De overname van Congo door België zou uitdraaien op een financiële catastrofe. De Belgische arbeider gunde men nauwelijks enige sociale voorziening, maar voor de kolonie zouden de machthebbers miljoenen overhebben; de belastingbetaler zou die moeten ophoesten: "*Les nègres du Congo ne nous ont rien demandé; on est allé leur imposer quelque chose et ce sont les nègres de Belgique qui devront payer la note*", zo drukte de Luikse bestendig gedeputeerde Hubert Debarsy het vrij plastisch uit. Hubin voegde daaraan toe: "*[...] de plus en plus on va nous demander beaucoup d'argent qui serait mieux employé en Belgique*"⁽⁶⁾. Bij vele socialisten stoelde het verzet tegen Congo dus ook (en vooral!) op een kosten-batenanalyse, die nadelig werd geacht.

Enkele socialisten zezen de kolonisatie echter niet (meer) radicaal van de hand. Net zoals bij de anti-kolonialisten, waren er in deze stroming echter ook schakeringen te bespeuren. Sena-

tor Georges Grimard verklaarde bijvoorbeeld: "[...] *qu'il est partisan de la reprise du Congo. Les études que j'ai faites me donnent la conviction que la Belgique ne doit pas craindre la reprise*"⁽⁷⁾. Met andere woorden: het boekhoudersargument dat er vele socialisten toe aanzette Congo af te wijzen, werd hier omgedraaid. De kolonie zou België misschien niets kosten. Wie weet, ze zou zelfs kunnen opbrengen! Een dergelijke benadering zou belangrijke gevolgen hebben voor de toekomstige houdingen... Ook enkele andere vooraanstaande BWP-ers begonnen het koloniale fenomeen en/of Congo anders in te schatten. Op het congres van de Socialistische Internationale in Stuttgart (1907) verdedigde de Antwerpse volksvertegenwoordiger Modest Terwagne de kolonisatie met economisch-rationele argumenten: "*Si, du jour au lendemain, on supprimait le produit des colonies, l'industrie serait gravement lésée. Il est donc logique que les hommes mettent à profit toutes les richesses du globe, quels que soient les lieux où celles-ci se trouvent*"⁽⁸⁾. Nog andere socialisten, zoals volksvertegenwoordiger Hector Denis en senator Henri La Fontaine, waren gekant tegen het overname-ontwerp dat in het Belgisch parlement ter tafel lag, maar ze zagen wel iets in de beschavingszending van de Europese landen tegenover de "*peuplades primitives*". Zo'n kolonisatie zou best gebeuren op internationale basis. Ze stelden dus voor dat Congo 'geïnternationaliseerd' kon worden. De westerse naties zouden een soort condominium of gemeenschappelijke voogdij over het gebied uitoefenen. Dit voorstel zullen we later nog ontmoeten. Ook een andere socialistische senator, de befaamde jurist Edmond Picard, was een voorstander van de kolonisatie. Hij schreef dat de onafhankelijke Congostaat voor de andere koloniale mogendheden zelfs "*un modèle à suivre*" was. De heroïsche kwaliteiten van de Belgische ziel hadden in Centraal-Afrika een prachtige uit-

daging gevonden. Picard kleurde die opvatting bovendien met een uitgesproken racisme. De 'negers' waren wezens van een minderwaardig ras, dat zich nooit de kwaliteiten van het blanke ras zouden eigen maken. "*Comme le singe, le noir est imitateur*", maar die eigenschap deed niets af aan "*l'abîme qui sépare les simples imitateurs du créateur*" zo meende Picard te mogen besluiten uit zijn reis naar Congo in 1896⁽⁹⁾. Maar vooral de houding van Emile Vandervelde (1866-1938) zou veel stof doen opwaaien⁽¹⁰⁾. Jarenlang had de socialistische voorman de onmenselijke uitbuitingspolitiek in de Onafhankelijke Congostaat aangeklaagd. In talrijke interpellaties en geschriften hamerde hij op de schandalige behandeling van de zwarte bevolking. Door zijn humanitaire kritiek op het leopoldiaanse systeem was hij echter tot de conclusie gekomen dat de overname van Congo door België precies de beste manier was om die excessen uit te roeien. Meer nog: eens dat gebied een Belgische kolonie geworden was, moest men zich blijven inspannen om het lot van de inlandse bevolking te verbeteren: "[...] *il faut que la campagne réformatrice continue [...] car, après l'abolition des abus les plus criants, il faudra faire oeuvre de civilisation positive, aider les indigènes à évoluer vers des formes plus hautes d'organisation politique et sociale*". Het kolonialisme was nu eenmaal een voldongen feit, zo redeneerde hij. Het had dus weinig zin zich te beperken tot een principiële anti-houding. Integendeel: de socialisten moesten zich inspannen om de inlandse bevolking geleidelijk te emanciperen: "[...] *à la politique coloniale capitaliste, politique de domination et d'exploitation, les travailleurs (doivent) opposer, non pas des négations stériles, mais une politique indigène socialiste, une politique d'émancipation et de défense des opprimés*"⁽¹¹⁾. De tegendraadse, pro-koloniale houding van Vandervelde veroorzaakte scherpe wrijvingen in de partij: de hoofdbetrokkene zegde zelfs

bereid te zijn z'n mandaten te verzaken.

Toen het Belgisch parlement de overname van Congo goedkeurde, stemden alle socialisten tegen. Maar op het ogenblik van de stemming waren sommige socialistische mandatarissen afwezig, onder meer Vandervelde himself. Hij was vertrokken naar... Congo, om de toestand met eigen ogen te observeren. Zijn ervaringen werden gepubliceerd in het reisverslag *Les derniers jours de l'Etat du Congo*⁽¹²⁾, een boek dat eindigde met een oproep tot de Belgische jongeren om naar de kolonie te trekken en er verheven werk te doen...

Congo wordt aanvaard door de socialisten, maar is voor hen geen hoofdbekommernis (1908-1940)

Jean Stengers schreef dat Vanderveldes houding in 1908 een voorafspiegeling was van die van alle Belgische socialisten later⁽¹³⁾. Die analyse is correct: "*Il a eu raison contre nous tous*", zegden ze nadien trouwens zelf⁽¹⁴⁾. Algauw lieten zij hun anti-kolonialisme varen; de BWP trok de Belgische aanwezigheid in Congo niet meer in twijfel; het koloniaal fenomeen werd aanvaard. In 1920 legde de socialistische volksvertegenwoordiger, Jules Mathieu, in de Kamer volgende verklaring af: "*Il y a douze ans encore, notre parti discutait l'opportunité d'une politique coloniale belge. Mais je pense que tous maintenant considèrent l'entreprise coloniale belge comme un fait acquis et qu'ils estiment que nous ne devons avoir d'autre souci que de nous en tirer avec honneur*"⁽¹⁵⁾. Hij werd daarbij niet terechtgewezen door zijn partijgenoten. Is de kous daarmee af? Valt er dan echt niets méér te zeggen over de houding van de Belgische socialisten tegenover de kolonie? Wie er de wetenschappelijke literatuur op naslaat, zou dit kunnen denken. Over de socialisten en het Con-

golese vraagstuk tot en met 1908 werden verscheidene studies geschreven; over de periode; nadien bestaat echter geen enkele publicatie. Dit gebrek aan wetenschappelijke belangstelling is niet helemaal gerechtvaardigd. Binnen de BWP leefde er wel degelijk één en ander rond de koloniale kwestie. Alleen bleven die (toegegeven: eerder beperkte) ontwikkelingen 'vrij discreet'. Zoals we zagen, was het anti-kolonialisme vóór 1908 duidelijk dominant in de BWP. Toch merkten we verschillen in motivering en in gevoeligheid. Net hetzelfde kan gezegd worden van de pro-koloniale attitude van de socialisten vanaf 1908. Die aanvaarding was ontegensprekelijk algemeen, maar toch bestonden er ook hier nuances.

Tussen 1908 en 1914 waren Vandervelde en andere BWP-mandatarissen nog verscheidene malen in het Parlement tussengekomen om wantoestanden in de jonge kolonie aan te klagen⁽¹⁶⁾. Na de Eerste Wereldoorlog waren dergelijke interventies echter zeldzaam geworden. In het begin van de jaren '30 kwam de Patron nog enkele keren tussen in zijn oude, flamboyante stijl. In maart 1930 had hij kennis genomen van een pas verschenen brochure van de liberale diplomaat, Pierre Orts, die het arbeidsregime in de kolonie aanklaagde, maar zelf moeite had om die zaken aan de grote klok te hangen. Reeds daags na de lectuur van die brochure diende Vandervelde een aanvraag tot interpellatie in. Hij stak een beschuldigende vinger uit naar de verplichte arbeid, die sociale wantoestanden en opstanden uitlokte, die bloedig onderdrukt werden⁽¹⁷⁾. Maar buiten die enkele uitzonderingen kan men moeilijk zeggen dat de socialisten een actieve parlementaire campagne tegen het kolonialisme voerden. In haar licentiaatsverhandeling onderzocht Jacqueline Rondeux nauwgezet de parlementaire debatten over Congo. Ze kwam tot de conclusie dat er geen fundamentele verschillen be-

stonden in de houding van de mandatarissen van de verschillende partijen ⁽¹⁸⁾. Natuurlijk waren de ergste excessen van het leopoldiaans regime stilaan óók verdwenen; vandaar misschien de grotere socialistische discretie over de kolonie. Maar eigenlijk had de BWP ook weinig te vertellen over Congo, zowel binnenskamers als naar buiten toe. De partij had trouwens andere katten te geselen: algemeen stemrecht, sociale verzekeringen enz... Centraal-Afrika behoorde dus echt niet tot de prioriteiten.

Enkele vooraanstaande socialisten hadden wel iets gepubliceerd over Congo, meer bepaald de gebroeders Joseph (1875-1929) en Arthur (1890-1960) Wauters (beiden socialistisch minister tijdens het interbellum). Ze hadden hun Congolese reiservaringen te boek gesteld. Kort samengevat werd volgend beeld geschetst: in Congo werden bewonderenswaardige zaken gerealiseerd. De Belgische kolonisatie was een "*oeuvre de bonne foi*". Er was uiteraard nog véél werk aan de winkel en alles was er natuurlijk verre van perfect. Zo bestonden er zeker nog tal van sociale wantoestanden, zowel bij de blanke werknemers als bij de zwarte bevolking. Maar door een aangepast beleid zou men die kunnen en moeten wegwerken. "*Nous sommes en Afrique dans un double but*", schreef Arthur Wauters, "*d'une part, nous y sommes pour promouvoir le bien-être économique, social et moral des indigènes, pour les élever progressivement à un degré tel de civilisation, qu'il puisse [sic] promptement disposer souverainement de leurs destinées. D'autre part, nous y sommes pour mettre dans la circulation les immenses richesses de ce continent*". Die twee doelstellingen waren niet tegenstrijdig, vervolgde hij. Volgens hem trok niemand die tweede doelstelling nog in twijfel, ook de socialisten niet: "*La théorie de l'abstention est une absurdité. Il est faux de prétendre que la colonisation n'apporte que dévastation et cruauté avec*

elle". De socialisten moesten er immers voor zorgen dat de kolonisatie zich ontwikkelde in het voordeel van de inlanders zelf, en niet (meer) van enkele grote ondernemingen. De samenwerking tussen blank en zwart was in het voordeel van beide rassen: ontwikkeling en beschaving voor de Congolezen, economische voordelen voor de Belgen ⁽¹⁹⁾. Die interpretatie is dus doordrenkt met 'vanderveldiaanse' sociaal-humanitaire accenten; die laatste waren echter vermengd met economisch-rationele motiveringen die de Patron eerder vreemd waren. Reeds in 1914 had Joseph Wauters dergelijke argumenten naar voren gebracht (in navolging van pro-koloniale socialisten uit de buurlanden): "*Le socialisme soutient partout ce droit à l'autonomie de tous les peuples et combat leur exploitation. Cependant, il n'est pas possible de rompre de suite les liens qui existent actuellement. Il y a des produits dont nous avons besoin. Il ne peut être admis que des parties entières du globe restent improductives. Il est possible d'admettre qu'il faut qu'elles entrent peu à peu dans le cycle capitaliste. Mais il y a lieu, dans ce sens, d'organiser la protection efficace des indigènes et d'empêcher le pillage de leurs richesses*". In die optiek zou de internationalisatie van de kolonies een uitstekende oplossing zijn, concludeerde hij ⁽²⁰⁾.

Bij vele (de meeste?) socialisten bestond er ongetwijfeld een 'communis opinio' over het kolonialisme en over Congo, een beeld dat in grote lijnen overeenkwam met Wauters' analyses. Maar de BWP zelf had terzake geen standpunten ingenomen. De partij had immers geen officiële koloniale doctrine. Die onthouding (die onverschilligheid?) duurde twee decennia lang (1908-1928). Twee factoren zouden de discussie over Congo op het einde van de jaren '20 even aanwakkeren. Een eerste aanleiding kwam uit een eerder onverwachte hoek. Na de Eerste Wereldoorlog hadden enkele voor-

aanstaande socialisten - en niet de minste! - het koloniale terrein betreden om er zaken te doen. Blijkbaar zonder gewetenswroegingen werkten ze mee aan wat hun critici de kapitalistische exploitatie van de kolonie noemden. In 1927 had de Bank van de Arbeid, spil van het rode economische imperium van de BWP-voorman Edward Anseele (senior), een koloniale onderneming opgericht: de Compagnie de la Ruzizi. Ze was actief in de katoensector en hield zich ook bezig met mijnprospectie in het oosten van de kolonie en in Ruanda-Urundi. Bovendien participeerde ze in een hele reeks andere, klassiek-kapitalistische koloniale vennootschappen⁽²¹⁾. Edward Anseele junior (1902-1981), zoon van de machtige Gentse BWP-kopman en later zelf vooraanstaand politicus en minister, was in 1928 en 1929 als kersvers burgerlijk ingenieur werkzaam in Belgisch-Centraal-Afrika, voor rekening van de moeder- (of moet men zeggen vader-) maatschappij, onder meer voor de mijnprospecties⁽²²⁾. Later zullen we hem nog ontmoeten als 'koloniaal specialist' van de partij. Ook een andere socialistische mandataris was betrokken bij deze (en andere) koloniale ondernemingen, de man die we (wellicht niet toevallig) zopas de loftrumpet over de kolonisatie hoorden opsteken: Jules Mathieu (1887-1943), oud-strijder van de Oost-Afrikaanse campagnes tijdens de Eerste Wereldoorlog, volksvertegenwoordiger, burgemeester van Nijvel en latere gouverneur van de provincie Luik. In de loop van de jaren '20 tot een stuk in de jaren '30 kwam hij zeer dikwijls tussen in de koloniale discussies in het Belgisch parlement. Minder betekenisvol, maar toch vrij symbolisch geladen was ook de opname in 1921 van Louis Bertrand - eertijds de hevigste criticus van de kolonisatie - in de Raad van Beheer van de Huileries du Congo Belge, een grote privéonderneming die palmolieplantages in de kolonie uitbaatte...⁽²³⁾ Enkele 'last-

posten', zoals volksvertegenwoordiger François Gelders, drongen er sedert geruime tijd bij de partij-instanties op aan om de winstgevende koloniale (en andere industrieel-financiële) activiteiten van bepaalde kameraden aan een kritisch onderzoek te onderwerpen. In 1928, na twintig jaar stilte, ging de BWP dus eindelijk het koloniale vraagstuk bespreken⁽²⁴⁾.

Binnen de BWP werd de discussie over Congo ook (en wellicht vooral) aangevat omdat de Socialistische Internationale de koloniale kwestie op de agenda had geplaatst⁽²⁵⁾. Uitgerekend zakenman-politicus Mathieu was belast met de opstelling van het Belgische rapport voor de internationale discussie! In de Algemene Raad bracht Joseph Wauters een analyse in de trant van de uitspraken die hij en zijn broer Arthur in hun publicaties hadden neergeschreven. Nogal begrijpelijk schetste ook Mathieu een positief beeld van de kolonisatie. Er bestonden wel misbruiken waartegen de socialisten zich moesten verzetten, maar de Belgische overheersing ginder was wel degelijk zinvol en was voordelig voor iedereen: "*Le droit de libre disposition des peuples notamment doit trouver une application fort prudente. Dans l'état de notre civilisation, en outre, l'échange des produits est nécessaire et justifie l'établissement des rapports. Greffons là-dessus des préoccupations d'émancipation en faveur des populations indigènes. [...] (mais) ne nous représentons pas (les peuples noirs) comme étant susceptibles de collaborer avec nous à l'amélioration de leur état social. [...] les congolais sont essentiellement des primitifs. [...] aucun nègre ne pourrait soutenir la discussion sur les problèmes (qui nous occupent)*".

Tegen dergelijke analyses kwam wel enig verzet. Vakbondsman en senator Armand Fraiture (1876-1945), die Congo kende omdat hij daar enige tijd in de telegraafdienst had gewerkt, benadrukte de 'zwarte' kant van de kolonisatie. De 'prachtige realisaties' die Wauters en

Emile VANDERVELDE
PROFESSEUR A L'UNIVERSITÉ NOUVELLE

Les derniers Jours
de
l'Etat du Congo

JOURNAL DE VOYAGE
(Juillet-Octobre 1908)



ÉDITION DE LA SOCIÉTÉ NOUVELLE

PARIS

38, Rue Vauquelin.

MONS

11, Rue Chisale.

1909

Het boek 'Les derniers jours de l'Etat du Congo' eindigt met een oproep tot de Belgische jongeren om naar de kolonie te trekken en er verheven werk te doen

Mathieu bewonderden hadden een enorm menselijk leed veroorzaakt. De kolonisatie blééf bovendien allerlei ravages aanrichten. In een bijna derdewereldoptiek avant la lettre wees hij ook op de specifieke sociaal-economische, culturele en mentale kenmerken van de inlanders, die zeker méér waren dan gewone 'primitieven'. Ook Louis de Brouckère, reeds in 1908 één van de principiële anti-kolonialisten, protesteerde tegen de ophemelende toon van de pro-kolonialisten. Maar uiteindelijk had ook hij zich neergelegd bij de interpretatie die Vandervelde nu al twee decennia eerder geformuleerd had: "*Qu'allons-nous faire? Avouer que ce sont les nécessités du capitalisme? Ce serait favoriser celui-ci. Ou bien, arrêter le capitalisme dans son développement? Non plus. Nous devons choisir entre deux formes: la forme brutale et la forme humaine*". Vandervelde zelf bleef overigens expliciet en consequent vasthouden aan zijn stelling van 1908: "*Nous considérons (le capitalisme colonial) comme un fait. Impossible de rétrograder. Nous devons défendre les droits des indigènes, comme nous défendrons les droits des prolétaires. [...] nous ne devons pas faire de politique coloniale, mais de la politique indigène*". Ook hij had bedenkingen bij de al te optimistische voorstelling van de toestand in Congo.

Tijdens deze debatten werden ook enkele pijnlijke vaststellingen gedaan (de eerste van een lange rij, tot 1960!): "*Le Parti n'a pas de politique coloniale*", klaagde Fraiture aan, "*[...] au Sénat, les budgets de la colonie sont discutés sans qu'il y ait accord ou entente entre les mandataires socialistes*"⁽²⁶⁾. Vandervelde stelde ook vast dat Mathieu op het internationale socialistische forum stellingen verdedigde die niet strookten met de opvattingen van de kameraden thuis. Het gebrek aan koloniale doctrine in de BWP had dus nefaste gevolgen. Sommigen waren zonder complexen de affairistische toer opgegaan. En wanneer de partij zich moest uitspreken over

het koloniale dossier, gaf ze bovendien een ware kakofonie ten beste. Het was dus nodig, eens en voorgoed, één duidelijke partijlijn te bepalen: "*[...] depuis longtemps l'utilité de déterminer, une fois pour toutes, une politique coloniale tenant compte des réalités, se faisait impérieusement sentir au sein du POB*", gaf men zelfs toe in het officiële congresverslag van 1929⁽²⁷⁾. Doctrine en beleid worden echter niet in het luchtledige uitgestippeld. Kennis is daarbij onontbeerlijk. Voeling met het terrein is onmisbaar. En ook in dat opzicht had de discussie van 1928 een pijnlijke structurele lacune blootgelegd. Buiten theoretische bespiegelingen en enkele algemene vaststellingen kon de BWP weinig zeggen over Congo. Eigenlijk was het een vicieuze cirkel. Door de gebrekkige kennis werd er geen beleidslijn geproduceerd; door het uitblijven van richtlijnen had men geen greep op de realiteit... en dus op de informatie. In de partij ontbrak bijgevolg een centrale observatiepost of een denktank die de koloniale dossiers bestudeerde en de partijpolitiek voorbereidde. Daarom werd begin 1929 de Koloniale Commissie van de BWP opgericht.

Wie zou in deze commissie zetelen? De partij beschikte immers over weinig koloniale specialisten. Enkele grote figuren als Vandervelde en Wauters hadden wel rondgereisd in Congo. En een handvol andere prominenten kende de kolonie als businessmen. Maar slechts weinig socialistenvaren echt actief (geweest) in de kolonie. De zeldzame progressieven die vroeger in de kolonie waren geweest of er nog waren, leefden verspreid in dat reusachtige gebied en waren bovendien verplicht zich zeer discreet op te stellen. Wie zich profileerde als socialist zou zijn broodwinning kunnen verliezen! De socialistenvaren ook zo goed als helemaal uitgesloten van de bestuursfuncties in de koloniale overheidsinstellingen. Daar werden enkel liberalen en vooral katholieken benoemd.

Dit moest veranderen vond de BWP. De Koloniale Commissie zou er dus over waken dat voortaan enkele partijgenoten in dergelijke hoge functies benoemd werden, bijvoorbeeld in de adviserende Koloniale Raad. In afwachting dat de partij over dergelijke specialisten zou beschikken, werd de Koloniale Commissie samengesteld door (de enkele'zeldzame) koloniale ex-ambtenaren en door een handvol intellectuelen (professoren, wetenschappers, ingenieurs, dokters, journalisten enz.) die de kolonie kenden en min of meer bij de BWP aanleunden, alsook door de enkele BWP-politici die zich bezighielden met Congo omdat ze op één of andere manier het terrein kenden of gekend hadden, of omdat ze ambtshalve, als lid van de Koloniale Commissie van het Parlement, met de koloniale dossiers bezig waren. Kon de Koloniale Commissie het tij doen keren? Buiten enkele vermeldingen in de pers en in de congresverslagen en enkele toevallig bewaard gebleven notulen en interne documenten, zijn haar werkzaamheden ons onbekend⁽²⁸⁾. Eén zaak staat echter vast: het zou nog jaren duren vooraleer de BWP met een afgerond koloniaal programma naar buiten zou treden. In 1929 was dat nochtans als een noodzakelijkheid voorgesteld. En in 1931 was aangekondigd dat de Koloniale Commissie het programma zou voorbereiden om aan de Algemene Raad - niet het Congres! - voor te leggen (tot ongenoegen van de Brusselse Federatie die vreesde dat de discussie daardoor zou verdrongen worden)⁽²⁹⁾. Maar ook daarvan kwam niets in huis. Waarom dit getalm? Omdat de zaak te delicaat lag door de directe, zakelijke betrokkenheid van iemand als de machtige vader Anseele (terloops herinneren we eraan dat zijn koloniale en andere ondernemingen ten onder zijn gegaan in 1934, wat de weg misschien heeft vrijgemaakt voor de latere discussie)? Omdat de partij tijdens de crisis van de jaren '30 weer

met andere prioriteiten geconfronteerd werd? Omdat de socialisten Congo toch eigenlijk niet zó belangrijk vonden? We weten het niet. Maar in 1937 was het dan uiteindelijk zover: het 56e Congres keurde het koloniaal programma van de BWP goed, dat voorbereid was door de Koloniale Commissie (met Anseele jr. als verslaggever)⁽³⁰⁾.

Hoe keek de BWP aan tegen Congo? Welke waren haar voornemens met de kolonie?

Het algemeen principe kwam goed overeen met de basisresolutie van de Socialistische Internationale uit 1928. Het hoofddoel van de Belgen in Congo moest erin bestaan de inlandse bevolking te leiden en bij te staan om hen geleidelijk voor te bereiden op het zelfstandige beheer van hun politieke, economische en sociale belangen. Naast deze hoge zending moest België zich ook inspannen om nauwe economische en culturele banden te smeden tussen de Belgische en Congolesse bevolking. Iedere rassensegregatie werd resoluut van de hand gewezen. Tenslotte pleitte de BWP ook voor een brede internationale economische samenwerking onder de hoede van de Volkenbond (een verre en afgezwakte echo van de internationaliseringsthese van 1908).

Naast deze koloniale basisprincipes sprak de partij zich ook uit over een hele reeks precieze aspecten. De partij wilde meer parlementaire controle over Congo. Het moest gedaan zijn met de beleidsvoering "[...] *dans le mystère d'un petit cercle restreint*". Er moest ook gezorgd worden voor meer decentralisatie van de politieke beslissingsmacht: de gouverneur-generaal in Congo moest meer macht krijgen. Om de inlandse bevolking voor te bereiden op de zelfstandigheid (in een niet nader bepaalde maar alleszins niet nabije toekomst), moest men overgaan tot de geleidelijke invoering van consultatieve raden waarin Europeanen en zwarten vertegenwoordigd zouden zijn. Op welke ma-

nier en wanneer dit moest gebeuren, werd echter niet gepreciseerd. De BWP oefende ook kritiek uit op de buitensporige macht van de grote koloniale ondernemingen. Ze moesten beter belast worden en de overheid zou niet meer mogen inspringen om hun deficits te dekken. De Staat moest trouwens een effectieve beslissingsmacht over de koloniale economie verwerven. Er moest een gemengde economie komen. De BWP vond niet dat zulks in tegenspraak was met één van haar andere economische eisen: de overheid moest de kleinschalige blanke privé-economische initiatieven steunen. Maar ze moest ook zorgen voor de bevordering van de inlandse economische activiteit, meer bepaald in de agrarische sector. Op sociaal gebied moest natuurlijk een inspanning gedaan worden (meer bepaald inzake arbeidsstatuut, medische en hygiënische infrastructuur enz.), zelfs al werd expliciet aangegeven dat "[...] *la législation sociale est, au point de vue indigène, très avancée au Congo Belge*". Tenslotte werd ook kritiek geleverd op het bevoordeling van het katholieke onderwijs in Congo. Het officieel onderwijs moest geleidelijk uitgebouwd worden, zowel voor blanken als voor zwarten. Elk punt van dit vrij uitgebreide programma zouden we verder moeten duiden door een confrontatie met de Congolese realiteit. De eventuele lacunes, contradicties en zwakheden zouden we moeten blootleggen. In dit kader is dit natuurlijk niet mogelijk. Daarom beperken we ons tot enkele synthetische opmerkingen. Bepaalde aspecten van het programma contrasteerden nogal met de heersende koloniale praktijken en structuren. Vooral de maatregelen betreffende de grote ondernemingen en de missies waren tegendraads. Maar voor de rest had de BWP zich volledig binnen het koloniaal paradigma geplaatst. Hier werd zeker geen zwartboek van de kolonisatie geproduceerd! Het verre en vage emancipatori-

sche perspectief dat de socialisten vooropstelden leek helemaal niet in tegenspraak met de Belgische aanwezigheid in Centraal-Afrika, wel integendeel. Genoemde aanwezigheid was precies de onmisbare voorwaarde voor die emancipatie, zo betoogde men. Volgens de BWP hadden de Belgen dus een zinvolle rol te spelen in Congo, nu en in de toekomst. Wel werd die koloniale actie ingekleurd met de reformistische accenten die typisch waren voor de toenmalige Europese samenlevingen: uitbreiding van de sociale wetgeving, gemengde economie. Strookte dit opzet met de specifieke Congolese realiteit? Deze moeilijke vraag laten we hier wijselijk onbeantwoord.

Wel kunnen we ons afvragen welke rol dit programma speelde in de Belgische koloniale politiek. En hier kan het antwoord kort zijn: die rol was gering. Al bij al geleek het programma meer op een academische oefening dan op een politiek strijdwapen. Toch noteren we een kortstondige opwelling van socialistische frustratie in 1937-1938. De bevoordelingspolitiek van de minister van Koloniën ten aanzien van de grote maatschappijen was de BWP immers in het verkeerde keelgat geschoten (een zaak die te lang is om hier uit te leggen). De partij besliste toen een officiële politieke demarche te doen om haar ongenoegen te luchten. Ook werd aangedrongen op een betere socialistische vertegenwoordiging in de diverse openbare koloniale organismen (zoals we zagen, was dat een teer punt). Indien de minister hen op dat gebied geen genoegdoening gaf, "[...] *nous débâlerons toutes les affaires qui se passent au Congo en pleine Chambre, nous ne voterons plus le budget de la colonie et le Gouvernement* [waarvan de BWP overigens deel uitmaakte] *aura des ennuis*", dixit Anseele jr. achter gesloten deuren in februari 1938⁽³¹⁾. Waren er dus tóch potjes die gedekt bleven, en waarvan de BWP normaal óók afbleef? Tot zo'n stijlbreuk is het even-

wel niet gekomen. De koloniale roes kon rustig doorgaan: de socialisten hebben toen geen roet in het eten gegooid. In de tweede helft van de jaren '30 kwam Anseele jr. verschillende malen tussen in de koloniale discussies van de Kamer van Volksvertegenwoordigers. Hij legde zelfs enkele wetsvoorstellen neer, onder meer een voorstel tot oprichting van een koloniaal ontwikkelingsfonds⁽³²⁾. Kondigde die socialistische belangstelling voor Congo een nieuwe politieke dynamiek aan? We weten het niet: door de Tweede Wereldoorlog werd die (mogelijke) aanzet brutaal afgebroken.

Vruchteloze socialistische aanzetten om het Congo-beleid te beïnvloeden (1945-1958)

Tussen het einde van de Tweede Wereldoorlog en het einde van de kolonie ligt amper vijftien jaar. Toch bestaan er heel wat archiefbronnen betreffende de koloniale houding van de socialisten. Uit plaatsgebrek zullen we die vrij rijke oogst hier echter nauwelijks kunnen aanwenden. We houden het dus bij enkele synthetische vaststellingen.

Eerste zorg: de commandoposten. Reeds vóór de Tweede Wereldoorlog waren de socialisten gefrustreerd over hun geringe aanwezigheid op de koloniale commandoposten. Men heeft zelfs de indruk dat dit hun hoofdbekommernis was. De zeldzame interne partijdiscussies over Congo handelden meestal over de benoeming van partijgenoten op koloniale topfuncties. Ook na 1945 was dit zo, toen de BWP zich had omgevormd tot de BSP-PSB. Hoewel ze daar soms op aandrongen, slaagden de socialisten er echter nooit in de belangrijkste positie te bekleden, die van minister van Koloniën. Eén enkele keer lukte het toch. De Antwerpenaar Lode Craeybeckx (1897-1976) beheerde het departement

Koloniën gedurende welgeteld... één week (in de kortstondige socialistische minderheidsregering-Spaak, van 13 maart 1946 tot 19 maart 1946). Craeybeckx, de enige socialistische minister van Koloniën in de hele Belgische geschiedenis, heeft zich echter nauwelijks bezighouden met Congolese dossiers, zowel vóór als na zijn benoeming (als parlamentslid was hij wel lid van de Koloniale Commissie van de Kamer van Volksvertegenwoordigers). Waarom werd hem dan deze post toevertrouwd? Gebrek aan koloniale specialisten in de partij? Wilde niemand anders zijn nek uitsteken in wat toch maar een korte episode zou worden? Ook de leidende functies in Congo ontsnapten bijna helemaal aan de socialisten. Van de laatste gouverneur-generaal van de kolonie, Hendrik Córnelis, werd gezegd dat hij socialistische sympathieën had, maar dat blijkt zeker niet uit de interne partijdocumenten. Nooit trad hij op of werd hij zelfs maar vermeld als een 'kame-raad'. Integendeel: net na de oorlog beschouwden de socialisten hem als een VNV-sympathisant en een pro-leopoldist⁽³³⁾. Als hoge koloniale ambtenaren van socialistische signatuur kunnen we enkel Alfred Marzorati vernoemen (die elders in deze bundel aan bod komt) en de provinciegouverneur Firmin Peigneux. Algemeen werd in socialistische middens trouwens geklaagd over de hegemonie, ja zelfs het monopolie van de katholieken op het bestuursapparaat. Wie zich als socialist durfde te profileren, kreeg het lastig, zo luidden talrijke getuigenissen. Veel progressieven hielden zich dus gedeisd.

De toestand was ook niet bepaald rooskleurig in de centrale koloniale instellingen in België. Na 1945 telde de Koloniale Raad slechts drie socialisten op veertien raadsleden. Bovendien was dat orgaan vaak machteloos. Ook in de administratieve top van het departement Koloniën waren de socialisten erg ondervertegen-



Georges Housiaux, op weg naar Leopoldstad, samen met de CVP'er Jos De Saeger (achteraan) en de socialist Antoon Spinoy (rechts van hem)

woordigd. Dat gold ook voor de andere overheidsinstellingen die zich stilaan vermenigvuldigden (organismen op het gebied van financiën, medische en sociale hulpverlening, huisvesting, enz.). De partij voerde een onafgebroken strijd om dit onevenwicht wat te corrigeren. Tussen 1945 en 1959 geraakten sommige topfuncties stilaan toch in socialistische handen. Zo werd William Van Remoortel (1888-1965) voorzitter van de Société de Crédit du Colonat (1947-1959) en van het Fonds voor Inlands Welzijn (1954-1958). In de partij was deze figuur echter verre van onbesproken. Tussen 1919 en 1925 was hij volksvertegenwoordiger voor de efemere Oudstrijderspartij, maar nadien zocht hij toenadering tot de BWP. Reeds in 1930 werd hij lid van Koloniale Commissie van de partij; tussen 1937 en 1961 was hij socialistisch senator. Hij had echter een kwalijke reputatie van postjesjager en affairist. In 1954 ontstond er binnen de partij bijvoorbeeld enige deining over grondconcessies die hij in Congo bekomen had⁽³⁴⁾. Bovendien verdedigde hij politieke stellingen die vele partijgenoten hem kwalijk namen. Dit zou heel wat wrijvingen veroorzaken, vooral in de dekolonisatieperio-

de. Al dan niet reële postjesjagerij was echter geen monopolie van deze ene figuur. De spanningen van de partij om socialisten in topfuncties te benoemen leidden méér dan eens tot onverkwikkelijke - maar o zo menselijke - ruzies en achterklap⁽³⁵⁾.

Mensen plaatsen was en is natuurlijk niet voldoende om een beleid te voeren. Dossiers moesten opgevolgd worden, strategieën uitgestippeld. Daarvoor beschikte de BSP over een specifiek instrument: de Koloniale Commissie. Na de Tweede Wereldoorlog werd ze gereactiveerd, deels met vooroorlogse, deels met nieuwe leden⁽³⁶⁾. Maar ze dommelde snel weer in. Tussen 1949 en 1953 kwam ze zelfs niet meer bijeen. In 1953 jaar weerklonk dus nog maar eens de pijnlijke vaststelling: "[...] *actuellement, le PSB n'a aucun programme colonial, d'où incohérence en matière coloniale*" (Marzorati). Niemand minder dan gewezen premier Achille Van Acker was eveneens van mening "[...] *qu'il faut avant tout mettre bien au point le programme colonial du PSB. C'est de toute première importance*"⁽³⁷⁾. Om de Koloniale Commissie te reactiveren nam Van Acker himself het voorzitterschap waar. Toen hij enkele maanden later

opnieuw eerste minister werd, werd de leiding van de Commissie toevertrouwd aan de Waal Georges Housiaux (1914-1988). Deze ULB-jurist had de kolonie leren kennen tijdens de oorlog. Van 1942 tot 1945 was hij er directeur van Radio Léopoldville. Van 1946 tot 1961 was hij BSP-volksvertegenwoordiger, nadien senator. In de tweede helft van de jaren '50 was hij ongetwijfeld de meest vooraanstaande Congo-specialist van de partij.

Maar ook de vernieuwde Koloniale Commissie had af te rekenen met allerlei problemen. De inzet van de leden was niet altijd optimaal. Bovendien keken niet alle socialisten in dezelfde richting. Ook het socialistisch syndicaat, Algemeen Belgisch Vakverbond (ABVV) begon zich te interesseren voor Congo. Het voerde daarbij een eigen, zelfstandige strategie. Zijn (adjunct-)secretaris-generaal, Louis Major (1902-1985), bemoeilijkte de werking van de Koloniale Commissie van zijn eigen partij (hij was immers ook BSP-volksvertegenwoordiger). Hoogstwaarschijnlijk wilde hij niet dat de partij zich bemoeide met sociale aangelegenheden - een domein dat voorbehouden was aan zijn eigen organisatie; het ABVV had trouwens een eigen Koloniale Commissie opgericht. Allevlei vormen van arbitrage waren nodig om de koloniale initiatieven van de takken van de socialistische beweging op elkaar af te stemmen.

En vooral: de Koloniale Commissie slaagde er nauwelijks in het beleid te beïnvloeden. Nochtans zat de BSP tussen 1954 en 1958 in de regering, samen met de liberalen. Was dat geen gedroomde gelegenheid om eindelijk een socialistische stempel te drukken op het - voordien al te katholieke - Congo-beleid? Eens te meer was de portefeuille Koloniën echter aan de socialisten ontsnapt: "*Nous avons toujours regretté que le Premier Ministre [Van Acker] ait dû abandonner aux Libéraux ce ministère si impor-*

tant où nous aurions pu jouer un beau rôle social et avoir une influence profonde sur les Congolais, d'autant plus qu'il y avait deux personnes très qualifiées qui auraient pu être choisies pour diriger ce département: Fayat ou Housiaux"⁽³⁸⁾. Nu was het departement echter in handen van de liberaal Auguste Buisseret. Hij voerde wel degelijk een laïciserende onderwijspolitiek in Congo (die de socialisten 100% steunden), maar over zijn beleid waren de koloniale specialisten van de BSP lang niet altijd te spreken. Ze verweten hem eigengereidheid, een *unfaire* benoemingspolitiek, een al te grote toegeeflijkheid voor de katholieken enz... Vanzelfsprekend kon de Koloniale Commissie van de BSP, een zuiver intern partijorgaan, geen directe invloed uitoefenen op het beleid van de minister. Maar kon de socialistische partijtop geen druk uitoefenen op Buisseret? Kon de regering als geheel, met haar talrijke BSP-ministers, niet ingeschakeld worden om een eigen Congo-beleid te voeren? Deze vraag vertoont twee aspecten: hadden de partij en de Koloniale Commissie wel een specifieke beleidsvisie ontwikkeld? Zo ja, werd die dan ook effectief aangewend in de politieke strijd? Het antwoord op de eerste vraag is dubbelzinnig: tegelijk ja én neen. Het antwoord op de tweede is kort en bondig: neen.

Zoals gezegd was de Koloniale Commissie in 1953 gereactiveerd om het koloniaal beleid nieuw leven in te blazen. Ondanks de vermelde interne problemen maakte de Commissie daar ontegensprekelijk werk van. In 1953 stak ze veel werk in de voorbereiding van een studiedag uitsluitend gewijd aan Congo (Huizingen, 21-22 november 1953)⁽³⁹⁾. 'Huizingen' zelf vormde de aanloop tot een buitengewoon partijcongres over de koloniale problematiek (30 juni - 1 juli 1956)⁽⁴⁰⁾. Belangrijke vaststelling: toen de BSP toetrad tot de paarse coalitie-Van Acker, had ze haar officieel koloniaal programma dus nog steeds niet opgefrist. De studiedag

van 1953 vormde daartoe slechts een aanzet. Wat Congo betrof, waren de socialisten dus - eens te meer - vrij onvoorbereid naar de onderhandelingstafel gegaan. Het koloniaal congres kwam er pas in 1956, toen de legislatuur al meer dan halfweg was. Dus rijkelijk laat om de concrete beleidsdossiers écht te kunnen beïnvloeden. Maar hoe grondig werd de socialistische koloniale doctrine vernieuwd? De BWP-basisprincipes uit 1937, die zelf geïnspireerd waren door de besluiten van de Socialistische Internationale uit 1928, bleven praktisch onaangevoerd. De Belgische aanwezigheid in Congo had nog steeds tot doel: "[...] *de guider et d'assister les populations autochtones, en vue de les préparer graduellement à la gestion autonome de leurs intérêts politiques, économiques et sociaux, dans le cadre d'une société démocratique*". Voorts wilden de socialisten nog steeds nauwe economische en culturele banden smeden tussen de Belgische en Congolese bevolking en verzetten ze zich categoriek tegen iedere rassenbarrière. Ten opzichte van 1937 legde het programma van 1956 echter een grotere nadruk op het materiële, culturele en morele welzijn van de Congolezen. De noodzaak van de economische ontwikkeling werd duidelijker in de verf gezet. Van een echte omwenteling van de socialistische koloniale doctrine kunnen we dus niet spreken. Wel werden de verschillende concrete dossiers verder uitgewerkt. De partij beschikte nu duidelijk over meer koloniale expertise. De beleidsvoorstellen waren evenwichtiger én gedetailleerder. Nieuwe thema's werden aangekaart, zo bijvoorbeeld justitie. Ook over de economie was men explicieter. De socialisten steunden een politiek van industrialisatie, een begrip dat ze vóór 1940 argwanend bekeken: "[...] *celle-ci doit être à la base de tout programme de développement économique*". Maar die ontwikkeling zou pas leefbaar zijn als ook de landbouwsector gemoderniseerd werd: "*L'accrois-*

sement de la productivité de l'agriculteur indigène est au Congo la clé de voûte de tout programme de développement économique". De BSP formuleerde bovendien een hele reeks voorstellen om het zwarte economische initiatief te ondersteunen. Kleinschalige blanke ondernemingen waren ook welkom, maar enkel als omkadering van de Congolese initiatieven en om lacunes op te vullen waarvoor de zwarten zelf niet konden instaan. Van een massale blanke bevolkingspolitiek moest de BSP niet hebben. Op termijn zou dat de "*colourbar*" versterken, een evolutie waartegen ze radicaal gekant waren. Net zoals in 1937, vonden de socialisten voorts dat de overheid een grotere rol moest spelen in de Congolese economie en dat de macht van de grote ondernemingen aan banden moest gelegd worden. Ook het sociaal programma was veel meer uitgewerkt dan vóór de oorlog. De koopkracht van de Congolezen moest absoluut toenemen. De werkomstandigheden en de sociale wetgeving dienden merkkelijk te worden verbeterd. Inzake onderwijs wilde de BSP het officieel onderwijs uitbouwen; een politiek waarmee de liberale minister Buisseret nu precies begonnen was. Die eis was reeds in 1937 geformuleerd, maar nieuw was nu de nadruk op de vorming van een zwarte elite, "[...] *capable d'encadrer la masse de la population*".

Kort samengevat: wat bood het koloniaal programma van 1956? We vinden er het klassiek-Europees reformisme in terug, onder de vorm van méér gemengde economie en méér sociale wetgeving. Dat thema was al aanwezig in het vooroorlogse programma. Nu was het echter beter uitgewerkt, zowel in de breedte als in diepte. Maar we merken nu ook de aanwezigheid van nieuwe opvattingen, meer bepaald van het 'ontwikkelingsdenken', een economische visie die de post-koloniale houding aankondigt. Op politiek gebied bleven de socialisten denken in de termen die we aantreffen bij hun 'realis-



Het Comité voor Arbeidersopvoeding · De Socialistische Studiekring · GENT

RICHTEN IN :

Van Zaterdag 4 tot en met Dinsdag 7 April

Brugzaal van het Feestlokaal „ Vooruit ”
St. Pietersnieuwstraat, Gent

CONGO · tentoonstelling

Op Dinsdag 7 April 1953

Restaurantzaal · Feestlokaal „ Vooruit ”

Openbare Voordrachtavond

Achiel Van Acker

Volksvertegenwoordiger
Gewonen Eerste Minister

SPREEKT OVER

BELGISCH CONGO

met talrijke interessante films

In het kader van de tentoonstelling :

Alle dagen voorstelling van films over de kolonie - Cauteregeling kan op de tentoonstelling geraadpleegd worden.

● Toegang tot Tentoonstelling, Filmvoorstellingen en Voordracht · Vrij en kosteloos



Vanaf de jaren '50 kwamen de socialisten langzaam los uit hun 'koloniaal immobilisme'

tische' geestgenoten van het begin van de 20e eeuw. De blanke kolonisator had tot taak de inlandse bevolking geleidelijk naar de emancipatie te voeren. Alleen werd ook deze formule nu verder uitgewerkt. In 1956 duidde de BSP immers veel preciezer de noodzakelijk geachte stadia aan: "*Une évolution rapide [sic] des institutions doit être hardiment encouragée. C'est par le bas [...] que doit être entreprise la participation des populations à la gestion des affaires publiques*". De Congolezen moesten zorgvuldig worden opgevoed in de democratische praktijken. In de meest ontwikkelde gebieden van Congo moesten er binnen een termijn van drie jaar lokaal verkozen vertegenwoordigende organen tot stand komen. Na vijf jaar zou dat regime veralgemeend moeten worden over het hele territorium, op basis van verplicht algemeen stemrecht voor mannen en facultatief stemrecht voor vrouwen. Nadien zou dit mechanisme ook ingevoerd worden voor de samenstelling van de hogere raden, op provinciaal en op heel Congolees niveau. Dit eerste stadium zou moeten samengaan met een grotere decentralisatie van de macht zowel naar Congo als binnen het gebied. Nogmaals nadien, in een tweede stadium, zouden de wetgevende bevoegdheden van al die verkozen organen uitgebreid worden. Daartoe zou men overgaan eens de Congolese bevolking voldoende politieke ervaring had opgedaan. Pas in een derde stadium zou dan tenslotte de autonomie van Congo kunnen ingaan.

Dit politieke programma contrasteerde vrij sterk met het koloniale immobilisme dat gangbaar was tot in het begin van de jaren '50, alsook met de vage BWP-perspectieven inzake emancipatie. De socialisten zegden nu expliciet hoe ze die geleidelijke emancipatie zagen. Maar werd ook een precieze timing voorzien? In 1955 had de fameuze tekst van Van Bilsen een - overigens eerder symbolische - overgangspan-

de van dertig jaar vooropgesteld. De BSP was hier voorzichtig. Enkel aan de voorafgaande etappes (op lokaal niveau) werden precieze chronologische termijnen gekoppeld. De hogere stadia zouden verwezenlijkt worden in een onbepaalde toekomst. Bovendien is ook een terminologische, bijna semantische problematiek van belang. De term onafhankelijkheid, die nauwelijks enkele maanden later een overweldigende kracht zou ontwikkelen, namen de socialisten in 1956 niet in de mond. De BSP had het over autonomie of zelfstandigheid, wat tegelijk veel of weinig - en ook vele zaken daartussenin - kan betekenen. Precies om die vaagheid was het te doen. De ondubbelzinnige term onafhankelijkheid lag slechts op weinige tongen, ook in Congo.

De conservatieve pers reageerde smalend op het koloniaal congres van 1956: "*De socialisten ontdekken Congo*", ironiseerde ze. Zoals we konden zien, was die polemische uitlating niet helemaal correct. De socialisten waren al langer bezig met de kolonie. Alleen hadden ze het altijd moeilijk gehad om hun uiteenlopende gevoeligheden op één lijn te krijgen, vervolgens om de aandacht wakker te houden en, tenslotte, om hun eisen door te drijven. In 1956 waren de socialisten er dus (eindelijk?) min of meer in geslaagd om één geactualiseerd basisconcept over Congo te produceren⁽⁴¹⁾. Zouden ze nu ook in staat zijn de aandacht wakker te houden? En iets dóór te drijven op regeringsniveau? Dat zou niet het geval blijken. De Koloniale Commissie had het dikwijls moeilijk om de aandacht van de leidende partij-instanties op te eisen. Het gebeurde vaker dat de bespreking van Congolese dossiers op het BSP-Bureau werden uitgesteld, soms zelfs vergeten. In 1957 besliste de Koloniale Commissie, onder tussen omgedoopt tot Commissie voor Belgisch-Congo en Ruanda-Urundi, een delegatie naar het partijbestuur te zenden om de BSP uit haar

immobilisme te halen⁽⁴²⁾. In september 1959, toen het dekolonisatieproces volop aan de gang was, sprak een bittere Georges Housiaux over "[...] les efforts multiples de la Commission pour sortir le Parti de son immobilisme"⁽⁴³⁾. In een document van de commissie uit datzelfde jaar lezen we dat "[...] les réformes (de 1956) n'ont pratiquement reçu aucun commencement d'exécution, bien que le PSB fût à ce moment au pouvoir. La seule opposition du Ministre Buisseret, jointe à la passivité de certains des nôtres, a eu raison de la volonté exprimée par le Congrès Extraordinaire"⁽⁴⁴⁾.

In 1958 werden de socialisten trouwens terug naar de oppositie verwezen. Dan was het helemaal onmogelijk om het beleid te bepalen. En toen ze in 1961 de ministerportefeuilles weer mochten bovenhalen, was Congo al een onafhankelijk land...

Socialistische pogingen om het koloniale terrein beter te bezetten (ca. 1947-1960)

Er bestonden dus veel gelijkenissen in de koloniale houding van de partij vóór en na de Tweede Wereldoorlog: de belangrijkste opvattingen en gedragingen bleven gewoon bestaan. Toch werd de naoorlogse periode ook gekenmerkt door een belangrijke nieuwe evolutie. Tijdens de laatste tien à twaalf jaar van de kolonie trachtten de socialisten immers wortel te schieten in het Congolese terrein.

Vóór 1940 waren er al enkele pogingen ondernomen om de socialisten in Congo te organiseren⁽⁴⁵⁾. Daar kwam niets van in huis. Na de oorlog vroeg partijvoorzitter Max Buset aan de Koloniale Commissie "*des suggestions quant à la manière d'assurer la pénétration socialiste au Congo*"⁽⁴⁶⁾. Moederlandsocialisten op bezoek in de kolonie zetten de plaatselijke kameraden ertoe aan zich te organiseren⁽⁴⁷⁾. Omstreeks 1947-48,

en vooral vanaf 1951 kwam er schot in de zaak. Dan werden in Congo verschillende Amicales Socialistes (Socialistische Vriendenkringen) opgericht. Terloops gezegd: in tegenstelling tot wat men soms in basiswerken kan lezen, ontstonden die kernen dus jaren voordat de schoolstrijd in Congo geïmporteerd werd. In de loop van de jaren '50 bestonden dergelijke kringen in Leopoldstad, Elisabethstad, Stanleystad, Luluabourg, Coquilhatstad, Jadotstad, Bukavu en Usumbura. Ze waren niet allemaal even dynamisch en sommige stelden niet veel voor. Naast die van Elisabethstad, was vooral de amicale van Leopoldstad belangrijk: "*Les Amicales Socialistes que nous avons créées à l'intérieur [...] prennent naturellement l'Amicale de Léo, qui est la plus nombreuse et la mieux informée, comme guide de leur action*", schreef de voorzitter van de vriendenkring van Leopoldstad⁽⁴⁸⁾. Maar zowel de omschrijving "*la plus nombreuse*" als de uitdrukking "*la mieux informée*" moeten flink gerelativeerd worden. Meteen stoten we op de zwakheden van de amicales.

"*La plus nombreuse*"? De Vriendenkring van Leopoldstad telde amper twaalf leden in 1951, zesentwintig in 1952 en éénnveertig in 1953. Dit zegt (ook) veel over het ledental van de andere kringen...! De drijvende kracht achter deze kernen bestond voornamelijk uit overheidsambtenaren en uit de syndicale vrijgestelden die we straks nog zullen ontmoeten. Deze laatsten zouden een grote rol hebben gespeeld in de uitbouw van de kringen. Werknemers uit de privébedrijven waren blijkbaar minder prominent aanwezig, zeker in de leidende organen. "*La mieux informée*"? Ook dit moet gerelativeerd worden. Er bestonden inderdaad schriftelijke contacten met socialisten in het moederland. En indien socialistische prominenten een rondreis in Congo ondernamen, werden ze meestal ontvangen door de Amicale Socialiste van de koloniale hoofdstad. De Vriendenkring

van Leopoldstad vergaderde ook regelmatig, organiseerde studiebijeenkomsten en schreef nota's. Maar het grote enthousiasme dat de vriendenkring naar eigen zeggen aan de dag legde, ruimde vlug de plaats voor frustratie en ontmoediging.

Het liep al verkeerd van bij de aanvang van de amicales. Nauwelijks waren ze tot stand gekomen, of de verantwoordelijken moesten aandringen bij de partij in het moederland om de onontbeerlijke steun en informatie te bekomen⁽⁴⁹⁾. Het werd vlug een klaagzang: *"Je vous écris pour vous signaler que les relations de l'Amicale de Léopoldville avec la Commission Coloniale du Parti sont plus défectueuses qu'elles ne l'ont jamais été. J'ai été informé officiellement de ce que je ne pouvais pas espérer recevoir copie des procès-verbaux des séances jusqu'à ce que le Bureau du Parti ait défini la nature exacte des rapports entre les Amicales et la Commission Coloniale. [...] il semble bien que le Bureau du Parti ne soit nullement pressé de définir les statuts des Amicales. [...] Je n'ai reçu rigoureusement aucune information, ni sur la date du congrès, [...] ni sur les sujets qui seraient abordés"*⁽⁵⁰⁾.

De adviezen en opinies die ze opstuurden naar het moederland vonden weinig of geen weerklank in het socialistisch denkwerk in Brussel, stelden de socialisten in Congo verbitterd vast. Begin 1957 nam advocaat Jacques Nyns zelfs ontslag als voorzitter van de Amicale van Leopoldstad. Zijn beslissing was ingegeven door *"[...] l'attitude du Parti Socialiste à l'égard, je ne dirai pas des Amicales, mais des problèmes congolais. On semble vraiment croire en haut lieu, et surtout au gouvernement, que rien ne se passe au Congo, et que cette bienheureuse colonie est soustraite à l'évolution universelle. Pour ma part je pense exactement le contraire. Toutefois, je ne vois pas le moyen d'agir dans le cadre de la légalité si le Parti Socialiste ne nous en donne pas les moyens"*⁽⁵¹⁾. Logischerwijs gingen de activiteiten van de vrie-

denkringen er dan ook op achteruit. In 1958 zei Peigneux *"(que la) situation des Amicales s'y serait encore détériorée par rapport à l'année passée quand nous y passions"*⁽⁵²⁾.

Hoe kunnen we dat verklaren? Weeral ontmoeten we enkele tegenstrijdigheden. Enerzijds waren sommige socialisten overtuigd van het belang van de amicales. Regelmatig onderstreepte de Koloniale Commissie de urgente noodzaak om stevige banden te smeden met de Amicales Socialistes. Maar anderzijds was er ook getalm, wellicht ingegeven door een mengsel van onverschilligheid en wantrouwen. Pas rond 1956 bespraken de leidende instanties van de partij de projectstatuten van de vriendenkringen en dachten ze aan de oprichting van een Union des Amicales Socialistes. Wilde men de echte 'kolonialen' wat op afstand houden? Vreesde men hun al te speciale koloniale mentaliteit? Sommige socialisten - zoals premier Van Acker zelf - waren van mening *"[...] que la mentalité de ceux qui sont au Congo est toute différente de ceux qui nous sont revenus. Leurs opinions, aussi, diffèrent"*⁽⁵³⁾. Wou men vermijden dat ze hun stempel drukten op het Congo-beleid van de partij? Tijdens een vergadering van de Koloniale Commissie werd expliciet gezegd *"[...] qu'il faut, avant tout, éviter tout déviationnisme colonial"*⁽⁵⁴⁾.

Wellicht speelden ook andere, meer strategische overwegingen mee: *"[...] la difficulté qu'il y a lieu de résoudre consiste à donner aux Amicales un statut, tout en évitant une structure unitaire entre l'organisation socialiste au Congo et le PSB"*⁽⁵⁵⁾. De socialistische kernen in Congo moesten ondergeschikte instrumenten blijven, geen volwaardige partijafdelingen: *"Il faudrait [dans ce cas] donner les mêmes droits et les mêmes devoirs à l'Union des Amicales Socialistes du Congo qu'à une fédération du Parti. Ce principe n'est pas sain. Il me semble qu'il serait préférable de créer une Union des Amicales Socialistes qui formerait*

l'avant-garde du mouvement socialiste au Congo [...] Cette Union travaillera sous la patronage du Parti et sera en quelque sorte la préfiguration d'un parti socialiste au Congo, étant bien entendu que le jour où le Congo aura sa structure politique autonome, cette Union le deviendra également"⁽⁵⁶⁾. Die optie hing samen met een fundamenteel probleem. In de jaren '50 was er veel heibel rond de zogenaamde politisering van Congo. Sommigen beweerden dat de Belgische levensbeschouwelijke conflicten daar werden geïmporteerd onder de vorm van de laïcisering van het onderwijs. Bovendien werden politieke verenigingen opgericht; niet alleen socialistische, maar ook liberale vriendenkringen! De traditionele en de conservatieve koloniale kringen vonden dat de kolonie niet mocht gepolitiseerd worden. Op het koloniale terrein moesten alle Belgen eendrachtig optreden. Partijtwisten zouden hen discrediteren en verzwakken in de ogen van de Congolezen. Dat zou het koloniaal 'oeuvre' ondergraven. Vele socialisten waren uiteraard een andere mening toegedaan. Congo was gepolitiseerd, zo beweerden ze: de kolonie was immers door en door katholiek: "[...] *Toute illusion aux querelles métropolitaines à nos divisions politiques sont [sic] automatiquement exploitée contre les personnes attachées aux idéaux de gauche et contre ceux-là seuls. Il est en effet reconnu au Congo, comme vérité d'Etat, que les catholiques ne font jamais de politique*", stelden de leden van de amicales⁽⁵⁷⁾. Dat was ook de mening van vele leidende socialisten in België. "*Pas de politique au Congo est une des dernières inventions de la droite. L'opposition [catholique] a peur que les noirs connaissent le socialisme*", vond Housiaux. Ook partijvoorzitter Buset en vele andere BSP-topfiguren waren resoluut gekant tegen de stelling "*pas de politique au Congo*". Maar toch was een politiek zwaargewicht als Spaak er wél voor te vinden. En iemand als Antoon Spinoy zei ook "[...] *que*

nous aurions tort de vouloir reporter nos luttes au Congo"⁽⁵⁸⁾. Politiek gezien was het dus zeer gevaarlijk van de Amicales Socialistes echte, levenskrachtige partijafdelingen te maken. Ook die factor verklaart misschien waarom de partij de vriendenkringen niet méér heeft gesteund. Volgens sommige Belgische socialistenvan moest er in de toekomst dus een soort Congolese equivalent van de BSP komen. Op termijn zou men uiteraard ook de 'inlanders' moeten mobiliseren. Hebben de Belgische socialistenvan hier werk van gemaakt? In het kielzog van de Amicales Socialistes en van het ABVV hadden enkele zwarten inderdaad een politieke activiteit ontwikkeld. Vooral Alphonse Nguvulu en Cyrille Adoula vielen daarbij op. Nguvulu, "*commis principal de première classe*" in de koloniale administratie, was een vooraanstaande figuur van de inlandse ambtenarenorganisatie APIC (Association du Personnel Indigène de la Colonie). Hij was ook nauw betrokken bij de Amicale Socialiste van Leopoldstad en was lid van het ABVV. Adoula, een bediende van de Congolese centrale bank, werd vrijgestelde van het ABVV-Congo in 1956. In 1957 werd Action Socialiste opgericht. Deze politieke groepering bestond uitsluitend uit zwarten, maar ze was gesticht met de steun van blanke socialistenvan, meer bepaald van de vakbondsmensen die ook actief waren in de Amicale Socialiste. Adoula en Nguvulu behoorden tot de top van Action Socialiste. In mei 1958 gaf deze vereniging een politiek manifest uit, waarin de democratische emancipatie van Congo geëist werd. Dit moest stapsgewijs gebeuren, door de verkiezing - op basis van algemeen enkelvoudig stemrecht - van vertegenwoordigende raden met reële bevoegdheden, achtereenvolgens op lokaal, provinciaal en centraal niveau. Zo zou men geleidelijk komen tot "*(le) stade final de l'AUTONOMIE [sic] et de l'INDEPENDANCE [sic] du Congo*". Die evolutie was de beste garantie



*1-meiviering in
Leopoldstad in 1958
(collectie J. De Cock)*

om "une libre association de la Belgique et du Congo" te verwezenlijken⁽⁵⁹⁾. Al bij al was dit document dus nog vrij gematigd. Men noteert zekere gelijkenissen met het stadia-schema dat het BSP-congres in 1956 had uitgedokterd; alleen werd de lijn hier duidelijker en sneller doorgetrokken naar de onafhankelijkheid die nu met hoofdletters in de tekst prijkte.

Origineel was die oproep niet echt te noemen. Action Socialiste was lang niet de enige uiting van de politieke bewustwording bij de zwarte évolués. Een jaar eerder, in 1956, had de groep rond het Congolese tijdschrift *Conscience Africaine* reeds een politiek manifest gepubliceerd; de politieke beweging Abako had gerepliceerd, met een tegenmanifest. Maar Action Socialiste kreeg het deksel op de neus. In de zomer van 1958 werden Nguvulu en andere verantwoordelijken van deze beweging op het matje geroepen door de koloniale autoriteiten. Zij voelden zich het slachtoffer van een politieke afrekening. De leden van *Conscience Africaine* waren niet lastiggevallen omwille van hun manifest. Ze hadden immers nauwe banden met de katholieke stroming, die in Congo nog steeds overheerste, beweerden de socialisten! Ook de

Belgische raadgever van Action Socialiste, Jean Wantiez, werd het leven zuur gemaakt. Hij moest opstappen bij het Fonds voor Inlands Welzijn, waar hij werkzaam was. Hij werd aan de deur gezet door de voorzitter van het fonds, de reeds vermelde William Van Remoortel. Deze socialistische politicus was sterk gekant tegen dergelijke heethoofdige stellingen, die de Belgische aanwezigheid in Congo in gevaar zouden kunnen brengen. Van Remoortel zelf beweerde dat Major, de secretaris-generaal van het ABVV, hem daartoe had aangezet. Wat dat echt zo? Eén zaak staat vast: zowel binnen als buiten de socialistische beweging werden Wantiez en Action Socialiste beticht van crypto-communisme. Eind jaren '50 begonnen de communistische partij (zie bijdrage van Benoît Verhaegen in dit nummer), maar ook de socialistische linkerzijde zich duidelijk méér voor Congo te interesseren. Het tijdschrift *La Gauche* besteedde bijvoorbeeld nogal wat aandacht aan de evolutie in Congo. Ernest Glinne die zich inliet met de coöperatieve beweging in de kolonie en het terrein dus kende, behoorde tot die groep⁽⁶⁰⁾. De weinig verkwikkelijke zaak Nguvulu-Wantiez veroorzaakte vrij veel ophef,

zowel in Congo als in België. Sommige socialisten beweerden zelfs dat de toekomst van het socialisme in Congo op het spel stond: als de partij niet krachtadig optrad om de slachtoffers van die afrekening te verdedigen, zouden de socialisten in de kolonie heel wat geloofwaardigheid verliezen⁽⁶¹⁾.

Dat voert ons precies tot een cruciale vraag: hebben de Belgische socialistten een stempel gedrukt op het politieke leven van de Congolezen? Iemand als Nguvulu schreef aan zijn Belgische kameraden: "[...] *que le mouvement socialiste est appelé à connaître un gros succès au Congo. [...] On sent que le mouvement est venu à son heure et que le socialisme est la seule doctrine économique-sociale à laquelle pourront adhérer les Africains*", omdat die ideologie goed overeenkwam met de zwarte mentaliteit⁽⁶²⁾. Geloofde hij dat echt? Of praatte hij zijn blanke gesprekspartners naar de mond? Dat blijft natuurlijk een open vraag. Eén zaak staat echter vast: het socialisme made in Belgium heeft de Congolese massa onberoerd gelaten. Slechts een handvol évolués noemde zich expliciet socialist en engageerde zich in deze beweging. Maar ook de liberale en de katholieke groeperingen hadden Congolese volgelingen uit diezelfde sociale groep. Waren de socialisten talrijker (of invloedrijker) dan hun liberale of katholieke collega's? Of was het tegendeel waar? Die vraag is natuurlijk moeilijk te beantwoorden.

Maar is ze wel relevant? Dat is lang niet zeker. Dergelijke politieke rekenkunde op zijn Belgisch verdoezelt immers twee essentiële aspecten van het Congolese politiseringsproces. Enerzijds het kunstmatig karakter van de inplanting van de Belgische politieke bewegingen op het koloniale terrein. Geen ervan kon er echt wortel schieten⁽⁶³⁾. Anderzijds de (mogelijke) 'verborgen' agenda van de politiek actieve évolués. Hebben ze het ideologische discours en de politieke instrumentendoos van de blanken

niet gebruikt om eigen doelstellingen te verwezenlijken, namelijk om zélf de sociale ladder te beklimmen en/of om de Congolese emancipatie te bevorderen⁽⁶⁴⁾? Het is dus niet erg zinvol de politieke actie van de Congolezen te beschrijven aan de hand van de klassieke Belgische partijetiketten. Laten we één enkel, maar frappant voorbeeld aanhalen. In januari 1960 was Patrice Lumumba opgesloten in de gevangenis in Stanleystad. Hij wachtte op zijn proces, terwijl de andere nationalistische tenoren naar Brussel trokken, om deel te nemen aan de cruciale Rondetafelconferentie, die de toekomst van Congo ging beslechten. Aan zijn blanke advocaat verklaarde Lumumba toen: "Je ne suis pas communiste, je ne suis même pas socialiste, je suis un libéral"; voordien was hij inderdaad actief lid van de liberale Vriendenkring van Stanleystad⁽⁶⁵⁾. Maar op hetzelfde moment schreef hij een brief naar de grote socialistische jurist en senator Henri Rolin, die oorspronkelijk ook was aangezocht om hem te verdedigen⁽⁶⁶⁾. Daarin had hij het over zijn "[...] *affinités avec les socialistes*" en over "[le] socialisme qui correspond le mieux à nos conceptions et à nos conditions de vie". "Et quel bénéfice moral aurons-nous, nous autres qui avons placé notre foi dans le marxisme si nos aînés, les socialistes belges, ne nous soutiennent pas vis-à-vis de ce bloc réactionnaire" die hem wou uitschakelen? Lumumba, een liberaal? Of een socialist? Of een politicus die steun zocht om uit de gevangenis te geraken en zijn grote politieke zending te vervullen?

In Congo profileerden de Belgische socialistten zich echter niet alleen als partijmensen, maar ook als syndicalisten. Ook dat was echter verre van evident. Vrijheid van vereniging en stakingsrecht werden slechts met mondjesmaat toegekend. Vooral tijdens en net na de Tweede Wereldoorlog ontstonden er wettelijke re-

gelingen die een zekere ruimte gaven aan de syndicale activiteit van de blanken en, in mindere mate, van de zwarten⁽⁶⁷⁾. Tijdens de Tweede Wereldoorlog was het sociaal protest opgeblaaid in Congo, zowel bij de blanke als bij de zwarte werknemers. In 1944 hadden de blanken een eenheidsvakbond opgericht, de Confédération Générale des Syndicats (later: des Syndiqués) (CGS). Deze organisatie stelde zich nogal 'rumoerig' op; ze werd trouwens beticht van communistische sympathieën. De CGS had contact gezocht met de Belgische vakbonden. Het Algemeen Christelijk Vakverbond (ACV) wees iedere toenadering van de hand. De christenen lanceerden immers een eigen syndicale werking in de kolonie: in 1946 werd de Confédération des Syndicats Chrétiens du Congo (CSCC), opgericht, een organisatie voor blanke werknemers⁽⁶⁸⁾. Bovendien probeerden zowel de CGS als de CSCC de zwarte werknemers in aparte syndicale verenigingen te groeperen.

Bleef de socialistische vakbond bij de pakken zitten? Niet helemaal, maar het Algemeen Belgisch Vakverbond (ABVV) geraakte wel veel later uit de startblokken. In 1947 ondernamen de vakbondsleiders André Renard (1911-1962) en André Genot (1913-1978) een reis in Congo, om poolshoogte te nemen. Datzelfde jaar had de CGS zich uitgesproken voor aansluiting bij het ABVV. De socialistische vakbond aanvaardde dat voorstel en nam dus de activiteit van de CGS over. In zijn reisverslag sprak Renard zich uit tegen de vorming van een massasyndicalisme voor zwarten. In zijn ogen hadden de christenen precies de fout begaan hiervoor te opteren: "*Wij moeten ons beperken bij een kader-syndicalisme of ten hoogste bij een vakbond van ontwikkelde elementen [...]*". Ook opteerde hij voor gescheiden syndicaten voor blank en zwart. "*In de huidige omstandigheden, is het [...] onmogelijk tot een dergelijke sa-*

menwerking [tussen blank en zwart in één organisatie] te komen. Omwille van hun statuut in de kolonie zullen de blanke arbeiders er nooit in toestemmen deel uit te maken van een zelfde organisatie met de kleurlingen"⁽⁶⁹⁾.

Die eerste aanzet tot ABVV-activiteit in Congo viel echter onmiddellijk stil. Eigenlijk stelde de CGS niet veel (meer) voor. Ze was geteisterd door interne twisten; veel leden gaven er de brui aan. Pas in 1951 kwam er weer schot in. Louis Major, adjunct-secretaris-generaal van het ABVV (vanaf 1952 secretaris-generaal), trok met een delegatie naar Congo⁽⁷⁰⁾. Kort daarop werden enkele vrijgestelden naar de kolonie gestuurd om een permanente vakbondsactie uit te bouwen. Gemakkelijk was dat niet. Er ontstonden wrijvingen - zelfs regelrechte rivaliteiten - tussen enkele van die kameraden; de administratie liep niet (onmiddellijk) heel vlot; en vooral, het ABVV investeerde duidelijk veel minder in de kolonie dan de christelijke vakbond. In Congo beschikte de christelijke vakbond over véél meer vrijgestelden en financiële middelen. Toch boekte de Congolese afdeling van het ABVV enige vooruitgang. In 1945 beweerde de CGS (blanke) 3300 leden te tellen. In 1947 telde ze effectief 1650 aangeslotenen. In 1951, toen het ABVV in Congo van start ging, hadden slechts een 200-tal blanken een CGS-bijdrage betaald. Maar in 1953 telde de socialistische vakbond opnieuw ca. 1300 betalende leden, 1472 in 1954 (waarvan 491 in Leopoldstad, 504 in Stanleystad en 477 in Elisabethstad)⁽⁷¹⁾. "*10% environ des 15.000 travailleurs [blancs] du Congo susceptibles d'être organisés sont inscrits chez nous*", constateerde het ABVV in 1954. We beschikken tevens over een (volledige?) reeks nominatieve ledenlijsten uit 1959-1960: die vermelden een totaal van ca. 1500 betalende leden⁽⁷²⁾. De socialistische vakbond opteerde voor een interprofessionele én centralistische aanpak. De syndicale activitei-



Lumumba, een liberaal? Of een socialist? Of een politicus die steun zocht om uit de gevangenis te geraken en zijn grote politieke zending te vervullen?

ten in Congo hingen rechtstreeks af van de leidende instanties in Brussel⁽⁷³⁾. De christenen deden het anders: structureel stond de CSCC los van de Belgische vakbond ACV. Pas in 1960, toen de onafhankelijkheid in zicht was, werd een aparte socialistische Congolese vakbond opgericht, de *Fédération Générale des Travailleurs du Kongo* (FGTK). Na veel perikelen ging die vakbond in 1967 op in de eenheidsvakbond *Union Nationale des Travailleurs du Congo*. Het ABVV spande zich in om de toestand van de blanke werknemers te verbeteren (meer bepaald op het gebied van sociale bescherming, werkzekerheid, enz.). Het voerde ook een langdurige strijd om de syndicale vrijheid in Congo te introduceren, wat uiteindelijk gebeurde door de decreten van 25 januari 1957. Wat moest men echter doen met de zwarte arbeidersmassa? Vooral daàr bestonden er schrijnende sociale wantoestanden! Zoals we zagen, had het ABVV oorspronkelijk gescheiden organisaties opgericht. Blanke en zwarte werknemers maakten dus deel uit van aparte groeperingen. Zeer snel bestempelde men de zwarte vakbonden echter als een mislukking. Daarom gooide de vakbondsleiding het over een andere boeg. In 1955 opteerde het ABVV voor het gemengde syndicalisme. Zulks werd wettelijk mogelijk door de nieuwe reglementering van 1957. Blanke en zwarte werknemers maakten voortaan deel uit van éénzelfde groepering, op voet van gelijkheid (nota bene: ook de christelijke vakbond ging de gemengde toer op). Grote nadruk werd echter gelegd op de educatieve actie. Het ABVV-Congo spande zich bijzonder in om zwarte kaders op te leiden, de toekomstige syndicale elite van de arbeidersmassa. De gemengde optie steunde ook op strategische overwegingen. *"Cette formule seule est capable d'éviter que le syndicalisme indigène devienne un mouvement d'un racisme déplorable pour les travailleurs blancs et noirs et pour la communauté*

belgo-congolaise que nous voulons établir. Le danger de voir se former un mouvement de nationalisme indigène devient de plus en plus grand", schreef Major in september 1955⁽⁷⁴⁾. Ook de socialistische syndicalisten spraken nog niet van onafhankelijkheid!

Hoewel de socialistische vakbond veel later de kolonie had betreden dan de christelijke, kon hij zich vrij snel profileren. In een besloten vergadering (waar propagandistische uitspraken dus niet gangbaar waren) merkten de ABVV-leiders begin 1959 tevreden op *"[...] [que] [n]ous sommes [...] la plus forte organisation et [que] nos effectifs dépassent ceux de la CSC-Congo qui groupe 38.000 membres"*; de totale zwarte loontrekende bevolking bedroeg toen meer dan 1,2 miljoen personen. Half 1959 meldde men 16.000 en 17.000 zwarte ABVV-leden, resp. voor Elisabeth- en Leopoldstad alleen⁽⁷⁵⁾. Eveneens achter gesloten deuren stelde de vakbond vast dat zijn 'negrofiële' reputatie hem nogal wat vijandigheid opleverde in het blanke koloniale milieu. Het ABVV werd trouwens ook een onverantwoordelijke stokebrand-houding verweten. Het optreden van Louis Major veroorzaakte dus heel wat deining. Tijdens ABVV-meetings had de leider gewezen naar de schoorstenen van de grote privéondernemingen, zeggende dat zij de gemeenschappelijke vijand van blank en zwart waren. Het ABVV organiseerde stakin- gen, dwong de patroons om aan de onderhandelingstafel te gaan zitten en om collectieve akkoorden af te sluiten. Kortom: in de kolonie was het sociale toneel grondig aan het veranderen. In dat gebeuren heeft de Belgische socialistische vakbeweging een zekere rol gespeeld. De balans van de Belgische socialistische actie in Congo is dus bijzonder mager. Om blijvende vruchten af te werpen werd ze trouwens véél te laat ingezet. Een politieke massabeweging van socialistische signatuur werd nooit gevormd; maar hetzelfde kan gezegd worden

van de andere Belgische politieke bewegingen. Zelfs kleinere partijen met een expliciet socialistisch etiket, eigenlijk kunstmatige creaties, waren ééndagsvliegen. In dat opzicht leek de syndicale actie aanvankelijk succesvoller, maar die inspanningen leden schipbreuk door de dekolonisatie. Ook op ideologisch vlak lieten de socialisten geen erfenis na. In het kielzog van de Belgische socialistische activiteit werden wel enkele kaders opgeleid die tijdens en na de dekolonisatie een vrij belangrijke rol zouden spelen. Nguvulu werd de voorzitter van de Parti du Peuple, formeel opgericht in 1959, maar eigenlijk de voortzetting van Action Socialiste. Deze formatie stond dus dicht bij de BSP. Piktant detail: in Elisabethstad werd een andere socialistische partij opgericht, de Parti Socialiste Congolais, geleid door de ABVV-syndicalist Musengeshi. Achter dit initiatief stond, eens te meer, de socialistische senator William Van Remoortel. Zoals we zagen, was hij hevig gekant tegen de al te voortvarende groep van Action Socialiste. Beide partijen bleven echter zeer marginaal⁽⁷⁶⁾. Na de onafhankelijkheid werd Nguvulu staatssecretaris voor het Plan in de eerste regering-Lumumba. Vóór 1960 werd Adoula een topfiguur van de Mouvement National Congolais (MNC, richting Kalonji); in 1961 schopte hij het zelfs tot eerste minister. Maar hiermee lopen we op de feiten vooruit: Congo moest eerst de storm van de dekolonisatie doormaken.

De Belgische socialisten en de dekolonisatie van Congo (1958-1960)

Congo werd in ijtempo gedekoloniseerd. In de eerste helft van de jaren '50 was nauwelijks enig voorteken te bespeuren. Bepaalde Belgische kringen dachten wel na over de politieke toekomst van de kolonie. Sommigen droom-

den bijvoorbeeld van een (eerder vage) Belgisch-Congolese gemeenschap; zoals we zagen, was ook de ABVV-vakbondsleiding hiervoor te vinden. Bij de zwarte bevolking bespeurde men echter geen enkele georganiseerde en geëxpliciteerde drang naar onafhankelijkheid. Vanaf 1955-56 geraakten de zaken echter in een stroomversnelling. Het Dertigjarenplan voor de politieke ontvoogding van Belgisch Afrika van Jef Van Bilsen (1955) en de reeds vermelde Congolese manifesten wakkerden het debat over de politieke toekomst van de kolonie aan. De eerste Congolese partijen werden opgericht. In 1958 hadden de Belgische politieke autoriteiten een werkgroep opgericht, bestaande uit parlementariërs en ambtenaren. Die moest zich buigen over het delicate koloniale vraagstuk. Enkele dagen na de bloedige onlusten in Leopoldstad viel op 13 januari 1959 het magische woord onafhankelijkheid, uitgesproken door koning Boudewijn. Heel dat jaar gonsde Congo van politieke activiteit. Zwarte politieke partijen schoten als paddestoelen uit de grond en radicaliseerden hun eisen. De spanning steeg. In januari 1960 werd in Brussel een rondetafelconferentie belegd, waaraan alle Belgische en Congolese politieke krachten deelnamen. Daar viel de onherroepelijke beslissing: op 30 juni 1960 zou Congo onafhankelijk worden. Welke rol hebben de socialisten in dat proces gespeeld?

Toen Congo in de stroomversnelling geraakte, was de katholiek-liberale regering-Eyskens aan de macht. Zij stond dus voor een enorme uitdaging: ze moest een oplossing zoeken voor het koloniale vraagstuk. De BSP keek toe vanuit de oppositie. Was dat een comfortabele positie? In een bijzonder moeilijk moment liet Van Acker zich ooit ontvallen: "*L'avantage pour nous est de n'être pas au pouvoir actuellement*" (Bureau, 11 januari 1960). Toch vormde Congo ook voor de socialistische partij een moeilijk en

delicaat dossier. Men stelde zich het ergste voor. Er zou een zware politieke crisis kunnen ontstaan: "[...] nous pourrions être entraînés dans une question aussi importante que le fut la question royale", zei ondervoorzitter Jos Van Eynde in het Partijbureau enkele dagen na de gebeurtenissen van Leopoldstad. "Ne pas faire de cela une crise de politique belge", voegde Housiaux eraan toe⁽⁷⁷⁾. De BSP moest dus zich dus verantwoordelijk gedragen. Maar ze mocht zich ook niet in de hoek laten duwen. Ze wilde niet dat men haar de schuld voor de Congolese "déravage" in de schoenen zou schuiven. Beaalde kringen staken een beschuldigende vinger uit naar de socialisten: de syndicale activiteit (Majors 'schoorsteendiscours'!) en de politisering zouden de kolonie verknoeid hebben. In de ogen van de publieke opinie moest de BSP bewijzen dat de huidige regering fouten beging (en begaan had) en dat de socialisten de zaken beter zouden afhandelen. Dit was echter een moeilijke evenwichtsoefening. De interne politieke rivaliteit mocht immers niet op de spits gedreven worden. Anders zou men verglijden naar het politieke drama dat men precies wou vermijden.

Beschikte de partij echter wel over oplossingen voor de crisis die in januari 1959 in alle hevigheid losbarstte? Integendeel, en dat is niet verwonderlijk. De BSP had er zo stilaan een traditie van gemaakt niet voorbereid te zijn op de koloniale uitdagingen. Housiaux wond er geen doekjes om: "Je pense que nous sommes aussi dans une situation un peu difficile et cela par notre faute parce que depuis 1956, nous ne nous sommes plus occupés des problèmes coloniaux. Ces problèmes sont non-mûris par nous" (Bureau, 12 januari 1959). Maar gedane zaken namen geen keer. Welke stelling moest de Partij aannemen? Enkele dagen na de rellen van 4 januari zaten alle socialisten nog niet op dezelfde golflengte. Sommigen, zoals partijvoorzitter Buset en Housiaux,

vonden dat men nu ondubbelzinnig over onafhankelijkheid moest spreken. Het begrip autonomie was duidelijk voorbijgestreefd, zegden ze. Andere topfiguren wilden zo ver nog niet gaan. Major: "Ne sera-t-il pas difficile de dire 'indépendance'. Ne faudrait-il pas dire 'libre disposition'?" Anseele: "Pour vivre, l'Europe doit s'accrocher à l'Afrique". Ook iemand als Antoon Spinoy wilde op één of andere manier de Belgische aanwezigheid bestendigen, meer bepaald om economische redenen: "Il faut éviter qu'un vent d'indépendance, à tout prix, se répande". "La thèse du débat doit être 'comment, dans l'avenir, organiser notre présence au Congo pour avoir la certitude de rester présent'. C'est la seule garantie aux investissements belges" (Bureau, resp. 2 februari en 28 januari 1959). Nog een gezaghebbende stem, die van Jos Van Eynde: "Il est difficile d'imaginer un Congo indépendant; voulons-nous rester au Congo? Je pense que oui. Alors, il faudra bien nous entendre sur le mot 'indépendance'" (Bureau, 9 februari 1959). In tegenstelling tot de regeringsverklaring van 13 januari sprak de koninklijke redevoering van diezelfde dag wél expliciet over de onafhankelijkheid van Congo. In het partijbureau heerste daarover enig wantrouwen. "La Cour espère créer un royaume au Congo sous la présidence [sic] de Léopold III", zei Anseele, die nog in april 1959 verklaarde "[...] j'ai l'impression que nous allons à la solution des deux monarchies" (Bureau, 19 januari en 20 april 1959). Hoewel hij niet meer behoorde tot de cenakels van de partij, was ook de oude senator William Van Remoortel resoluut gekant tegen de onafhankelijkheid. Hij bleef zweren bij de ondertussen totaal voorbijgestreefde idee van een Belgisch-Congolese gemeenschap. Voor vele socialisten was hij een echte stoorzender. Bij de meesten had hij zich totaal gediscrediteerd. In 1961 zou hij geen plaats meer krijgen op de socialistische verkiezingslijsten. De 73-jarige Van Remoortel pikte dat niet en

47^e ANNÉE ★ N° 1998

HEBDOMADAIRE : 7 FRANCS

VENDREDI 15 MARS 1957

Pourquoi Pas?



LA CHEMINÉE

Tijdens ABVV-meetings wees Louis Major de schoorstenen van de grote ondernemingen aan als de gemeenschappelijke vijand van blank en zwart

trad toen naar de kiezer op een onafhankelijkke, uiterst-rechtse lijst, zonder evenwel verkozen te worden⁽⁷⁸⁾.

Begin 1959 was de onafhankelijkheidsgedachte dus nog lang niet algemeen aanvaard binnen de BSP. Maar de Congolese gebeurtenissen holden veel sneller dan de Belgische mentaliteiten. Zeer snel werd de onafhankelijkheid de enige optie. Zelfs de weerbarstige socialisten moesten zich daar dus uiteindelijk bij neerleggen. De socialisten waren als de dood voor een 'Algerijnse' toestand. Een gewelddadig, ja zelfs militair optreden door de Belgische koloniale overheid moest absoluut vermeden worden. In november 1959 liet het ABVV expliciet weten dat het gekant was tegen het sturen van dienstplichtigen naar Congo (opzettelijk werd niet de term troepen gebruikt)⁽⁷⁹⁾. Een politieke oplossing was dus de enige uitweg. Maar de regering leek niet echt te dialogeren. De oppositiepartij BSP liet ze helemaal links liggen, tot grote frustratie van de socialisten. In hun openbare verklaringen kwamen ze daar voortdurend op terug: de regering wilde nooit luisteren naar één van de grootste Belgische politieke krachten⁽⁸⁰⁾. De regering doen vallen door de druk te verhogen behoorde tot de mogelijkheden: "*Si nous voulons faire état de tout ce que nous savons, nous pouvons faire tomber le gouvernement. Ils nous trompent tout le temps*", zei Van Eynde (Bureau, 9 november 1959). Maar dat zou België in een gevaarlijke politieke crisis gestort hebben.

De regering luisterde ook niet echt naar de Congolese stemmen. Het kabinet-Eyskens schoof de zaken op de lange baan. Het twijfelde en liet de toestand in Congo aanmodderen, aldus de socialisten. Dat was zeer gevaarlijk: "*Nous avons souscrit à la déclaration gouvernementale [du 13 janvier] en raison des modifications profondes qu'elle devait apporter dans la structure politique du Congo. [...] mais des fautes gra-*

ves ont été commises et nous ne pouvons pas en porter la responsabilité, à quelque degré que ce soit. Ces erreurs, ces atermoiements, ou hésitations, ces contradictions ont créé dans le Congo un climat de méfiance, d'hostilité qui réclame, pour être redressé, des mesures extrêmement urgentes [...]. Rien ne sera possible sans rétablir le climat qui a été dangereusement détérioré. Bien que la responsabilité du gouvernement soit seule en cause, nous estimons qu'il faut entamer de toute urgence, un dialogue au sommet"⁽⁸¹⁾.

Het sleutelwoord was gevallen: "*dialogue au sommet*". Dat hing al een tijdje in de lucht. Het woord rondetafelconferentie was al gebruikt door een kleine Congolese partij. De BSP introduceerde het echter op het Belgische politieke toneel. Georges Housiaux had het heel duidelijk uitgelegd aan de kameraden van het partijbureau: "*Une méthode capitale d'action n'a pas été respectée par le Gouvernement: ne plus rien faire au Congo sans la consultation préalable des Africains* [onderstreept door Housiaux]. [...] *la convocation, en Belgique et à cette fin, des leaders congolais (il y a 43 partis) peut être la bonne méthode*"⁽⁸²⁾. De regering ging uiteindelijk in op het socialistische voorstel zo'n rondetafelconferentie te houden waarbij alle betrokken partijen, zowel uit Congo als uit België, samen het politieke dossier zouden onderzoeken (20 januari-20 februari 1960). Maar eigenlijk had de BSP poker gespeeld. Ze had een grootscheepse dialoog geëist, maar wat zou ze zeggen en doen tijdens die conferentie? Enige tijd vóór die beslissende stap had de Luikse socialistische volksvertegenwoordiger, J.J. Merlot, de vinger al op de wonde gelegd: "*La vérité, c'est que nous proclamons que nous voulons être consultés pour la question congolaise et, d'un autre côté, nous souhaitons qu'on ne le fasse pas*" (Bureau, 12 oktober 1959). Nu was het echter zover: het grote gesprek kwam er begin januari 1960. Hoewel ze de rondetafelconferentie zélf



De volledige groep participanten aan de Rondetafelconferentie van 1960

hadden voorgesteld, trokken de socialisten er schoorvoetend en bevreesd heen. De nieuwe partijvoorzitter, Léo Collard, stelde expliciet de vraag: *"Il faudrait que l'on sache si nous y allons et si oui, savoir sur quoi portera la discussion. Il faut savoir ce que nous irons y faire"*. Pessimisme alom: *"Cette Table Ronde sera terrible. Je plains le Parti qui aura le nom d'avoir gâché la question du Congo. [...] c'est une question pire que la question royale. Les PSC ne peuvent cependant nous accuser d'avoir mis de l'huile sur le feu"* (Larock, Bureau, 4 januari 1960). Van Acker: *"Je pense que l'on va à un échec, devant les revendications des noirs"*. Merlot: *"Nous sommes victimes d'un mot que nous avons lancé. Nous ne pouvons pas y renoncer. Nous devons y jouer le bon jeu."* Collard: *"On n'y va pas de gaieté de cœur. Mais, à mon avis, il faut y aller. Le tout est de faire en sorte que ce ne soit pas trop mauvais pour nous"* (Bureau, 11 januari 1960).

Inderdaad speelde de BSP hoog spel, zonder de gebeurtenissen echt onder controle te hebben. Een mislukking van de conferentie zou de socialisten aangewreven worden: *"[...] nous risquons de perdre sur toute la ligne"* (Van Eynde,

Bureau, 18 januari 1960). Het was een ongemakkelijke evenwichtsoefening. Enerzijds mocht de BSP zich niet al te sterk in één of andere richting engageren; anderzijds mocht ze zich ook niet al te passief opstellen⁽⁸³⁾. Maar uiteindelijk liep de conferentie goed af. Na amper enkele weken onderhandelen was de Congolese kwestie 'opgelost'. Alle betrokkenen geraakten het eens over de datum van de onafhankelijkheid. Die zou er bijzonder snel komen, reeds op 30 juni 1960. Men bereikte ook een algemeen akkoord over de toekomstige instellingen van het onafhankelijke Congo. Ook voor de socialisten liep de zaak goed af. Opnieuw werd de spelmetafoor gebruikt: *"Nous avons joué avec des risques de perdre mais nous avons gagné"* (Collard, Bureau, 22 februari 1960). *"La confiance des noirs vis-à-vis du gouvernement n'a été ramenée que grâce à la position socialiste à la Table Ronde. [...] Nous ne pourrions jamais être assez reconnaissants à Rolin pour le rôle qu'il a joué à la Table Ronde. Les noirs qui s'y trouvaient sont arrivés ici sans aucune confiance. C'est la personnalité de Rolin qui a tout arrangé. [...] L'opinion publique s'est retournée en notre faveur"* (Hou-

siaux, Bureau, 22 februari 1960).⁽⁸⁴⁾ De vooraanstaande jurist en senator Henri Rolin had inderdaad een belangrijke rol gespeeld tijdens de debatten, hoewel hij niet echt kon doorgaan als Congo-specialist⁽⁸⁵⁾. Hij sprak er onder meer deze woorden uit die, volgens de CRISP-observatoren, het enthousiasme van de Congolese vertegenwoordigers uitlokten: *"J'ai comparé, hier, l'indépendance à la remise du trousseau de clefs de la nouvelle maison Congo. A mon avis, la Belgique doit, le 30 juin, remettre toutes les clefs et ce sont les Congolais qui décideront de l'usage qu'ils en feront"*⁽⁸⁶⁾. Op tal van andere delicate momenten slaagde deze gezaghebbende jurist en 'wijze man', erin een oplossing te vinden of de gemoederen te bedaren. Toen Congo op 30 juni 1960 uiteindelijk zonder kleerscheuren onafhankelijk werd, was dat voor een deel mee te danken aan de socialistische partij, die zich steeds voorzichtig had opgesteld en op dialoog had aangedrongen. Wat zou er gebeuren met dat aura van verantwoordelijkheidszin en staatsmanschap eens de jonge republiek Congo, enkele dagen later, in vuur en vlam geraakte? Die vraag behoort niet meer tot de koloniale geschiedenis in de strikte zin van het woord...

Conclusie

Wat hebben de Belgische socialisten betekend voor Belgisch-Congo?

Niet veel. De geschiedenis van de kolonie hebben ze nauwelijks beïnvloed. Op geen enkele manier hebben ze bijgedragen tot de uitbouw van de kolonisatie. Ze waren ook hevig gekant tegen de annexatie van dat gebied door de Belgische Staat, zelfs al waren enkele dissidenten daar wél voor te vinden en zelfs al was het dominante anti-kolonialisme ingegeven door overwegingen van uiteenlopende en vaak vrij egoïstische of carriëristische aard. Het socialis-

tisch verzet tegen de kolonisatie was echter machteloos. Eens België de kolonie verworven had, legden de socialisten zich daar trouwens bij neer. Zeer snel werden ze pro-kolonialisten, zij het (weeral) om uiteenlopende motieven. Maar het koloniale beleid zelf hebben ze nauwelijks beïnvloed. Ze waren praktisch helemaal uitgesloten van alle beslissingsposten. Enkele kleine koloniale cenakels hadden het voor het zeggen: in de administratie, in de liberale en katholieke partijen, in de grote ondernemingen en in de Kerk. Nooit zijn de socialisten erin geslaagd door te dringen tot die leidende koloniale kringen. Ook op de politieke beslissingscentra hadden ze praktisch geen greep. Pas tijdens het laatste decennium van de Belgische aanwezigheid in Congo hebben de socialisten een (eerder zwakke) stempel gedrukt op de koloniale realiteit. In Congo zelf poogden ze immers politieke en syndicale kernen uit te bouwen. Die bleken echter niet levensvatbaar. Toch hebben ze daardoor (eerder onrechtstreeks) een invloed gehad op de maatschappelijke mutatie die Congo in de tweede helft van de jaren '50 meemaakte. In de korte maar cruciale fase van de dekolonisatie (1959-1960) heeft de socialistische partij evenwel een niet onaanzienlijke politieke rol gespeeld. Ze heeft bijgedragen tot het vreedzame karakter van de machtsoverdracht, zelfs al had ze toen geen regeringsmacht. Van een Algerijns of een Indonesisch scenario wilden de socialisten absoluut niets hebben. Evenmin hebben ze, op enkele individuele uitzonderingen na, actief bijgedragen tot het dekolonisatieproces. Op die evolutie waren ze praktisch onvoorbereid, net zoals alle Belgische leidende kringen trouwens.

Wat heeft Congo voor de socialisten betekend? In 1908 en in 1959-60 vertegenwoordigde de kolonie een moeilijk dossier voor de partij. Pijnlijke meningsverschillen en delicate keuzen

slorpten toen veel aandacht op. Maar tussen beide data heeft de partij zich nauwelijks met het koloniale dossier ingelaten. Een officiële (pro-)koloniale doctrine kwam slechts tot stand in 1937, toen België Congo al bijna dertig jaar beheerste. Pas in 1956, dus opnieuw met enige traagheid, werd die doctrine aan de veranderende omstandigheden aangepast. Het humanitaire pro-kolonialisme dat Vandervelde al in 1908 verkondigde, was bij de socialisten gemeengoed geworden. België was in Centraal-Afrika aanwezig om de inlanders te helpen, om ze op te voeden, om hun toekomstige emancipatie voor te bereiden, zo luidde de basisstelling. De partij zegde bekommerd te zijn om het lot van de inlanders: er was meer sociale zorg nodig. De humanitaire protesten van iemand als Vandervelde hebben onmiskenbaar iets betekend in de geschiedenis van de Belgische houding tegenover de kolonie. Elke racistische inkleuring van het kolonialisme hebben de socialisten altijd met klem verworpen⁽⁸⁷⁾. Ze waren echter lang niet ongevoelig voor de economische baten van het kolonialisme. Congo kwam de Belgische economie ten goede, zo dachten de socialisten, en ook dat was een reden om er te blijven. Enkele socialisten waren zelfs persoonlijk betrokken in de koloniale zakenwereld. Die zakenlui zaten uiteraard niet op dezelfde golflengte van andere partijgenoten die het veel ernstiger meenden met het inlands welzijn en oprecht (sommigen zullen zeggen naïef) geloofden in de geleidelijke emancipatie van de gekoloniseerden onder Belgische voogdij. Met bepaalde aspecten van het reëel bestaande Congo waren de socialisten het duidelijk niet eens. Aan de almacht van het grootkapitaal en - in mindere mate - van de Katholieke Kerk wilden ze paal en perk stellen. De overheid moest in Congo meer armslag krijgen stelden ze. Officieel hadden ze dus het voornemen die

euvels te verhelpen. Alleen deden ze het nooit. In kleine en vrij machteloze partijcommissies werd met tussenpozen wel enig denk- en studiewerk verricht over Congo; vooral tussen 1953 en 1959. De activiteiten van die organen drongen echter praktisch niet door tot de top. Inza-ke Congo domineerden onverschilligheid en immobilisme. De partij had altijd andere prioriteiten. Steeds kwam de kolonie op de zoveelste plaats. Daardoor waren de socialisten ook altijd onvoorbereid als Congo het voorwerp moest uitmaken van politieke arbitrage. Zo ontstond een vicieuze cirkel die nooit doorbroken werd, ondanks de inspanningen van de zeldzame socialisten die nauwer bij Congo betrokken waren.

Kortom: wie bij de Belgische socialisten een glorieuze strijd tegen de koloniale onderdrukking zoekt, komt bedrogen uit. Voor hen, zoals voor de overgrote meerderheid der Belgen, was de kolonisatie de normaalste zaak van de wereld. Wie bij de Belgische socialisten echter een 'donkere kant' zou zoeken, een verborgen geschiedenis van betrokkenheid bij koloniale repressie, uitbuiting of zelfs maar beheer - een aspect dat wel bestond bij zekere andere Europese socialisten - zal eveneens van een kale reis terugkomen. Tussen het partijhoofdkwartier, de militanten en de politici enerzijds, en de kolonie anderzijds, bestond een grote, zeer grote afstand.

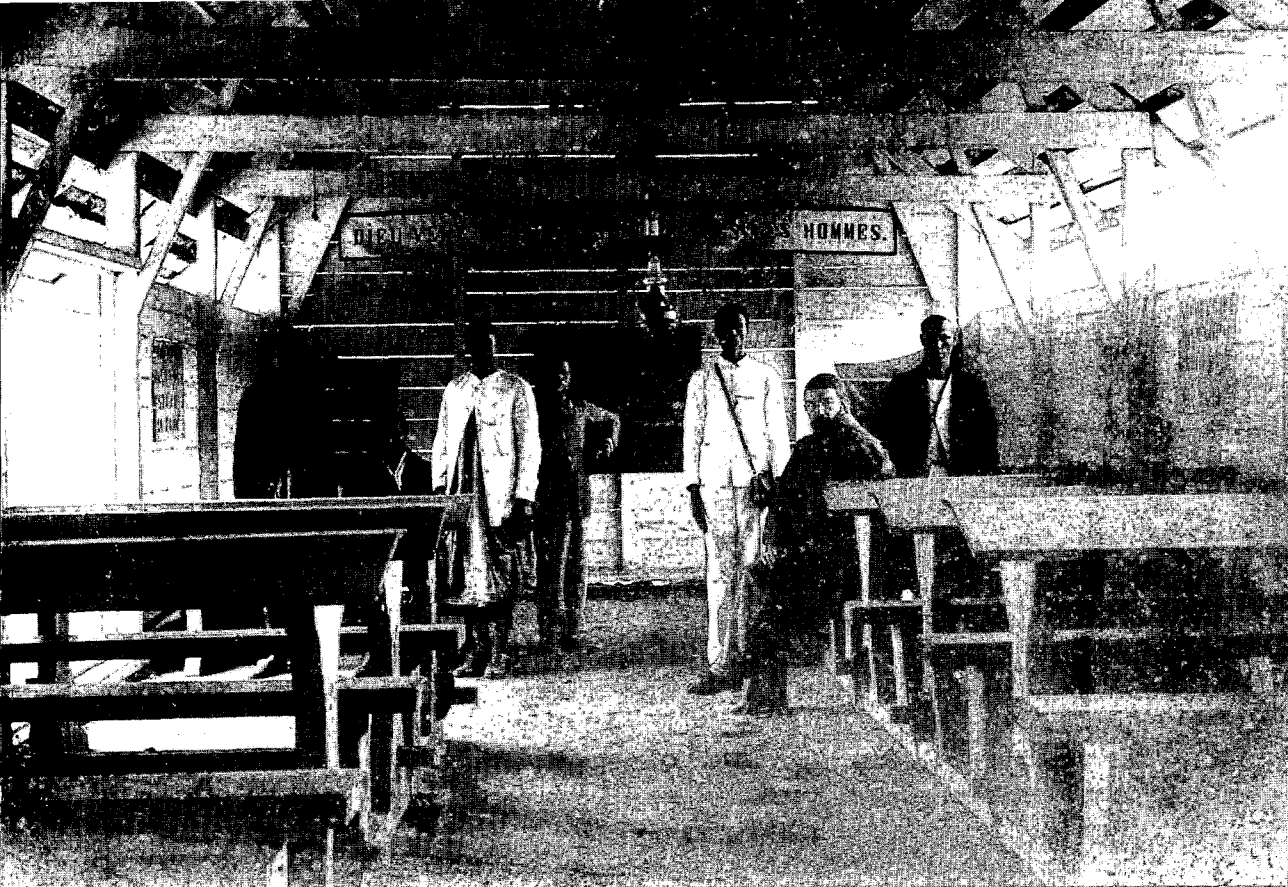
(1) Zie bv. nota 45; de archieven van de veiligheidsdienst van de kolonie (de Sûreté) zijn ons nog gesloten gebleven; de vakbondsactiviteit na 1945 zou véél verder uitgewerkt kunnen worden enz... Met dank aan J. Stengers, J.-L. Vellut en Zana Aziza Etambala voor hun kritische opmerkingen.

(2) J. STENGERS, *Belgique et Congo: l'élaboration de la Charte Coloniale*, Bruxelles, 1963, p. 31 e.v.; J. STENGERS, *Congo, mythes et réalités. 100 ans d'histoire*, Louvain-la-Neuve, 1989.

- (3) W.B. NORTON, *A Belgian Socialist Critic of Colonialism: Louis Bertrand (1856-1943)*, Bruxelles, 1965, Académie Royale des Sciences d'Outre-Mer, Mémoires de la Classe des Sciences Morales et Politiques, NS, (XXIX)2, pp. 17-18.
- (4) M. STEINBERG, *Belgique: la crise congolaise dans le Parti Ouvrier Belge (1907-1908)*. In: G. HAUPT & M. REBERIOUX (eds.), *La Deuxième Internationale et l'Orient*, Paris, 1967, pp. 105-135; M. REBERIOUX, *Les conflits de tendance au sein du Parti Ouvrier Belge au moment de la "reprise" du Congo*. In: *Mouvement Social*, (oct.-déc. 1963)45, pp. 110-119; In de licentiaatsverhandeling van E. DE MEULENEIR, *Le Parti Ouvrier Belge face à la question coloniale (1890-1908)*, ULB, 1966, vindt men de meeste socialistische persartikelen in parlementaire tussenkomsten betreffende Congo.
- (5) IEV-AMSAB, Notulen van de Algemene Raad van de BWP, 10 juni 1908.
- (6) IEV-AMSAB, Notulen van de Algemene Raad van de BWP, 18 november 1908 (ook verschenen in *Le Peuple*).
- (7) IEV-AMSAB, Notulen van de Algemene Raad van de BWP, 15 april 1908.
- (8) Gecit. in: H. CARRERE d'ENCAUSSE & S. SCHRAM, *Le marxisme et l'Asie 1853-1964*, Paris, 1965, p. 161.
- (9) E. PICARD, *En Congolie*, Bruxelles: Larcier, 1896, 223p. (citaten resp. p. 154 en 79). Zie ook E. PICARD, *La question du Congo*. In: *Le mouvement géographique*, (1895)3, pp. 39-40. Over de antisemitie en racist Picard zie F. RINGELHEIM, *Edmond Picard, juriconsulte de race*, Bruxelles: Bruylant, 1998.
- (10) J. POLASKY, *The Democratic Socialism of Emile Vandervelde. Between Reform and Revolution*, Oxford, 1995, hoofdstuk 3.
- (11) E. VANDERVELDE, *La Belgique et le Congo*, Paris, 1911, resp. p. 261 en 269.
- (12) E. VANDERVELDE, *Les derniers jours de l'Etat du Congo. Journal de voyage (juillet - octobre 1908)*, Paris, 1909, 198 p.
- (13) J. STENGERS, *Belgique et Congo, [...]*, p. 198.
- (14) A. DEWINNE, *L'homme du Parti Ouvrier Belge*. In: *Emile Vandervelde, l'homme et son oeuvre*, Bruxelles, 1928, p. 121.
- (15) *Parlementaire Handelingen Kamer*, 1919-1920, 5 februari 1920, p. 282.
- (16) S. KAHUNGU, *L'attitude des socialistes belges à l'égard de la colonisation au Congo Belge à partir du 20 octobre 1908 jusqu'en 1914*, ULB, licentiaatsverhandeling, 1970. Daarin een inventaris van socialistische krantenartikelen en parlementaire interpellaties tussen 1908 en 1914.
- (17) Zie meer bepaald *Papieren Huysmans Kamiel (PHK)*, 1931-1932, 14 juni 1932, p. 2060 e.v.; alsook *PHK*, 1929-1930, 25 maart 1930 en *PHK*, 1928-1929, 6 maart 1929, pp. 921-924; documenten betreffende Orts, mij ter hand gesteld door Jean Stengers, waarvoor mijn hartelijke dank.
- (18) J. RONDEUX, *Le contrôle parlementaire belge de la politique coloniale de 1919 à 1940*, ULB, licentiaatsverhandeling, 1963, 159 p.
- (19) A. WAUTERS, *D'Anvers à Bruxelles via le lac Kivu. Le Congo vu par un socialiste*, Brussel, 1929, 145 p. (citaten pp. 140-145); zie ook A. WAUTERS, *La Belgique au Congo*, Bruxelles, 1929, 22 p.; J. WAUTERS, *Le Congo au travail*, Bruxelles, 1926, 221 p. Over het beeld van de kolonie in de socialistische krant *Le Peuple* werden aan de UCL verschillende verhandelingen geschreven: D. SANCY (1978), V. MUSONI, M. NZIBAVUGA en P. NZINAHORA (1981), M. TONDREAU (1982).
- (20) J. WAUTERS, *Cours en six leçons sur la colonisation et l'impérialisme*, Bruxelles, 1914, p. 20.
- (21) G. VANTHEMSCHE, *Van regionale spaarkassen naar Coop-Deposito's*. In: E. WITTE & R. DE PRETER (eds.), *Samen sparen. De geschiedenis van de spaarbank Codep en haar voorlopers*, Leuven, 1989, pp. 202 en 204.
- (22) Zie de documenten hierover in AMSAB, *Papieren Anseele junior*, bv. nrs. 22.5 t/m 22.8, 24.1, 24.6, 128.4.
- (23) F. BAUDHUIN, *Histoire économique de la Belgique 1914-1939*, Bruxelles, 1946, t. 2, p. 216.
- (24) De hiernavolgende gegevens komen in globlo uit: IEV-AMSAB, *Verslagboeken van het Bureau en de Algemene Raad van de BWP*, 29 mei, 6, 13 en 27 juni 1928 (Algemene Raad). Daarnaast zijn er nog enkele kleinere vermeldingen in het Bureau.
- (25) Volgens Joseph Wauters op aanvraag van de Belgen, maar hiervan is geen spoor te vinden in de interne BWP-vergaderstukken (*POB. XXXIXe Congrès annuel tenu les 14 et 15 juillet 1928. Compte rendu officiel*, Bruxelles, 1928, p. 37 e.v.). Zie ook *Le problème colonial: matériaux présentés au IIIe Congrès de l'Internationale Ouvrière Socialiste. Rapports et compte rendu*, Zürich, 1928, 183 p. Opmerkelijk genoeg werd hierin geen Belgisch rapport gepubliceerd. Blijkbaar werd het Belgisch rapport te laat ingediend (was men er te laat mee begonnen?): "*Adler écrit pour dire qu'il ne pourra attendre 15 jours pour réunir le rapport belge. Il est toutefois décidé d'attendre la réunion du Conseil Général*" (Bureau, 18 juni 1928).
- (26) IEV-AMSAB, *Séance du Conseil Général du POB*, 13 juni 1928.
- (27) *POB. Rapports présentés au XXXIXe Congrès annuel des 6, 7 et 8 juillet 1929*, Brussel, 1929, p. 22.
- (28) *POB. Rapports présentés au XXXIIIe Congrès des 4, 5, 6 et 7 avril 1931*, Bruxelles, 1931, pp. 171-172; *POB [...] XXXXVIIe Congrès des 27 et 28*

- mai 1933, Bruxelles, 1933, pp. 160-161; *Le Peuple*, 19.07.1932, p. 3; AMSAB, Papieren Anseele jr., nr. 66.6, *Commission Coloniale du POB. Séance du 26 mars 1931 en [...] Séance du 30 avril 1931*, alsook een nota *Tekst van de Commissie [...] AMVC, Papieren Huysmans*, nr. F 127/256/1 en 2, enkele nota's; IEV, Papieren Vandervelde, EV/III/22, enkele nota's.
- (29) *POB. XXXIIIe Congrès annuel tenu les 4, 5, 6 et 7 avril 1931 [...] Compte rendu officiel*, Bruxelles, 1931, pp. 82-83.
- (30) *POB. 56e Congrès 9-10 octobre 1937. Programme colonial du POB. Rapporteur: E. Anseele jr.*, Bruxelles, 1937, 40 p.
- (31) IEV-AMSAB, Notulen van het Bureau van 16 april 1937 en van 2 februari 1938 en van de Algemene Raad, 6 oktober 1937.
- (32) *Parlementaire Documenten Kamer*, 1937-1938, nr. 318. In *Parlementaire Documenten Kamer*, 1935-1936, nr. 251 en *Parlementaire Documenten Kamer* 1938-1939, nr. 85 ook twee voorstellen tot wijziging van het Koloniaal Charter.
- (33) AMVC, Papieren Huysmans, nr. F 127/256/2, ongetitelde nota's ca. mei-juni 1946.
- (34) *Note pour la citoyenne Dehoré en Commission minière en territoire de Madimba*; beide door P.E. Joset, secretaris van de Koloniale Commissie van de partij, 21 mei 1954 in IEV, Papieren Buset (PB), nr. 47.
- (35) Zie bv. de stukken in IEV, PB, nr. 47; Rijksarchief Brugge (RAB), Papieren Achille Van Acker (PVA), nr. 1774.
- (36) Documenten in IEV, Papieren Piot, *Commission Coloniale*.
- (37) RAB, PVA, nr. 1201, *Commission Coloniale du 10 juin 1953*.
- (38) RAB, PVA, nr. 1774, nota *Agissements Ministre des Colonies*, door P.E. Joset, secretaris van de Koloniale Commissie, 14 januari 1955. De Vlaming en flamingant Hendrik Fayat (1908-1997), volksvertegenwoordiger sedert 1946 (en vanaf 1957 inderdaad meermaals minister), had Marzorati opgevolgd als docent koloniaal recht aan de ULB en was in die hoedanigheid vertrouwd geraakt met de Congo-dossiers.
- (39) *Les journées socialistes des 21 et 22 novembre 1953 organisées à Huyzingen avec la collaboration de la Commission Coloniale. Conclusions générales*, Bruxelles, s.d. (1953), 27 p.; verscheidene rapporten werden als afzonderlijke brochure gepubliceerd, zo bv. H. FAYAT, *De politieke ontwikkeling van de Afrikaanse gebieden onder Belgisch beheer*, Brussel, 1953, 19 p. Zoals vele andere documenten van de jaren '50 en '60, zijn ook hiervan uittreksels gepubliceerd in de bekende gecommmentarieerde bronnenpublicatie *Congo. Positions socialistes 1885-1960*, Bruxelles, s.d. (1960).
- (40) *PSB. Congrès extraordinaire des 30 juin et 1er juillet 1956. Programme pour le Congo et le Ruanda-Urundi*, Bruxelles, 1956, p. 64 p.; het onuitgegeven stenografisch verslag bevindt zich in het IEV, *Congrès extraordinaire 30 juin - 1 juillet 1956*, 41 p. dact.
- (41) De woorden *min of meer* zijn op hun plaats, omdat er enkele interne meningsverschillen bleven bestaan waarop we hier niet kunnen ingaan. Tekenend zijn bijvoorbeeld de zeer diverse socialistische reacties op de kritische reportage van journalist Fernand Demany over de koloniale maatschappij, eerst verschenen in *Le Peuple*, en later gebundeld: F. DEMANY, *Le bal noir et blanc. Regards sur le Congo*, Brussel, 1955. Sommige socialisten vonden zijn beschrijvingen ongegrond, al te negatief en/of gevaarlijk voor de socialistische actie in Congo (gezien de woedende reacties van de koloniale milieus op Demany's proza). Anderen vonden dat eindelijk eens 'de waarheid' over de kolonie gezegd was. Enkele jaren eerder was ook een andere kritische reportagereeks over Congo in *Le Peuple* verschenen: O.-P. GILBERT, *L'empire du silence. Congo 1946*, Bruxelles, 1947.
- (42) IEV, Papieren Luyten, *Commission pour le Congo et le Ruanda-Urundi. Procès-verbal de la réunion du 6 février 1957*.
- (43) Archives de l'ULB (AULB), Papieren Georges Housiaux (PH), map zonder titel, handgeschreven aantekeningen *Allocution prononcée le .19/1959 à la Maison des Anciens ULB à l'occasion du lunch offert à Léo Collard*.
- (44) AULB, PH, nota *Document de travail*.
- (45) In 1936 wou de directeur van *L'Echo du Katanga*, Jean Decoster, in Elisabethstad een BWP-afdeling stichten. Op aanraden van Arthur Wauters ging de partij daarmee akkoord: IEV-AMSAB, Notulen Bureau BWP, 4 augustus 1936; over Decoster, zie de biografische notitie van J.L. VELLUT betreffende diens zoon Albert in *Biographie Belge d'Outre-Mer*, Bruxelles, 1998, kol. 80-88.
- (46) IEV, PP, dossier *Commission Coloniale*, Buset aan De Raedt, voorzitter van de Koloniale Commissie, 15 mei 1946.
- (47) IEV [...], Van Eyndonck aan Buset, 18 november 1947.
- (48) AULB, PH, dossier *Amicales Socialistes*, J. Nyns aan Georges Housiaux (?), 4 mei 1956.
- (49) IEV, Papieren Bary, dossier *Commission Coloniale I*, briefwisseling Léopold Le Roye, 1951.
- (50) AULB, PH, dossier *Amicales Socialistes*, Nyns aan Housiaux (?), 4 mei 1956.
- (51) AULB [...], Nyns aan Housiaux, 21 januari 1957.
- (52) AULB, PH, dossier *Amicales Socialistes*, R. Vloeberghs aan Housiaux, 3 maart 1958.
- (53) IEV, Procès-verbaux du Bureau du PSB, 5 décembre 1955.

- (54) IEV, Papieren Piot, dossier *Commission Coloniale, Procès-verbal du 7 octobre 1954*.
- (55) IEV, Papieren Bary, dossier Commission Coloniale I, Procès-verbal de la réunion du 24 octobre 1956.
- (56) IEV, dossier *Congrès extraordinaire 30 juin- 1er juillet 1956, Projet de modification des statuts, en vue de régler nos relations avec les Amicales Socialistes (...)*, 26 oktober 1956.
- (57) AULB, PH, het bestuur van de Amicale Socialiste aan Housiaux, 26 december 1956.
- (58) AI die uitlatingen in IEV, *Bureau du PSB. Séance du 15 avril 1957 en [...] du 13 mai 1957*.
- (59) AMSAB, Papieren Nolevaux, *Manifeste du mouvement Action Socialiste*, 26 mei 1957.
- (60) Zie E. GLINNE, *Le mouvement coopératif au Congo Belge at au Ruanda-Urundi*, Liège, 1955.
- (61) Documenten hierover in AMSAB, fonds Algemene Centrale, nr. D/92/002 en in IEV, Papieren Luyten, dossier *Commission Coloniale*.
- (62) AULB, PH, dossier *Nguvulu*, Nguvulu aan Housiaux, resp. 1 augustus 1955 en 19 april 1958.
- (63) P. BOUVIER, *L'accession du Congo Belge à l'indépendance. Essai d'analyse sociologique*, Bruxelles, 1965, pp. 138-140.
- (64) C. YOUNG, *Introduction à la politique congolaise*, Bruxelles-Kinshasa, 1968, p. 95.
- (65) Gecit. in J.-Cl. WILLAME, *Patrice Lumumba. La crise congolaise revisitée*, Paris, 1990, pp. 31 en 51.
- (66) AULB, PH, dossier *Table Ronde 1960*, Lumumba aan Rolin, 16 januari 1960.
- (67) Zie R. POUPART, *Première esquisse de l'évolution du syndicalisme au Congo*, Bruxelles, 1960.
- (68) ZANA AZIZA ETAMBALA, Het christelijk syndicalisme in Kongo/Zaire vanaf zijn ontstaan in 1946 tot aan de oprichting van de eenheidsvakbond [UNTZA] in 1967. In: *De Gids op Maatschappelijk Gebied*, (1993)2, pp. 177-199.
- (69) AMSAB, Algemene Centrale, nr. D/92/002, *Verslag der afvaardiging in Belgisch Kongo*, door André Renard, november 1947, p. 6.
- (70) CLM, Archief Louis Major, nr 80, reisverslag (dagboek).
- (71) AMSAB, ABVV-Nationaal, nr. 726, *La FGTB Congo*, 21 juni 1954 en nr. 301, notulen van het Bureau, 14 juli 1959.
- (72) AMSAB, Papieren Nolevaux, gedact. ledenlijsten (per afdeling; van alle vermelde centra lijkt Stanley-stad afwezig). Sommige lijsten hebben betrekking op 31 maart 1959, andere op 31 maart 1960.
- (73) F. PUYPE, *ABVV-Kongo. Ontvoogdend element in een bevoogdende situatie?* Gent, RUG, licentiaatsverhandeling, 1993, p. 142.
- (74) AMSAB, ABVV-Nationaal, nr. 726, *Note aux membres du Bureau. Concerne: Syndicalisme mixte au Congo Belge*, door L. Major, 26 september 1955.
- (75) AMSAB, ABVV-Nationaal, nr. 301, notulen van het ABVV-Bureau, resp. 12 januari en 14 juli 1959.
- (76) P. BOUVIER, *L'accession [...]*, Bruxelles, 1965, p. 139.
- (77) IEV, Procès-verbaux du Bureau du PSB, 7 janvier 1959. Andere uittreksels uit die notulen zullen we met volgende referentie aanduiden: Bureau, datum.
- (78) F. BALACE, Le tournant des années soixante. De la droite réactionnaire à l'extrême droite révolutionnaire. In: *L'extrême droite en Belgique francophone*, Brussel, 1994, pp. 150-152.
- (79) AMSAB, ABVV, nr. 301, Notulen van het ABVV-Bureau, 3 november 1959.
- (80) We herinneren aan de bloemlezing van openbare BSP-standpunten (in pers en parlement): *Congo. Positions socialistes 1885-1960*, Bruxelles, s.d.
- (81) AULB, PH, dossier *Commission Coloniale* - correspondance, Document de travail van de Commissie voor Congo en Ruanda-Urundi van de BSP, 5 oktober 1959.
- (82) IEV, Procès-verbaux du Bureau du PSB, *Note pour le Bureau du Parti sur la Question Congolaise*, door G. Housiaux, 12 oktober 1959.
- (83) Zie de Bureau-notulen van 25 januari, 8 en 15 februari 1960.
- (84) Toch blijkt Housiaux enigszins verbitterd te zijn geweest over het feit dat bepaalde van zijn socialistische collega's, in het bijzonder Rolin, de show gestolen hadden en dat hij, jarenlang de enige Congo-specialist van de partij, op dat cruciale moment in de schaduw was gedrongen. Housiaux was bijvoorbeeld ook de auteur geweest van de basistekst van de Werkgroep van 1958, die een belangrijke mijlpaal was geweest in het onafhankelijkheidsproces. Mededeling van Housiaux aan Jean Stengers, juni 1985 (met bijzondere dank aan laatstgenoemde voor deze informatie).
- (85) Zie hierover R. DEVLEESHOUWER, *Henri Rolin 1891-1973. Une voie singulière, une voix solitaire*, Bruxelles, 1994, pp. 509-550, meer bepaald pp. 523-530.
- (86) Gecit. in J. GERARD-LIBOIS & B. VERHAEGEN, *Congo 1960*, Bruxelles, [1960], t. 1, p. 31.
- (87) De racistische houding van Picard uitgezonderd. We kunnen uiteraard ook geen uitspraak doen over de al dan niet racistische attitudes van socialistische individuen in Congo zelf.



De arbeiderskwesitie heeft nooit echt hoog op de missionaire agenda gestaan (KADOC Leuven)

Arbeidersopstanden en het ontstaan van inlandse syndicaten: de houding van de Katholieke Kerk, (1940-1947)

Zana Aziza Etambala, KUL

Inleiding

Voor een beter begrip van deze studie, lijkt het noodzakelijk aan te stippen dat de christelijke syndicaten ook in Belgisch-Congo geen deel vormden van de Katholieke Aktie. Zij hingen niet af van de religieuze autoriteiten en engageden zich bijgevolg onder geen enkel beding. In wezen dienden de christelijke vakbonden de beroepsbelangen te behartigen van alle arbeiders, zoals een zuster-verpleegster in een hospitaal beheerd door haar congregatie, ook alle zieken moest verzorgen. De geloofsovertuiging van de arbeider of van de patiënt deed niets ter zake⁽¹⁾!

Sommige progressieve geestelijken hebben frequent het etiket 'christelijk' voor de vakbonden betreurd maar konden er wel enig begrip voor opbrengen. Enerzijds kon de toevoeging van dat adjectief verantwoord zijn indien men daarmee doelbewust de inspiratie wou aangeven die voortvloeide uit de christelijke moraal-

doctrine. Anderzijds was er een historische reden, namelijk de vrees dat de syndicaten zich opnieuw zouden politiseren, de specificiteit van het beroepsmatige vergeten en anti-religieus worden. Daarom was bij vele katholieken de neiging groot om het syndicaal milieu gezond te maken en op hun beurt een arbeidersorganisatie op te richten voor gelovigen bekommerd om de vrijwaring van hun religieuze vrijheid, hun politieke onafhankelijkheid en hun professionele rechten.

De christelijke vakbonden hebben nooit de verspreiding van het geloof als direct doel nagestreefd, maar wel de socio-economische organisatie. Betreffende de syndicaten konden de religieuze gezagsdragers in feite alleen interfereren op het moreel en sociaal vlak. Men mag stellen dat, vanuit levensbeschouwelijke hoek bekeken, Kerk en syndicaat niet van elkaar te scheiden, maar gewoon te onderscheiden zijn.

In feite zouden er geen intrinsieke verschillen

mogen bestaan in de verhouding tussen de Katholieke Kerk en de christelijke vakbonden in sedert eeuwen gechristianiseerde landen en in missielanden. Daarom kon pater Endriatis de relaties tussen de missionaire Kerk en de inlandse christelijke vakbonden moeiteloos omschrijven als volgt: *"Ook de kristene syndicaten zijn sterk georganiseerd. Alhoewel met sympathie begroet door de missies, die in hen een zeer belangrijke factor zien voor het verwezenlijken van gezonde sociale toestanden, staan zij niettemin volledig onafhankelijk en worden niet door de missie als dusdanig geleid"*⁽²⁾.

De kerkelijke autoriteiten spraken in de kolonie hun woordje mee in de discussie over het al dan niet toelaten van syndicale activiteiten voor Congolezen. Dat debat, dat tijdens de Tweede Wereldoorlog en vooral de eerste jaren nadien heftig werd gevoerd, is het hoofdonderwerp van deze studie. Dit betekent geenszins dat de Katholieke Kerk voordien onverschillig stond tegenover de arbeiderskwestie.

De katholieke missies en het arbeidersvraagstuk vóór 1940

Op 22 april 1893 stuurde een zekere A. Van der Veken een brief naar Leopold II waarin hij zijn beklag deed over het schandalig gekonkel van de directeurs van de Compagnie du Chemin de Fer du Congo (CCFC). Zijn Congolees avontuur als bediende bij deze spoorwegmaatschappij was geëindigd ergens op de keien van de Antwerpse Meir. Hij voelde zich beledigd en bedrogen en wou dat gerechtigheid zou geschieden: de CCFC had diverse clausules van het contract niet geëerbiedigd⁽³⁾. Van der Veken dreigde ermee een rechtszaak tegen die maatschappij aan te spannen. Hij vroeg aan de koning tussen te komen opdat hij niet als een armoedzaaiër of landloper in het opvangcen-

trum van Hoogstraten zou terechtkomen. Bij zijn brief voegde hij een rondzendbrief waarin hij op emotionele wijze de kuiperijen van de CCFC hekelde: *"De Spoorwegmaatschappij van Congo zet, niettegenstaande de grieven die de meesten van haar agenten hebben te formuleren tegen haar, toch de aanwerving van agenten voort met vleiende beloften en zij schijnt als enig doel te hebben mensen te vinden die zich willen lenen tot al haar kuiperijen [...]. Hoe komt het dat het niet in de contracten vermeld staat dat men begint te werken van 6h 's ochtends in een temperatuur waarin, na de vermoedenissen van de dag, men tenminste een redelijke rust zou moeten toestaan om te kunnen weerstaan aan een moordend klimaat zoals in Matadi? Te Brussel spreekt men niet over die futiliteiten en het heeft voor haar geen belang als men er sterft?!!!"*

Ik spreek dan nog niet over het beschavingswerk van de Congolese spoorwegmaatschappij dat erin bestaat de Congolezen te betalen met drie flessen alcohol per dag. Ik heb het evenmin over de andere truuks die gebruikt worden om de arbeiders te be-roven zoals het stelen van handtekeningen om de agenten te dwingen af te zien van al de rechten op hun ellendige lonen of zoals het uitdrinken van de flessen champagne, die bestemd zijn voor de zieken, door de ingenieurs en andere chefs.

Twee keren heeft dokter Alexandre mij willen doen repatriëren, maar alles was tevergeefs. Een tussenkomst van dokter Etienne was nodig opdat Espanet zou beslissen om mij uiteindelijk naar Matadi te roepen en mij uit die hel te laten vertrekken. De fameuze secretaris Goffin had nog middelen willen vinden om mij niet te laten vertrekken. Die mensen - ik bedoel Espanet en Goffin - zouden er beter aan doen de nodige vijzen en bouten aan te brengen op de fameuze brug van 60 meter over de M'Pozo en de locomotief geen zes keren te laten ontsporen over vier kilometers (van Ma'Pemba tot Pallaballa tijdens mijn reis te Salampou).

Voor wat betreft mijnheer Lenoir, men heeft hem

heel eenvoudig begraven als een hond. Niemand, tenzij een priester, heeft zijn lijfelijk overschot kunnen begeleiden omdat men, volgens Paulissen, niet in Congo is om te wandelen maar om te werken. Geen enkel kruis duidt de plaats aan waar die povere lijk kist begraven ligt met de trieste overblijfselen van diegene die nochtans een even groot kampioen van de beschaving is als Espanet en Goffin.

Gaat naar Congo, heren! Doet er u begraven voor de mooie zaak van de jenever-beschaving van de spoorwegmaatschappij. In het kamp van Yulolo en andere krepert men van miserie; daar heeft men niets te eten en tweederden van het personeel is altijd halfdood, wat niet te verwonderen is als de beste versterkende middelen die van hier worden gestuurd voor de zieken, worden geconsumeerd door de grote bonzen [...]"⁽⁴⁾.

In de rand van de brief van Van der Veken staat met de hand geschreven dat die zaak reeds aanhangig werd gemaakt bij het parket en de auteur van die circulaire van laster was beschuldigd.

De CCFC, die van bij het begin van de aanleg van de spoorwegen in 1889 ook buiten Congo arbeiders ronselde, genoot een heel kwalijke reputatie. Dat was trouwens de reden waarom in het *Journal Officiel* van Saint-Louis van 5 december 1891, het bericht werd gepubliceerd dat men Congo-Vrijstaat niet kon beletten om spoorwegaarbeiders te rekruteren in Senegal; doch, werd er snel aan toegevoegd, de gouverneur-generaal had klachten ontvangen van talrijke Senegalese arbeiders, onder meer van een meester-timmerman en een meester-smid, die verklaarden dat de CCFC niet altijd de contracten naleefde en dat vele van hun companen waren bezweken aan allerlei kwalen en aan het zengend klimaat. Daarom verbood de gouverneur-generaal uitdrukkelijk de functionarissen en de administratieve bedienden deel te nemen aan de rekruteringsoperaties. Voorts

verplichtte hij de emigratieagenten een voorafgaandelijke toelating tot rekrutering aan te vragen en een waarborg per kandidaat te storten⁽⁵⁾.

De werkomstandigheden bij de CCFC waren niet altijd de meest menselijke. Een ernstige arbeidswetgeving en solide veiligheidsmaatregelen waren in die tijd nog volstrekt onbekend. De begingeshiedenis van deze maatschappij staat bol van manifestaties van slecht humeur, grimmige stakingen en openlijke revoltes van zowel blanke als zwarte arbeiders. Met de regelmaat van de klok deserteerden misnoegde en uitgeputte werkers. Pas vanaf 1894-1895 verbeterden de arbeidsomstandigheden omdat de CCFC een nieuw loonsysteem met premies invoerde, investeerde in de voedselproductie voor de arbeiders en voor hen ook een medische infrastructuur uitbouwde. Maar in de koloniale en missionaire literatuur was er toen nergens enig spoor van syndicale initiatieven. Wellicht moet dat ons niet verwonderen omdat in Europa het syndicalisme op dat ogenblik ook nog in de kinderschoenen stond⁽⁶⁾.

Katholieke missionarissen zijn ooggetuigen geweest van de mistroostige toestand waarin de spoorwegaarbeiders leefden. Op aandringen van graaf Hippolyte d'Ursel (1850-1937), één van de administrateurs van de CCFC, stuurde de bisschop van Gent, mgr. Antoine Stillemans (1832-1916), enkele van zijn priesters als aalmoezeniers naar Beneden-Congo. Hun hoofdactiviteit bestond uit pastorale bezoeken aan de zieke spoorwegaarbeiders. Andere taken die zij op zich namen waren: het onderwijzen van de catechismus aan boys uit Matadi; de organisatie van een avondschool; de inrichting van een spaarkas (kansspelen en diefstal ruïneerden zowel blanke als zwarte arbeiders); de uitbouw van een bibliotheek die geabonneerd was op meer dan veertig kranten en zestig tijdschriften in diverse talen enz.⁽⁷⁾



Kamp van Senegalese spoorwegarbeiders rond 1895 (KADOC Leuven)

Aan de inzet van deze religieuzen op pastoraal en verzorgend gebied kan niet worden getwijfeld. Het was voor hen niet alleen hard werken in een nieuwe en totaal vreemde Afrikaanse omgeving; ook de antiklerikale houding van sommige blanke arbeiders en agenten zorgde geregeld voor de nodige spanningen. Maar op syndicaal vlak zijn zij nooit ondernemend geweest. Integendeel, zij stonden veel eerder welwillend tegenover de CCFC die hen vergoedde voor hun werkzaamheden.

Dit houdt helemaal niet in dat zij onverschillig waren voor de misdrijven die tegen de Congolezen werden begaan. Van Emiel Behiels (1868-1935), één van de aalmoezeniers, weten wij dat hij in 1896 aan mgr. Stilleman's verschillende malen heeft geschreven over de geruchten die hij had opgevangen in verband met wreedheden die door blanke staatsagenten op Congolese dorpelingen waren gepleegd. De Gentse bisschop, die op zeer vertrouwelijke voet stond met Leopold II, deed alsof zijn neus bloedde⁽⁸⁾.

Ongeveer tien jaar later ontkiemde in katholiek-missionaire middens in Congo - zij het schuchter - de syndicale gedachte. Op 11 april 1905 schreef pater Emile Van Hencxthoven (1852-1906), overste van de jezuïetenmissie van Wombali in de Kwangostreek, een brief naar zijn confrater Alfons Cus (1846-1910) waarin hij een pathetische oproep deed voor de oprichting van een syndicaat voor Congolezen: "[...] waarom zouden de inlanders geen profijt kunnen trekken uit de rijkdommen van hun land? Waarom hen veroordelen om eeuwig slaven te blijven? Indien u de middelen vindt, gedurende uw verblijf in België, om bij onze oudsten een klein commercieel en industrieel syndicaat op te richten, dan zoudt u aan de missie een immense dienst bewijzen [...].

Ik ben steeds meer en meer verontwaardigd als ik zie wat er allemaal gebeurt. België trekt ieder jaar miljoenen uit dit land; welk deel ervan wordt ge-

bruikt voor de verheffing van de inlanders? Beste Pater, ik smeek u, neemt de belangen ter harte van de arme Zwarten die men eerst heeft beroofd van hun gronden en hun goederen en aan wie men gaat zeggen: betaalt nu belastingen! Maakt de oprichting van een syndicaat tussen Zwarten mogelijk en ik zal tevreden sterven"⁽⁹⁾.

De reden waarom pater Van Hencxthoven pleitte voor de stichting van een syndicaat is overduidelijk. Als organisatie moest het een instrument zijn om de materiële situatie van de inlanders te verbeteren. Van Hencxthoven was, zoals priester Adolf Daens (1839-1907) rond die periode bij de blanke arbeiders in Vlaanderen, getuige van de schandelijke uitbuiting van de zwarten. Hij zag hoe op zijn missiepost geregeld mensen binnenstroomden op de vlucht voor de gruweldaden die blanke agenten begingen in Leopolds kroondomein rond de Mai Ndombe (Leopold II-meer).

Het is geen toeval dat Van Hencxthoven zijn voorstel gericht heeft tot Cus. Na een verblijf van enkele jaren in de jezuïetenmissies van India, was Cus bij zijn terugkeer in België één van de grote bezielers van de christen-democratische beweging en organiseerde hij een netwerk van syndicaten en landbouwcoöperatieven in de provincie Luxemburg.

Twee weken later kwam Van Hencxthoven in een nieuwe brief terug op het idee van de oprichting van een syndicaat. Op 23 april 1905 schrijft hij dat hij kritiek vreest: "Maar", voegt hij eraan toe, "[...] het zal een zaak van de Zwarten zijn; ten hoogste kunnen wij voor hen de evacuatie van hun produkten vergemakkelijken; wij zouden niet deelnemen aan de winsten. Is het dat niet, Pater, wat u gedaan hebt voor uw syndicaten van Luxemburg?"⁽¹⁰⁾.

Tijdens de laatste maanden van zijn leven droomde Van Hencxthoven dus duidelijk van de oprichting van een soort coöperatieve. Zijn wens werd echter niet verwezenlijkt. Mgr.

Julien Banckaert (1847-1924), de kersverse apostolische prefect van Kisantu, verklaarde zijn project onontvankelijk; hij antwoordde dat het nog vijftig jaar te vroeg was voor een dergelijk initiatief. Toeval of niet, het is pas een halve eeuw later, in het voorjaar van 1957, dat de koloniale autoriteiten de teugels wat vierden en de Congolezen enige kansen gaven tot de vorming van ernstige vakbonden.

De arbeiderskwestie heeft in werkelijkheid nooit hoog op de missionaire agenda gestaan. Dit betekent niet dat de katholieke missionarissen in Congo helemaal geen belangstelling koesterden voor de arbeidersproblematiek. Toen mgr. Georges Six (1887-1952) op 24 november 1934 in Leopoldstad zijn blijde intrede deed als nieuw apostolisch vicaris, werd hij met een kleurrijke en plechtige stoet onthaald. Tijdens de voorbereiding van de manifestatie waren de organisatoren op het idee gekomen groepen christenen volgens hun beroepsactiviteit te laten mee opstappen.

De paters van Scheut hadden vóór de Tweede Wereldoorlog het initiatief genomen om volgens een middeleeuws concept negen corporaties of beroepsgilden te creëren. Dat waren achtereenvolgens: de klerken, de verplegers, de huisknechten of boys, de metsers, de mecaniciens, de handelaars, de schrijnwerkers, de handarbeiders en de tuinmannen⁽¹¹⁾.

Elke corporatie bestond uit een raad, een denken en twee raadgevers die door de leden gekozen waren. De raad vergaderde maandelijks rond een sociaal thema. Die bijeenkomsten werden vaak geïllustreerd met filmbeelden. Daarna volgde een discussie over de belangen van de gilde en de vergadering werd afgesloten met gezangen. Er werden eveneens algemene vergaderingen, corporatieve feesten van zowel burgerlijke als religieuze aard, filmvoorstellingen en defilés georganiseerd. Die samenkomsten waren voor de verantwoordelijke mis-

sionaris een mooie gelegenheid om de leden te ontmoeten. Tevens versterkten zij de onderlinge vriendschap van de leden en droegen zij in zekere mate bij tot de gemeenschapsgeest in de parochie. De missionarissen waren van oordeel dat het groeperen volgens beroep grotere voordelen bood dan volgens wijk of etnische afkomst.

De Tweede Wereldoorlog en de sociale beroering (1940-1945)

De oorlog werd voor de Congolezen een bijzonder moeilijke periode. Allen, zowel boeren als arbeiders, werden economisch gemobiliseerd en belast met bijkomende activiteiten. De inlandse bevolking was in twee categorieën verdeeld elk met een apart statuut. De Congolezen die leefden in de werkkampen van de grote koloniale maatschappijen en in de centra of wijken die voor hen waren ingericht in de nabijheid van de Europese steden, bezaten het buitengewoonterechtelijk statuut. Onder het gewoonterechtelijk statuut vielen alle Congolezen die in de dorpen leefden. Die dorpen werden dan ingedeeld in hoofdijen of in sectoren, een agglomeraat van enkele hoofdijen⁽¹²⁾. De verhouding tussen beide groepen veranderde grondig door de oorlog. In 1935 leefden slechts 5% van de inlanders in buitengewoonterrechtelijke centra. Amper negen jaar later, in 1944, was dit percentage gestegen tot 14. Er was dus een reusachtige exodus van het platteland naar de commerciële en industriële centra op gang gekomen. De officiële statistieken schatten de bevolking van Belgisch-Congo in 1944 op 10.390.000 zielen. 1.490.000 Congolezen hadden een buitengewoonterrechtelijk statuut.

Welke beroepen oefenden de Congolezen uit in de Europese centra? Er was de klasse van de

zelfstandigen: metsers, schrijnwerkers, timmerlui, schoen- en kleermakers, fietsen- en horlogemakers, caféhouders en herbergiers, handelaars in kledingstoffen en eetwaren. De andere klassen bestonden uit gesalarieerden. Er was de groep van de boys of huisknechten (ook decoratieve huisknechten in grote hotels, chauffeurs, en serveerders in nachtclubs enz.). De grootste klasse werd echter gevormd door de werklieden die in twee categorieën onder te brengen zijn: de gewone handwerkers en een kleine 'elite' van geschoolde stielmannen.

De oorlogsinspanningen

De kolonie heeft zowel militair als economisch bijgedragen tot de oorlogsinspanningen. In 1983 publiceerde de Koninklijke Academie voor Overzeese Wetenschappen een interessante artikelenbundel over Belgisch-Congo tijdens de Tweede Wereldoorlog. Alleen is het spijtig dat de - weliswaar bescheiden - oorlogscontributie van het Congolese leger nergens aan bod komt⁽¹³⁾.

Er bestaat nochtans enige literatuur over de campagne van de Congolese strijdkrachten tegen de Italiaanse troepen en hun inlandse hulpkrachten in Abessinië (thans Ethiopië). Een officiële kroniek van die veldtocht werd geschreven door kapitein-commandant R. Werbrouck. Daarin worden uiteraard de overwinningen op het Italiaanse leger dik in de verf gezet. De bezetting van Asosa vanaf 11 maart 1941, de inname van Gambela op 23 maart 1941 en de zege in Saïo op 3 juli 1941 worden er tot in de kleinste details beschreven⁽¹⁴⁾.

Georges Delhougne, die naar Abessinië was getrokken als oorlogscorrespondent verhiel die campagne tot een ware triomftocht. Andere auteurs die aan die veldtocht hadden deelgenomen, zoals Jean Bruls (1911-1982) en François de Grünne, relativeren die heldendaden. In hun oorlogsverhalen klagen zij over de mo-

notonie van de landschappen die zij hebben doorkruist. Sommigen klagen over allerlei ziektes zoals dysenterie en moeraskoorts die hun rangen meer hebben uitgedund dan de vijandelijke kogels. Nog anderen ironiseren over de ontmoediging en depressie bij de inlandse troepen en dragers die vreesden ver van huis te zullen sterven en dit voor een blanke zaak waarvan zij geen snars begrepen⁽¹⁵⁾.

In werkelijkheid zijn het de zwarte dragers geweest die de grootste tol hebben betaald. De balans van de Belgisch-Congolese oorlogsslachtoffers maakt dat ook duidelijk: doden in gevecht, 2 Europeanen, 42 zwarte soldaten en 4 zwarte dragers; verdwijningen, 5 zwarte militairen en 5 zwarte dragers; doden door ziekte en/of kwetsuren: 2 Europeanen, 193 zwarte soldaten en 274 zwarte dragers.

De economische mobilisatie van de Congolezen heeft veel meer miserie teweeggebracht dan de militaire. Belgisch-Congo, dat geen onmiddellijk gevaar liep, is niet neutraal gebleven. België schaarde zich automatisch aan de kant van de geallieerden en gaf haar kolonie als een soort onderpand aan de Britten. Er werden onder meer twee Anglo-Belgische akkoorden ondertekend in verband met Congo. Op 21 januari 1941 werd overeengekomen dat de Congolese frank zou gekoppeld worden aan de Britse pond sterling, dat Groot-Britannië het Congolese goud zou kopen dat de Belgische regering niet nodig had, dat zij de ganse palmolieproductie zou aankopen en dan nog een minimum hoeveelheid aan koper, katoen, kopal, aardnoten enz. en dat aan vaste prijzen⁽¹⁶⁾.

Van 1940 tot 1944 werden meer dan 800.000 ton ontgonnen. Ter vergelijking: tijdens de Eerste Wereldoorlog (1914-1918) bedroeg de koperproductie ongeveer 85.000 ton⁽¹⁷⁾. In de oorlogsperiode 1940-1944, kon de Forminière voor meer dan vijftig miljoen karaat aan indus-

CONGO HEEFT DEN STRIJD VOORTGEZET

Congo heeft zijn onuitputtelijke hulpbronnen gemobiliseerd ten einde tot de overwinning der Geallieerden bij te dragen.

Sedert dat Duitschland België heeft overweldigd, heeft Congo voortdurend moeite geleverd en uitsluitend voor de overwinning geleefd.

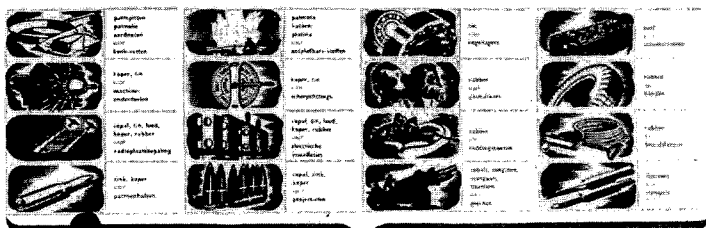
M. Ryckmans, Gouverneur-Generaal.

Congo is over geheel de wereld de voornaamste producent van nijverheidsstoffen. Het staat tweede gerangschikt naar het tin en is een der grootste producenten van koper.

Congo is een magazijn en een arsenal der democratie geworden.

Burgemeester Lemaire van Brussel.

Congo heeft belangrijke hoeveelheden materieel geleverd



De kolonie heeft zowel militair als economisch bijgedragen tot de oorlogsinspanningen (Koninklijk Legermuseum)

trieel diamant verkopen. Om de vereiste hoeveelheid koper te halen, was de Union minière verplicht tot massale rekrutering over te gaan. Het effectief van haar zwart personeel steeg van 11.704 eenheden in 1939 tot 20.050 in 1944. Driekwart van de kersverse krachten kwamen uit de Kasaïprovincie. Het blank personeel groeide in diezelfde tijd aan van 923 tot 1.174 (1.078 + 96 die gemobiliseerd waren!). Een groot aantal aangeworven blanken kwamen uit Portugal⁽¹⁸⁾.

De Belgische oorlogsregering van Hubert Pierlot (1883-1963) heeft gouden zaken gedaan. Door toedoen van de holding van de Société Générale, waartoe de Union minière en Forminière behoorden, haalde zij zoveel deviezen binnen dat zij vanuit financieel oogpunt haar onafhankelijkheid in stand kon houden. Het is mede dankzij de oorlogsinspanningen van honderdduizenden Congolezen dat België na 1945 probleemloos kon herademen.

Edgar Sengier (1879-1963), die van 1932 tot 1950 afgevaardigd-beheerder van de Union minière was, verklaarde ooit: *"Velen hebben zich misschien nog niet afgevraagd welke de redenen zijn waarom België sneller heropleefde na de oorlog, dan haar meeste Europese buurstaten. Heeft u er zich rekenschap van gegeven dat de activiteit van de Union Minière in Afrika en in de vreemde, één van de oorzaken van die heropleving is geweest? Het volstaat te weten dat het zakencijfer van onze oorlogsdirectie in de Verenigde Staten - het is te zeggen het resultaat van de verkoop van onze producten, plus het tin van de kolonie - tijdens de vijandelijkheden het jaarlijks bedrag van ongeveer vijftienzeventig miljoen dollars heeft bereikt, betaald in dollars en ponden. Dit bedrag overtrof het maximum van het jaarlijks budget van de Belgische regering te Londen, met als direct gevolg dat België, op het moment van de bevrijding van het land, zich in een situatie bevond waarin het geen enkele schuld had aangegaan bij de grote geallieer-*

den: Engeland en de Verenigde Staten"⁽¹⁹⁾.

Het tweede akkoord dateert van 4 juni 1942. Daar de invoer van rubber, wolfram en enkele andere producten, noodzakelijk voor de oorlogsindustrie, uit Maleisië, Birma en Indonesië, landen bezet door Japan, onmogelijk was geworden, zou Engeland die ook aan 'goedkope' prijzen uit Congo halen.

De effecten van al deze maatregelen waren catastrofaal voor de boerenbevolking. De verpaupering van het platteland was onoverkomelijk als men weet dat de boeren in volle oorlog hun producten aan de prijzen van 10 mei 1940 moesten verkopen, terwijl zij verplicht waren kleren en andere ingevoerde artikelen aan te kopen aan prijzen die verdrievoudigd en zelfs verviervoudigd waren.

In sommige streken waren de mannen verplicht over grote afstanden naar het woud te trekken om rubber te winnen. Zij sleurden hun vrouwen, hun kinderen en hun kleinvee achter zich aan. Soms bleven zij vijf tot zes weken weg. Daarna zag men ze terugkeren, uitgeput en ziek. Zij hadden hun kippen, geiten en schapen opgegeten of geruild tegen maïs of maniok met de mensen die meer geluk hadden omdat zij aan de rand van de bossen leefden en bovendien geen rubber moesten verzamelen omdat zij tot een andere administratieve circumscriptione behoorden!

Vladi Souchart, een jonge staatsagent van Joegoslavische afkomst die zijn koloniale carrière begonnen was in 1940, heeft de perikelen rond de oorlogsinspanningen en de tragische gevolgen ervan voor de dorpelingen persoonlijk meegemaakt. In de Evenaarsprovincie waar hij werkzaam was, moest hij strijd leveren tegen blanke handelaars die de meest ongeoorloofde praktijken gebruikten om de inlanders als ci-troenen uit te persen: *"Vrijdag 8 januari (1943). Eindelijk begint de oogst van wilde rubber en worden de eerste markten georganiseerd. Het gedrag*

van sommige handelaars is niet mooi om te zien en de blanksten onder hen zijn niet noodzakelijk de eerlijksten. Spijtig, men riskeert de producenten, die reeds terughoudend zijn, te ontmoedigen. Die avond, bij voorbeeld, heb ik moeten dreigen met de sluiting van de markt en de aankoop van rubber voor rekening van de chefferijen.

Het was te B [...], een geïsoleerde post ten noorden van de Lopori [...], de eigenaar, die terzelfdertijd handelaar is in de streek en enig opkoper van de produkten, fraudeert op overdreven wijze: gewicht, kwaliteit, geld [...]. Ik word er heel giftig van en ik begin alles te controleren, ieder pakje, daarna dreig ik een proces-verbaal op te maken en de markt stil te leggen. Ik herweeg alles en kijk de betalingen één na één na. De Zwarten blijven onbeweeglijk staan, tonen geen teken van irritatie tegenover de opkoper noch van dankbaarheid tegenover mij. Een eigenaardige passiviteit [...] hoe lang zal die nog duren? [...]

Vrijdag 15 januari: [...] de organisatie van het werk wordt moeilijk want de Gombe moeten hun tijd verdelen tussen de oorlogsinspanning, de hevea, de voedselteelt, zonder de jachten, de dansen en de palabers, die het zout van hun leven zijn, erbij te rekenen. Het is veel voor een volk van jagers en krijgers en ik begrijp dat zij ons naar de hel wensen. Maar wat kan er anders gedaan worden? Het programma is het programma en er moet rubber zijn om de oorlog te winnen. Hitler zou niet tevreden zijn met de twaalf kilo die wij per jaar eisen"⁽²⁰⁾.

Sommige katholieke missionarissen hebben niet nagelaten te berichten over de overdreven inspanningen die aan de mensen werden gevraagd. Pater Jozef Esser (1901-?), een Nederlandse lazarist uit Irebu, die na zijn terugkeer in Europa is uitgetreden, gaf de volgende getuigenis, die op eigen observatie berustte: "De vrouwen, vooral de oudere vrouwen en de kleine meisjes (want de jonge vrouwen hadden ervoor gezorgd dat ze verdwenen waren) dragen elke week hun

manden met maniokbrood naar het militair kamp. Zij liepen zo, geladen met twintig tot dertig kilos, over afstanden variërend van veertig tot vijftig kilometers. Wat erger is, dat 'criminele' vervoer op de rug werd niet betaald. De draagsters die van zeer ver kwamen, kregen exact evenveel als de vrouwen die aan de poorten van het kamp wonen. Men weegt de mand en men betaalt [...] wat de gigantische inspanning ook weze die door de sjouwsters werd geleverd [...]. Men weet niet of men schijnt niet te weten dat deze vrouwen iedere week vier volle dagen besteden aan het vervullen van die taak. Zij hebben twee dagen nodig om een mand maniokbroden te bereiden; de derde dag, 's ochtens vroeg, zetten zij zich in beweging op weg naar het kamp. Onnodig te zeggen dat de tien of vijftien franken die men hen geeft een belachelijke som is, die geenszins in verhouding staat met de opgelegde inspanning"⁽²¹⁾.

In zijn herinneringen aan die oorlogstijd getuigt Gustaaf Hulstaert (1900-1990), missionaris in de omgeving van Mbandaka, over de angstpsychose die ontstond bij de lokale bewoners over de verplichte rubberoogst. Oude wonden werden opengereten: "In mijn oordeel was de zwaarste verplichting gelegen in het leveren van een bepaalde hoeveelheid rubber, een produkt dat doorging als onontbeerlijk voor de oorlogsvoering. Toen de opdracht vanwege de Belgische regering in Londen doorgegeven werd aan de inheemse bevolking ging er een vloed van schrik en afschuw door het evenaarswoud. De herinnering aan de vreselijke rubberperiode van de Onafhankelijke Congostaat (*étumb'ey'etofe, campagne de caoutchouc, red rubber, enz.*) was nog te levendig bij de mensen. Zeer vaak immers werden al die jaren nog de gruwelijke gebeurtenissen van de oude tijd opgerakeld 's avonds bij het vuur, zo dat iedereen zich als het ware persoonlijk erbij betrokken voelde, ook de jeugd. En nu kwam die verschrikking die men meende voor goed tot het verleden te behoren terug in het land. De ergerlijke misbruiken van die oude tijden waar-

van de verhalen melding maakten en die ook in de geschriften der pioniers niet ontbreken, zijn wel achterwege gebleven. Maar in het psychisme der bevolking bleef de bedreiging groeien tot een schrikbeeld, waarvan de verwezenlijking weliswaar achterwege bleef, maar die toch doorwerkte telkens men zijn vracht moest inleveren en de nodige aantekening moest laten maken op de controle-papieren bij de gewestelijke overheid"⁽²²⁾.

De ontredde op het platteland was zo groot dat de jonge en dynamische krachten koers zetten naar de stedelijke agglomeraties. Een aantal Congo-experten van toen moesten toch toegeven dat de aangeboren luiheid van de zwarten niet de enige drijfveer was tot die plattelandsvlucht. Edgar De Bruyne (1898-1959), professor aan de Gentse Rijksuniversiteit en kortstondig minister van Koloniën (12 februari tot 2 augustus 1945), maakt in zijn boek, *Koloniale problemen voor morgen*, dat een uitgewerkte versie is van een lezing die hij in december 1945 had gehouden in het Brusselse Paleis voor Schone Kunsten, de volgende opmerking hierover: "Het bewustzijn van het innerlijk evenwicht komt tot uiting in het geluksgevoel. De inlander moet zich in zijn dorp gelukkig voelen en daarom verlangt hij een minimum rust. Men zal zeggen en herhalen dat hij uiteraard lui is en dienvolgens opgeleid dient te worden, in zijn eigen belang, tot den arbeid. Het beginsel is onbetwistbaar juist maar het dient met wijsheid te worden toegepast.

Alle overbodige karweien, alle overdreven inspanningen dienen geweerd. Het is volstrekt vereischt dat wat met machines kan worden verwezenlijkt niet met de handen verricht mag worden, zoo bijvoorbeeld het aanleggen en vooral het onderhoud van gemakkelijk weggespoelde wegen zonder soliede basis. Nog in jongste tijden moesten vrouwen en kinderen dag na dag, in korven en korffjes aarde 'dragen', soms op ruimen afstand van hun dorp, om wegen te herstellen die in het regenseizoen verscheidene malen werden doorgebroken. De verbe-

tering van onze verkeerswegen is niet alleen een voorwaarde van economischen bloei - ook voor den inlandsche landbouwer - maar op voorwaarde dat zij krachten en karweien bespaart, een factor van groote sociale beteekenis"⁽²³⁾.

De arbeidersopstanden

In de oorlogsperiode brak over geheel het Belgisch koloniaal territorium oproer uit. Hoofdzakelijk in de geïndustrialiseerde zones was de situatie behoorlijk gespannen en explosief. In de volgende alinea's zoomen wij eventjes in op twee opstanden: de eerste deed zich voor in Noord-Katanga in het begin van de oorlog; de tweede vond plaats in Beneden-Congo in de nadagen van de oorlog. De documenten die wij hieromtrent konden vinden, zijn van kerkelijke oorsprong en reveleren uitstekend de kijk van de katholieke missionarissen op die tragische evenementen.

Te Manono, november 1941

Op 18 november 1941 brak te Manono, in Noord-Katanga, een staking uit die meerdere dagen duurde. Die regio werd sedert enkele decennia geëvangeliiseerd door de Witte Paters van Afrika. In hun missietijdschrift *Grands Lacs* drukten zij een verslag af over die gebeurtenissen. Daaruit kozen wij het volgende uittreksel: "De eerste grote manifestatie van geweld die te wijten is aan de Kitawala brak uit te Manono op het einde van het jaar 1941, op het ogenblik dat de mijn op volle toeren draaide. De onderzoeken openbaarden dat in de loop van de drie of vier weken die deze explosie van fanatisme voorafgingen, de leiders van de beweging massaal de arbeiders van de Géomine doopten en de neofieten aanleerden hoe op hun beurt een zo groot mogelijk aantal inlanders te dopen want, zeiden zij, de dag van de nieuwe komst was nakend. Op een avond offerden zij al hun geiten en al hun honden.

Ondanks de omvangrijke voorbereidingen, gebeurde

alles toch in het grootste geheim. Noch de missionaris, noch de administrateur, noch de Europeanen van de personeelsdiensten van de Géomine, niemand was ingelicht over wat zich zou afspelen. De ochtend van de afgesproken dag ontwaakte Manono zoals gewoonlijk. Na de groet aan de vlag, in afwezigheid van de administrateur, inspecteerden de twee territoriale agenten de werken die de vorige avond waren gedaan en verdeelden de nieuwe taken. De echtgenote van de Administrateur, Madame S., vrijwilligster, bevond zich alleen op het bureau.

Plots wordt een lied aangeheven, eerst een vaag lawaai dat snel toeneemt. Een duizendtal arbeiders, vergezeld van hun vrouwen en kinderen, komen van het kamp in een triomfmars, zingen liederen en begeven zich naar de mast van het paviljoen. De mannen dragen een kroon van palmtakken op het hoofd. De vrouwen zijn zeer mooi uitgedost. De grote dag breekt aan. Duizenden nieuwsgierigen, die de marcherende menigte vergezellen, betuigen hen hun sympathie en moedigen hen zelfs aan.

De Kitawalisten omcirkelen het bureau en de mast van het paviljoen. Terwijl de fanatieke vrouwen het bureau binnenvallen, er zich installeren, Madame S. de huid vol schelden, haar toeroepen dat de verhoudingen voortaan omgekeerd zijn, haar in het gezicht spugen, haar de rook van hun sigaretten in het gezicht blazen, defileren de mannen rond de mast. Aan de voet ervan werpen zij hun palmen kronen neer die zich tot een reusachtige hoop opstapelen.

Het getier heeft de Europeanen van het station gewaarschuwd en ingenieur C. kwam krachtdadig tussen op het ogenblik dat een leider poogde de Belgische kleuren neer te halen en die te vervangen door een zwarte vlag. De staatsagenten snelden toe. Met de hulp van de soldaten kunnen zij de fanatiekelingen, wier waanzin groter wordt naarmate de gezangen luider worden, terugdrijven.

Op dat moment komt de massa sympathiserende

nieuwsgierigen tussen. Zij bekogelen de ordehandhavers met stenen, bouten, stokken en met alles wat hen maar in de handen viel. Om de situatie te herstellen, chargeerden moedig een zestigtal Europeanen van de staatspost. Dank zij hun koelbloedigheid en hun beslistheid kon men grotere ongelukken voorkomen⁽²⁴⁾.

Die werkonderbreking te Manono werd ook ruimschoots behandeld in een algemeen rapport van de koloniale veiligheidsdienst over de Kitawala. Zowel de politiek-administratieve als de religieuze overheden waren de mening toegedaan dat de staking geïnspireerd was door de Kitawala-beweging. In het veiligheidsrapport is er helemaal geen sprake van duizenden betogers en sympathisanten. Men kan er wel uit vernemen dat het Corps des Volontaires Européens of het Korps van Europese Vrijwilligers, dat gerust als een blanke militie kan beschouwd worden, gevorderd werd om samen met de koloniale politiemacht en het leger de orde te herstellen⁽²⁵⁾.

Dit confidentieel document maakt eveneens gewag van massale aanhoudingen en zware sancties zoals lange gevangenisstraffen en verbanningen. De belangrijkste conclusie die kan getrokken worden, is dat de blank-zwartrelaties zwaar vertroebeld waren: "De Europese bevolking van Manono was sterk onder de indruk van deze gebeurtenissen, temeer daar de oude knechten (boys) in wie zij alle vertrouwen had, plots hun vijandigheid tegen de blanken manifesteerden"⁽²⁶⁾.

Noch de veiligheidsdiensten, noch de missionarissen maken de geringste allusie op de hongergelonen van de arbeiders of op de ellendige leefomstandigheden in de arbeiderswijken als mogelijke oorzaken van het arbeidersoproer. Die uitingen van ontevredenheid werden geïnterpreteerd als manipulaties van xenofobe of anti-blanke en anti-Belgische krachten. De Kitawala was een ideale zondebok.

Deze religieuze beweging zou tijdens de oorlogsjaren de koloniale overheerser nog heel wat last bezorgen: in januari-mei 1944 moest hij een Kitawala-revolte neerslaan in de streek van Masisi-Lubutu, het gebied waar de Mines d'or de Kilo-Moto opereerde op een concessie van ca. 80.000 km². Nochtans werd die maatschappij geprezen om haar arbeiderskampen, die vergeleken werden met gezellige Belgische tuinderijen, om haar medische infrastructuur, haar scholencomplexen enz. In de koloniale literatuur wordt zij beschreven als een 'sociaal werf'⁽²⁷⁾.

De repressie was bloedig, met tientallen doden en vooral veel gevangenen. Op 23 juni 1945 werd de leider van de opstand, Bushiri, te Itembero opgehangen. Met zijn messianistische beweging had hij succes ge oogst bij de arbeiders van het Comité National du Kivu dat daar goudmijnen exploiteerde⁽²⁸⁾.

Te Matadi, in november 1945

In de havenstad Matadi kwamen de zwarte arbeiders massaal op straat op 26 en 27 november 1945. Vooral de hydro-elektrische centrale -symbool van de blanke moderniteit - werd bedreigd. De blanke gemeenschap en de missionarissen brachten enkele bange momenten door. De koloniale overheid gebruikte de krachtigste middelen om het sociaal protest in de kiem te smoren.

De stakingen in Beneden-Congo, van Matadi tot Leopoldstad, werden al eerder aan een grondig historisch onderzoek onderworpen. Bogumil Jewsiewicki, Kilola Lema en Jean-Luc Velut presenteerden reeds een groot aantal documenten uit de koloniale overheidsarchieven in verband met deze kwestie⁽²⁹⁾.

Later gaven wij nieuwe bronnen met betrekking tot die staking uit. Het betreft enerzijds het materiaal dat wij uit de koloniale pers hebben geput. Anderzijds ontdekten wij ook een

drielal onuitgegeven nota's van paters redemptoristen, die werkzaam waren in het apostolisch vicariaat van Matadi⁽³⁰⁾.

Hun getuigenissen tonen buitengewoon goed hoe de ontevredenheid en de acties van de zwarte stakers door de missionarissen werd geïnterpreteerd. In de *Sint-Gerardus* van mei 1946, het maandblad van de congregatie, deden twee missiepaters het relaas van hun nare belevenissen. Het boeiende verhaal van pater Paul Sevenhandt (1912-1985) toont de visie van de redemptoristen op de Congolese sociale kwestie. Daaruit pikten wij het volgende fragment: "[...] de bende dreef P. Valeer De Block en den heer Borges naar het station. Ze zeiden: onze mbutas in Matadi zullen beslissen over uw lot. Vooruit. De zwarten trekken aan zijn baard en geven hem enkele oorvegen zooals hij er nog nooit gekregen heeft. Een oud-soldaat kiest partij voor hem en verdedigt hem zoo goed en zoo kwaad als het kan. Onderweg ontmoeten ze nog benden woestelingen, die allen gewapend zijn met stokken en 'machetten' (grootte messen).

Toen kwamen ze in de stad. Janhagel stond hen af te wachten. Pater De Block [...] werd voortgestooten door tientallen knuppels, machetten, lansen en messen. Twee mannen beschermden hem door met hun handen boven zijn hoofd te zwaaien en zoo de slagen te breken. Een kap van een machette doorkloof zijn helm en rukte hem het vel van zijn hoofd. Zoo kwam hij aan de barrikade gansch bebloed. Maar daar werd hij door de blanken verlost. Onmiddellijk werd hij naar het hospitaal gebracht en dan naar het territorium voor de ondervraging. Hij wees erop dat Mr. Van de Kerckhove nog achtergebleven was en bijna zeker eraan moest zijn. De gewapende macht trok erop los om door te breken. Doch ze zagen juist de blanke door de ravijn strompelen geholpen door zijn politiemannen...

De substituut zegt het vuur te openen. De klaroenen schallen; de commissaris verwittigt drie maal;



België schaarde zich automatisch aan de kant van de geallieerden en gaf haar kolonie als een soort onderpand aan de Britten (KADOC Leuven)

klaroenen schallen nogmaals; het gepeupel huilt. Twee blanken komen uit de rangen met een mitraillette. De eene schiet in de lucht, de andere op de grond. 'Ziet ge wel dat er water in de cartouchen is', huilen ze. Het teken wordt gegeven; een peleton gewapende mannen treden vooruit en schieten; negen zwarten vallen ter plaatse neder, enkele rollen in de stroom en de andere vluchten. De soldaten trekken door om de centrale te ontzetten. Maar toen komt een andere groep woestelingen om de soldaten aan te vallen; ze houden stil; een canon wordt gepointeerd; de losbranding verwekt de algemeene paniek. De zwarten stuiven uiteen als musschen [...].

Stichtende zaken werden vernomen van een kindje dat een beeldje wilde redden uit een van de kapelletjes die in de stad staan. Terwijl de bandieten bezig waren een kapelletje stuk te slaan, zongen de vrouwen klaagliederen.

De reden van al deze triestige zaken is wel uitgesproken 'ngunzisme'; een heropleving van het oude kibangisme. Het is wel begonnen met een staking, maar het is overgeslagen tot een oproer tegen de blanken.

Na twee dagen angstige kalmte werd gansch de stad bezet. Er gebeurden 800 aanhoudingen. Dien dag is er geen enkele zwarte bijna van Matadi die geen rammel heeft gekregen van de soldaten, die de gegeven orders wat al te letterlijk hebben opgevolgd. Bijna al de plichtigen komen uit de protestantsche missie van Kikenge (noorderoever van den stroom) [...]"⁽³¹⁾.

Vooraleer over te gaan tot de analyse van bovenstaande tekst, citeren wij nog eerst uit het rapport dat de overste van de missie van Matadi opstelde naar aanleiding van dit drama. Zijn document was bestemd voor het bestuur van de congregatie te Brussel: "[...] in de inlandse wijk zaten twee dames en de dochter van één van hen vast. Om hen te bevrijden, probeerde de echtgenoot van één van hen met de auto te passeren. Hij moest onverrichterzake terugkeren voor de

massa van bewakers die de brug afsloten en die met knuppels en messen gewapend waren. Twee katholieke politiemannen boden zich aan om het avontuur te wagen. Zij drongen het huis binnen waar de dames opgesloten zaten en naar wie de aanvallers stenen wierpen. Een van de politieagenten droeg het meisje in de armen en de twee omringden de dames en beschermden hen tegen de slagen die de schelmen probeerden te geven en dit temidden het geroep en het gescheld van de massa. De dames kregen geen ernstige slagen, maar een politieagent werd gekwetst. Twee schuldigen [...] werden herkend, het waren protestanten [...].

De administrateur [...] poogde met de stakers te onderhandelen. Hun antwoord was gekrijs! Wij eisen 100 fr salaris per dag; en daarna opnieuw verwijten. Die verwijten werden eerst en vooral gericht tegen de blanken in het algemeen, daarna tegen de autoriteiten en de katholieke missionarissen in het bijzonder, en tenslotte tegen de soldaten die samenwerkten met de blanken. Gedurende gans de tijd liepen groepen heen en weer op de weg naar de cité en ze zongen kibangistische liederen; anderen zongen en dansten en kwamen in tranen zoals de kimbanguisten en dansten naakt, anderen weer krijsten en riepen om ter luide.

Het werd duidelijk dat dit geen staking was naar het model dat de blanke arbeiders hen hadden getoond, maar dat zij, onder het voorwendsel van een staking, een revolutie wilden plegen. Die revolutie had Kibangu, de eerste protestantse profeet, al geprobeerd in 1921. Zijn droom was altijd levendig gebleven bij de protestantse bevolking van Beneden-Congo. Simon Mpadi nam in 1939 de verantwoordelijkheid ervan op zich. Deze sluwe menner, die eerst catechist was geweest bij de Amerikaanse baptisten en daarna sergeant bij het Leger des Heils, voerde een doorgedreven subversieve actie. Hij die vier keren opgepakt werd zonder veroordeeld te worden, zette zijn criminele prediking voort dankzij de zwakte van de enen en de medeplichtigheid van de anderen. Sedert enkele maan-

den, staat hij opnieuw aan het hoofd van zijn volgelingen die verspreid leven tussen Matadi en Leopoldstad en hoger. Maar Matadi, dat in meerderheid protestants is en dat toegankelijk is via een tunnel, is een gemakkelijke prooi voor opstandelingen [...].

Dan hebben de autoriteiten besloten om met militaire wagens te passeren om de centrale te bezetten. Maar de brug werd bewaakt door een uitzinnige bende. De militairen sommeerden. Tevergeefs. Dan schoten de Europeanen in de lucht. Dat deed alleen de onbeschoftheid van de oproerkraaiers toenemen. Zij kwamen naast de camions staan en lachten spottend. Jullie kogels raken ons niet, het is alleen maar water.

Dan gaf de commandant het bevel aan de inlandse soldaten om te schieten. Enkele opstandelingen vielen [...] nieuwe slachtoffers vielen [...]. Er waren zeven doden en negentien gekwetsten, allen protestanten, met uitzondering van één gekwetste katholiek. Voor de staking was er unanimité; maar aan de opstand hebben, op een paar uitzonderingen na, geen katholieken deelgenomen. Te Kikanda, bij Matadi, was de stakingsleider een katholiek, maar daar is geen geweld gepleegd. Het was een eenvoudige staking, geen werk en daarna een beter loon!

De rellen te Matadi zijn een nieuwe les, zal die begrepen worden? Het is weinig waarschijnlijk. In Belgisch-Congo werden de lessen die gegeven werden door de protestanten nooit begrepen, want de protestanten zijn Angelsaksers, onze zeer machtige vrienden. In Belgisch-Congo reageert men niet tegen bepaalde feiten, zoals onze burens de Portugezen, de Fransen en de Engelsen wel doen.

Ik ben ervan overtuigd dat Minister Godding in de gebeurtenissen van Matadi een nieuw argument zal vinden om aan de protestantse scholen van Matadi en omgeving subsidies te geven om hen te helpen hun gelovigen loyalisme tegenover België bij te brengen..."⁽³²⁾

Het is duidelijk dat die arbeidersrevolte de ge-

moederen van de redemptoristen fel heeft beïnvloed. Hun reacties waren passioneel: in hun woede doken eerst en vooral de meest racistische uitlatingen over de Congolezen op. Zij werden afgeschilderd als janhagel, woestelingen, gepeupel, oproerkraaiers enz. Die termen getuigen van een zeker misprijzen voor de zwarten. Een blanke-rasarrogantie was ook eigen aan sommige paters, die meer bekommerd leken om het lot van hun rasgenoten dan om dat van de zwarten.

Uitzonderlijk was dat niet. Uit diverse studies blijkt dat telkens wanneer de koloniale maatschappij op haar grondvesten daverde, bij de blanke goegemeente het waandenkbeeld en de angst voor mogelijke verkrachtingen van blanke vrouwen heel sterk opdook. Het is dan ook met enig sarcasme dat de paters mededeelden dat de orde weer hersteld was en dat daarbij alle mannen van Matadi een pak rammel hadden gekregen.

Een tweede kenmerk is dat de auteurs van beide documenten aan de arbeidersopstand een ngunzististisch en/of kimbanguistisch karakter gaven. De beschuldiging aan het adres van karakter bewegingen was - na 1921, met Simon Kimbangu (ca. 1889-1951) aan de basis van een dergelijke beweging - een constante in de reactie van de redemptoristen op iedere crisissituatie. Die bewegingen werden telkens als xenofoob of anti-blank, maar ook als anti-Belgisch en bijgevolg als anti-katholiek voorgesteld. De zeldzame goede Congolezen werden allen als katholieken voorgesteld: het katholieke kindje dat een heiligenbeeld wou redden; de katholieke vrouwen met hun klaagzangen; de twee katholieke politieagenten die twee blanke vrouwen gingen verlossen; de katholieke stakingsleider bij wie er geen geweld werd gebruikt... Daarbij komt dat de redemptoristen de protestantse zendelingen altijd als de *invisible hand* achter de kimbanguistische manifes-

taties waren. Volgens hen waren de Congolezen absoluut niet rijp om uit eigen beweging zo'n initiatief te nemen⁽³³⁾.

Schakelen wij nu eventjes over naar de derde tekst, een getuigenis van pater Armand Stassen (1911-1977). Hij sprak zijn twee confraters niet tegen en geloofde ook dat de protestantse missionarissen een kwalijke rol hadden gespeeld in die zaak. Een ander detail is zijn uitval naar de blanke syndicalisten: *"Staken is aan de orde van den dag. De blanken, nu ook gesyndiceerd, zijn ermee begonnen. Eerst begin 1945 om zich solidair te toonen met de proletariërs van België, om het ministerie Pierlot omver te kegelen..."*⁽³⁴⁾ Het syndicalisme werd geïnterpreteerd als een middel van socialisten en communisten om katholieke regeringen omver te werpen!

Vooraleer deze paragraaf af te sluiten, wijzen wij er nog op dat hetzelfde verhaal totaal anders klonk uit de mond van de Congolezen. Door de Afrikaanse bril bekeken waren de boosdoeners niet de inlandse arbeiders maar wel de blanken. De Europeanen werden afgebeeld als sadisten omdat zij de gewonden weigerden te verzorgen of omdat zij de soldaten naar het hospitaal stuurden om er de gewonden te arresteren. In de Congolese versie komt ook een martelaar, met name James Vangu, alias Ntangwa Saka (in Kikongo: het is te laat!), tevoorschijn. Hij had een gevangenisstraf van tien jaar gekregen, maar werd vrijgelaten - hij werd als banneling teruggestuurd naar zijn dorp - toen Koning Boudewijn in 1955 een triomftocht maakte doorheen de kolonie⁽³⁵⁾!

Beschouwingen over de arbeidersopstanden

Na het einde van de oorlog droomde de overgrote meerderheid van de Europeanen van een snelle economische heropbloei van de kolonie.

Zij bleven klagen over de onwil en de wanpresaties van hun werkvolk en zagen niet in dat de oorzaken van de ontevredenheid van de inlanders diepere wortels hadden. De meeste blanken waren ervan overtuigd dat wanneer het koloniaal bestuur weer paternalistisch - streng en goed - ging optreden, de orde gehandhaafd of op zijn minst hersteld zou worden.

Een aantal enkelingen, die zeer nauw in contact stonden met de inlanders, waren er zich wel terdege van bewust dat de tijden veranderd waren. De verhoudingen tussen de twee rassen waren verziekt; de kolonie liep op drijfzand, zij danste op een vulkaan. Zij werden uitgescholden voor ongeluksprofeten en kregen de spotnaam negrofiel of kafferboedie (een term die in Zuid-Afrika zeer in trek was).

Achteraf bekeken, stelde Antoine Rubbens in zijn oorlogsherinneringen, is men verwonderd dat er geen enkele Afrikaan aan het debat deelnam. Die afwezigheid was wellicht te wijten aan enige verlegenheid, aan hun minderwaardigheidscomplex, maar ook aan hun ervaring dat hun brieven met grieven niet werden opgenomen in Europese kranten tenzij om ze belachelijk te maken⁽³⁶⁾. Kortom, om het met een typisch Hollandse term uit te drukken: die enkele vooruitstrevende Europeanen zwommen droog!

Tot de groep van blanken die luide alarmkreeten lieten horen behoren twee missionarissen, en niet de minste: Placide Tempels en Jozef Van Wing. Beiden werkten op een paar duizend kilometers afstand van elkaar, respectievelijk in Katanga en in Beneden-Congo.

De rebellie-filosofie van Placide Tempels

Het boek *De Bantoe-filosofie*, van de Vlaamse franciscaner-missionaris Placide Tempels (1906-1977), veroorzaakte in 1946 grote deining in Belgische missionaire en koloniale middens. Dit



Placide Tempels was niet alleen bezeten van Afrikaanse cultuurfilosofische beschouwingen, maar hij was tevens een sociaal bewogen man (KADOC Leuven)

ophefmakend werk is gekend door iedereen die enigszins belangstelling heeft voor de cultuurgeschiedenis van Congo. Maar men lijkt onwetend over de ontstaansgeschiedenis ervan⁽³⁷⁾. In 1944, in het zevende nummer van *Aequatoria*, het tijdschrift dat de Missionarissen van het Heilig Hart te Mbandaka uitgaven en nog steeds uitgeven, verscheen een eerste artikel van pater Tempels met als titel: *Moeten we op zoek naar een Bantu-filosofie?* Een maand later werd de Franse versie ervan afgedrukt in de *Bulletin des Juridictions Indigènes*. Daarna werkte hij zijn Bantoe-filosofie verder in zes afleveringen uit in het Vlaams tijdschrift *Band*⁽³⁸⁾. Placide Tempels was niet alleen bezeten van Afrikaanse cultuurfilosofische beschouwingen, hij was tevens een sociaal bewogen man. Nog vóór het einde van de oorlog publiceerde hij *La philosophie de la rébellion*, een polemisch artikel gewijd aan de oorzaken van de Congolese opstanden die plaatsvonden tijdens de oorlog. De tekst werd op 31 augustus 1944 in de Katangese krant *L'Essor du Congo* afgedrukt. De auteur nam een zeer gewaagd standpunt in door te stellen dat de wortels van de inlandse rebellie moesten gezocht worden in het onbegrip, het gebrek aan welwillendheid en vooral de kwade wil van de blanken. Met andere woorden, de Europeanen hielden te weinig rekening met de diepste redenen van ontevredenheid van de actieve zwarte bevolking⁽³⁹⁾.

Het uitgangspunt van Tempels was dat de Afrikanen bijna probleemloos de blanke had aanvaard, omdat hij hem beschouwde als een wezen met een hoger leven dan het zijne. Dat krachtiger leven zou de blanke met hem delen. De zwarte was loyaal tegenover de blanke omdat deze het bewijs had geleverd van macht en kracht. Volgens die Afrikaanse logica, besloot Tempels, werd de blanke gezien als de vader en de moeder van de Afrikanen. Later werd deze hypothese sterk in twijfel getrok-

ken, zelfs door Afrikanisten aan wie het geenszins ontbrak aan enorm veel achting voor Tempels.

De dorpsouderen bleven zich, zo vervolgde Tempels, altijd argwanend opstellen tegenover de blanken, wier aanwezigheid als schadelijk voor de inlandse gemeenschappen en hun antieke instituties werd geïnterpreteerd. Zij hadden zich eenvoudigweg onderworpen aan de sterkeren en zouden niet revolteren of ook niet tot opstand aanzetten, geloofde hij. Anders was het gesteld met de jongeren die zwaar ontgoocheld waren. De jeugd had de adviezen van de ouderen naast zich neergelegd en zich totaal geassocieerd met de blanken in de hoop zo profijt te kunnen halen uit de blanke levensmacht. De blanke godsdienst was door haar aanvaard. Helaas, die nieuwe godsdienst leek bij de jongeren eerder gebouwd op de overblijfselen van de oude ancestrale metafysica. Die desillusie werd ook gevoed door het feit dat de blanke weigerde zich als een welwillende vader te gedragen. Alles had er de schijn van dat hij de zwarten wilde domineren, hen laten aanvoelen dat zij de verliezers waren, de kleine slaven van een nieuwe orde en vooral "*l'ennemi racial du Blanc supérieur*"⁽⁴⁰⁾.

Vijf maanden later, op 15 februari 1945, drukte *L'Essor du Congo* een ander politiek geladen artikel van Tempels af. De titel, *Sociale rechtvaardigheid*, laat meteen vermoeden dat hij de zijde van de Afrikanen koos en de koloniale autoriteiten tegen de schenen ging schoppen. Ditmaal verwoordde hij zijn uitgangspunt als volgt: "*De politieke en sociale bewegingen hebben in Belgisch-Congo een onverwachte bloei gekend sedert de oorlog. De kolonie had tot dan toe een soort van politiek reservaat, een gebied verboden voor politieke actie en voor sociale en syndicalistische strijd gevormd. Welke weg werd er sedertdien niet bewandeld op dit vlak! Het probleem van de regeringsparticipatie van de kolonie is nu gesteld.*"

Maar het zijn vooral de syndicaten die sedert de oorlog als paddestoelen na een regen uit de grond schoten en die zich een plaats hebben geënt in het politieke leven ..."⁽⁴¹⁾

En Tempels trok verder ten aanval met de opmerking dat de syndicalistische beweging unilateraal was en uitsluitend de belangen van de Europeanen verdedigde. Welnu, vroeg hij zich af, hoe kon men tot sociale vrede komen en sociale gerechtigheid laten geschieden als men de zwarte arbeiders in de kou liet staan? Hij vond het decreet van 1922 over het arbeiderscontract volledig achterhaald en stelde voor een klasse van zwarte werkers te creëren en de toename van een vlottende arbeidersbevolking of van tijdelijke handarbeiders te voorkomen, omdat zulks anders de degradatie van het gewoonterechtelijk milieu met zich zou brengen. Voor Tempels was het van levensbelang dat de bedrijfsleiding de gehechtheid van de arbeiders aan de onderneming zou bewerkstelligen. De Afrikaanse arbeiders moesten in hun maatschappij of hun kamp een milieu vinden waarin zij zich definitief konden vestigen en leven. Dit betekende dat de behuizing van de arbeiders moest verbeterd en aangepast worden aan hun familiale situatie; dat hun algemene en beroepsopleiding moest verhoogd worden door avond- of zondagcursussen; dat de oudere of ontslagen arbeiders een rente moesten ontvangen waardoor zij op een behoorlijke en eerlijke manier hun oude dag konden doorbrengen in de dorpen voor afgedankten.

Twee dagen later, op 17 februari, werd een derde ophefmakend artikel van Tempels gepubliceerd in *L'Essor du Congo*. Daarin oefende hij felle kritiek uit op *De administratie van de inlanders*. De bestuurlijke situatie in de kolonie schilderde hij af als volgt: "In geheel Congo [...] voelt men dat alles averechts marcheert, dat men de inlanders niet meer in handen heeft, dat er een barst begint te ontstaan tussen Blanken en Zwar-

ten en dat men niet goed meer ziet waar onze Congo naar toe gaat. Men zegt ons overal dat de echte oorzaak van de huidige crisis de ongelukkige administratieve reorganisatie en de decreten over de indirecte administratie is [...].

Men kan zich ook afvragen indien de reorganisatie van de laatste tijden aan de inlandse autoriteit rechten of nieuwe machten heeft gegeven die tot dan toe onbekend waren? Of nog, indien zij hersteld is geweest in haar vroegere rechten die, in een directe administratie, haar werden afgenomen.

Men kan zeggen dat wat men heeft ontnomen als rechten van inlandse rechthebbenden, onder het voorwendsel van barbarij, van tegen de natuurlijke wet of tegen de mensheid, dat alles is hun reeds afgenomen overal in de kolonies en sedert lange tijd, en dat, voor dezelfde redenen in het begin van de kolonisatie, redenen van veronderstelde barbarij en van onbegrip of van Europese hypocrisie, niets van dat alles is hen teruggegeven.

De indirecte administratie werd verkozen omdat de directe administratie een veel groter aantal agenten van allerlei slag veronderstelde. De inlandse autoriteiten kregen gewoon de opdracht om mee te werken aan de Europese administratie. En bovendien heeft men niet bestuurd voor de inlanders, maar voor de Europese administratie door de krachten en de zwarten uit te buiten onder het mom van koloniale filantropie".

Nog hield Tempels niet op de vinger in de wonde te steken. De traditionele hiërarchie, noteerde hij, was gedurende eeuwen in staat haar erfelijke politieke, juridische en reglementaire functies uit te oefenen. Maar de oorlogsinspanning had zwaar doorgewogen op de inlandse boerenstand. En volgens hem was het mooiste geschenk dat men kon geven aan "het lastdier dat vandaag uitgeput en verzwakt was door teveel inspanningen", uiteindelijk zijn rechten te erkennen, het te eerbiedigen en te verdedigen⁽⁴²⁾. Daarna hield Tempels een pleidooi om de economie in dienst van de mensen van het platte-

land te heroriënteren. De traditionele hiërarchie moest heringericht worden met eigen gewoonterechtelijke competentie. De administratie moest de mensen begeleiden en haar voornaamste taak was politieke opvoeding; deze zou steeds noodzakelijker worden. Het leek hem gevaarlijk de struisvogelpolitiek voort te zetten. En het was even verkeerd die politieke opvoeding eenvoudig om te buigen tot een propagandamachine, tot een hersenspoeling of indoctrinatie. Maar negrofilie was ook uit den boze.

De ontembare Tempels haalde zich de boosheid van de koloniale overheid op de hals. Het gevolg was dat zij druk ging uitoefenen op de franciscanercongregatie om hem tot meer loyaliteit te dwingen. Om deze en andere redenen verbleef hij van 1946 tot 1949 in een soort 'résidence surveillée' in haar klooster te Sint-Truiden.

De inzichten van Jozef Van Wing

In december 1943, minder dan een jaar nadat de ordonnantie tot requisities was aangenomen, stuurde de jezuïetenmissionaris Jozef Van Wing (1884-1970) een brief naar gouverneur-generaal Pierre Ryckmans (1891-1959) waarin hij zijn beklag deed over die maatregelen. Uit eigen vaststellingen en uit getuigenissen van andere mensen wist hij dat die oorlogsinspanning in Kwango, Tshuapā, Kasaï, Kivu en Hoog-Congo veel dodelijker en destructiever gevolgen had dan de gouverneur-generaal wilde toegeven. Hij voegde eraan toe dat de verantwoordelijken van de administratie ervan op de hoogte waren, maar hem de waarheid verzwegen⁽⁴³⁾. Van Wing wees erop dat de oorlogsinspanningen de voedselproductie scherp had doen dalen. Jongeren trokken uit de dorpen weg naar de steden en industriële centra om aan de vorderingen te ontsnappen. Daardoor bleven negatieve demografische gevolgen niet uit. De

misbruiken waren talrijk omdat ook de administratieve controles verslapt waren. De sociale diensten werden tot het minimum herleid omdat geneesheren waren gemobiliseerd en de dispensaria hadden te kampen met een tekort aan geneesmiddelen. De landbouwprogramma's en openbare werken werden opgeschort. In overbevolkte cellen werden gevangenen mishandeld. Voor de meest onbenullige overtredingen werden autochtonen op excessieve wijze bestraft met zweepslagen.

Pierre Ryckmans relativeerde de beweringen van Van Wing omdat hij van de apostolische vicarissen van Congo minder pessimistische inlichtingen had gekregen. In een brief van 15 augustus 1945, gericht aan de minister van Koloniën, Robert Godding (1883-1953), legde hij uit dat hij tijdens zijn reizen door de kolonie naar de situatie van de lokale bevolking had geïnformeerd. Hij schreef dat hij vooral zijn oor te luisteren had gelegd bij de kerkelijke hoogwaardigheidsbekleders die volgens hem allen goed op de hoogte waren van wat er zoal bij de inlanders leefde. Welnu, zij beweerden dat de oorlogsinspanningen niet excessief waren⁽⁴⁴⁾.

In 1946 publiceerde Van Wing een interessante studie over de nieuwe gemoedstoestand van de Congolezen. De vermaarde Congo-kenner merkte op dat hun minderwaardigheidscomplex niet was verdwenen, maar dat zij zich wel hadden bevrijd van de fysieke angst die er traditioneel mee gepaard ging. De 11 miljoen Congolezen waren bewust geworden van hun macht tegenover de 36.000 blanken die in de kolonie waren geregistreerd. Daaruit, legde hij voorts uit, was een gevoel van eigenwaarde en van het recht gerespecteerd te worden door de blanke, ontloken⁽⁴⁵⁾.

De Europeanen zouden voortaan met die nieuwe gemoedsgesteldheid van de Congolezen rekening moeten houden, was zijn conclusie. Zij zouden bijgevolg hun woordenschat moe-



*Het is niet overdreven te spreken over de fameuze indirecte
macht van de Katholieke Kerk in de kolonie*

ten zuiveren, onder andere het woord neger - dat als een scheldwoord werd aan gevoeld - zou erin moeten vervangen worden door zwarte. Voor vele blanken was dat niet evident:

"Twintig jaar geleden waren de Europeesche werklieden in Congo kolonialen, wel bewust van hun eigen positie tegenover de inlanders, en van hun verantwoordelijkheid in dit opzicht. Nu zijn zij gesyndikeerden, en als zoodanig houden zij onwrikbaar vast aan hun standpunt tegenover de werkgevers, zonder zich in het minst te bekommeren om de gevolgen dier houding bij de zwarte werklieden. Onder al de blanken zijn zij het meest geneigd om de belangen der zwarten over het hoofd te zien. De Colourbar in Zuid-Afrika vindt zijn hevigste verdedigers in de rangen der syndikaten van blanken. Onze Europeesche gesyndikeerden hebben reeds verscheidene malen hun macht getoond door stakingen door te drijven of met staking te dreigen. Aldus hebben zij voor de zwarte werkersklasse een deur geopend, die niet meer zal gegrendeld worden van buiten uit. De zwarten die dertig maal minder betaald worden dan de blanken zullen daar wel voor zorgen"⁽⁴⁶⁾.

Tot slot legde pater Van Wing er de nadruk op dat het gewestbeheer, waarvoor de oorlogsproductie gedurende enkele jaren de grootste bekommernis was, voortaan het sociaal en economisch welzijn van de inlanders als voornaamste doelstelling moest hebben. De koloniale overheid moest daarbij eerlijk en objectief rekening houden met de schade die door de oorlog aan de inlandse bevolking was berokkend.

Meldenswaardig is dat Van Wing eind 1945 definitief de kolonie heeft verlaten. Dit gebeurde op vraag van de bisschoppen van Congo en Ruanda-Urundi, die hem de opdracht toevertrouwden in België de belangen van de katholieke missies te verdedigen bij zowel de religieuze als de civiele autoriteiten. Tot 1960 leidde hij het secretariaat van het Comité van de Missie-oversten. Hij zette zich ook onverdroten

in voor de oprichting van de katholieke universiteit Lovanium. Voorts zetelde hij in tal van nationale en internationale organismen zoals de Koloniale Raad, l'Institut International des Civilisations Différentes, het Koninklijk Belgisch Instituut voor Internationale Betrekkingen, het Informatie- en Documentatiecentrum van Belgisch-Congo en Ruanda-Urundi enz.⁽⁴⁷⁾ Niets wijst erop dat de terugkeer van Van Wing naar de metropool als de verbanning van een lastpost moet gezien worden. Zeker is wel dat zijn inzichten over de sociale situatie van de inlander door de meeste autoriteiten, zowel burgerlijke als religieuze, in de wind werden geslagen.

Het begin van het inlandse syndicalisme, 1946

Het lijkt ons nuttig hier eerst de samenstelling van de toenmalige blanke bevolking van Congo te analyseren. De 23.091 blanken op 1 januari 1938 waren er 43.408 geworden op 1 januari 1948. Ze konden onderverdeeld worden in vier categorieën. Er was eerst en vooral de categorie van de staatsambtenaren en -agenten. Bij deze groep moeten, volgens Jean Leyder, ook de colons van de staat worden gerekend. Inderdaad, op 22 januari 1937 werd bij decreet het Office de colonisation opgericht binnen het ministerie van Koloniën. Die nieuwe onafhankelijke dienst had als voornaamste taak het bestuderen van de kolonisatiemogelijkheden in Congo en Ruanda-Urundi. De colons die hij selecteerde, werden dan onder zijn hoede in de kolonie geplaatst: in 1936 en 1937 vertrokken er respectievelijk 160 en 221. Die groep maakte in 1938 en in 1948 respectievelijk 14,38% en 14,74% van de blanken uit⁽⁴⁸⁾. De missionarissen, ook wel eens de colons van de confessionele missies genoemd, waren in

1936 met zowat 3200 en als volgt verdeeld: de katholieke missies met 1338 mannen en 1137 vrouwen; de andere missies met 312 mannen en 413 vrouwen. Procentueel gezien vormden zij in 1938 en 1948 respectievelijk 24,32% en 20,79%.

De invloed van de katholieke missies zowel bij de lokale regering in Leopoldstad als bij de centrale regering in Brussel, mag niet worden onderschat. Het is niet overdreven te spreken over de fameuze indirecte macht van de Katholieke Kerk in de kolonie. Door de conventie van 26 mei 1906, die gesloten werd tussen de regering van Congo-Vrijstaat en de Heilige Stoel, konden de nationale of katholieke missies praktisch probleemloos gronden krijgen voor hun activiteiten. Met 71.147 ha in concessie en 76.038 ha in concessie in 1947, in het totaal dus met 147.285 ha grond, was de Katholieke Kerk een heus grootgrondbezitter. Ter vergelijking: de protestantse zendelingen bezaten op datzelfde ogenblik slechts 7772 ha in concessie en 835 ha in concessie, in het totaal dus 8607 ha⁽⁴⁹⁾.

De derde categorie bestond uit agenten van industriële, commerciële en landbouwbedrijven. Met haar 4600 eenheden in 1936 was zij één van de omvangrijkste, en er was een gestage maar groeiende trend: in 1938, 44,71%; in 1948, 46,34%. Het is die categorie die een lange strijd zou leveren voor de verwerving van syndicale vrijheden. De staat stelde alles in het werk om de categorie van de ambtenaren en agenten aan de leiband te houden, terwijl de patroons niets onverlet lieten om hun agenten mak te houden. Trouwens beide zouden samenwerken om de groepsvorming onder de blanke agenten te verhinderen.

En tot slot waren er de onafhankelijke colons: planters, handelaars en anderen, zowat 2200 in 1936. In 1938 en in 1948 vormden zij respectievelijk 16,59% en 18,13% van de actieve blanke bevolking. Zij werden heel stiefmoederlijk be-

handeld, en kregen weinig of geen ondersteuning van de koloniale overheid die vreesde dat door de uitbreiding van deze groep zij gedwongen zou zijn zoveel grond van de zwarten af te nemen, dat zulks tot sociale conflicten zou leiden. Bovendien vreesde zij dat het tot ernstige botsingen zou komen tussen de blanke colons en het inlandse artisanat. Ook de koloniale maatschappijen droegen de zelfstandige colons niet in het hart. Die kolossale ondernemingen waren bang dat de bedrijfjes van de vrije colons zoveel inlandse arbeidskrachten zouden absorberen dat zij zelf problemen met de rekrutering zouden krijgen.

In de kolonie hebben de Europese burgers vroeger syndicale rechten verworven dan de Afrikaanse. Dit is niet zonder slag of stoot gebeurd. Een eerste poging, kort na de Eerste Wereldoorlog, mislukte. De Union Générale des Ouvriers du Congo, die geregistreerd werd op het Gerechtshof van Elisabethstad op 30 mei 1920 en vooral blanke arbeiders van de Union minière groepeerde, kreeg ontzettend veel tegenwind van deze maatschappij. Wanneer blanke arbeiders met vakantie naar België gingen werd hun contract niet verlengd. Dit ontnam velen van hen de zin om zich bij de Union Générale des Ouvriers du Congo aan te sluiten⁽⁵⁰⁾.

Tijdens de Tweede Wereldoorlog heeft zich een sterke blanke syndicale beweging kunnen ontwikkelen. De blanke werklieden waren onmisbaar geworden voor de grote koloniale maatschappijen. Zij konden niet meer met vakantie naar België gaan en de industriële grootmachten konden zelfs de meest weerbarstige Europese werknemers niet ontslaan en hen vervangen door rekruten uit het oorlogvoerend Europa. Een geducht anti-syndicaal wapen was onschadelijk geworden.

Blanke beroepsorganisaties schoten als paddenstoelen uit de grond. Op 24 oktober 1941 werd de Association Professionnelle des Agents de

l'Union Minière et Filiales (AGUFI) boven het doopvont gehouden. De wettelijke ordonnantie van 16 april 1942 schonk uiteindelijk enige syndicale vrijheid aan blanke arbeiders. In het voorjaar van 1943 konden 27 syndicale organisaties uit Leopoldstad, Stanleystad en Kivu zich verenigen in de Union Générale des Associations Professionnelles du Congo (UGEAPROF-CONGO). Enkele maanden later werd de Fédération des Associations Syndicales du Katanga (FESYNKA) opgericht. De twee verenigingen fusioneerden in juli 1944 tot de Confédération Générale des Syndicats (Cogésy of CGS).

De blanke syndicale organisaties stonden zeer lang vijandig tegenover de oprichting van zwarte vakbonden. In een toespraak voor de Algemene Vergadering van FESYNKA op 6 februari 1944, citeerde voorzitter Coniot wat tijdens de regeringsraad van 23 november 1943 in Leopoldstad in aanwezigheid van de gouverneur-generaal gezegd was, namelijk dat de vertegenwoordigers van hun organisme het best geschikt waren om controle uit te oefenen op de zwarte arbeiders bij wie men een diepe malaise had vastgesteld.

Toch stemde het CGS-congres van 5 september 1945 een resolutie waarin werd voorgenomen syndicaten op te richten die Congolese arbeiders zouden groeperen. In februari 1946 werd dan een eerste vakbond voor inlandse arbeiders opgericht, het Syndicat des Travailleurs Indigènes Congolais Spécialisés (STICS). Alleen gespecialiseerde handarbeiders met kennis van de Franse taal konden lid worden. De organisatie van vakbonden ging vooral het inlandse salariaat aan. Maar de meeste zwarte loontrekkenden hadden het niet bijster slecht. De sociale politiek van de grote bedrijven maakte dat zij relatief goed gehuisvest waren en gezond voedsel kregen. De maatschappijen zorgden eveneens voor een goede medische infra-

structuur, voor de inrichting van scholen voor hun kinderen, alsook van allerlei clubhuizen. Bovendien gebeurde het vaak dat die zwarte weddetrekkenden culturele verenigingen uitbouwden op etnische basis⁽⁵¹⁾.

Het was vooral het zwarte proletariaat dat uit de boot viel. Deze ongeschoolde en kansarme inlanders, die vaak pas uit de brousse waren gevlucht om te ontsnappen aan dwangarbeid en opgelegde rendementen, leefden in sloppenwijken zonder riolering en stromend water. Het betrof dikwijls jonge mannen die een tijdje op kosten van een gesalarieerde broer of schoonbroer konden leven, maar die tenslotte in een overlevingseconomie terechtkwamen. In die wijken tierden prostitutie en concubinaat weelderig. De werkloze stedeling was niet zozeer afgunstig van de loontrekkenden. Maar hij had het wel wat moeilijker met de kleine zwarte burgerij van évolués of évoluants, die van collaboratie met de blanken beschuldigd werden.

De wettelijke bepalingen van maart en april 1946

De koloniale overheid die zich steeds hardnekkig had verzet tegen iedere intentie van zwarte arbeiders om zich te organiseren, moest in het voorjaar van 1946 toch enigszins inbinden. Zij kwam voor de dag met een reeks wetsbepalingen die veel stringenter en complexer waren dan in de Franse en Britse kolonies, waar al in het interbellum was geëxperimenteerd met lokale syndicaten⁽⁵²⁾.

Op 17 maart 1946 werd de eerste ordonnantie uitgevaardigd, die de inlanders van Belgisch-Congo en van de naburige kolonies de toelating verschaftte om zich te groeperen in beroepssyndicaten waarvan de gouverneur-generaal de stichtingsvoorwaarden, de werking, de modaliteiten van het bestuurlijke curatorschap enz. bepaalde. Zij schonk hun de mogelijkheid om rechtspersoonlijkheid te verwerven en bepaal-

de dat bij conflicten tussen de werkgever en de zwarte werknemers, de gouverneur-generaal de verzoeningsprocedures moest uitwerken⁽⁵³⁾.

De ordonnantie van 6 april legde de modaliteiten vast waarop de instellingen, waarvan de oprichting werd aangekondigd in deze van 17 maart, moesten uitgebouwd worden. Elke ondernemer werd verplicht een Inlandse Ondernemingsraad op te richten voor elk van zijn vestigingen of voor het geheel van zijn vestigingen die tenminste 250 arbeiders telden in een straal van 15 kilometers. Die raad moest samengesteld zijn uit de ondernemer zelf of zijn afgevaardigde en drie tot twaalf leden van het inlands personeel van de onderneming. De ene helft moest door de werkgever en de andere helft door de arbeiders gemandateerd worden en dit volgens bepalingen die gemeenschappelijk waren vastgelegd tussen de werkgever en de territoriale bestuurder.

De vergaderingen, waarin de inlandse arbeiders hun desiderata bekendmaakten, moesten één keer per trimester, op uitnodiging van de territoriale agent of wanneer de ondernemer het opportuun achtte, plaatshebben. De territoriale agent moest op tijd verwittigd worden en kon deelnemen aan de bijeenkomst wanneer hij het nodig achtte. De werkgever was verplicht hem binnen de twee weken een proces-verbaal op te sturen.

De provinciegouverneurs moesten lokale comités van inlandse arbeiders stichten in de agglomeraties of regio's waar het aantal werknemers belangrijk genoeg was. Die comités moesten uit vijf tot twaalf arbeiders of bedienden bestaan, die aangeduid werden door de districtscommissaris, die wel een adequate vertegenwoordiging van de lokale arbeiders moest verzekeren en in de mate van het mogelijke rekening moest houden met de voorstellen die gedaan werden door lokale inlandse raden. Ieder lokaal comité moest jaarlijks in zijn schoot

één of meerdere leden benoemen, volgens het aantal bepaald door de provinciegouverneur, die hem zouden vertegenwoordigen in de Regionale Commissie voor de Arbeid. Die commissie moest worden voorgezeten door de districtscommissaris. Voorts mochten daarin nog zetelen: een parketmagistraat, een geneesheer (als vertegenwoordiger van de kolonie), drie of vijf vertegenwoordigers van de werkgevers, die aangeduid werden door de provinciegouverneur, en evenveel inlanders die door de lokale arbeiderscomités gekozen werden. De inlandse vertegenwoordigers konden worden bijgestaan door personen met een Belgische nationaliteit, die een raadgevende stem hadden en voorgedragen werden door de provinciegouverneur, die al dan niet rekening kon houden met de voorkeuren uitgesproken door de lokale comités.

Er werd eveneens een Arbitragecomité ingericht, bestaande uit de voorzitter en twee of vier leden. De voorzitter moest, indien mogelijk, gekozen worden onder magistraten of hogere koloniale functionarissen. Indien de partijen een andere keuze maakten, moest die worden goedgekeurd door de districtscommissaris. De leden, die vreemd moesten zijn aan de betrokken ondernemingen, moesten voor de helft gekozen worden door de vertegenwoordigers van de ondernemers en voor de helft door die van de werknemers.

Tenslotte werden de inlandse beroepssyndicaten georganiseerd door de ordonnantie van 10 mei. Die preciseerde de exclusieve doelstelling ervan: de studie, de bescherming en de ontwikkeling van de sociale en professionele belangen van de leden. Alleen arbeiders die eenzelfde of een gelijkaardig of een aanverwant beroep uitoefenden binnen eenzelfde onderneming mochten zich groeperen. Elk beroepssyndicaat moest zijn zetel hebben binnen de grenzen van een buitengewoonterrechtelijk

centrum of in een inlandse wijk. Het kon ook zijn zetel hebben in een lokaal dat te zijner beschikking werd gesteld door de werkgever, indien de leden in dienst van eenzelfde ondernemer waren.

De vakbonden konden geraadpleegd worden in verband met zaken die betrekking hadden op de geschillen en met vragen betreffende hun doelstelling of de uitoefening van het beroep van hun leden. Zij konden die vragen doorspelen naar de autoriteiten of naar de lokale comités of regionale commissies. Samen overleggen over hun doelstelling mocht, maar overleg plegen met het doel tot een collectieve arbeidsonderbreking over te gaan was ten strengste verboden. Een vakbond of een federatie van vakbonden kon alleen indien de gouverneur-generaal of zijn gedelegeerde daartoe zijn fiat gaf. De syndicaten mochten een beroep doen op Europese raadgevers. De technische adviseurs moesten de Belgische nationaliteit hebben en tenminste dertig jaar oud zijn. Zij konden worden bijgestaan door aalmoezeniers uit een orde, een congregatie of een sociëteit met rechtspersoonlijkheid. Indien de aalmoezenier de Belgische nationaliteit niet bezat moest hij de voorafgaandelijke toelating van de districtscommissaris hebben. Onder geen enkel beding mocht een raadgever door een syndicaat worden vergoed.

De oprichting van een inlandse vakbond werd dus onderworpen aan een arsenaal wettelijke voorschriften. De koloniale autoriteiten bleven ten aanzien van de arbeiders een betuttelende en paternalistische houding aannemen. In hun ogen was bevoogding noodzakelijk omdat zij de autochtonen niet in staat achtten hun eigen belangen te verdedigen. Zij oordeelden dat het beschavingsniveau en de intellectuele ontwikkeling van de inlandse werkers veel te laag waren⁽⁵⁴⁾.

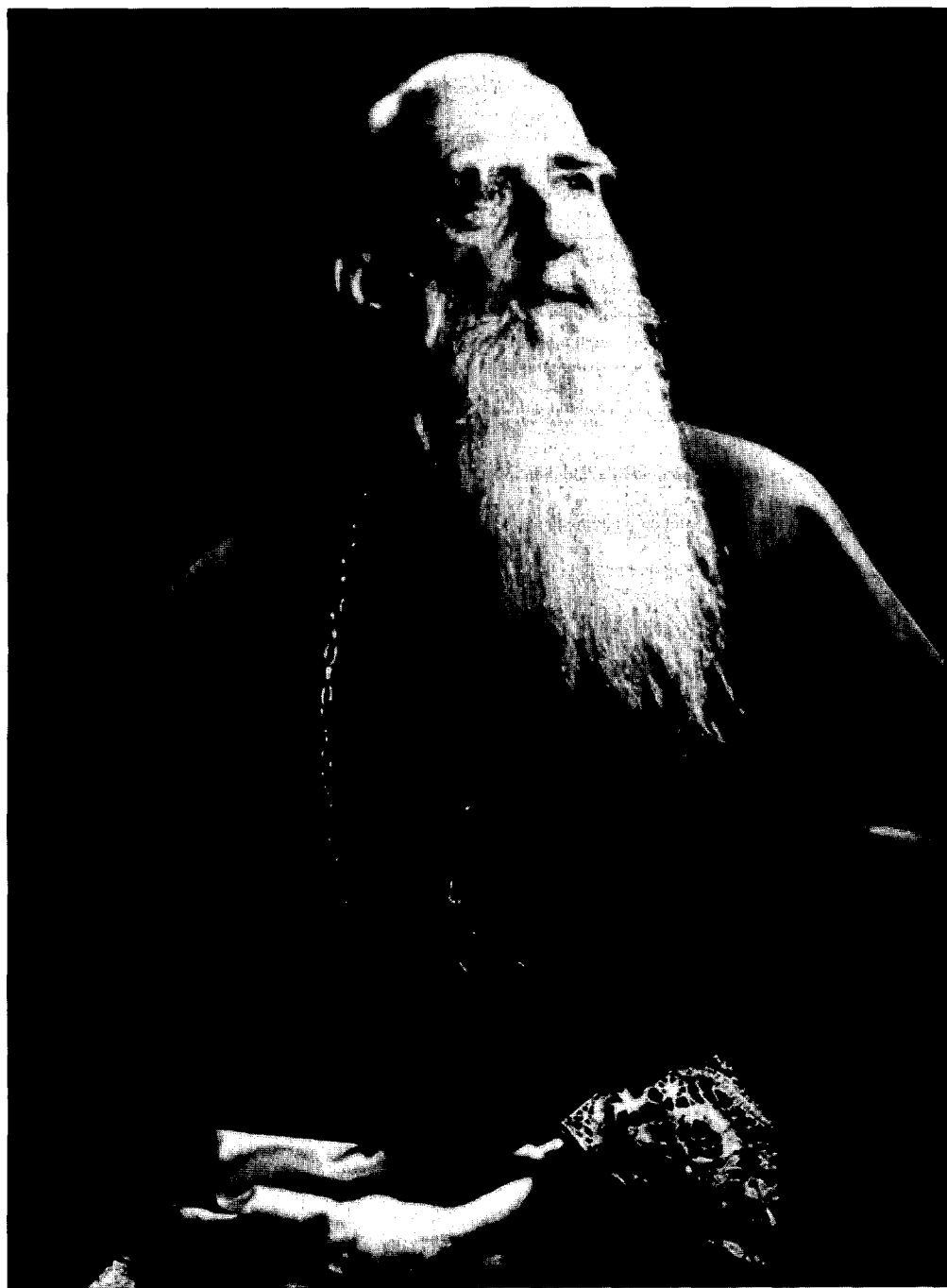
De uiterst voorzichtige syndicale politiek van

het koloniaal gezag is te verklaren vanuit zijn traditionele wantrouwen ten opzichte van inlandse verenigingen. Het leefde voortdurend met de vrees dat die in handen zouden geraken van subversieve, xenofobe en anti-Belgische sekteleiders. Kost wat kost wou het vermijden dat inlandse syndicaten instrumenten werden van klassenstrijd en, wat veel gevaarlijker leek, van rassenstrijd.

Met die waslijst van ingewikkelde maatregelen wou de administratie de controle behouden over de inlandse vakbonden. Enerzijds wilde zij de lont uit het kruitvat halen door zoveel mogelijk blanke 'conseillers', aalmoezeniers en staatsagenten in diverse raden te benoemen, zodat de syndicale activiteiten minder gevaarlijk werden. De echte vertegenwoordigers van de zwarte arbeiders vormden praktisch in alle raden een numerieke minderheid. Anderzijds tolereerde zij dat Belgische syndicaten een deel van dat voogdijschap op zich namen en zich gingen ontfemen over de autochtone werklui. De machthebbers bleven dus hemel en aarde bewegen om hun koloniaal systeem te bestendigen. In de koloniale doctrine was er geen plaats voor de dynamische krachten voortgevloeid uit de industrialisatie van diverse zones, de proletarisatie van de urbane centra en de detribalisatie van de rurale gebieden⁽⁵⁵⁾.

De houding van de katholieke hiërarchie

Zoals te verwachten was waren er twee kampen binnen de Katholieke Kerk. De ene strekking was sterk behoudsgezind en zag met lede ogen het syndicalisme ontstaan; de andere vond het syndicalisme een uitdaging waarop positief gereageerd moest worden. De oppositie kwam niet alleen vanuit de hiërarchie, zoals de ondersteuning van het inlands syndicalisme bij lange niet alleen vanuit de lagere clerus kwam.



Mgr. Jean-Félix de Hemptinne, de 'Leeuw van Katanga' (KADOC Leuven)

Mgr. Jean-Félix de Hemptinne

Tot de fervente tegenstanders van blank en zwart syndicalisme in Congo behoorde mgr. Jean-Félix de Hemptinne (1876-1958), apostolisch vicaris van Elisabethstad. Hij is de auteur van een anti-syndicalistisch pamflet - die term is misschien lichtjes overdreven - dat voorgesteld werd tijdens de Derde Plenaire Conferentie van de Katholieke Kerkleiders te Leopoldstad, van 25 juni tot 8 juli 1945.

De Leeuw van Katanga, dat was zijn bijnaam, was een zeer controversiële figuur. Enerzijds had hij, met zijn openlijke aanvallen tegen de politiek van zware oorlogsinspanningen, tal van kolonialen voor het hoofd gestoten. In sommige antiklerikale middens werd daarom gefluisterd dat hij pro-Duits was. Anderzijds wou hij niet horen van inlandse arbeidersorganisaties. Hij vreesde namelijk dat zij een voedingsbodem zouden vormen voor twee kwalen: het sectaire liberalisme dat volgens hem vooral ondersteund werd door de Liga van de Rechten van de Mens; en het socialisme dat in de CGS een geduchte vertegenwoordiger had⁽⁵⁶⁾.

Mgr. de Hemptinne refereerde in zijn document uitvoerig aan de twee grote sociale encyclieken van de Katholieke Kerk, *Rerum Novarum* en *Quadragesimo anno*, die de vorming aanbevelen van arbeidersorganisaties die tot vreedzame sociale oplossingen kunnen leiden. Hij putte eigenaardig genoeg zijn inspiratie uit die pauselijke zendbrieven om de oprichting van inlandse vakbonden tegen te houden. Hij stelde bijvoorbeeld dat in *Quadragesimo anno* de arbeidersorganisaties tot sociale evenwichten konden leiden indien zij in hun schoot mensen telden met technische, professionele en sociale vaardigheden. Bovendien moesten zij vooral bekend zijn met de katholieke principes en de uitvoering ervan.

De prelaat uit Elisabethstad hanteerde de volgende argumenten tegen de oprichting van

inlandse vakbonden:

1. Het algemeen niveau van de inlandse arbeiders is niet voldoende om het functioneren van een syndicaal organisme te verzekeren. De inlandse vakbonden zullen geleid worden door Europeanen die deze naar believen zullen oriënteren.
2. De inlander die een voldoende ontwikkelde instructiegraad of beroepskennis heeft behaald, heeft over het algemeen niet de nodige 'liberté d'esprit' of 'sens social' om zich te bevrijden van tribale of racistische invloeden. De gevoeligheid, de jaloersheid en de bekommernissen van persoonlijke aard verhinderen de zwarte om objectief een sociale rol te spelen buiten zijn gewoonterechtelijk milieu.
3. De arbeidsomstandigheden verschillen zodanig van onderneming tot onderneming en van streek tot streek dat de verdediging van de belangen geen gemeenschappelijke grond zal vinden.
4. De collectieve eisen, zelfs verantwoorde, riskeer sterk hun doel voorbij te schieten door de geest van discipline en van vertrouwen die bij de inlander moet gekweekt worden te verstoren.
5. De algemene economische factoren die moeilijke problemen veroorzaken, kunnen de best gevormde inlanders niet beoordelen⁽⁵⁷⁾.

Het syndicalisme werd door de Hemptinne tenslotte ook gezien als een gevaar voor het koloniaal machtsbeeld dat hij zich gevormd had. Tot aan zijn dood bleef hij zweren dat enkel een harmonieuze samenwerking tussen de koloniale overheid, de katholieke missies en de zogenaamde sociaalvoelende bedrijfsleiders noodzakelijk was voor het behoud van de sociale orde⁽⁵⁸⁾. In zijn ogen waren de Congolezen onvoldoende rijp en te weinig gevormd en gedisciplineerd en hadden zij te weinig inzicht in de moderne sociale kwesties om zich in syn-

dicaten te engageren. Bovendien waren zij nog niet in staat om hun etnische reflexen te overstijgen om bredere gemeenschappelijke acties te voeren. Hij bleef blind voor de nieuwe maatschappelijke problemen en weigerde op een onvoorstelbaar koppige manier de zwarte als arbeider te zien; voor hem bleef de Congolees uit de industriële en urbane centra een boer met een traditionele plattelandsmentaliteit die alleen binnen zijn gewoonterechtelijk milieu tot volle ontplooiing kon komen.

Mgr. Giovanni Dellepiane

Mgr. Giovanni Dellepiane (1889-1961), apostolisch gedelegeerde te Kinshasa, zat op een andere golflengte. Hij was voorstander van bepaalde vormen van syndicalisme. Dit blijkt zeer goed uit een schrijven dat hij op 3 november 1943 naar niemand minder dan mgr. de Hempinnee zond: "Het overzicht dat u schetst van de desastreuze gevolgen van de actuele omstandigheden (overdreven en bruuske verplaatsingen van de bevolkingen naar de industriële centra, exodus naar de stedelijke centra, toename van de productie, enz.) op de evangelisatie, het christelijk leven, de familiale en de openbare zeden, is algemeen en helaas, in sommige regio's nog zwarter dan in Katanga. En geen enkele stem verheft zich om te waarschuwen tegen de funeste gevolgen van zulk een stand van zaken voor de arme bevolkingen en voor Congo, en om in de mate van het mogelijke er tegen te verhelpen.

Ik heb er hier reeds over gepraat en ik zal op deze kwestie terugkomen bij de Gouverneur generaal. In de Evenaarsprovincie, waar de bevolkingen reeds sterk aan het afnemen zijn, zijn zij nu nog sneller aan het verdwijnen. Laat niet na, en als bisschop en als lid van de Koninklijke Kommissie voor de Bescherming van de Inlanders, om de aandacht van de regering te trekken op het voorgaande voor het welzijn van de bevolkingen en in het belang zelf van Congo; maar, misschien met weinig kans

om gehoord te worden.

Ik denk dat het nodig zal zijn om de goede vormen van syndicalisme te volgen en te helpen, die van de schoolmeesters en van alle anderen, in het nastreven van hun juiste eisen op het economisch en sociaal domein. Dat is overigens de grote principes volgen van *Rerum Novarum* en van *Quadregesimo Anno*.

Het volk gaat steeds meer en meer naar links en het heeft niet altijd ongelijk in zijn eisen van economische, morele en sociale orde. Het is noodzakelijk dat het kan vaststellen dat de Kerk [in zijn lot] geïnteresseerd is, dat de Kerk de beste oplossingen en de zekerste doctrine heeft over het echte morele, sociale en materiële welzijn. Zich interesseren voor die syndicaten om er christelijke syndicaten van te maken, dat is het revolutionaire communisme verhinderen.

Uw schoolactie is uitstekend en u doet een zeer opportune zaak door de aandacht en de inspanningen te richten op de scholen in de grote centra. Die arbeidersjeugd moeten wij absoluut christelijk vormen en behoeden tegen gevaren van allerlei soort. En verzorg ook steeds beter en beter, tegelijkertijd met de scholen, de post-scolaire werken en vooral die met een sociaal karakter; maar op dit domein ook zie ik in uw Missie vooruitgang en echt bemoedigende verwezenlijkingen: stadion, sociaal foyer, cinema, een sterk prijzenswaardig initiatief van P. Van den Straeten, vooral in een mijnprovincie ..."⁽⁵⁹⁾

Uit bovenstaand citaat kan men de twee motieven distilleren die Dellepiane positief deden staan tegenover christelijke vakbonden. Aan de ene kant vond hij de sociale en economische eisen van de geteisterde arbeidersbevolking gerechtvaardigd. Aan de andere kant moest, naar zijn mening, de Kerk haar belangstelling voor de arbeiders duidelijk manifesteren en de belangen van die groep onverbloemd verdedigen om zo de communisten de wind uit de zeilen te halen. De apostolisch gedelegeer-

de was dus duidelijk bang dat de missionaire Kerk hetzelfde zou overkomen als de Europese Kerk op het einde van de vorige eeuw: namelijk een aderlating door het wegvloeien van een groot deel van de arbeidende bevolking.

Jozef Van Wing

Tot de witte raven of de minderheid die overtuigd was van de mogelijke positieve inbreng van het syndicalisme in het sociale ontwikkelingsproces van de zwarte bevolking behoorde niet alleen mgr. Dellepiane, maar ook de missionaris Jozef Van Wing. In een bijdrage over de sociale toestand van de autochtone bevolking (1947), beweerde hij dat de inlandse syndicale beweging niet veel jaren meer nodig zou hebben om tot een kracht uit te groeien. Belangrijk voor hem was dat de vakbondsverantwoordelijken van de syndicale opvoeding een punt zouden maken en de inlandse arbeiders zouden begeleiden voor het algemeen welzijn⁽⁶⁰⁾.

De blanken die het principe van inlands syndicalisme bestreden, vond hij weinig logisch, tenzij zij tenminste het bewijs konden leveren dat de patroons hun arbeiders behandelden volgens de normen van sociale rechtvaardigheid en een paternalisme pratkeerden dat zo genereus was, dat elk van de zwarte arbeiders zich individueel dermate in staat voelde om zijn recht te bekomen, dat hij geen behoefte aan een georganiseerde vakbond had. Naar de mening van Van Wing waren religieuze en sportieve verenigingen niet voldoende om dat doel te bereiken. Het syndicaat, met een betere sociale standing als lokaas, kon die taak wel vervullen indien het op een goed begrip van de autoriteiten en van de patroons stootte⁽⁶¹⁾.

In een artikel uit 1950, over evangelisatie en missieproblemen gaf Van Wing zijn mening over het belang van het syndicalisme nog beter te kennen. Hij wees erop dat vanaf het begin

van de evangelisatie, de missies het grootste deel van hun zorgen aan de landbouwbevolking hadden gewijd. Aan het succes van hun catechumenaten en christenheden in het diepste binnenland viel niet te twifelen. Maar door de jaren heen was een aanzienlijk deel van de bevolking naar de industriële zones getrokken. Vooral de jeugd verliet geleidelijk het land en ging op zoek naar werk in de steden, waar zij in werkkampen en commerciële centra onderdak vond⁽⁶²⁾. In de grote centra waren de missies wel begonnen met het bouwen van kerken, scholen en speelpleinen voor de inlandse bevolking; maar dat was naar zijn mening niet voldoende. Indien de Kerk zich niet ernstig bekommerde om het materiële lot van de stedelingen, waarschuwde hij, gingen die afhaken: *"De proletariërs bezoeken die kerken niet wanneer ze weten dat er in deze plaatsen geen belangstelling bestaat voor hun lot; en hun kinderen zullen na hun schooltijd de gedachten en de praktijken van de ouders volgen"*⁽⁶³⁾.

Van Wing riep de Congolese Katholieke Kerk op de moeder van de proletariërs te zijn: een moeder die begrijpt, leidt en opvoedt. Hij pleitte ervoor dat in de missies een sociale leer gepredikt zou worden, die van de encyclieken natuurlijk, maar die moesten eerst aangepast worden aan de Congolese mentaliteit. Blanke en zwarte priesters moesten bijgevolg zoveel mogelijk de leer en de techniek van de sociale actie instuderen, want hun roeping was de missionarissen van het zwarte proletariaat te worden. In sociale scholen en studiekringen, voegde hij eraan toe, moesten leiders en propagandisten voor de christelijke sociale bewegingen worden gevormd. In zijn ogen was het duidelijk dat *"[...] de missionarissen als baanbrekers van het ware geloof geen enkele gelegenheid mogen laten voorbijgaan om de rechtmatige eisen van de arbeiders te onderlijnen: een rechtvaardig en familiaal loon, menselijke arbeidsvoorwaarden en*

gezonde woonstgelegenheden [...]. De totale overgave aan het apostolaat der zielen ontslaat niemand van de praktijk van de sociale rechtvaardigheid" besloot hij⁽⁶⁴⁾.

Finaliter stak Van Wing een waarschuwende vinger op. Hij herinnerde eraan dat de Katholieke Kerk in Europa enkele tientallen jaren had gewacht om tot het besluit te komen dat de sociale kwestie ook een kwestie was van de Kerk. Dit laattijdige inzicht had tot nefaste gevolgen geleid.

Een ACV-initiatief

In het voorjaar van 1945 trokken enkele leiders van de CGS naar België om steun te zoeken bij de nationale vakbonden. De socialistische vakbond of *Fédération Générale des Travailleurs de Belgique* (FGTB) zag brood in een samenwerking. De *Confédération des Syndicats Chrétiens* (CSC) vond de CGS te links en te marxistisch-leninistisch en wees het aanbod van de hand.

In het najaar van 1945 ontving ACV-voorzitter Henri Pauwels (1890-1946), ex-minister van Oorlogsslachtoffers en sedert oktober van dat jaar ook voorzitter van de Internationale Confederatie van Christelijke Syndicaten, het bezoek van de algemeen overste van Scheut. Die wees hem op het gevaar van de ontwikkeling van een eenheidsvakbond met communistische tendensen in de kolonie. Pauwels bracht die kwestie ter sprake in het Bureau van 2 oktober. Daar werd besloten hem op prospectie-reis naar de kolonie te sturen⁽⁶⁵⁾.

Op zaterdag 22 december 1945 vloog Pauwels voor een aantal weken naar Congo. Zijn bedoeling was de problemen van de zwarte arbeiders te onderzoeken. Net zoals de geëvolueerden - de happy few? - vormden zij een aparte categorie, ontstaan uit de sociale transformaties die de Afrikaanse gemeenschappen hadden ondergaan door de industrialisatie en de

urbanisatie.

Een belangrijk resultaat van Pauwels' bezoek was de inplanting van christelijke vakbonden voor zwarte arbeiders. Het relaas van zijn reis en zijn reflecties over het koloniaal gebeuren schreef hij achteraf neer in een bijzonder interessant boek. Daarin staan een paar opmerkelijke verklaringen. Hij wees er onder andere op dat de zwarte évolués, zonder enige uitzondering, stellig de mening toegedaan waren dat de Congolezen zich moeiteloos konden redden zonder de hulp van de blanken. Laatstgenoemden daarentegen waren een tegenovergestelde mening toegedaan⁽⁶⁶⁾.

Alhoewel hij er ook van overtuigd bleef dat de beschavingstaak van de Europeanen nog eeuwen in beslag zou nemen en de bekwaamste évolués slechts uitvoerende en geen verantwoordelijke taken konden waarnemen, merkte hij toch op dat de meeste blanken een bourgeois-vooroordeel hadden. Hij vergeleek hun mentaliteit met deze van sommigen uit de Europese burgerij, die nog steeds niet konden geloven dat de Europese arbeiders in staat waren om hun lot in eigen handen te nemen.

In tweede instantie vond Pauwels de segregatie tussen blank en zwart in bepaalde opzichten een goede en verantwoorde zaak. Hij onderstreepte weliswaar dat de zwarten hun gevoeligheden en hun waardigheid hadden die door sommige blanken niet werden gerespecteerd. De Congolezen hoefden het niet te pikken, meende hij, uitgescholden te worden voor apen, makakken en wilden. Naar zijn oordeel schoten vele Europeanen tekort in hun modelfunctie.

Hij geloofde daarbij dat de loonverschillen tussen blanke en zwarte arbeiders gewettigd waren. De Europeanen die hun vaderland, hun familie en hun sociaal milieu duizenden kilometers achter zich lieten, zonder te weten of zij die ooit gingen terugzien, mochten voor dit no-

bele feit financieel gecompenseerd worden. De ACV-voorzitter prees voorts de blanken voor de resultaten die zij hadden geboekt in hun strijd tegen kannibalisme, slavernij, stammenoorlogen en kinderhuwelijken. Tijdens zijn veelvuldige ontmoetingen met de évolués, had hij een zeker zelfbewustzijn bij hen ontwaard. Zij hadden hem ook doen begrijpen dat zij zich niet meer inferieur maar geïnferioriseerd voelden en dat zij niet tot in alle eeuwen der eeuwen de superioriteit van de blanken zouden aanvaarden.

Die informaties leken voor het ACV te volstaan om een afdeling op te starten in Congo. Reeds op 2 mei 1946 vertrokken twee Belgische permanent vrijgestelden, Lecocq en Roosen, naar de kolonie. Zij zouden respectievelijk vanuit Leopoldstad en Elisabethstad opereren.

In juli 1946 nam het Congolese ACV, dat vanuit structureel oogpunt geen afdeling van het Belgische ACV was, de krant *Le Courrier d'Afrique* en de bijbehorende drukkerij over. Op 1 september verscheen het eerste nummer van het tweetalig blad *Notre Droit - Ons recht*, dat de blanke gesyndiceerden als doelgroep had, en van *Syndicalisme Congolais* dat bestemd was voor de Afrikaanse christelijke arbeiders.

Met de oprichting van zwarte christelijke syndicaten had het ACV twee objectieven voor ogen. In 1950 verwoordde Lecocq, secretaris van het Verbond der Christelijke Syndicaten in Congo, deze als volgt: "*Een der eerste programmapunten van het christelijk syndicalisme is de zorg voor een stoffelijke en materiële welstand onder de mensen opdat ze goed hun christelijke plichten zouden kunnen vervullen. Daarnaast beschermt en verdedigt het christelijk syndicalisme de arbeiders tegen alle bewegingen met materialistische en goddeloze strekkingen*"⁽⁶⁷⁾.

Men kan niet loochenen dat de inlandse vakbonden, die door het ACV in Congo werden gesticht, niet als zeer strijdbaar en eisen stel-

lend werden beschouwd. Hun activiteiten pasten uitstekend in het gangbaar Belgisch paternalistisch beleid. Zowel de administratieve en de kerkelijke autoriteiten als de invloedrijke industriële bonzen konden zich met dit initiatief verzoenen. Al was het maar, en dat was zeker het geval voor de patroons, omdat de uitbouw van het Verbond der Christelijke Syndicaten in Congo de vrees voor de ontwikkeling van een machtige socialistisch-communistische vakbond uitschakelde.

Natuurlijk werden de wetbepalingen in verband met de inlandse vakbonden uitvoerig besproken door diverse Belgisch-koloniale organismen. De reacties waren positief en dat was niet te verwonderen omdat de meeste van die instellingen gedomineerd werden door mensen van christelijke signatuur.

De Permanente Commissie voor de Verdediging van de Inlanders, april-mei 1947

De Permanente Commissie voor de Verdediging van de Inlanders van Belgisch-Congo kwam bijeen van 28 april tot 9 mei 1947. In die vergadering zetelden toen niet minder dan vier missiebisdommen en twee katholieke priesters: mgr. Karel Vanuytven (1880-1969), apostolisch vicaris van Buta (Uele); mgr. Georges Six, apostolisch vicaris van Leopoldstad; mgr. Laurent Deprimoz (1884-1962), apostolisch vicaris van Kabgayi (Ruanda); mgr. Alphonse Matthyssen (1887-1952), apostolisch vicaris van Bunia; abbé Stephano Kaoze (ca. 1890-1951), pastoor te Lusaka (Noord-Katanga); pater Alexander Van den Heuvel (1905-1985), missionaris van Scheut in de Kasai.

Volgens de leden van die commissie mocht een inlandse vakbond alleen een definitieve erkenning krijgen als hij, na een redelijke termijn, door tastbare verwezenlijkingen had bewezen zijn leden volgens constructieve concepten - de enige om de sociale vrede te garanderen -



ACV-voorzitter Henri Pauwels (KADOC Leuven)

op te voeden. De Europese raadgevers van de inlandse vakbonden moesten zich uitsluitend bezighouden met de sociale vorming van de inlander. De uitoefening van de syndicale praktijk mocht enkel resulteren in de vorming van inlandse kaders⁽⁶⁸⁾.

De educatieve opdracht van de vakbonden werd ook door die commissie overbelicht; van een representatieve en revindicatieve taak wilden de leden niet horen. Hun anti-syndicalistische ingesteldheid werd heel waarschijnlijk gedeeltelijk ingegeven door materialistisch eigenbelang. Inderdaad, tal van grote bedrijven voerden sedert het interbellum een sociale politiek waarbij zij investeerden in de gezondheidszorg en de opleiding van de arbeiders en hun kinderen, zwart en blank. Daarvoor riepen zij vaak de hulp van missiecongregaties in. Dat was echter niet de enige reden die de religieuze commissieleden tot voorzichtigheid inspireerde. Net zoals de koloniale overheid hebben de katholieke missies ook steeds geopteerd voor een strenge controle op de Congolese massa!

Het Nationaal Koloniaal Congres,

4-5 oktober 1947

Tijdens de Zesde Zitting van het Nationaal Koloniaal Congres, dat plaatsvond in de Belgische Senaat van 4 tot 5 oktober 1947, werd onder meer de kwestie van de inlandse arbeiders aangekaart. Het document dat werd voorgelegd was van de hand van E.F. Henry (1869-1957), ere-provinciegouverneur van Belgisch-Congo en voorzitter van voornoemde commissie⁽⁶⁹⁾.

Dat het NKC de wetgeving over de inlandse vakbonden positief zou begroeten, was voorspelbaar. De invloed van het Belgisch 'christelijk' establishment was immers overwegend in dit organisme. Maar de tekst die E.F. Henry voorlegde als een persoonlijke tekst - terwijl die

recht uit het partijbureau van de Christelijke Volkspartij (CVP) kwam - was ook voor ons een complete verrassing.

Vanaf januari 1947 was de Koloniale Commissie van de CVP begonnen met het opstellen van een reeks nota's teneinde de koloniale politiek van de partij in een vaste vorm te gieten. De documenten werden telkens ter goedkeuring doorgegeven aan het Nationaal Comité vooraleer zij in het inlichtingenblad van de partij, in de rubriek *Partijdoctrine*, in de vorm van een documentatiefiche gepubliceerd werden⁽⁷⁰⁾.

Op 21 januari werd het eerste werkdocument geproduceerd onder de titel *La politique scolaire coloniale*. Twee weken later, op 3 februari, werd de *Déclaration de principes devant figurer en tête du programme colonial du PSC* (Parti Social Chrétien) samengesteld. Een herwerkte en verbeterde versie, getiteld *Rapport amendé suivant décisions de la Commission Centrale*, werd uitgebracht een week later. In april volgden dan nog een hele reeks documenten: *L'organisation de la santé à la colonie*, 18 april; *Le recrutement et l'emploi de la main-d'oeuvre indigène au Congo Belge* en *Le statut des travailleurs indigènes au Congo Belge*, op 26 april. Op 17 juli werd tenslotte het *Statut politique et social des indigènes* uitgedokterd door de Koloniale Commissie van de CVP.

Een eerste bijzonderheid is dat *Le statut des travailleurs indigènes au Congo Belge*, de nota van 26 april, letterlijk werd overgenomen en in oktober tijdens de zitting van het NKC werd voorgelegd. Een tweede bijzonderheid is dat wij al die documenten hebben opgediept uit het fonds J. de Hemptinne, dat bewaard wordt in de archieven van de benedictijnerabdij van Zevenkerke. Zij waren de Hemptinne toegestuurd door Robert Houben (1905-1992), directeur van het Studie- en Documentatiecentrum van de CVP (later CEPESS: Centrum voor Politieke,

Economische en Sociale Studies).

In een brief die Houben op 9 augustus 1947 naar de Hemptinne naar Zevenkerke had verzonden - een kopie gedateerd op 30 oktober werd naar Elisabethstad verzonden - deelde hij hem mee dat een contactcentrum tussen parlementairen, technici en vertegenwoordigers van christelijke organisaties was opgericht. In het fonds J. de Hemptinne is er echter geen spoor van enige reactie van diens kant op de teksten die hem waren toegestuurd.

Zeggen en schrijven dat de Hemptinne en de CVP hun doelstellingen op elkaar afstemden, is fel overdreven. De veelvuldige polemieken die hij had met tal van CVP-dignitarissen, zoals Paul Tschoffen (1878-1961) en Pierre Wigny (1905-1986) zijn daarvan het duidelijkste bewijs.

Mislukking van het syndicalistisch initiatief

Het syndicalisme werd in de periode 1946-1960 echt geen succes-story. Twee oorzaken, die niet van elkaar gescheiden kunnen worden maar wel onderscheiden, liggen aan de basis van dat falen.

Het politiek beleid

In 1954 telde Belgisch-Congo het grootste percentage zwarte loontrekkers in Zwart Afrika. Naar schatting werkte ongeveer 39% van de actieve Congolese bevolking in Europese industriële bedrijven en plantages. Maar in 1956 was slechts 0,73% van hen aangesloten bij een vakbond. Dit cijfer bewijst dat er van een massale toeloop naar de syndicaten geenszins sprake was.

In diverse wetenschappelijke bijdragen werd reeds gepeild naar de oorzaken van de mislukte start van het inlands syndicalisme. Reeds in

1948 legde Louis Ballegeer de klemtoon op de Europese oorsprong als één van de voornaamste oorzaken: "*Het inlands syndicalisme is een onder-produkt van het Europees syndicalisme in de kolonie [...] zoals die begonnen is in Congo, is zij dus niet een spontane beweging van de inlandse arbeiders zelf, maar zij is gecreëerd geworden door de Europese syndicaten [...]*"⁽⁷¹⁾.

Dit was ook de mening van professor Jef Van Bilsen (1913-1996). Het inlands syndicalisme was niet ontstaan aan de basis en gegroeid via spontane acties van zwarte arbeiders uit misnoegdheid over hun hongerlonen en krotwoningen. Het was een top-down-constructie waarvan blanke functionarissen aan de oorsprong lagen⁽⁷²⁾.

In een voordracht gehouden in 1957, noemde J.-P. Paulus nog een andere oorzaak. Hij weet de povere resultaten aan het feit dat men er niet in geslaagd was een eenheidsvakbond op te richten waarin blanke en zwarte arbeiders gemeenschappelijk voor hun belangen vochten. Enkel in Beneden-Congo was dit gelukt. Elders in Congo probeerde men dergelijke vakbonden uit te bouwen, maar stootte daarbij op "*een blanke retrograde mentaliteit*". Het gevolg was dat men in een situatie als in Rhodesië (thans Zimbabwe) verzeild raakte, waar blanke syndicaten de zwarte bestreden. Voor dit gevaar had Van Wing een decennium eerder al gewaarschuwd⁽⁷³⁾.

Arthur Doucy en Pierre Feldheim wezen in hun analyse van het inlands syndicalisme op nog een andere oorzaak, namelijk de grote verschillen in Afrika en in Europa, in de omstandigheden waarin de vakbonden tot stand waren gekomen. Volgens hen was dit in Europa gebeurd in een sfeer van klassenstrijd, terwijl in Afrika het soms meer om een rassenstrijd ging. De notie werkgever viel in de overzeese gebieden heel vaak samen met de notie blanke of Europeaan. Het klassebewustzijn was geringer

dan het rassenbewustzijn. De strijd tegen de economische uitbuiting was er eigenlijk één tegen de blanke politieke dominantie. Een vakbond opgericht door een blanke was dan ook meteen nog niet weinig verdacht⁽⁷⁴⁾.

Paul Demunter sluit zich grotendeels bij voorgaande analyse aan: de blank-zwart-verhouding primeerde op de arbeider-werkgever-verhouding. Het geringe succes van de zwarte vakbonden kon verklaard worden door het feit dat de inlanders vlug hadden ingezien dat het inlands syndicalisme niet georganiseerd werd tegen de uitbuiters. Integendeel, zowel de administratie als de Kerk en het patronaat wilden het syndicalisme doen passen in het koloniaal paternalistisch keurslijf. De blanke verantwoordelijken van de zwarte christelijke vakbonden predikten reformisme en verzoening met de patroons. Het gevolg was dat de arbeiders in een later stadium meer vertrouwen gingen schenken aan de leiders van de zogenaamde bevrijdingsbewegingen⁽⁷⁵⁾.

En inderdaad, de inlandse vakbondsbeweging kwam in Congo moeilijk uit de startblokken omdat de koloniale macht haar aan een veelvoud van restrictieve maatregelen had vastgekluisterd. Op de weg naar syndicale emancipatie had de overheid tal van hindernissen geplaatst. Ten eerste, de Belgische grondwet garandeerde aan alle Belgen in België het recht om zich te verenigen. Dat recht was aan geen enkele preventieve maatregel onderworpen. Maar die grondwettelijke waarborg bestond niet in Congo. De uitvoerende macht kon die fundamentele vrijheid van vereniging beknotten. Syndicaten, die in België feitelijke verenigingen waren, hadden in Congo een toelating van de administratie nodig om bestaansrecht te hebben⁽⁷⁶⁾.

Ten tweede, de uitvoerende macht kon in Congo ook arbitrair optreden tegen mensen die de orde en de openbare rust verstoorden. Het

decreet van 3 juni 1906 liet een gewone staatsagent die de leiding had over een territorium toe, iemand te arresteren zonder een gerechtelijk mandaat en hem eventueel gedurende maximum een maand gevangen te zetten. Het decreet van 5 juli 1910 gaf aan provinciegouverneurs en districtscommissarissen de bevoegdheid om alle inlandse weerspannige heethoofden te verbannen of te deporteren zonder dat de beschuldigen in beroep konden gaan.

Die decreten bleven tot aan het einde van de koloniale periode van kracht. Nochtans, op 10 december 1948 had België de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens ondertekend, waarvan artikel IX stipuleert dat niemand op een arbitraire manier mag aangehouden, gevangengenomen of verbannen worden. Dat recht werd de Congolezen, de Rwandezen en de Burundezen volledig onthouden.

Om de proletarisering van de Congolezen te bestrijden, nam de koloniale overheid na de oorlog twee initiatieven. Zij stichtte in eerste instantie het Fonds voor Inlands Welzijn (le Fonds du Bien-Etre Indigène, FBI). Deze caritatieve instelling kreeg een startkapitaal van meer dan twee miljard BEF om de rurale gemeenschappen te helpen zich aan te passen aan de moderne technische evolutie. De overheid hoopte op die manier eveneens de exodus naar de steden tegen te gaan.

In tweede instantie stimuleerde zij de coöperatieve beweging. De katoenplanters bijvoorbeeld, zouden niet meer als eenvoudige gesalarieerden werken, maar konden zich groeperen in associaties die ook zouden kunnen genieten van de meerwaarde op de transformatie en de verkoop van hun producten door de Europese industrieën.

Maar dat waren pleisters op een houten been. Aan de vooravond van de onafhankelijkheid bleek de Congolese boerenbevolking niet minder opstandig dan de kwantitatief bescheide-

ner categorie van arbeiders. Vanuit katholieke hoek had de overheid al her en der de boodschap gekregen dat die maatregelen niet zouden volstaan. Pater Gustaaf Hulstaert had in 1948 als enig, maar significant commentaar, dat nog andere maatregelen nodig zouden zijn om de situatie van de inlanders in het binnenland te verbeteren⁽⁷⁷⁾.

Een cultuurhistorische oorzaak

Congo riep bij gelegenheidsbezoekers - aan hun naïeviteit kan misschien niet worden getwijfeld - het beeld op van een middeleeuwse staat. De Amerikaan Tom Marvel, die van januari 1943 tot november 1944 in dienst van de United States Office of War Information in Leopoldstad werkte en later van maart tot juni 1946 weer Congo doorkruiste, had dit eveneens opgemerkt. In zijn boek *The New Congo (Le Nouveau Congo)* schrijft hij: "Het Van Lancker-domein, sedert 1923 door zijn huidige eigenaar geëxploiteerd en waarin enkele jaren geleden nog luipaarden, wilde buffels en olifanten heersten, bevat vandaag een uitgebreide plantage van elaeïspalmen, een installatie voor de productie van palmolie, een 'veeteeltranch' omheind met honderden kilometers Amerikaanse prikkeldraad, scholen, kerken, magazijnen en woningen voor de 4000 inlanders die nu op het landgoed leven. Het is een soort middeleeuws bastion dat Jules Van Lancker als heer in de feodale betekenis van het woord, heeft. Hij is er vooral fier op dat alles - met uitzondering van de machines en de Amerikaanse omheining - ter plaatse gemaakt werd: de bakstenen voor de gebouwen, de dakpannen, de mortel, de deuren, de vensters, het smidsgereedschap, en zelfs alles wat van leder is. (dat laatste komt van zijn veestapel) enz."⁽⁷⁸⁾

In een propagandawerk over de kolonie uit 1950 maakte E. Verleyen een gelijkaardige reflectie over de Congolese koloniale maatschappij. De missiepost van de jezuïeten in Beneden-Congo

riep bij hem het volgende beeld op: "*Kisantu, residentie van het apostolisch vikariaat van de kerkelijke circoscriptie met dezelfde naam, is een merkwaardig voorbeeld van de missieactiviteit. Talrijke gebouwen in rode baksteen omringen de kathedraal; de bakkerij, de schrijnwerkerij, de brouwerij, de hospitalen, de schoolgebouwen en de gebouwen voor wetenschappelijk onderzoek, de palm- en eucalyptusdrevlen, de veelkleurige tuinbedden met tropische planten, de groententuin, de landbouwuitbatingen, de parken voor groot- en kleinvee, de elektrische centrale, de steenbakkerij; alles ademt er een serene welvaart. Een opvallend contrast met de armoede van de omgeving, waarvan het centrum, dat eruitziet als een uitgestrekte oase, het beeld van de abdijen uit het middeleeuwse Europa oproept...*"⁽⁷⁹⁾.

Met honderden missieposten als abdijen, en talrijke plantages als reusachtige landerijen, had Congo het uitzicht van een middeleeuwse staat. En wat meer is, het tijds- en maatschappijbeeld van de blanke beschavers was eveneens middeleeuws. In een dergelijke samenleving was er absoluut geen plaats voor een syndicaat.

R. Bourgaux, die eind jaren '40 in de kolonie rondtoerde, vatte in zijn reisverhaal dit oubollige koloniale en missionaire idee van de maatschappij als volgt samen: "De beroepsorganisaties bij ons hebben burgerrechten verworven, en dat is ook maar rechtvaardig. Dat is niet zo in Congo [...]. Afrika staat vijandig tegenover het syndicalisme. Afrika, dat is: de Zwarten, de Blanken, de grote maatschappijen, de clerus en de administratie. En dat doet me denken aan het einde van de vorige eeuw, waar bij ons de situatie gelijkaardig was. De toestand is sedertdien geëvolueerd. Langzaam maar zeker groeide een betere sociale rechtvaardigheid. In Congo, zoals bij ons, is ze op gang gekomen! Men moet niets bruskeren, maar zich vastklampen met hardnekkigheid aan de realisatie van het werk dat werd ondernomen"⁽⁸⁰⁾.

Jacques Meert, van de KAJ-studiedienst te

Leopoldstad, publiceerde op 20 mei 1956 een gaaf en sereen maar confidentieel rapport, waarin hij de Kerk in Congo en haar toekomstperspectieven kritisch doorlichtte. In dit verslag maakte hij dezelfde bedenking als de auteurs die we hierboven hebben geciteerd: *"Onder de hoede van de Kerk, in de schaduw van abdijen die zo wonderbaarlijk zijn verbeeld door de grote broussesmissies, kreeg een zeer rijke symbiose vaste vorm in het leven van de personen en van de sociale instellingen. De politieke, economische en religieuze machten waren verbonden. Die christelijke maatschappij, zoals die van de middeleeuwen, situeerde zich in een immense maar beperkte geografische entiteit, waarvan de grenzen werden verdedigd tegenover buiten waar barbaren leefden"*⁽⁸¹⁾.

Maar de syndicale gedachte had evenmin een belangrijke plaats in het maatschappijbeeld van de autochtonen zelf. Deze endogene factor wordt curieus genoeg zelden naar voren geschoven, tenzij in sommige Congolese documenten. Volgens die Congolese auteurs was de transformatie van een clansolidariteit naar een solidariteit tussen arbeiders geen culturele evidentie.

Tijdens een groot colloquium dat te Kinshasa van 12 tot 16 december 1983 plaats had en gewijd was aan de geschiedenis van de syndicale beweging in Centraal-Afrika, werd de klemtoon juist op die endogene factor gelegd. Een van de oorzaken van de moeilijke start van het inlands syndicalisme werd als volgt geformuleerd: *"De notie van syndicalisme was dus onbekend voor de Afrikaan en dit omwille van de organisatie van de traditionele maatschappij die gebaseerd was op het communautaire humanisme waarin de clansolidariteit de zwakke beschermt. Anderzijds, de Afrikaan die werkte voor zijn overleving en die van zijn familie, voelde niet de noodzaak van andere arbeidskrachten dan die van zijn familie. Bovendien, de afwezigheid van behoefte aan profijt, aan winst, is een element dat, gevoegd*

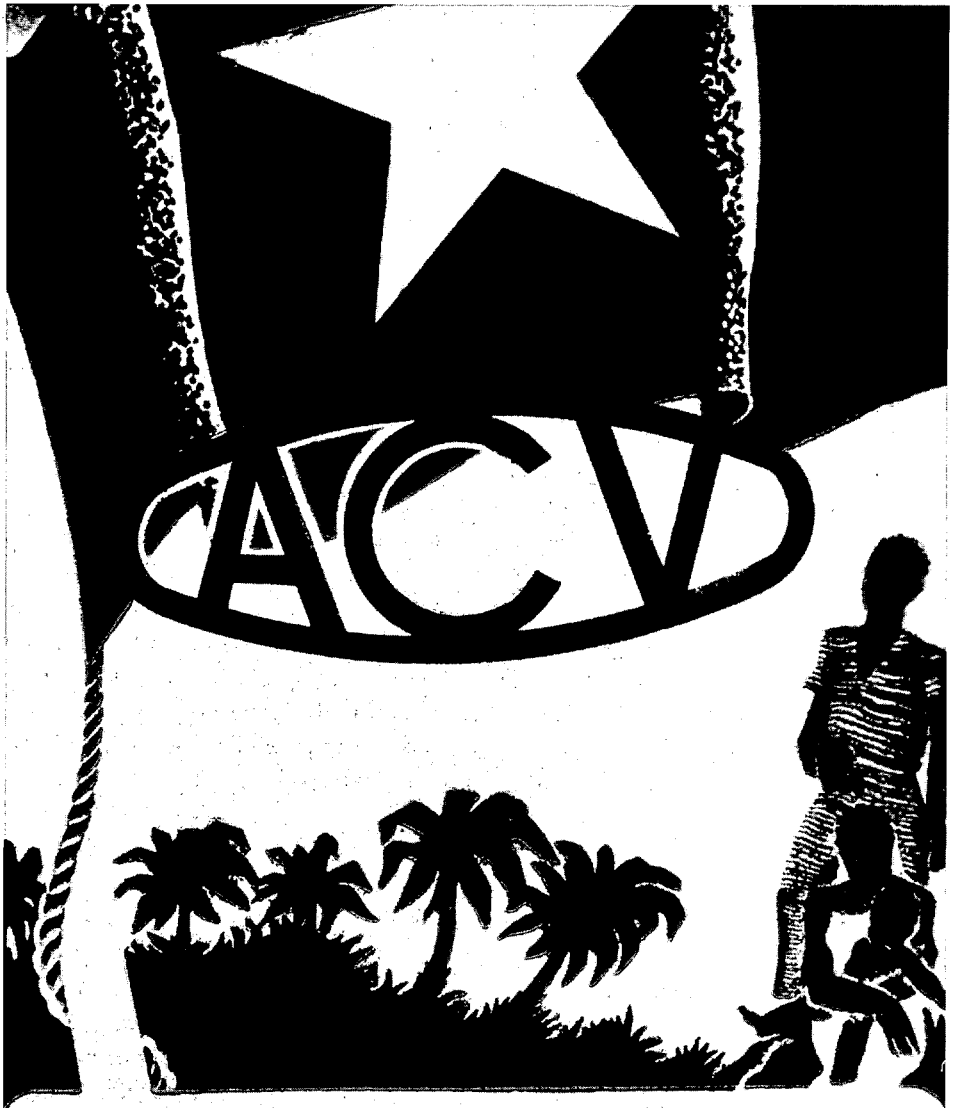
bij de organisatie van de traditionele maatschappij, de opkomst van een syndicale geest, onder welke vorm dan ook, niet kon bevorderen"⁽⁸²⁾.

Enkele bladzijden verder staat nog: *"De opstanden van de inlandse bevolking die zich her en der manifesteerden, konden beschouwd worden als tekenen van revendicatie van betere werkomstandigheden. Maar de inlandse arbeiders, alhoewel zij uitgebuit werden, voelden nog niet de noodzaak om zich te verenigen om betere werkomstandigheden te eisen. En inderdaad, opgevoed in de geest van familie- en clansolidariteit vonden zij evenwicht in deze solidariteit, wat hen toeliet zich samen met de andere leden van de gemeenschap bezig te houden met hun eerste overlevingsactiviteit"*⁽⁸³⁾.

De problemen stelden zich echter niet alleen op het niveau van de solidariteitsvorm. Vanuit cultureel oogpunt hadden vele Afrikanen moeite met de Europese noties over arbeid en geld. Die verschillen werden in 1958 reeds op uitstekende wijze uitgelegd door L.P. Aujoulat: *"Natuurlijk is er een reusachtige afstand die de moderne en westerse opvatting over arbeid scheidt van de traditionele notie waaraan de Afrikanen zich vastklampen. De Afrikaanse 'arbeid' was, en blijft tot nu toe, in ruime mate direct utilitair: hij heeft als doel de productie van consumptiegoederen, het gebruik van materialen voor huisvesting [...].*

Wat de 'arbeid' kenmerkt in zijn traditionele wijze, is dat die gedaan wordt ten voordele van de familiale gemeenschap, maar het vaakst met haar medewerking, op grond van een quasi heilig principe van verdeling van precieze taken tussen geheel het dorp of geheel de groep. Zo compenseert de collectivisatie van de krachten dikwijls de afwezigheid van geperfectioneerd materiaal.

Er is echter meer. Er is in het bijzonder het idee dat het werk de mens toelaat te participeren aan het werk van de natuur, door een tussenkomst die tegelijkertijd communautair en heilig is. De uitvoering van riten (het offeren van kippen enz.), ter



Het Syndicalisme en de Kolonie

DOOR

HENRI PAUWELS

Oud-Minister — Voorzitter van het Algemeen Christelijk Vakverbond.

Henri Pauwels schreef een bijzonder interessant boek over zijn reis naar Congo (KADOC Leuven)

gelegenheid van het begin van de landbouw- of jachtactiviteiten, maakt deel uit van het werk; de vrees voor bovennatuurlijke krachten zonder welke de gedane inspanning om te ontginnen of te zaaien geen vruchten zou schenken, vormt een van de elementen van de 'arbeid' [...].

In elk geval, het traditionele Afrikaans werk past in het kader van een ontologische opvatting die zelf de economische en sociale organisatie bepaalt: men werkt niet voor het profijt, noch voor het rendement, noch voor een bezoldiging. Het werk is de deelname van iedereen ten voordele van de wording van de groep: het gaat tegelijkertijd om het verzekeren van de bevrediging van de elementaire behoeften en het waarborgen van de permanentie die de continuïteit bevordert van een groep waarvan de gestorven leden deelnemers blijven.

Dat maakt dat wij ver staan van de klassieke beelden van het nonchalante en luie Afrika dat geen economische bezorgdheid kent en onbekwaam is om iets anders te doen dan zich te laten meedrijven met het natuurlijke. Maar wij zijn terzelfdertijd ver verwijderd van onze moderne vormen van arbeid waarin de resultaten van de menselijke activiteit kwantitatief en kwalitatief worden geëvalueerd in centen.

Voor het Westen overheersen twee bezorgdheden: enerzijds, het transformeren van brute producten of van grondstoffen en anderzijds, het organiseren van een distributiecircuit; er wordt voorrang gegeven aan het kapitaal boven het werk. De grond zelf is kapitaal geworden, in tegenstelling tot de meeste fundamentele noties van de Afrikaanse ontologie.

Het is dus een nieuw leven dat aanbreekt voor een steeds uitgebreider groep Afrikanen: een anoniem leven ver van de groep in een anonieme agglomeratie; sterven in het harnas in een fabriek of op een werf die hen vreemd zijn; ziellose dwangarbeid buiten het normale leven; het periodisch ontvangen van een som geld die in hun ogen niet in verband staat met het rendement of het aantal uren

gewijd aan een taak of met de vrucht van het werk. Hoe kunnen we dan verwonderd zijn als een Afrikaans syndicalist loonarbeid heeft gedefinieerd als de moderne vorm van slavernij [...]”⁽⁸⁴⁾.

Het syndicalisme dat de blanken in Congo introduceerden, was gestoeld op westerse economische denkpatronen. Belgische ACV-syndicalisten in de kolonie, zoals Lecocq en Roosen, spanden zich wel geweldig in voor een beter loonbeleid en gunstiger arbeidsvoorwaarden voor inlandse arbeiders, maar dezen juichten hun idealisme geenszins toe omdat in hun traditioneel Afrikaans economisch denken andere noties over loon en arbeid heersten!

Besluit

Na de Tweede Wereldoorlog werd de Katholieke Kerk geconfronteerd met een grote mutatie in de koloniale maatschappij. Zij kon niet omheen de problematiek van de évolués en de arbeiders, twee groepen die in omvang toenamen en de desem van het dekoloniseringsproces zouden worden. En voor zover het historisch bronnenmateriaal het toelaat daar een zicht op te krijgen, mag men stellen dat binnen de Kerk een profetische minderheid een gedurfde en progressieve houding aannam inzake die twee kwesties. Een overweldigende meerderheid hulde zich in onverschilligheid en nog meer in een zekere vijandigheid.

Dit betekent helemaal niet dat de Kerk de snel groeiende industriële en commerciële zones links liet liggen. Zij werd zich bewust van het belang van de stadsevangelisatie. In de steden werden nieuwe missies ontwikkeld. Ter illustratie: in Leopoldstad stichtten de paters van Scheut onmiddellijk na de Tweede Wereldoorlog twee nieuwe parochies voor de zwarte bevolking: St.-Paul in 1946 en Onze-Lieve-Vrouw van Congo in 1949. Let wel, de segrega-

tie tussen blank en zwart werd op kerkelijk vlak niet ongedaan gemaakt⁽⁸⁵⁾!

In de steden en in de industriële gebieden bleven de missionarissen actief op de traditionele terreinen van onderwijs en gezondheid en uiteraard ook de pastoraal (catechese, huisbezoeken enz.). Vaak werden zij betaald door de grote koloniale ondernemingen om zich te ontfemen over de zwarte arbeiders; hun vrouwen en hun kinderen. Zo leverden de paters van Schéut, de benedictijnen, de salezianen en anderen het onderwijzend personeel voor de scholen die door de bedrijven zoals de Union minière, de Forminière of de Huileries du Congo Belge (HCB) werden gebouwd.

De vrouwelijke missionerende congregaties stonden verplegend personeel af. Een mooi voorbeeld is dat van de Union minière die leden van de Congregatie van de Zusters van Liefde van Gent, van de Zusters van Pittem, van de Ursulinen van Onze-Lieve-Vrouw Waver en van de Dames van Fichermont inhuurden - om een oneerbiedige term te gebruiken - om in hun hospitalen (zowel voor blanken als voor zwarten) te Lubumbashi, Kipushi, Panda, Kowezi, Shinkolobwe en elders te werken.

De samenwerking tussen de Katholieke Kerk en de industriële maatschappijen werden achteraf dikwijls in vraag gesteld. Er bestond effectief het gevaar dat de missionarissen niet zozeer als evangelisatoren maar eenvoudig als kolonisatoren werden beschouwd door de inlandse bevolking. Maar het grootste verwijt aan hun adres was dat zij daardoor minder energie overhadden om zich met de proletariërs bezig te houden. Die zagen geen duidelijke tekenen dat de Katholieke Kerk hun miserabel lot ter harte nam of enig begrip had voor hun protest. Maar net zoals Jozef Van Wing en Giovanni Dellepiane, vond Jacques Meert in zijn fameux rapport van 1956 dat de Katholieke missionaire Kerk niets had geleerd uit de Europese sociale

geschiedenis: "*Indien de Kerk in Congo zich zou desinteressereren - al was het maar ogenschijnlijk - van die kwesties, zou zij in een nabije toekomst zien dat de arbeidersmassa - zelfs de gedoopten - zich van haar afkeert, zoals dit het geval was in Europa en elders. Het gevaar is des te reëler daar de socialisten profiteren van de actuele politieke conjunctuur om hun actie onder de Congolese arbeiders uit te breiden. Die actie zal, zoals in België en elders, zeer vijandig en agressief zijn*"⁽⁸⁶⁾.

Hij zag een groot probleem in het feit dat de missies zich uitsluitend voor het onderwijs interesseerden. Vele van die jonge knapen, vervolgde hij, hadden immers geen enkel toekomstperspectief na hun studies en verzeilden gewoon in de werkloosheid. In Leopoldstad werden toen ongeveer 10.000 jongeren geregistreerd die er vagebonden. Zij wilden doorleren maar hadden geen mogelijkheden. Bovendien hadden de jongeren, en niet alleen de zwervers, het gevoel dat zelfs het werk van de gekwalificeerden niet naar waarde geschat werd door de meeste Europeanen. Zij werden gekweld door het beeld van "*de Blanke die niet werkt*" en die om onbegrijpelijke redenen een veel groter loon kreeg en het beeld van de zwarte arbeider die wroette in onmenselijke omstandigheden en zeer lange trajecten moest afleggen om op zijn werk te geraken. Kortom, er heerste grote ontevredenheid onder de jongeren. De oorzaken van hun moeilijkheden schoven zij deels in de schoenen van hun leermeesters, onder wie de missionarissen. Die ontevredenheid vormden een uiterst gemakkelijke prooi voor allerlei marxistische propaganda, meende Meert.

Tot slot merkte hij op dat een arbeidersbeweging kon groeien uit twee fundamentele reacties: uit een collectief gevoel van ontevredenheid, van slachtoffer te zijn van onrechtvaardigheid en van rechten te hebben die men moet verdedigen; uit het collectieve gevoel door het

grote aantal een kracht te zijn. Die gevoelens leefden bij de Congolese arbeiders, beweerde hij. Maar ze werden miskend door de meeste blanken die meenden dat de Congolese arbeiders blijvend gehandicapt waren door hun tribaal particularisme, de diversiteit van de talen en de uitgestrektheid van het gebied. Uit die arbeidersbeweging zou dan een klassebewustzijn groeien, besloot Meert. En die bewustwording zou versterkt worden door de groeiende invloed die de Congolese arbeiders zouden ondergaan van de mondiale arbeidersbeweging. Hoe dan ook, die arbeidersbewegingen zouden, met of zonder het goedgevoelen van de koloniale overheerser, hun incarnatie vinden in arbeidersorganisaties.

- (1) Interessante reflecties hierover vindt men in: G. MOSMANS, *L'Eglise à l'heure de l'Afrique*, Tournai: Casterman, 1961, pp. 210-211.
- (2) R. ENDRIATIS, *Het missiewerk in Belgisch Kongo*, Brussel: Katholiek Archief, s.d., p. 23.
- (3) Archieven van de Koninklijke Paleizen [AKP], Fonds Leopold II, 251-2 (04/2), brief van A. Van der Veken aan Leopold II, Antwerpen, 22 april 1893.
- (4) AKP, Fonds Leopold II, 251-2 (04/2), omzendbrief van A. Van der Veken.
- (5) F. ZUCCARELLI, Le recrutement de travailleurs sénégalais par l'Etat Indépendant du Congo (1888-1896). In: *Revue Française d'Histoire d'Outre-Mer*, Paris, XLVIII (1961)3, pp. 475-476.
- (6) J.-P. MANDART, Le Chemin de fer Matadi-Kinshasa par des hommes, pour des hommes. In: *Zaire-Afrique*, n° 126, Kinshasa, 1978, pp. 365-376.
- (7) *Rapport sur la Mission au Congo des Prêtres du Diocèse de Gand, 1891-1899*, Gand, 1899.
- (8) ZANA AZIZA ETAMBALA, De houding van het Belgische episcopaat tegenover het Kongo van Leopold II, 1885-1908. In: *Wereld en Zending*, (1988)2, p. 117.
- (9) E. LAVEILLE, *L'Evangile au Centre de l'Afrique. Le Père Van Hencxthoven, S.J., Fondateur de la mission du Kwango (Congo belge), (1852-1906)*, Louvain: Ed. du Museum Lessianum, 1926, p. 276. Zie eveneens F. MUKOSO NG'EKIEB, *Les origines et les débuts de la mission du Kwango (1879-1914), Histoire du Christianisme Africain 1*, Facultés Catholiques de Kinshasa, 1993, p. 159.
- (10) E. LAVEILLE, *L'Evangile [...]*, p. 276.
- (11) A. DE SCHAETZEN, *Evangelisation à Kinshasa (1893-1964)*. In: *L'Eglise Catholique au Zaïre, un siècle de croissance (1880-1980)*, Kinshasa: Secrétariat Général de l'Episcopat, 1987, p. 214.
- (12) Zie J. VAN WING, De sociale toestanden bij de inlanders in Belgisch Kongo. In: *Streven*, XIII(1946)4, pp. 261-273.
- (13) *Bijdragen over Belgisch-Congo tijdens de Tweede Wereldoorlog*, Brussel: Koninklijke Academie voor Overzeese Wetenschappen, 1983.
- (14) R. WERBROUCK, *La campagne des Troupes Coloniales Belges en Abyssinie*, Léopoldville, s.d.
- (15) G. DELHOUGNE, *La Guerre dans les hautes herbes*, Liège: Editions Soled, 1945; J. BRULS, *Vers les Hauts Plateaux d'Abyssinie: avec les Congolais en guerre*, Louvain: Editions Sam, s.d.; F. DE GRUNNE, *Ngolo, gibier de potence*, Bruxelles: Editions L. Cuypers, 1949.
- (16) W. FORD, *La guerre totale au Congo*, Londres: L'Office Belge d'Information et de Documentation, s.d. (vertaald uit het Engels); J.-C. WILLAME, Le Congo dans la guerre: la coopération économique belgo-alliée de 1940-1944. In: *Bijdragen over Belgisch-Congo tijdens de Tweede Wereldoorlog*, Brussel, 1983, pp. 213-252; J.E. HELMREICH, The Uranium Negotiations of 1944. In: *Bijdragen over Belgisch-Congo [...]*, pp. 253-311.
- (17) *Union Minière du Haut-Katanga 1906-1956*, Bruxelles: L. Cuypers, 1956, p. 193.
- (18) *Union Minière [...]*, Evolution des techniques et des activités sociales, Bruxelles: L. Cuypers, 1957, p. 214 e.v. en p. 286 e.v.
- (19) *Union Minière [...]*, 1956, p. 197.
- (20) V. SOUCHARD, *Jours de brousse. Congo 1940-1945*, Bruxelles: Editions de l'Université de Bruxelles, 1983, pp. 93-94.
- (21) A. GILLES de PELICHY, Crise dans la chrétienté du Congo. In: *Le Bulletin des Missions*, Bruges, XX (1946)2, p. 125.
- (22) G. HULSTAERT, Herinnering aan de oorlog. In: *Bijdragen over Belgisch-Congo tijdens de Tweede Wereldoorlog*, Brussel: Koninklijke Academie voor Overzeese Wetenschappen, 1993, pp. 588-589.
- (23) E. DE BRUYNE, *Koloniale problemen voor morgen*, Antwerpen-Den Haag: Standaard Boekhandel-Martinus Nijhoff, 1946, pp. 31-32.
- (24) JOSSE, De l'hérésie à l'émeute. Les méfaits du Kitawala. In: *Grands Lacs*, Namur, (1^{er} février 1946)4-5-6, pp. 74-75.
- (25) Archives Africaines du Ministère des Affaires Etrangères à Bruxelles, Kitawala synthèse, Congo

- belge, Administration de la sûreté, exemplaire n° 221, pp. 171-173.
- (26) *Archives Africaines* [...], p. 172.
- (27) Cf. *Sociale actie in Belgisch-Kongo en in Ruanda-Urundi*, Brussel, s.d., pp. 43-62 (De Arbeiderswereld).
- (28) MWENE-BATENDE, *Mouvements messianiques et protestation sociale: Le cas du Kitawala chez les Kumu du Zaïre*, Kinshasa: Bibliothèque du Centre d'Études des Religions Africaines, Faculté de Théologie Catholique, Kinshasa, 1982.
- (29) B. JEWSEWICKI, KILOLA LEMA & J.-L. VELLUT, Documents pour servir à l'histoire sociale du Zaïre: grèves dans le Bas-Congo (Bas-Zaïre) en 1945. In: *Études d'Histoire Africaine-VI*, 1973, pp. 155-188.
- (30) ZANA AZIZA ETAMBALA, Mouvement de grève à Matadi, 26-27 novembre 1945. In: *Zairus Lovaniensis* (Recueil d'études publié à l'occasion de la manifestation organisée à Louvain le 24 novembre 1988 par le Cercle des Chercheurs Zaïrois), Louvain, 1988, pp. 28-34.
- (31) Werkstaking en opstand van de zwarten in de streek van Matadi. In: *Sint-Gerardusbode*, (mei 1946)5, pp. 12-14.
- (32) KADOC, Leuven: Papiers E. De Jonghe, farde 117; Vertaling uit: *Les émeutes de Matadi, récit fait par le Supérieur de Matadi et communiqué aux Supérieurs à Bruxelles*.
- (33) Cf. ZANA AZIZA ETAMBALA, Les missionnaires rédemptoristes face au mouvement kimbanguiste, 1921-1925. In: *Bulletin de l'Institut Historique Belge de Rome*, Bruxelles-Rome, LXIV(1994), pp. 149-221.
- (34) Werkstaking en opstand van de zwarten in de streek van Matadi (P.A. Stassen, 4-2-1946). In: *Sint-Gerardusbode*, (mei 1946)5, p. 14.
- (35) *Textes sur le Mouvement Syndical des Pays présentés au Colloque et Rapport des Séances des Travaux. Colloque Régional sur l'Histoire du Mouvement Syndical en Afrique Centrale*, pp. 96-97.
- (36) A. RUBBENS, De naweeën van de oorlogsinspanning. In: *Belgisch-Congo tijdens de Tweede Wereldoorlog* [...], pp. 579-585.
- (37) P. TEMPELS, Bantoe-Filosofie (oorspronkelijke tekst), Kongo-Overzee Bibliotheek, Antwerpen: De Sikkels, 1946; Le concept fondamental de l'ontologie bantu, texte inédit du Père Placide Tempels (traduit du néerlandais et édité par A.J. SMET). In: *Mélanges de Philosophie Africaine, Recherches Philosophiques Africaines*, Kinshasa, III(1978), pp. 149-180.
- (38) P. TEMPELS, Moeten we op zoek naar een Bantu-filosofie? In: *Aequatoria*, VII(1944), pp. 143-151; P. TEMPELS, A la trace d'une philosophie bantoue. In: *Bulletin des Juridictions Indigènes*, XIII(1955)5, pp. 123-129; P. TEMPELS, Bantu-filosofie, band IV, 1945, pp. 60-73, pp. 93-102, pp. 267-274, pp. 378-386, pp. 413-422; band V, 1946, pp. 19-28.
- (39) Cf. A. SMET, Le Père Placide Tempels et son oeuvre publiée. In: *Revue Africaine de Théologie*, Kinshasa, (avril 1977)1, pp. 77-128. Dit artikel werd eveneens gepubliceerd in: A. RUBBENS, *Dettes de Guerre. Les Cahiers de la politique indigène*. Bloemlezing uit artikels verschenen in *L'Essor du Congo*, Elisabethville, 1945, pp. 17-23.
- (40) A. SMET, Le Père Placide Tempels et son oeuvre publiée, p.89.
- (41) A. SMET, *Le Père* [...], pp. 89-90; A. RUBBENS, *Dettes* [...], pp. 71-75.
- (42) A. SMET, *Le Père* [...], p. 92.
- (43) J. VANDERLINDEN, *Pierre Ryckmans, 1891-1959. Coloniser dans l'honneur*, Bruxelles: De Boeck, 1994, pp. 552-553.
- (44) J. VANDERLINDEN, *Pierre Ryckmans* [...], p. 554.
- (45) J. VAN WING, *De sociale toestanden bij de inlanders in Belgisch-Kongo*, pp. 272-273.
- (46) J. VAN WING, *De sociale* [...], pp. 265-266.
- (47) J. DENIS, Jozef Van Wing. In: *Belgische Overzeese Biografie*, Koninklijke Academie voor Overzeese Wetenschappen, deel VIII, Brussel, 1998, col. 461-470.
- (48) J. LEYDER, *Le colonat au Congo belge, les classes sociales et le contact des races*, Bruxelles: Secrétariat de la Société Royale Belge de Géographie, 1938. Zie ook: *Plan décennal pour le développement économique et social du Congo Belge*, t.1. Bruxelles: Les Éditions De Visscher, 1949, pp. 85-86.
- (49) T. HEYSE, *Associations religieuses au Congo Belge et au Ruanda-Urundi (Législation générale, cessions et concessions. Bibliographie, 1939-1947)*, Bruxelles: Institut Royal Colonial Belge, XV, 1948, pp. 25-26; Cf. ZANA AZIZA ETAMBALA, *Relaties tussen de Katholieke Kerk en de overheid in Kongo*. In: *Wereld en Zending*, (1988)1, pp. 69-77.
- (50) Wij vatten hier de historiek van het ontstaan van de syndicaten in Kongo samen uit: P. JOYCE & R. LEWIN, *Les trusts au Congo*, Bruxelles: Société Populaire d'Éditions, 1961.
- (51) A. CORNEILLE, *Le Syndicalisme au Katanga*, Elisabethville: Les Éditions Congolaises, 1945, p. 174.
- (52) L.P. AUJOUAT, *Aujourd'hui l'Afrique*, Tournai-Paris: Casterman, 1958, pp. 105-122.
- (53) Cf. I. DAVIES, *African Trade Unions*, Penguin African Library, 1966.
- (54) Een gedetailleerd werk over deze ordonnances is dat van R. POUPART, *Première esquisse de l'évolution du syndicalisme au Congo*, Bruxelles: Éditions de l'Institut de Sociologie (ULB), 1960.

- (55) L. BALLEGEER, Syndicalisme Indigène au Congo Belge. In: *CEPSI*, Elisabethville, (1948)6, pp. 99-108.
- (56) J. RYCKBOST, Origines et évolution du syndicalisme chrétien au Congo (1945-1960). In: *Les Dossiers de l'Action Sociale Catholique*, n° 5, Bruxelles, mai-juin 1962, pp. 331.
- (57) G. FELTZ, Monseigneur de Hemptinne pendant la Seconde Guerre Mondiale. In: *Bijdragen over Belgisch-Congo tijdens de Tweede Wereldoorlog*, Brussel: Koninklijke Academie voor Overzeese Wetenschappen, 1983, pp. 419-437.
- (58) *Troisième Conférence Plénière des Ordinaires des Missions du Congo Belge et du Ruanda-Urundi, Léopoldville, 25 juin - 8 juillet 1945*, pp. 256-257.
- (59) J.-L. VELLUT, Le Katanga industriel en 1944: malaises et anxiétés dans la société coloniale. In: *Bijdragen over 'Belgisch-Congo tijdens de Tweede Wereldoorlog'*, Brussel: Koninklijke Academie voor Overzeese Wetenschappen, 1983, pp. 495-523.
- (60) Abdij Sint-André Loppem, archief J. de Hemptinne, Dossier *Polemiek met Tschoffen*, brief van mgr. Dellepiane aan mgr. de Hemptinne, Leopoldstad, 3 november 1943.
- (61) J. VAN WING, Quelques aspects de l'état social des populations indigènes du Congo belge. In: *Institut Royal du Congo Belge*, Bruxelles, XVIII (1947)1, pp. 186-187.
- (62) VAN WING J., *Quelques aspects [...]*, pp. 198-199.
- (63) VAN WING J., Evangelisatie en missieproblemen. In: *Kerk en Missie* (speciaal nummer: *De Kerk in Kongo en in Ruanda-Urundi*), Brussel, (april 1950)98, pp. 46-53.
- (64) J. VAN WING, *Evangelisatie [...]*, p. 52.
- (65) J. VAN WING, *Evangelisatie [...]*, p. 53.
- (66) J. MAMPUYS, Le syndicalisme chrétien (hoofdstuk III). In: *Histoire du Mouvement Ouvrier Chrétien*, Kadoc-studies 16, deel II, Leuven University Press, 1994, pp. 235-236.
- (67) H. PAUWELS, *Le syndicalisme et la colonie*, Bruxelles: Editions de la CSC, s.d.
- (68) R. LECOCQ, Christelijk syndicalisme in Belgisch Kongo. In: *Kerk en Missie* (speciaal nummer: *De Kerk in Kongo en in Ruanda-Urundi*), Brussel, (april 1950)98, pp. 98-100.
- (69) L. GUEBELS, *Relation complète des travaux de la Commission Permanente pour la Protection des Indigènes (1911-1951)*, Gembloux: Duculot, s.d., p. 669.
- (70) E.F. HENRY, La main-d'oeuvre indigène. In: *Congrès Colonial National, VIe Session tenue au Sénat de Belgique les 4 et 5 octobre 1947. Comptes rendus des séances et Rapports préparatoires*, Bruxelles: Editions Techniques et Scientifiques R. Louis, 1948, pp. 323-335.
- (71) Abdij Sint-André Loppem, archief J. de Hemptinne, Farde *Politique Indigène - Organisation Politique de la Colonie - Statuts Politiques*.
- (72) L. BALLEGEER, *Syndicalisme Indigène [...]*, pp. 100-101.
- (73) A.A.J. VAN BILSEN, *Vers l'Indépendance du Congo et du Ruanda-Urundi*, Kinshasa: Presses Universitaires du Zaïre, 1977, pp. 86-95.
- (74) J.-P. PAULUS, *Congo 1956-1960*, Bruxelles-Paris: Terre d'Europe, s.d., p. 106.
- (75) A. DOUCY & P. FELDHEIM, *Problèmes du travail et politique sociale au Congo Belge*, Bruxelles: Les Editions de la Librairie encyclopédique, 1952, pp. 109-115.
- (76) P. DEMUNTER, *Masses rurales et luttes politiques au Zaïre: le processus de politisation des masses rurales au bas-Zaïre*, Paris: Ed. Anthropos, 1975, p. 192 e.v.
- (77) A.A.J. VAN BILSEN, *Vers l'indépendance du Congo et du Ruanda-Urundi*.
- (78) G. HULSTAERT, Contre la prolétarianisation des Congolais. In: *Aequatoria*, Coquilhatville, (1948)3, pp. 106-107.
- (79) T. MARVEL, *Le nouveau Congo*, Bruxelles, 1948, p. 72.
- (80) E. VERLEYEN, *Congo, patrimoine de la Belgique*, Bruxelles, 1950, pp. 51-52.
- (81) R. BOURGAUX, *Congo, terre vivante*, Bruxelles, 1949, pp. 150-151.
- (82) R. BOURGAUX, *Congo, terre vivante*, p. 6.
- (83) *Textes sur le Mouvement Syndical des Pays représentés au Colloque et Rapport des séances de travaux. Colloque régional sur l'histoire du Mouvement Syndical en Afrique Centrale*, p. 86.
- (84) R. BOURGAUX, *Congo, terre vivante*, p. 88.
- (85) L.P. AUJOULAT, *Aujourd'hui l'Afrique*, pp. 123-124.
- (86) Een interessant verhaal over de beginnende stadsevangelisatie in Leopoldstad vindt men in het onuitgegeven autobiografisch document van de scheutist P. VAN DEN BOSCH, *25 jaren in de branding. Congo-Zaïre, nov. 1949 - jan. 1975*, s.l., 1992.
- (87) R. BOURGAUX, *Congo, terre vivante*, p. 18.



Il n'y a pas eu, à proprement parler, de communisme ou de communistes au Congo durant la période 1920-1960

Communisme et anticommunisme au Congo (1920-1960)

Benoît Verhaegen, ancien professeur aux universités du Congo/Kinshasa

Introduction

La formulation du titre peut induire en erreur. Il n'y a pas eu, à proprement parler, de communisme ou de communistes au Congo durant cette période. Le Congo et les Congolais ont certes été l'objet de tentatives d'influences communistes, peu importantes d'ailleurs, exercées à partir de l'étranger ou à l'étranger et limitées aux dernières années de la période. Ces tentatives sont décrites ici, ainsi que leur issue négative. Mais ce qui est plus important d'un point de vue social et politique ce sont les efforts déployés par l'anticommunisme et leur impact réel sur l'histoire du Congo. Le cordon sanitaire établi au Congo dans les années 20 a parfaitement fonctionné jusqu'en 1958. Il est pour une part responsable de l'absence de communisme au Congo, mais également de toute vie politique démocratique avant et après l'indépendance.

Les sources utilisées sont énumérées à la fin du texte; elles sont écrites et de deux sortes: la documentation du Centre des Archives communistes en Belgique (CArCoB) et les publications, ouvrages ou articles traitant du sujet. Nous n'avons pas eu recours systématiquement aux sources orales. Sans doute avons nous été informés et influencés par le fait de vivre au Congo comme enseignant de 1958 à 1987, tout en sachant que le communisme et plus largement tout engagement politique militant, n'étaient pas des sujets que les Congolais abordaient facilement avec les étrangers résidents au Congo, quelque soient l'attitude politique, la bonne foi, et l'engagement personnel de ces étrangers. Le blanc - belge de surcroît - demeurerait l'héritier du système colonial et le complice objectif de l'opresseur néocolonial. Les Congolais s'en méfiaient. A défaut de témoignages oraux de la part des Congolais, cette étude est donc incomplète et sans doute partielle. Il faut ajouter à cela que la plupart des Congolais qui

furent en contact avec les communistes, belges ou autres, désavouèrent ensuite ces contacts ou les payèrent au prix de leur vie.

Le communisme belge et le Congo (1920-1945)

Une histoire générale du Parti communiste belge fera bientôt l'objet d'une publication de la part de Juliette Broder. L'auteur présente le chapitre relatif au Congo et à la politique coloniale du parti de 1945 à 1961 dans le numéro 44 de *Etudes Marxistes* (novembre-décembre 1998)⁽¹⁾. Le texte est divisé en deux parties: de 1920 à 1939 présentation élogieuse des positions de l'Internationale Communiste et du Parti communiste de Belgique (PCB) sur la question coloniale; à partir de 1945 un réquisitoire relativement accablant contre la politique du parti. En voici la conclusion: "Toute la politique coloniale du PCB depuis la libération a été celle d'un parti réformiste rejetant les principes fondamentaux du marxisme-léninisme, remplaçant ainsi l'internationalisme prolétarien par le chauvinisme et le nationalisme bourgeois au nom des 'Intérêts supérieurs de la Nation', en d'autres termes du Capital belge"⁽²⁾. Les termes de la conclusion peuvent paraître empruntés au langage de l'extrême gauche mais la démonstration de l'auteur, fortement étayée par des citations de textes officiels et d'articles de périodiques communistes: *Rénovation*, *Communisme* et *Le Drapeau Rouge*, est plus nuancée, mais toujours limitée à un choix de textes officiels publiés. L'action militante et humanitaire, les réseaux de relations que les communistes belges développent au Congo à partir de 1956, les notes internes, les échanges épistolaires ne sont pas pris en compte.

C'est dès juillet 1920, lors du deuxième Congrès de l'Internationale Communiste, que la

position de l'organisation est définie à l'égard de la colonisation. Elle est conforme à la doctrine léniniste: tous les partis communistes doivent soutenir par la parole et par l'action les mouvements d'émancipation dans les territoires colonisés et promouvoir des sentiments de fraternité entre les classes ouvrières des métropoles et des colonies. Ils doivent également "*entretenir parmi les troupes de la métropole, une agitation continue contre toute oppression des peuples coloniaux*". Trois ans après les mutineries de 1917 ces appels ne sont pas de vains mots.

Le quatrième congrès qui a lieu en novembre 1922 précise la position de l'Internationale: "*Chacun des partis communistes des pays possédant un domaine colonial doit se charger d'organiser systématiquement une aide matérielle et morale aux mouvements révolutionnaires des colonies*"⁽³⁾. L'accent est mis sur leur responsabilité dans cette lutte au nom de la solidarité de la classe ouvrière. Le congrès dénonce les tendances réactionnaires qui existent dans certaines couches de la classe ouvrière; celles-ci sont à combattre énergiquement.

Lors du sixième congrès de l'Internationale Communiste qui se tint en 1928, Togliatti, secrétaire général du parti italien, réfute les thèses des sociaux-démocrates selon lesquelles il faut soutenir le capitalisme comme instrument de développement et point de passage obligé vers le socialisme. Il rappelle l'affirmation de base du marxisme: le but du capitalisme n'est pas le développement des forces productives mais le profit des capitalistes, et il condamne le réformisme en matière coloniale.

Le PCB adhère jusqu'en 1939 aux positions défendues par l'Internationale Communiste. Le système colonial est condamné de manière radicale. Les positions réformistes du parti socialiste sont dénoncées à plusieurs reprises dans *Le Drapeau Rouge* en 1924. En 1926 le troisième congrès du PCB évoque "*l'indépendance totale*

de la colonie" et incite le parti à organiser les masses colonisées et à les aider à mener leur combat. En mars 1927 le parti soutient la création de la Ligue contre l'impérialisme et l'oppression coloniale. En juillet 1931, après la révolte des Bapende du Kwilu et la répression sanglante opérée par l'autorité coloniale, le député communiste Joseph Jacquemotte, fondateur du PCB, explique devant la Chambre que c'est l'oppression coloniale et l'avidité des grandes sociétés à la recherche de profits qui acculent la population à la révolte. Le responsable est l'impérialisme belge. Il appelle à la solidarité avec les travailleurs noirs qui luttent pour leur libération.

José Gotovitch dans son ouvrage *Résistance et parti communiste* (p. 33) a bien résumé la position intransigeante du parti à cette époque: "Le parti communiste se sent porteur d'une pratique politique spécifique, la lutte sans compromis contre tous les compromis, l'agent intransigeant tant de la lutte des classes que de la cohérence antifasciste"⁽⁴⁾.

Le changement de ligne du parti à la conférence de Charleroi en avril 1935 marque le début de la stratégie du Front Populaire contre le fascisme; la rigueur léniniste contre toutes les compromissions est mise en veilleuse mais les positions anticolonialistes radicales ne sont pas modifiées. Le PCB connaît un accroissement du nombre de ses membres qui passe de 2600 en 1935 pour atteindre 10.000 en 1939⁽⁵⁾.

La guerre, la lutte prioritaire contre le nazisme, le besoin d'unité dans ce combat avaient relégué au second plan la question coloniale. En 1945 le parti compte 87.800 membres. Aux premières élections d'après-guerre il obtient vingt sept sièges au parlement et quatre ministères. Il est une force politique en Belgique, mais au Congo sa présence et son action demeurent quasi nulles. Il ne joue aucun rôle dans les mouvements d'opposition qui ont marqué la colo-

nie de 1941 à 1945: grèves au Katanga en 1941, révolte des Kitawalistes de Masasi en février-mars 1944, mutinerie de la force publique à Luluabourg le 20 juin 1944, grèves à répétition dans le Bas-Congo et à Matadi en 1945. Les impôts, les salaires dérisoires, les conditions de travail, les discriminations d'ordre racial expliquent suffisamment ces révoltes. Le parti communiste de Belgique ne profite pas de ces occasions pour s'implanter au Congo. L'eut-il voulu, le cordon sanitaire anticomuniste l'en aurait empêché.

Le PCB renonce à la violence et devient réformiste (1945-1958)

Selon Juliette Broder, auteur de l'article précité sur le *Parti communiste de Belgique et la question coloniale* (1945-1961), le PCB renie à partir de 1945 sa politique révolutionnaire antérieure: "Il faudra attendre 1945 pour voir le Parti Communiste de Belgique renier l'héritage et sombrer - notamment dans la question coloniale - dans le plus plat réformisme et dans la collaboration de classe" (p. 117).

Même si on fait abstraction du langage un peu stéréotypé et des jugements globalisants de l'auteur, les textes qu'elle cite, extraits de publications du PCB et rédigés par ses responsables, sont consternants. Sa première cible est Antonina Grégoire, membre du Comité central et responsable de la Commission coloniale (1946-1947), et ensuite le secrétaire général du parti Edgard Lalmand (1948). Les écrits du sénateur Paul Libois (1946-1947) et du docteur Noël Renvillard (1947) sont également utilisés pour fournir une véritable anthologie d'arguments colonialistes: supériorité des blancs, devoir de civilisation, nécessité de développer le colonat blanc, hommage au grand Roi Léopold II et aux pionniers, réalisation d'une économie

complémentaire Belgique-Congo, etc.

Il ressort de cette lecture affligeante de textes officiels que les nouveaux dirigeants du PCB ignoraient tout du Congo et s'en désintéressaient profondément. Le cordon sanitaire colonial jouait dans les deux sens.

Une nouvelle révision de la politique coloniale du PCB a lieu en 1951 après l'indépendance de la Chine (octobre 1949). Le déclenchement de la guerre de Corée (juin 1950), l'installation de la guerre froide et le réarmement général de l'occident expliquent ce changement. La perspective de l'indépendance des colonies et le danger de l'impérialisme américain, vont inspirer la définition de la nouvelle politique coloniale du PCB.

Il revient à Lalmand lors du dixième congrès du PCB en mars 1951, la tâche d'expliquer le changement de politique à l'égard du Congo. Il dénonce le régime colonial belge qui "[...] se classe parmi les spécimens les plus odieux du colonialisme"⁽⁶⁾, tout en mettant en garde contre les convoitises de l'impérialisme américain à l'égard des matières premières du Congo. Il demande que le parti accorde un soutien total à la lutte de libération du peuple congolais. Ces déclarations vigoureuses et les résolutions du congrès ne modifièrent pas concrètement la politique du parti qui se contenta d'introduire des propositions de loi pour adoucir la rigueur du système colonial. En 1957 lors du douzième congrès du PCB le nouveau secrétaire général, Ernest Burnelle, trace le bilan de l'action du parti en faveur de l'émancipation du peuple congolais. Il se résume en trois propositions de loi en faveur des travailleurs: liberté syndicale, suppression des châtiments corporels et des travaux obligatoires. Le déclin du parti dont le nombre de membres se réduit de 87.800 en 1945 à 11.700 en 1957 et l'extension de la guerre froide n'expliquent qu'en partie la timidité des actions politiques. Le Congo, politiquement en

léthargie jusqu'en 1956, ne mobilisait pas les dirigeants du parti qui ne pouvaient s'y rendre, l'entrée leur étant interdite. Les rares Congolais qui venaient en Belgique avant 1956 étaient sélectionnés en fonction de leur adhésion au régime colonial. Leur séjour et leurs rencontres étaient surveillés. Ils ne pouvaient servir d'informateur ou de relais vers le Congo. Enfin le spectre d'une autre guerre d'Algérie incitait le parti à la prudence et à choisir plutôt le combat parlementaire et syndical que l'insurrection et la lutte armée.

'L'Eveil du Congo'

Le PCB crée en 1954 à l'initiative de sa commission coloniale un périodique *L'Eveil du Congo* édité sous couvert d'une association intitulée 'Combattants' pour la liberté des peuples congolais. Une quinzaine de numéros paraissent entre 1954 et 1958 et sont diffusés clandestinement au Congo. Les sujets abordés reflètent la ligne officielle du parti telle qu'elle a été définie par le Comité central depuis 1951. L'accent est mis dès le début sur la liberté et les droits syndicaux, sur l'interdiction du travail forcé et sur la suppression de toute discrimination raciale. Ces trois thèmes sont présentés dans le n°2 de 1954 comme 'Projet de programme' soumis 'à l'appréciation de la population congolaise'. Ils sont conformes aux conclusions du dixième congrès (mars 1951) et ont été publiés dans la revue du parti *Communisme* de juin 1952. Les autres points du programme sont une énumération de revendications sociales et humanitaires assez vagues et décousues. La question politique de l'indépendance et des moyens pour y parvenir est éludée. Les auteurs du programme "*reconnaissent aux peuples du Congo leur droit à l'existence indépendante, le droit d'ériger leur propre état indépendant. Mais en attendant que l'indé-*

L'Eveil du Congo

ECRIRE PAR
LE COMITÉ NATIONAL
LIBERTÉ DES PEUPLES

No 4

NOVEMBRE

1954

*Le PCB crée
en 1954 le
périodique
L'Eveil du
Congo qui est
diffusé
clandestine-
ment au
Congo*

pendance du Congo soit réalisée, ils combattent pour conquérir immédiatement les libertés élémentaires et une vie meilleure”.

Les numéros suivants de *L'Eveil du Congo* reprennent les thèmes du projet de programme: liberté syndicale et importance du syndicat dans la libération des travailleurs, amélioration des salaires et des conditions de la vie quotidienne, lutte contre le racisme, l'apartheid et l'inégalité, développement de l'enseignement laïc et amélioration de la condition de la femme africaine, critique de la politique coloniale paternaliste, e.a. l'immatriculation et le décret sur les villes. Tous ces thèmes sont communs à la plupart des mouvements chrétiens et autres engagés dans l'évolution politique du Congo: les périodiques *Conscience Africaine* depuis 1955 et *La Croix du Congo* des pères de Scheut, les syndicats chrétiens et socialistes, des associations culturelles comme l'Abako ou les cercles d'évolués avec leur organe mensuel *La Voix du Congolais*. On peut même constater que les revendications politiques exprimées par ces associations et ces organes de presse sont plus nettes que celles de *L'Eveil du Congo*.

Le numéro 14 de août-septembre 1957 reproduit le message du douzième congrès du PCB, tenu à Gand en avril 1957, et adressé Aux peuples du Congo et du Ruanda-Urundi. Deux points ressortent du message: les communistes de Belgique souhaitent que l'émancipation du Congo “[...] s’accomplisse d’une façon pacifique sans que du sang congolais ou belge soit versé”, et pour atteindre ce but ils préconisent un “front de combat commun des ouvriers belges et des peuples congolais” et se félicitent de l’importance prise par la FGTB-Congo⁽⁷⁾. C’est à partir de ce congrès que la crainte d’une guerre coloniale sur le mode de celle de l’Algérie, détermine les positions du PCB et l’incite à la modération.

A l’occasion du cinquantième anniversaire de l’annexion du Congo par la Belgique le PCB fait une déclaration reproduite dans le numéro de novembre 1958 de *L'Eveil du Congo*. La déclaration constate la décomposition des systèmes coloniaux partout en Afrique et repose la question de l’indépendance du Congo. Plus nettement encore que dans le message du douzième congrès, l’accent est mis sur la voie pacifique. Il faut “[...] épargner à la Belgique et au

Congo les misères d'une guerre coloniale" et pour cela le gouvernement belge doit "[...] engager au plus tôt des pourparlers avec les dirigeants congolais". Il faudra attendre plus d'un an et l'épreuve des émeutes de Léopoldville et de Stanleyville avant que ces pourparlers ne s'engagent à la Table ronde de Bruxelles en janvier 1960.

Après avoir condamné une fois de plus les monopoles belges qui "insistent sur l'envoi de troupes régulières au Congo" la déclaration conclut: "Sans négliger le point de vue belge que seule une voie pacifique peut servir les intérêts immédiats et futurs de la Belgique et du Congo. Les rapports fructueux entre la Belgique et le Congo ne peuvent être conçus que sur la base de l'égalité des droits, de l'indépendance et du respect mutuel."

Il est difficile de connaître l'importance de la diffusion et de l'impact de ce périodique au Congo pendant les cinq années de sa parution (1954-1958). Les traces matérielles et le souvenir en sont minimes.

La presse congolaise reproduit des textes militants (1959-1960)

Au courant de l'année 1959 la plupart des partis politiques congolais se dotent d'une presse à parution plus ou moins régulière. Certains de ces journaux reproduisent des articles ou des extraits d'ouvrages envoyés d'Europe par des organisations militantes anticolonialistes, dont le parti communiste de Belgique. Il s'agit d'extraits des ouvrages de Lénine, Staline ou Khrouchtchev, mais également de Martin Luther King, du pasteur Niemöller, de Lanza Delvasto et surtout de Gandhi. Les textes des quatre derniers auteurs concernent la non-coopération et la non-violence. Ils sont le fruit de l'action des militants pacifistes belges groupés autour de Jean Van Lierde et des revues *Routes de paix*

et *Co-existence*. Le périodique de l'Abako, *Notre Congo* reproduit depuis novembre 1959 dans presque chaque numéro une citation de Lénine extraite du tome XXII des *Oeuvres complètes* et de Staline, *Marxisme et questions nationales*. Il ne s'agit que de textes très brefs, souvent les mêmes d'un numéro à l'autre portant généralement sur le droit des peuples à disposer d'eux-mêmes. Les citations de Gandhi sont plus longues, plus nombreuses, consacrées presque toutes à la non-violence. Le numéro de *Notre Congo* du 6 mars 1960 publie un texte de Gandhi intitulé *Notre socialisme et notre communisme doivent être basés sur la non-violence...* Je réclame le titre de communiste d'avant-garde. Il est rare que le terme communiste figure dans les citations. On peut supposer que les ouvrages dont furent extraits ces citations furent envoyés clandestinement par le PCB à des correspondants congolais. Il faut remarquer cependant que l'utilisation des textes d'auteurs communistes débute très tard -fin 1959- que les citations ne font l'objet d'aucuns commentaires pour les appliquer au cas du Congo, que leur contenu est plus moral que politique et certainement pas révolutionnaire. On a l'impression que les journalistes congolais et les hommes politiques qui utilisent la presse, ignorent tout du communisme et n'utilisent ces textes que pour provoquer le pouvoir colonial et faire preuve d'indépendance. Le journal de l'Abako, *Notre Congo*, pouvait se permettre ce comportement frondeur à la fin de 1959, mais la plupart des autres journaux, y compris l'organe du PSA de Gizenga, *Solidarité africaine*, et celui du Mouvement National Congolais de Lumumba, *L'Indépendance*, ne prirent pas ce risque. Gizenga rentrant d'un voyage à Berlin et à Moscou mais également à Paris et à Bruxelles croît même nécessaire de se dédouaner dans une déclaration à la presse faite à Léopoldville le 11 mai 1960 et reproduite dans *Solidarité africaine* du 21 mai:

"Le communisme, bête noire de l'Occident, est évidemment l'étiquette que l'on nous gratifie à nous du P.S.A. parce que nous avons une position catégorique contre le colonialisme et l'impérialisme et parce que son président général que j'ai l'honneur de représenter a été dans les pays dits communistes; faut-il croire que l'Allemagne de l'Ouest et Paris sont aussi de tendance communiste?"

Devant l'inquiétude internationale formulée à l'encontre de nos opinions, de nos tendances, nous pourrions à notre tour nous demander s'il n'existe pas dans cet occident et dans d'autres continents ce même communisme et notamment en Belgique. Il serait donc paradoxal de s'inquiéter de nos opinions alors que ce 'virus' grandit chez vous malgré la lutte accrue des catholiques."

Un souvenir personnel peut éclairer la grisaille de ces textes: arrivant au Congo en octobre 1958 j'ai pris contact avec le président du Parti du Peuple, Alphonse Nguvulu qui m'était recommandé par mes amis du CRISP. A son invitation je me suis rendu au local du parti qui était également le bureau de leur journal *Emancipation*. J'y ai trouvé deux jeunes militants, un Belge sympathisant communiste et un Congolais, Tony Nyati Bula Mandungu. Nous discutâmes des oeuvres de Marx et de Lénine et je fus impressionné par leur niveau de connaissances du marxisme et par leur rigueur militante. Pendant la discussion théorique je fus convié à plier et mettre des étiquettes sur le dernier numéro d'*Emancipation*. Après avoir rejoint le gouvernement de Gizenga à Stanleyville en 1961 et avoir connu ensuite plusieurs années d'exil dans les pays de l'Est, en Suisse et à Paris, Bula Mandungu devint ministre sous le régime Mobutu et gouverneur du Katanga. Le Parti du Peuple eut moins de succès. Il disparut après les élections de mai 1960 sans avoir eu un seul élu.

L'action communiste retardée (1956-1958)

Le cordon sanitaire établi depuis les années 20 par le pouvoir colonial aux frontières du Congo parvint à empêcher jusqu'en 1956 toute pénétration communiste, hormis quelques publications et de rares contacts à l'extérieur du pays. Le PCB semblait s'en accommoder. La politisation du pays en 1956 suite à la publication du plan de trente ans du professeur J. Van Bilsen et des deux manifestes de *Conscience africaine* et de l'Abako, suscita l'intérêt de la classe politique belge pour l'avenir du Congo. Par le biais des organisations syndicales, de la presse et d'associations diverses, les partis politiques belges tentèrent d'établir ou de conforter des têtes de pont au Congo. Les chrétiens, les socialistes et les libéraux y réussirent dans une certaine mesure, mais pas les communistes. Ceux-ci étaient toujours interdits de séjour au Congo et les Congolais n'étaient admis en Belgique que triés sur le volet. Le voyage d'un groupe de notables congolais en Belgique en mai 1956 en témoigne. Lumumba en faisait partie. Après un mois de séjour et de très nombreux contacts avec les milieux belges il déclare à la presse: *"Nous nous permettons également de faire appel à la sagesse de tous les Belges pour ne pas introduire au Congo des querelles métropolitaines qui, à notre sens, constituent des causes de friction et de division entre les hommes. Si nous avons besoin des apports de la civilisation occidentale, nous ne voulons pas le mauvais côté de cette civilisation et protestons contre l'introduction des luttes des classes"*⁽⁸⁾.

Le journaliste de l'*Eveil du Congo*, déçu par la déclaration de Lumumba qui était dès cette époque le plus connu des évolués de Stanleyville, conclut: *"Inutile de dire que Lumumba voulant faire croire qu'il parlait au nom des Congolais a en réalité parlé au nom des monopoles coloniaux"*



*Affiche des Jeunesses Communistes pour une campagne de solidarité pour
l'indépendance du Congo, 1959 (création Paul Renotte, photo Yvan Poncelet)*

qui veulent non seulement garder le monopole économique mais aussi le monopole de l'esprit."

Les communistes ne participèrent pas à l'accélération de l'évolution politique au Congo jusqu'en 1958. Ivan Ollevier qui a interrogé plusieurs responsables communistes de cette époque, donne une autre explication à cette abstention que les obstacles pratiques⁽⁹⁾. Il suggère que jusqu'à la fin des années 50 les communistes en Europe n'étaient pas mobilisés pour la défense de la classe ouvrière des colonies, appliquant en cela la théorie marxiste traditionnelle selon laquelle la colonisation est une étape nécessaire vers le socialisme et qu'il fallait l'accomplir. Ils n'auraient rejoint le mouvement d'émancipation nationaliste, que lorsque l'indépendance fut en vue. A cette explication Eddy Poncelet, membre très actif des Jeunesses Communistes à cette époque, ajoute que leur préoccupation essentielle était la lutte contre le réarmement, contre les préparatifs de guerre, contre le maintien du service militaire au delà de douze mois. Le spectre de la guerre d'Algérie commandait d'éviter à tout prix une guerre coloniale qui ne pouvait que renforcer le militarisme.

Tous ces facteurs ont dû intervenir pour expliquer le retard pris par les communistes belges dans le combat pour l'indépendance du pays. Seule une étude historique approfondie pourrait pondérer l'influence de ces facteurs.

Communistes et Congolais se rencontrent (1958-1960)⁽¹⁰⁾

L'année 1958 marque un tournant dans l'attitude des communistes à l'égard du Congo. Albert De Coninck pour le Comité central et Eddy Poncelet pour les Jeunesses Communistes parlent d'une rupture dans la ligne du parti.⁽¹¹⁾

Poncelet a raconté à Ollevier comment une nouvelle génération issue des Jeunesses Communistes avait été sensibilisée à la situation du Congo lors de rencontres organisées à l'initiative de la Fédération Mondiale des Jeunesses Démocratiques. A l'occasion de ces contacts des militants originaires des colonies françaises et britanniques auraient abordé la question coloniale du Congo. Les jeunes communistes belges prirent conscience "[...] avec stupéfaction que la Belgique était ni plus, ni moins qu'une puissance occupante au Congo".

De son côté De Coninck, membre du Comité central du PCB depuis 1951, fut chargé ensuite de la politique du parti à l'égard du Congo. Il organisait l'expédition au Congo par bateau du périodique *L'Eveil du Congo* avec la complicité de dockers communistes. Mais ce n'est qu'en 1958 que les premiers contacts avec des Congolais eurent lieu à l'occasion de l'exposition universelle de Bruxelles.

Celle-ci offre la possibilité et le cadre de rencontres entre Congolais et communistes belges, mais aussi d'autres pays. Presque tous les dirigeants du parti participent à un titre ou l'autre à ces rencontres et à l'action du PCB en faveur du Congo. Rarement une telle convergence des attitudes et des actions avait eu lieu au parti. Elle répondait du côté congolais à une explosion de la demande de contacts, d'informations et d'aide. A partir de l'exposition le cordon sanitaire colonial est contraint de se relâcher. Les invités congolais prolongent leur séjour, se rendent dans d'autres pays, y compris derrière le rideau de fer, reçoivent des bourses d'études. Aux invités réguliers de l'administration coloniale, s'ajoutent ceux des partis, des entreprises et des organisations belges qui souhaitent établir des liens avec le Congo. Une certaine surenchère dans la recherche de contacts se manifeste qui profite aux Congolais. Les dirigeants communistes bénéficiaient cependant chez les Congolais d'un certain

priviège fait à la fois de curiosité et de sympathie. On souhaite entrer en contact avec ces hommes tant redoutés par le colonisateur. La sureté belge et sans doute d'autres services de renseignement tentent de surveiller ces contacts et d'infiltrer les organisations congolaises⁽¹²⁾. Ces manoeuvres n'intimident plus les Congolais, mais créent au contraire une certaine complicité entre les nationalistes congolais et les militants et dirigeants communistes, tous deux victimes du même pouvoir policier.

Les rencontres, les échanges et la collaboration entre Congolais et communistes belges s'intensifient tout au long de l'année 1959 pour culminer lors des Tables rondes politiques de janvier 1960 et économiques de mai 1960. Les dirigeants communistes belges sont extrêmement actifs dans des domaines variés: défense des dirigeants congolais devant les tribunaux au Congo, actions législatives à la Chambre, coopération pratique dans l'action de propagande des partis politiques, fourniture d'information et de documentation, publication de communiqués du parti, bourse de voyage et d'étude et allocations de frais de séjour. Deux avocats communistes, Jean Terfve et Jules Wolf, accompagnés de Jules Chomé se rendent au Congo en 1959 pour y défendre le président de l'UNTC, Antoine Tshimanga. Ce fut à notre connaissance la seule visite de personnalités communistes au Congo avant le 30 juin 1960.

Les aides financières ponctuelles sont peu importantes. Elles s'élèvent à quelques milliers de francs pour la tenue d'un colloque ou l'achat de matériel de propagande. Il n'y a aucune commune mesure avec le montant des subventions versées par les firmes belges et étrangères intéressées par l'économie du Congo ou ayant des relations économiques avec les Pays de l'Est. Parmi les personnalités communistes les plus actives il faut citer Albert De Coninck (°1915), président de la commission coloniale du parti,

Eddy Poncelet (°1927), Marcel Levaux (°1926), Michel Vanderborghet (°1925) et Mark Braet (°1924) pour les jeunes communistes, les avocats Jean Terfve (1907-1978) et Jules Raskin (°1929), qui s'offrent à défendre Lumumba, Rosine Lewin (°1920), journaliste au *Drapeau Rouge*, Gaston Moulin (1911-1981), député qui dépose au Parlement une proposition de loi visant à assurer l'indépendance du Congo pour le 1er janvier 1961.

Deux organisations politiques ont bénéficié particulièrement de l'appui du PCB: le Mouvement National Congolais (MNC) de Patrice Lumumba et l'Union Nationale des Travailleurs Congolais (UNTC) de Antoine Tshimanga, Edouard Valentin Muthombo et Gabriel Lassiry. L'UNTC dans une lettre à Terfve offre de collaborer avec le PCB. Les contacts se font ensuite avec Terfve (sous le pseudonyme de Laforge) dès le mois de mars 1959. Une somme de 5000 F est envoyée à l'UNTC afin d'installer un bureau. Terfve met l'UNTC en garde contre: "*Les partis socialistes d'Europe [qui] sont à la remorque du capitalisme et du colonialisme*" et les invite à "[...] être l'ami des pays qui ont déjà réalisé le socialisme"⁽¹³⁾. A l'égard de Lumumba Terfve recommande encore la vigilance - la lettre datée de mai 1959 - mais approuve la collaboration avec Nguvulu et le Parti du Peuple qu'il faut "[...] amener sur la voie du socialisme scientifique de Marx et de solidarité avec tout le camp anti-impérialiste". Les relations entre l'UNTC et le MNC de Lumumba par contre sont empreintes de méfiance. Lumumba ayant menacé Tshimanga de créer son propre syndicat "[...] ayant les mêmes affinités [que l'UNTC] avec l'UGTAN" au cas où l'UNTC refuserait de travailler avec le MNC, Tshimanga donne son accord de principe au sujet de la collaboration⁽¹⁴⁾. Le MNC ne créera pas de syndicat autonome, mais conservera des contacts directs avec l'UGTAN à Conakry.

Lumumba et les communistes (1958-1960)

Lumumba est sans conteste le personnage politique congolais qui fut de 1958 à 1960 le plus entouré et sollicité en Belgique, y compris par les communistes. Dans la biographie de Lumumba rien ne laisse présager des sympathies particulières pour le parti communiste ou pour les théories socialistes. Ses convictions idéologiques ont évolué à l'opposé d'un tel engagement au cours de deux périodes: la première dure dix ans, de 1944 à 1955. Lumumba est sous la dépendance de l'Eglise catholique et des missionnaires avec lesquels il collabore et dont il fait un éloge appuyé; la seconde débute en 1955 après l'arrivée du libéral Buisseret à la tête du ministère des Colonies. Lumumba entre en conflit avec les missionnaires. Il est protégé par le ministre et devient en 1957 vice-président du cercle libéral de Léopoldville. En 1958 Lumumba s'investit totalement dans le mouvement nationaliste et exclut toute adhésion à une idéologie étrangère. A plusieurs reprises il se proclame non communiste; il ignore tout du marxisme et continue à faire confiance à une organisation libérale de l'économie, tandis que sa méfiance à l'égard des catholiques va croissant. En juillet 1960, après la rupture des relations avec la Belgique, c'est avec une firme américaine, la CIMCO, dirigée par le financier Detwiler que Lumumba négocie des projets de développement économique du Congo. Comment dès lors expliquer ses sympathies et jusqu'à un certain point ses connivences avec les cadres du PCB? Pendant ses brefs séjours à Bruxelles, Lumumba rencontre plusieurs fois les dirigeants du PCB. Les relations sont particulièrement amicales⁽¹⁵⁾. De Coninck en tant que responsable de la commission coloniale du PCB s'y emploie. Il rencontre longuement Lumumba. Selon lui Lumumba n'a aucune sympathie

pro-communiste, mais apprécie les positions du parti en faveur de l'indépendance⁽¹⁶⁾. De Coninck essaie de mettre Lumumba en garde contre Mobutu dont il dénonce les relations avec la sureté belge, mais en vain. De Mobutu, Lumumba dit qu'il est son frère, et De Coninck comprend que la parole d'un blanc ne vaut pas celle d'un frère.

Michel Vanderborght est chargé d'aider Lumumba dans la préparation matérielle de sa campagne électorale (confection de photos, d'insignes et d'écussons); Jean Terfve et Jules Raskin écrivent à Lumumba en prison pour lui proposer de l'assister juridiquement⁽¹⁷⁾. Le 25 juin 1960 De Coninck écrit au premier ministre Lumumba pour l'informer de l'intention du PCB d'envoyer une délégation de trois membres (lui-même, Jean Terfve et Jacques Grippa) aux cérémonies de l'indépendance le 30 juin et lui demande de leur accorder un visa de trois mois.

Le courrier échangé avec Marcel Levaux dès septembre 1959 est particulièrement chaleureux⁽¹⁸⁾. Lumumba écrit à Levaux de sa prison de Stanleyville le 24 décembre 1959 et évoque avec nostalgie la qualité de leurs rencontres en Belgique avec Raskin et "[...] tous les autres camarades". Il tutoie Levaux et l'appelle mon cher Marcel.

Dans une lettre adressée à Levaux et datée du 21 septembre 1959 Lumumba avait soulevé l'éventualité d'une aide financière en vue de la préparation du Congrès de Stanleyville de la fin octobre. La demande est modeste: "*Pourrais-tu organiser une petite collecte parmi les camarades pour nous venir en aide. Si cela rencontre ton approbation, il faudrait le faire discrètement.*" On ne connaît pas le résultat de la collecte. Dans un ouvrage intitulé *La pénétration communiste au Congo*, Pierre Houart a accusé Lumumba d'avoir reçu des fonds importants du PCB: un chèque de 27 millions et 10 millions confiés à des intermédiaires. Jules Chomé a

Pour garantir la sécurité des familles belges
et préserver la paix au Congo :

CONFIANCE au Gouvernement congolais !

La situation est sérieuse au Congo.

Si l'on n'y prend garde, les événements peuvent se précipiter et transformer le Congo en une deuxième Algérie.

Car les monopoles capitalistes, grands vaincus de l'accession du Congo à l'indépendance, ne sont pas résignés à la perte de leur pouvoir colonialiste et n'attendent que l'occasion favorable pour risquer l'aventure.

Certes, le Congo vit des heures difficiles et c'est compréhensible. Il est d'autre part absolument normal que la Force Publique veuille chasser de ses rangs les officiers belges qui conspirent contre le gouvernement Lumumba et qui poussent à la bagarre.

Ceux qui veulent le drame, ce sont ceux qui, au Congo, ont systématiquement semé la panique, ceux qui, comme le trop fameux général Janssens, ont prétendu maintenir le vieil esprit anticongolais au sein de la Force Publique, ceux qui ont fait courir le bruit mensonger d'un débarquement de troupes soviétiques, ceux qui sabotent le gouvernement Lumumba.

Ceux qui veulent le drame, ce sont ceux qui, en Belgique, comme M. Motz, président du Parti Libéral et brasseur d'affaires au Congo, réclament l'intervention armée. Ce sont ceux qui dimanche à Bruxelles, ont inspiré les mots d'ordre : « Vive le général Janssens ! Vive l'intervention ! Vive le Roi ! A bas l'indépendance du Congo ! ».

Comment éviter l'aventure ?

Comment éviter la bagarre, comment permettre aux Belges qui le veulent de rentrer en Belgique, comment garantir la sécurité de ceux qui entendent coopérer loyalement avec la jeune République du Congo, comment ramener le calme ?

Pour atteindre ce but, l'essentiel est d'aider le gouvernement Lumumba, d'éviter toute initiative unilatérale, toute intervention qui apparaîtrait comme dirigée contre l'indépendance de la République du Congo.

La protection des Belges du Congo, menacés avant tout par les conséquences inévitables des provocations colonialistes, ne peut être assurée efficacement que dans le cadre d'une étroite coopération avec le gouvernement Lumumba — notamment en accordant à celui-ci toute aide, y compris en matériel et en hommes, qu'il jugerait nécessaire de requérir.

Par contre, toute mesure prise à l'encontre de la volonté du gouvernement légal du Congo ne pourrait qu'envenimer la situation et compromettre davantage la sécurité de nos compatriotes.

Une fois le calme revenu, c'est encore dans le cadre de l'amitié du Congo et de la Belgique, de l'aide économique et financière au Congo, de l'indépendance toujours plus complète du Congo, qu'il sera possible de défendre les intérêts bien compris des Belges et des Congolais.

Que les soldats belges ne le perdent jamais de vue !

Tant que des soldats belges seront casernés au Congo, la tentation sera grande pour les pêcheurs en eau trouble de manœuvrer, de provoquer l'intervention armée.

C'est pourquoi le meilleur moyen de garantir des relations pacifiques entre la Belgique et le Congo, c'est de préparer, une fois le calme revenu, le retrait de tous les soldats belges du Congo.

**Exigeons tous ensemble la sécurité des familles au Congo
par la coopération avec le gouvernement Lumumba**

**VIVE L'INDEPENDANCE DU CONGO !
Vive l'amitié entre Belges et Congolais !**

LE PARTI COMMUNISTE DE BELGIQUE.

(Ne pas jeter ce tract sur la voie publique.)

Appel du PCB pour soutenir le gouvernement de Lumumba

démontré l'inexistence de ces fonds dans son ouvrage *M. Lumumba et le communisme*.

Il reste à répondre à la question: pour quelles raisons les relations entre Lumumba et les communistes en 1959 et 1960 ont-elles été aussi chaleureuses et empreintes d'une amitié réciproque au point de susciter la figure mythique d'un Lumumba communiste et son corrélat aussi imaginaire: le complot communiste au Congo. Plusieurs facteurs interviennent dans la réponse.

Il y a tout d'abord le changement de la ligne politique du PCB sous l'impulsion des Jeunes Communistes et de certains dirigeants. Ce point a déjà été évoqué. Le MNC, identifié à la personne de Lumumba, leur apparaissait comme la seule organisation politique valable à dimension nationale. "*En la personne de Lumumba*", ils reconnaissaient "*un compagnon de pensée, un révolutionnaire passionné qui voulait rompre radicalement avec l'impérialisme occidental*"⁽¹⁹⁾. Au delà des différences doctrinales ils ont en commun un projet essentiel: la libération du peuple congolais et l'indépendance totale du pays. Dans le contexte de la décolonisation de l'Afrique, c'était suffisant pour mobiliser des militants communistes.

Lumumba de son côté ne partageait pas les convictions anti-communistes dominantes dans la société coloniale. Au contraire, appliquant l'adage selon lequel les ennemis de mes ennemis sont mes amis, il était prêt à chercher des appuis, voir des alliés, parmi les communistes, d'autant plus que ses premiers alliés, chrétiens ou libéraux, l'avaient abandonné au moment où il avait entamé son combat nationaliste.

L'accueil que Lumumba reçut chez les communistes ne put que confirmer son choix. Les qualités intellectuelles et morales de ses interlocuteurs, leur disponibilité à son égard, l'amitié qu'ils lui témoignaient et surtout une identité de vue sur le projet politique du MNC, le changeaient de ses autres contacts avec les Belges.

L'échec des projets communistes au Congo

La visite au Congo que De Coninck et Terfve projetaient pour assister aux fêtes de l'Indépendance, fut postposée pour des raisons administratives jusqu'au mois d'août 1960. Ils arrivèrent en pleine crise congolaise dans un pays occupé par les forces des Nations Unies. Ils ne s'attardèrent pas et se rendirent à Accra pour faire le point sur la situation du Congo. Poncelet, qui avait été envoyé au Congo en juillet 1960 pour y installer une antenne communiste, eut des difficultés. Refoulé une première fois à Brazzaville, il arrive également en août. Après le départ de De Coninck et Terfve, il continua à les tenir au courant de l'évolution de la situation par téléphone, mais dut quitter également le Congo après le coup d'état du colonel Mobutu le 14 septembre 1960. Il conclut: "*Ce fut la fin de tous les contacts entre le PCB et le régime congolais*". Ce fut également la fin de l'espoir d'implanter une structure communiste au Congo. Ludo De Witte considère qu'à "[...] l'indépendance du Congo il n'y avait pas un seul dirigeant congolais valable qui était prêt à réaliser une transformation socialiste du pays"⁽²⁰⁾. Le bilan était en effet totalement négatif.

La tentative de Pierre Mulele au Kwilu en 1963-1965 ne put se consolider et fut noyée dans le sang. Les rébellions de l'Est ne se réclamèrent jamais de l'idéologie communiste même si elles furent soutenues pas les pays de l'Est et par la Chine. Che Guevara y créa une enclave cubaine communiste, mais elle disparut après sept mois sans laisser de traces à tel point que ce n'est que des années plus tard qu'on apprit qu'elle avait existé.

Quel fut le sort des personnes qui avaient été proches du PCB en Belgique? Certains furent

assassinés: Patrice Lumumba au Katanga en 1961, Pierre Elengesa à Bakwanga en 1961, Antoine Tshimanga à Stanleyville en 1964, Pierre Mulele et Théodore Bengila à Léopoldville en 1968; d'autres ont rallié le pouvoir de Mobutu, comme Bernardin Mungul Diaka et Tony Nyati Bula Mandungu, le seul marxiste de l'univers congolais selon Jean Van Lierde⁽²¹⁾ et actuellement animateur d'un groupe de prière à Cotonou. Des centaines de boursiers qui étudièrent dans les pays de l'Est et en Chine, aucun ne s'est fait connaître à son retour au Congo par une action ou des convictions communistes. L'échec du communisme au Congo et plus largement de tout le mouvement démocratique qui anima la décolonisation, renvoie à la question de Cheikh Hamidou Kane dans *L'aventure ambiguë*: "Comment ont-ils pu nous vaincre sans avoir raison?" En d'autres mots comment l'anticommunisme primaire qui sévissait au Congo depuis les années 20 a-t-il pu stériliser tout le courant démocratique et imposer la dictature?

La réponse à cette question doit faire une place au contexte international: volonté impérialiste des Etats-Unis et divisions dans le camp socialiste; mais il faut également s'interroger sur les conditions internes proprement congolaises de l'échec.

L'anticommunisme colonial qui a caractérisé la colonie belge pendant quarante ans est la face publique d'un apolitisme - ou d'un antipolitisme - omniprésent⁽²²⁾. Les trois forces qui formaient l'armature du système colonial belge - l'administration, les missions et le capital - se sont entendues pour étouffer toutes velléités de vie politique. Ce n'est pas le communisme qui était visé - celui-ci était inexistant au Congo jusqu'en 1958 - mais tout mouvement, tout courant de pensée, toute personne qui pouvait ébranler la solidité du triptyque colonial. L'administration coloniale se chargea du cor-

don sanitaire autour du Congo et de la répression à l'intérieur. Les entreprises appliquèrent une politique paternaliste d'encadrement social qui priva les travailleurs de toute responsabilité, mais le rôle le plus important et dont les effets furent les plus durables revint à l'enseignement missionnaire. Il eut la charge de soumettre la pensée à l'autorité et de condamner à l'avance toute contestation et donc toute émancipation politique. Le refus d'appliquer la raison, et a fortiori la pensée matérialiste aux faits sociaux est une caractéristique de l'enseignement missionnaire catholique pratiqué au Congo belge.

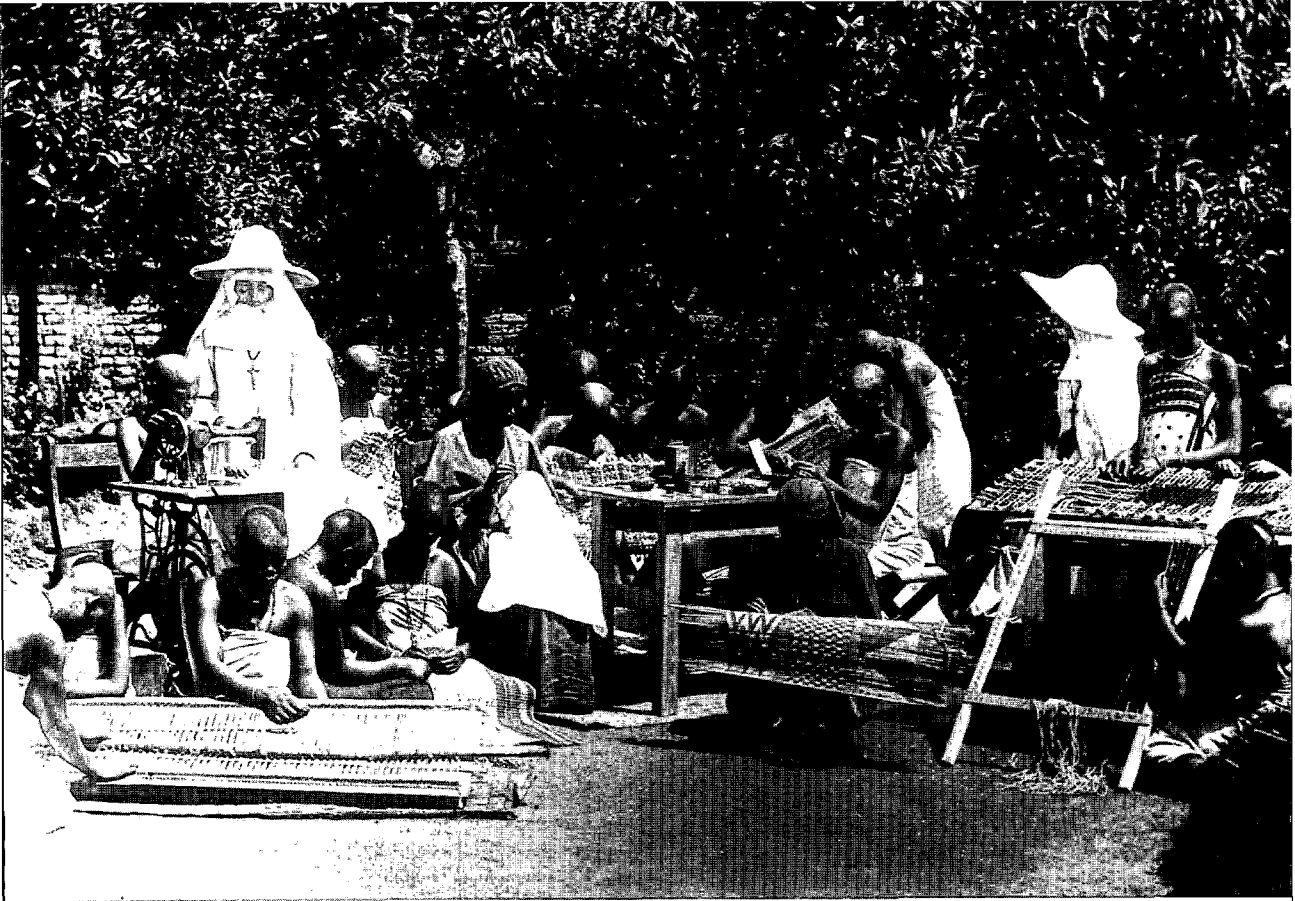
Une anecdote illustre l'aveuglement intellectuel de certains missionnaires. J'étais enseignant à l'université Lovanium de Léopoldville. J'avais invité un professeur de théologie qui était également aumônier des étudiants. En passant devant ma table de travail il remarque un ouvrage. C'était *Introduction à la sociologie* du professeur Jean Ladrière avec une préface du chanoine Leclercq. Avec une certaine vivacité il me dit: "Comment pouvez-vous perdre votre temps à lire des stupidités pareilles". Le terme sociologie l'avait alerté.

L'étiquette 'communiste' servit à désigner tous les dangers encourus tant par la pensée monolithique des missionnaires que par les gardiens de l'ordre public et ceux du capital. L'anticommunisme devint un instrument de défense du colonialisme. La peur du Noir se déguisa en peur du rouge.

- (1) J. BRODER, Le Parti Communiste de Belgique et la question coloniale (1945-1961), Dans: *Etudes Marxistes*, (1998)44, pp. 107-143.
- (2) J. BRODER, *Le Parti [...]*, p. 142. Nous avons utilisé les textes cités dans cet ouvrage pour présenter les positions de l'Internationale Communiste et du PCB face à la colonisation.
- (3) J. BRODER, *Le Parti [...]*, p. 108.
- (4) voir bibliographie.
- (5) Au sujet de l'évolution du PCB entre 1928 et 1939 et du nombre de ses membres voir J. GOTOVITCH, *Brood & Rozen*, (1997)4, pp. 22-23, cités dans la bibliographie.
- (6) J. BRODER, *Le Parti [...]*, p. 130.
- (7) La FGTB Congo était un syndicat socialiste dont la préoccupation première était la défense de ses syndiqués belges au Congo.
- (8) *L'Eveil du Congo*, mars-avril 1956, p. 9.
- (9) Y. OLLEVIER, *De laatste communisten. Hun Passies, hun idealen*, Leuven: Uitgeverij Van Halewyck, 1997, pp. 272-273.
- (10) L'histoire détaillée de l'action du PCB en Belgique de juin 1958 jusqu'en juillet 1960 reste à écrire. La plupart des acteurs sont encore vivants et souhaitent témoigner et une partie des archives est disponible au CARCOB.
- (11) Voir leur témoignage dans Y. OLLIVIER, *De Laatste Communisten [...]*, pp. 272-282.
- (12) Voir à ce sujet l'interview de Albert De Coninck par Etienne Verhoeyen dans lequel Mobutu est mis en cause en tant qu'informateur de la sûreté, CARCOB, Albert De Coninck.
- (13) Lettre de Terfve (alias Laforge) du 21 mai 1959 à l'UNTC, CARCOB.
- (14) Lettre du comité de l'UNTC datée du 6 avril 1959 à De Coninck.
- (15) Voir à ce sujet Y. OLLEVIER, *De Laatste communisten [...]*, pp. 278-279.
- (16) D'après l'interview de E. Verhoeven déjà citée.
- (17) La lettre est reproduite dans *Cahiers africains*, n° 17-18, Bruxelles, pp. 155-156.
- (18) Le courrier de Marcel Levaux, ainsi que celui de Jean Terfve, de Gaston Moulin et d'autres se trouvent au CARCOB.
- (19) Témoignage de Mark Braet et de Eddy Poncelet, dans Y. OLLEVIER, *De Laatste Communisten [...]*, p. 278.
- (20) L. DE WITTE, *Crisis in Congo*, p. 53.
- (21) J. VAN LIERDE, *Un insoumis*, p. 11.
- (22) Sur les débuts de l'anticommunisme au Congo (1924-1932) voir J.-L. VELLUT dans *La peur du rouge*.

Bibliographie

- J. BRODER, Le Parti Communiste de Belgique et la question coloniale (1945-1961). Dans: *Etudes Marxistes*, (1998)44, pp. 107-144.
- J. CHOME, Indépendance congolaise - Pacifique Conquête. Dans: *Remarques congolaises*, Bruxelles, 1960, 52 p.
- J. CHOME, M. Lumumba et le Communisme. Dans: *Remarques congolaises*, Bruxelles, 1961, 80 p.; *Congo. La vérité d'un bilan*, Bruxelles: Fédération des Etudiants Socialistes de Belgique, 1960, 62 p.
- L. DE WITTE, *Crisis in Congo*, Leuven: Uitgeverij Van Halewyck, 1996, 496 p.
- J. GERARD-LIBOIS, R. LEWIN, La Belgique entre dans la guerre froide et l'Europe 1947-53. Dans: *CRISP*, Liège-Bruxelles, 1992, 255 p.
- J. GERARD-LIBOIS, B. VERHAEGEN, Congo 1960. Dans: *CRISP*, tome II, 1961, pp. 469-1116.
- J. GOTOVITCH, *Du Rouge au Tricolore*, Bruxelles: Labor, 1992, 610 p.
- J. GOTOVITCH, Qu'est-ce que le parti communiste de Belgique? A quoi a-t-il servi? Quelques propositions pour en comprendre l'histoire et la signification. Dans: *Brood & Rozen*, (1997)4, pp. 9-23.
- P. HOUART, *La pénétration communiste au Congo*, Bruxelles: Centre de documentation internationale, 1960, 118 p.
- KANKU BONA, *La propagande communiste en Afrique et le pouvoir colonial dans la province du Katanga (région du Shaba) 1920-1940*, Lubumbashi, UNAZA, 1972, mémoire de licence.
- E. MENDIAUX, *Moscou, Accra et le Congo*, Bruxelles: Charles Dessart, 1960, 198 p.
- L. MOSHEJE, La pénétration américaine au Congo. Dans: *Remarques congolaises*, Bruxelles, 1963, 64 p.
- Y. OLLEVIER, *De Laatste communisten. Hun passies, hun idealen*, Leuven: Uitgeverij Van Halewyck, 1997, 320 p.
- E. SIMONS, R. BOGHOSSIAN, B. VERHAEGEN, Stanleyville 1959 - Le procès de Patrice Lumumba et les émeutes d'octobre. Dans: *Cahiers Africains*, Bruxelles, 1995, 208 p.
- *The African Communist*, Bruxelles, (1967)29.
- J. VAN LIERDE, *La pensée politique de Patrice Lumumba*, Bruxelles: Amis de Présence Africaine, 1963, 401 p.
- J. VAN LIERDE, avec la collaboration de X. ZEEBROEK et P. ARCQ, *Un Insoumis*, Bruxelles: Labor, 1998, 208 p.
- J.-L. VELLUT, Episodes anticommunistes dans l'ordre colonial belge (1924-1932). Dans: *La peur du rouge*, Bruxelles: Université de Bruxelles, 1996, pp. 183-190.
- A.J. WAUTERS, *Le communisme et la décolonisation*, Bruxelles: IRCB, 1952.
- A.J. WAUTERS, *Le monde communiste et la crise du Congo belge*, Bruxelles: Ed. de l'Institut de Sociologie Solvay, 1961.
- La pénétration communiste au Congo, Dans: *Bulletin de la section belge du CILACC*, (mai 1946)5, pp. 1-12.



The colonial authorities' practice of paternalism concentrated on the material well-being of the masses and the provision of primary education

Congolese Trade Unionism: The Colonial Heritage

Georges Martens, director of Human and Trade Union Rights ICFTU⁽¹⁾

Introduction

The idea that workers should organise trade unions to defend their collective interests first reached the Belgian Congo about eighty years ago. Except for a brief decade - 1957 to 1967 - the development of an effective labour movement was stifled first by colonial paternalism, then by twenty-three years of crushing, centralised authority under the Mobutu dictatorship which reduced trade unionism to the status of a political party section. Since 1991, with the slow collapse of Mobutu's regime followed by the more recent institutional instability which has enveloped the country, the movement further fragmented. The struggle for freedom of association has cost the lives of many Congolese, countless others have suffered beatings, jailing and dismissal from employment at the hands of the colonial officials and their own political leaders. Today, the movement is again divided and weak, but is attempting to defend the workers and their families in the wreckage of social and economic structures, destroyed by years of political neglect and

corruption. Understanding past mistakes could be useful in restoring viable trade union structures. These, in turn, could play a crucial role in building a more solid civil society in the Congo.

This article is not a comprehensive history of Congolese trade unionism but a contribution for better understanding the impact of events which helped shape the movement in its formative years. The period covered includes the introduction of trade unionism to the Belgian Congo from its beginnings in the economic ferment of the early 1920s through the granting of freedom of association to all workers during the massive social upheavals just prior to independence. It then looks briefly at the troubled 1960 to 1967 era when the experiment with democracy failed, examining the role of the trade unions. The story ends with General Mobutu's coup d'état and the creation of controlled unionism. Over two decades of centralised single party rule and labour movement stagnation followed.

Names of places - as well as people - in the Congo have shifted over the years according to

political changes. The Congo Free State became the Belgian Congo which, after independence, was called Democratic Republic of the Congo, then Republic of Zaïre and, in recent years, returned to Democratic Republic of the Congo. Geographic names also lost their colonial flavour. In this text place names employed correspond to usage at the period under discussion. Thus, in general, the colonial versions of cities are used: Léopoldville/ Kinshasa, Stanleyville/Kisangani, Coquilhatville/ Mbandaka, Jadotville/Likasi and Elisabethville/Lubumbashi. People's names are treated in the same manner with pre-'authenticity' Christian names generally used for individuals. To avoid confusion organisational titles are not translated but left in the original French. Source materials and further readings are listed in an appendix.

The Congo Free State and Early Colonial Rule

Before the introduction of colonialism, the concept of working for a cash wage was unknown in Africa. The traditional economy was largely dominated by village-based agricultural subsistence, supplemented by hunting and fishing. Societal organisation centered on family and clan structures with economic activities focused generally within these units. Any form of trade unionism was, obviously, absent in such a system which organised work according to strictly local needs and hierarchies. It was only towards the end of the last century that European interest suddenly turned to the African continent in a frenzied quest for raw materials. Belgium's King Leopold II was caught up in this drive to acquire colonies but was unable to interest his country in bearing the cost of such a venture. The King personally took up

the challenge and created the enormous Congo Free State using investments from chartered colonial companies. The Congo Company for Commerce and Industry (1886), the Katanga Company (1891) and the Lakes Company (1901) received economic monopolies over vast areas and began to systematically exploit the Congo's extensive resources, first opening up the necessary means of communication and transportation. In addition, new towns were created to base facilities for processing agricultural and mineral exports, to sell imported goods to the local population and to govern the extensive territory. Ambitious infrastructure projects - railroads, river transport, ports, roads, administrative centres, plantations, mines - were designed by Europeans but required hundreds of thousands of African labourers to put it in place. The introduction of an entirely new system of work was introduced, forcing large numbers of men and some women to leave their villages, weakening their ties with those social structures which had long governed traditional life, and into jobs created by the colonial economy.

At first, this ambitious undertaking was accomplished largely by requisitioning peasant workers and obliging them to work, often under the most harsh, repressive conditions. Gradually, new towns and cities grew up, industries were created, vast agricultural tracts cleared, a civil service organised, taxes requiring monetary payment imposed on the population and a growing number of persons became caught up in the new cash economy.

It was only in 1908, forced by a rising tide of international protest over the brutality involved in exploiting of the Congo's riches, that Belgium assumed full responsibility for the administration of the colony. This brought an even larger flow of European administrators, entrepreneurs and missionaries who transformed

the socio-economic structure of Congolese society. The new system introduced a market economy with production quotas for many rural farmers. Harsh penalties were imposed on those who failed to produce enough, encouraging even greater exploitation of local manpower through employing forced labour. There were frequent popular revolts in various parts of the colony but they remained localised and, in the absence of any widely-based structures, were easily repressed by the colonial troops of the Force Publique. In the predominantly rural setting of the early 1900s, clan and family continued to dominate society and all attempts by anyone to create any more formal organisations in either rural or urban settings were quickly discouraged.

Paternalism was the predominant theme in Belgian colonial policy. There was no intention, at least in the 1920s and 1930s, of ever achieving "equality" between blacks and whites. It was repeatedly made clear that the only relationship possible between Europeans and Africans was that of benefactor and recipient.

During the two decades between the wars, this paternalism produced practical results remarkable in Africa. The great concessionary companies - Union minière du Haut-Katanga, Forminière, Huileries du Congo Belge - succeeded in concentrating thousands of men around the mines and plantations, tearing them away from traditional villages. It was good business to give them food, clothing, medical care and social amenities, the religious comfort of a Catholic mission and an education system for their children. However, the Belgian Congo slowly became a black country, supervised by a restricted group of whites who received detailed instructions from Brussels. The African population received minimal technical knowledge but no leadership skills and was discouraged from taking responsibilities or initiatives.

The colonial authorities' practice of paternalism was as practical as that of the industrialists. It concentrated on the material well-being of the masses and the provision of primary education, with the idea that this would be more likely to assure contentment among the population than the granting of political rights and the creation of an elite class. Apart from the training of priests, secondary education was strictly adapted to the colony's indirect needs: producing clerks, nurses, mechanics, drivers and other lower echelon staff. Gradually an African middle class did develop which had stable jobs, relatively good salaries (although far less than what Europeans earned) and were, at least during the period between the wars, relatively content with their situation.

As far as possible, the emergence of a poor white class was discouraged. Europeans, like Africans, enjoyed no political rights. The basic assumption of the paternalism policy was that, given fair material prosperity, minimal discrimination and religious training, Africans would be content if the colonial regime continued indefinitely. What was not foreseen is that the Congo could not remain indefinitely isolated. The Second World War shattered this neatly designed plan.

European Trade Unions Launched

By the 1920s exploitation of the Congo's natural resources was underway. Cotton, palm oil and rubber were the principal agricultural exports while diamonds, gold and copper deposits were the principal source of mineral wealth. However, the socio-economic upheaval resulting from the 1914-1918 war produced a profound malaise among the colony's workers. Both Europeans and Africans saw a sharp drop in their purchasing power. Real wages, undermined by inflation, declined by over half. A

PROLÉTAIRE/ DE TOU/ LE/ PAY/ UNI/ EZ-VOU/
LE FRONT DU TRAVAIL
ORGANE DE LA CONFÉDÉRATION
GÉNÉRALE DE/ SYNDICALE/ DU
CONGO BELGE

PREMIER MAI

Gansch de wereld zal dit jaar een dag van de arbeid vieren die een wapenwacht moet zijn.

Overal wil het kapitalisme het syndicalisme verstikken. Geen dag gaat voorbij zonder machtsmisbruik der werkgevers heil dikwijls geholpen door de Regeringen.

De proletariats vertegenwoordigen de grootste massa der vokers en betalen met hun bloed de oorlogen niet al hun ellende. Eens de oorlog gedaan is het nogmaals op hen, dat de financiële lasten en het stijgen van de levensduurte wegen.

De oorlogspanning wordt in de U.S.A. beloofd met de verstikking van het syndicalisme.

De oorlogspanning in Congo werd op dezelfde manier beloofd. De huidige wereldwijde overladen met schulden en oorlogverwoestingen werkt om de winsten te betalen aan de bezitters en kan niet meer getijkt de arbeid van den menschen betalen.

In de kaders van het kapitalisme steekt men de koppen bijeen.

Zij willen op politiek gebied hun gezag behouden. Zij willen wetten in wege brengen die de belangen van den werkevan indrulschen.

In België (de handelaars zullen U vertellen dat de verkoop vernindert) vergrooten de stocks. Binnenkort zal in sommige afdeelingen de productie vertraagd worden. Werkloosheid zal ontstaan. Gedurende een periode van werkloosheid zijn er minder koopers en de kringloop begint! Wij hebben de oorlog gewonnen zij hebben zoveel inspanning gedaan, wij hebben zoveel gehoord over sociale hofde en gehoopt op verbetering der levens voorwaarden en per slot van rekening zijn we nu armer dan te voren.

1 Mei, een feestdag? Neen — **WAPENWACHT!** Wij, C.G.S. gesyndiceerden, moeten ons afvragen of we onze plicht van kamerad volbracht hebben!

Velen van de onzen zijn niet heraangetroffen geweest omdat ze voor hun verlof voor het syndicalisme hadden gestreden. Hebben we gestemd voor een actie tot het innerste toe om hun toe te laten hun koloniale loopbaan te eindigen en hun pensioen te bekomen?

De jongeren worden aangeneomen voor een hongergeen en voor een termijn die zonder belofte voor de toekomst is. Hebben zij voor een actie tot het leekmen van collectieve conventus te bekomen? Hoeveel weduwen en wezen van onze overleden kameraden weten niet van welk hout pijlen maken en kunnen nauwelijks hun ellende verbergen.

Hebben we gestemd voor een krachtig syndicale actie die alleen bekwaam is deze menschen te redden?

De mijnwerkers worden nog uitgebuit als lastdieren.

Hebben we gestemd voor een actie die hun gezondheid zal redden en voor den mijnwerker een statuut zal bekomen die wat menscheijker is.

1 Mei een feestdag? **NEEN — EEN WAPENWACHT!** Syndicalisten, die deze naam waardig zijn, moeten dag in dag uit hun syndicale geweten andersoeken en de strijd staken enkel na volledige eindeverdiging.

Alleen dan maar, zal 1 Mei een feestdag zijn.

JOYEZ

Imp. — L'Avant Colonial Belge.

wave of discontent arose, resulting in a strike by white civil servants and agents in the administrative capital, Léopoldville, and in Katanga, the colony's economic heart. In addition to the colonial administration, large companies such as Union minière and the Katanga Transport Company (BCK) were directly affected by this first major industrial action. In May 1919 the administration was totally paralysed by a strike of white civil servants. The colonial authorities tried, in vain, to block protests and to prevent employees from organising. However, on 30 May 1920, the Union Générale des Ouvriers du Congo (UGOC) registered its constitution at the Elisabethville tribunal. Limited to white workers, this initial attempt to unionise the private sector lacked a secure legal status and did not flourish due to employer pressure. A renewed private sector strike on 1 September 1920 was followed 100% at Union minière and half the BCK workers. Negotiations with the employers brought increased wages and benefits for the European staff.

Discontent unleashed during the May 1919 strikes also encouraged the white colonial civil servants and agents to organise in seeking to improve their economic situation. Under legislation permitting the creation of professional associations, these workers created the Association des Fonctionnaires et Agents de la Colonie (AFAC) at a 18 January 1920 congress in Boma. AFAC can hardly be considered as a true trade union and functioned as a strictly white association with no links with the working class. On the contrary, AFAC opposed the creation of all trade unions, especially those for African workers. Both AFAC and UGOC sought to improve working conditions and wages only for white workers while keeping Africans from higher-level jobs. Seven months later, AFAC leaders presented a list of griev-

ances to the Belgian Minister of Colonies, including a legal status for their association. Article 2 of this new legislation, the 23 March 1921 Decree, explicitly denied membership to all African workers without prior authorisation from the authorities. Such permission was not forthcoming. An ephemeral group, the Union Civique Belge (UCB), existed in the 1920s and 1930s which, manipulated by employers, acted to discourage strikes by Europeans.

Africans Denied the Right to Organise

The demand for more manpower needed to exploit the Congo's resources and to staff the lower ranks of its administration increasingly led to the recruitment of new African workers to the ranks of wage earners. Leaving rural villages, they took up employment in the colony's growing industrial centres and cities. Informal, locally-based associations emerged, often along ethnic lines, to serve as mutual aid societies but were never allowed to take on the functions of trade unions. There was no legislation governing African associations and any attempts to organise in formal groups was looked on suspiciously by the colonial authorities and permission was generally denied.

The Ordinance of 11 February 1926 was the first attempt to regulate Africans' associational rights. This legislation, modified on 25 August 1937, was concerned mainly with secret associations or groups threatening public order. Prior authorisation was required from the authorities who closely supervised any new Congolese organisation. Trade unions for local workers remained forbidden as the colonial government maintained "*that blacks had not yet acquired sufficient maturity needed for trade unionism.*"

Worker Protests Crushed

During the 1939-1945 war, the Congo was isolated from occupied Belgium. European employees in the private sector took advantage of this new situation to organise. Before 1939 such initiatives would have been impossible. Companies simply sent home any employees who showed signs of "making trouble." White workers were especially concerned about their future and began demanding pension rights to assure their economic security once they returned to Belgium. In Katanga, the Union minière management immediately took action, disciplining a number of (white) leaders of the protest movement identified as trouble makers at the Jadotville mines. This victimisation resulted in a strike on 18 October 1941, resolved only after the direct intervention of the provincial governor. The industrial climate remained unsettled and, the following year, a renewed seventeen-day strike resulted in the arrest and imprisonment of two (white) worker leaders, MM. Heynen and Dutron.

On 16 April 1942 continued social unrest finally forced the authorities to grant legal recognition to professional trade unions for white workers. Two years later, in a 21 June 1944 decree, the colonial government granted freedom of association for Europeans but expressly excluded Congolese workers from this right. Further strikes and protest movements by Africans, followed by often violent repression from employers and the authorities, did bring limited change in 1946.

African wage earners suffered far more than their European counterparts from economic injustice but were powerless to react. Many thousands of rural men had been pressed into arduous compulsory labour during the war years. A growing number had moved to urban areas to escape. The population of Léopoldville,

40,000 in 1939, had inflated to almost 100,000 by 1945. In the towns and cities, African discontent grew even faster than in the isolated villages. The refusal to accept the traditional paternalistic attitude in industrial relations was reinforced by the slow emergence of Congolese who had received an education. This middle class, known as évolués, increased pressure for equality. Alongside the desire for higher education was the hope that new qualifications acquired would also bring salaries comparable to those of the Europeans. The wide gap between the standard of living between white and black workers in the Congo was the primary cause of the évolués resentment. For example, African medical assistants with years of experience and considerable responsibility began to compare their salaries (about 37,500 francs yearly) with the far greater amounts (about 137,000 francs) received by white medical technicians with six months preparatory training in Antwerp.

A serious incident occurred at the Union minière mines of Panda and Shituru (Katanga) on 4 December 1941. Congolese workers assembled in front of the headquarters building to demand higher wages. Management panicked, called in the Force Publique and, in the ensuing confusion, soldiers opened fire, killing a worker. Protests for increased wages spread to Elisabethville where a strike broke out on 8 December. At a gathering of workers and their families the following day soldiers again fired on the crowd killing at least sixty and wounding over one hundred. The shock from this savage repression shamed the company into granting a meagre wage rise but even this totalled 5 times the workers' initial request.

Beginning in October 1945, a new wave of strikes erupted in Léopoldville and was spread to the port city of Matadi by railway employees. Workers denounced the paternalistic practice

of distributing individual food rations and asked that this be made in cash. Several arrests followed. In November, more serious incidents were reported among Congolese seamen in Matadi. These degenerated into a general strike, paralysing the colony's crucial transport sector. This time workers demanded a 100% wage rise. Again, police attacked the strikers killing at least seven. Others were jailed and their leader received a ten-year prison sentence.

Timid Start for Trade Unions

The 1941 protest strikes organised by European workers in the Congo led to the creation of enterprise-level trade unions. These scattered groups realised the urgent need to establish regional federations better able to represent workers' grievances on a larger scale. Demands included improved working conditions, higher wages, paid vacations and retirement pensions. By 1944 thirty-seven separate associations existed, grouped in four large federations: Katanga, West, Stanleyville and Rwanda-Kivu. On 1 July 1944 the first colony-wide trade union congress convened in Elisabethville to create a single body: the Confédération Générale des Syndicats du Congo-Belge (CGS). Heynen and Dutron, martyrs of the Jadotville strike, were blocked from leading the new union because of their jailing. Dr. Toussaint became General Secretary until he was expelled from the colony. The CGS' ideology was progressive and its newspaper, *Front du Travail*, was subtitled *workers of the world unite*. The union took a militant stand against both the colonial authorities and expatriate employers. It organised a series of strikes between 1944 and 1946 to press these demands. CGS attended the World Federation of Trade Unions' (WFTU) pan-African congress held in Dakar

(Senegal) in April 1947. General Secretary André Wynant announced that his union represented 3500 workers.

Predictably, the CGS' position was quickly undermined by hostile employers, the administration and competition from rivals. Following the war a large number of younger workers who had little interest in trade unionism arrived from Belgium. In addition, Belgian unions decided to organise workers in the colony by creating sections of the metropolitan labour movement. The Confédération des Syndicats Chrétiens (CSC) founded a Congolese branch which sharply undermined the position of the CGS. In 1947 CGS applied for affiliation with the Fédération Générale des Travailleurs de Belgique (FGTB).

It was late in 1945 that the CGS realised that, based on the recently organised strikes, worker solidarity between Africans and Europeans was the key to success. Steps were taken to create a separate trade union for the more highly skilled Congolese workers. On 27 February 1946, the Syndicat des Travailleurs Indigènes Congolais Spécialisés (STICS) was born. Restricted to an elite of workers fluent in the French language, it excluded at least 90% of the African work force. STICS grievances focused far more on improving the social and living conditions of its own members than on improving conditions of work for all Congolese workers. Along with the CGS, it joined with the FGTB in 1947.

During this period of intense trade union activity, Congolese civil servants, demanding the same rights of their European counterparts to form professional associations, were threatened with dismissal and sanctions. Finally, the promulgation of Ordinance 82/AIMO on 17 March 1946 provided a framework for Congolese professional organisations. This legislation opened the door to the creation of trade unions for Africans. At least initially, an attempt was

made to restrict the level of organisation to local committees with a minimum of one hundred members. Federations were forbidden without express authorisation. The right to strike was limited and subject to an obligatory conciliation and arbitration process. Administrative formalities were rigorous, highly restrictive and complex. Members had to be at least twenty-five years of age, have worked at least five years and possess a middle-level diploma or a senior professional certificate. The colonial administration had the right to attend all meetings, closely monitor union finances and to veto any decision in the case of an emergency.

Congolese Civil Servants Organise

Local civil servants seized the opportunity offered by the 1946 ordinance and created the Association du Personnel Indigène de la Colonie (APIC) at a Léopoldville founding congress in 1946. APIC quickly adopted a nationalistic stand, rejecting all western influence and limited its membership to black workers. By 1953 it claimed 2000 members. Clearly stated in the union's objectives was a bold (for the time) demand for the *"independence of the African trade union movement and the representation of African workers in all regional and international organisations and institutions."* It also called for a massive Africanisation of leadership positions in the civil administration and army, a single status for all civil servants and a struggle against imperialism, colonialism, neo-colonialism as well as all forms of exploitation and oppression.

This sharp contrast between Belgians and Congolese was more pronounced than in most other parts of Africa as the European standard of living was exceptionally high. Faced with such blatant double standard the évolués

reacted demanding *"Equal pay for equal work."*

Their major grievance, especially in the civil service, was for a single category with the same salaries and conditions for all. This was discussed intermittently since 1948 but, ten years later, with Congolese university graduates, the problem became more urgent.

Prior to 1957 each branch of APIC was required to maintain local autonomy but the union's strength was considerably increased in 1955 when, under the leadership of Arthur Pinzi, a single federation was launched. By 1956, after a lengthy series of protests, significant progress was made in integrating Congolese and Europeans in the senior civil service grades. In 1958 a single status was granted for all administrative agents as well as more trade union rights.

With the granting of independence in 1960, many APIC leaders received senior political and administrative posts. This resulted in a sharp decline in the union's activities. Subsequent disintegration of the Congo's provincial structure and civil service discipline further eroded APIC's effectiveness. Politics had entered the union's ranks well before 1960. After returning from Belgium in 1956, labour leaders Arthur Pinzi and Maximilian Liongo assumed increasingly political roles. This was confirmed by the election of Pinzi and another APIC leader, Joseph Kasa-Vubu, as burgomasters during the first communal elections in 1957.

APIC's second congress in 1961 agreed to merger with the Syndicat National des Travailleurs du Congo (SNTC). Which included private sector workers and teachers. However, internal dissension provoked by some APIC leaders seeking greater autonomy soon provoked divisions which helped to destroy this aborted attempt at labour unity.

Beginning of Christian Trade Unionism

The Belgian CSC union began taking an interest in the Congo immediately following the war. It created a local section, the *Confédération des Syndicats Chrétiens du Congo* (CSCC), during the visit of H. Pauwels to the colony in May 1946. CSCC proceeded to vigorously challenge the CGS because of that union's perceived communist sympathies. At first, it organised European employees but a short time later, once authorisation was granted, extensive efforts were concentrated on Congolese workers. Robert Lecoq and Walter Gillard were initial organisers, respectively in Léopoldville and Elisabethville. Four enterprise-level unions were created exclusively for African members. Given substantial support by the powerful local Catholic missions, the CSCC grew quickly and soon eclipsed the CGS and STICS unions throughout the colony. After merely one year of organising, it had eighteen active Christian trade unions. By 1950, the number of branches had grown to fifty and were present in practically all provinces.

The CSCC took a mildly progressive policy position on colonial issues. It sought to expand freedom of association while improving working conditions and benefits for both European and African members. Significantly, the union created an ambitious network of trade union schools, mutual aid societies and co-operatives to train a number of highly skilled Congolese cadres and organisers while providing members with valuable services. This investment in human resources guaranteed Christian dominance within the Congolese union movement for the next half century.

By 1956, the union grouped 8500 members in three sections: employees (private sector Europeans), labourers (private sector Africans) and government employees (public sector

mixed). With the exception of Victor Beleke, senior officers were all Belgians.

The first CSCC congress took place in February 1957 and was chaired by Belgian CSC President Auguste Cool. CSC policy favoured gradual decentralisation of authority to the colonial branch. At this occasion it granted CSCC autonomy with a promise of continued solidarity assistance. The union affiliated directly with the Christian international group, today known as the World Confederation of Labour (WCL). Structures were reformed, dismantling unions created in the mid-1940s solely for Africans and merging them as normal, mixed-race sections of the CSCC.

Socialist Trade Unionism Introduced

The Belgian socialist trade union, FGTB, began activities in the Congo section in July 1947 when it accepted the CGS and STICS as affiliated organisations. These loose ties were formally consolidated with the visit of an FGTB mission to the colony in April 1951 which fully integrated FGTB and CGS structures at the enterprise level. André Wyant, the CGS leader, was elected president of the FGTB's Belgian Congo/ Rwanda-Urundi federation. The following year, the union opened training schools for Congolese labour leaders in Léopoldville, Stanleyville and Elisabethville. FGTB remained an active defender of improved social and working conditions for workers in the colony and lobbied both in Brussels and in the Congo itself. However, unlike the CSCC, the FGTB insisted on the continuation of close links with its Congolese branch. Initially, the white leadership opposed the integration of African and European workers, claiming that Congolese were not yet prepared for trade unionism. Gradually, FGTB cadres accepted mergers



Marriage of Cyrille Adoula, leader of the FGTK (collectie J. De Cock)

across racial lines.

The FGTB local union remained small with some 3200 members in 1953. Leadership posts were exclusively held by Belgians. Identical to the CSCC, it had two private sector sections (African and European) and a mixed public sector union in the mid-1950s. Belgian dominance continued even in the late 1950s. At an ICFTU African conference, held during January 1957 in Accra (Ghana), FGTB leader Louis Major, representing the colonial union, was sharply criticised by the Nigerians who declared they would "*prefer the Congo delegates to be Africans in the future.*"

Trade Unionism Expands

In every possible way the Belgian colonial authorities continued to maintain absolute control over Congolese workers. Wages and working conditions were determined by centralised legislation, not through collective bargaining. Labour and local administrators retained power of intervention in disputes. The few existing trade unions, constrained by complex administrative requirements, had very little freedom of action. The movement's total membership was a mere 7000 to 7500 during the mid-1950s, growing to 11,200 in 1956. This represented a minuscule 1% of the total wage-earning population.

During the late 1950s, Belgian trade unions were increasingly critical of the continued restraint on freedom of association. It was Louis Major, serving in the Belgian Parliament as well as General Secretary of the FGTB, who proposed a decree (23 January 1957) which:

- granted trade union rights to both white and black workers in the Congo in both the public and private sectors;
- provided special trade union structures to black

and white civil servants but continued to deny their right to strike; and

- gave the freedom to join or organise trade unions, initially reserved to white workers, to their black counterparts.

This revision of the colonial restrictions on freedom of association ended racial discrimination, at least in theory, but it was not progressive when compared with the rest of Africa. The inhabitants of the Congo received the right to associate in order to defend their professional interests. However, this decree eased restrictions on trade unionism but failed to remove all barriers. To become a union member a worker had to have at least six years at school, had to be over eighteen years of age and have worked for at least three years. All political activities were banned. Government authorisation was required for a union to operate. Extremely elaborate procedures were instituted for collective bargaining and wage agreements. Strikes were permitted in the private sector but only after negotiations were exhausted. Government employees were forbidden to strike.

It should be noted that in Brazzaville, just across the Congo River from Léopoldville, African workers had enjoyed relatively complete freedom of association, granted by France some twelve years earlier. Inhabitants of the French colonies had also sent locally elected deputies to the National Assembly in Paris since 1945 as well as electing local territorial assemblies.

In industrial relations, as in politics, Belgium realised too late that it was necessary to prepare Africans for the future exercise of democratic responsibilities. A beginning had been made in 1946, immediately after the war, with the creation of consultative councils of African workers aimed at facilitating contacts between Africans and their employers and between the government and the workers. As in government, the existence of these consultative bodies only

aroused a desire for a more decisive voice in affairs that directly touched on workers' lives. The logical result was a demand for trade unions but this logical step was denied.

Three phases might be identified as characterising Congolese trade unionism prior to independence. At first the labour movement was merely a projection of Belgian unionism. Then, during 1955-1956, a desire for local autonomy arose and, at the end of the colonial system, began to penetrate the movement. Finally, once autonomy was won, trade unions expanded and began to take increased interest in pan-African activities.

Trade Unionism Transformed as Independence Nears

The January 1959 urban riots came as a complete surprise. An immediate reaction on the industrial relations front was the convocation of a 20 May 1959 national labour conference to consider a social pact. Until then, wage policy was tightly regulated. This meeting included mainly Belgian trade unions and major colonial employers. It was only at this late date that expatriate private industry even recognised the rights of local unions to organise and represent workers. Conference objectives included:

- recognition of the existence of trade unions by employers,
- an expression of this presence in social structures and institutions, and
- granting of Congolese employers autonomy from Belgium.

No Africans were asked to sign this ambiguous protocol. Even on the eve of independence, Europeans sought to maintain the paternalistic structures that had shaped four decades of colonial rule. A major accomplishment of this meeting was to finally shame Belgian unions

into granting long overdue full responsibility to Congolese labour leaders.

The African civil servant group, APIC, changed its name into Alliance des Prolétaires Indigènes du Congo, keeping the APIC initials. It was one of the most active and influential labour groups in the late 1950s. However, its action became increasingly politicised as union leaders were drawn into senior political and administrative leadership posts and dropped out of union responsibilities.

In November 1959, the CSCC met in Léopoldville to elect Jean Bruck as its General Secretary and André Bo-Boliko as Administrative Secretary. Congolese cadres were named as the union's provincial secretaries. European members were grouped in a special section, the Union des Cadres et Agents Métropolitains (UCAM). Finally, on 6 April 1960, the union took the name Union des Travailleurs Congolais (UTC) with Bo-Boliko as General Secretary. In the early 1960s, the UTC was clearly the largest and most dynamic Congolese trade union with some 65,369 dues-paying members and 300,000 sympathisers. Its leaders were generally well trained and effective organisers. The union had deep roots throughout the country and distributed 90,000 copies of its multi-language bulletin.

FGTB's leadership became more responsive to the needs of local workers as the date of independence neared. At the union's November 1959 congress in Belgium, there was heated criticism of continued total control of the labour movement from Brussels. Congolese delegate, Cyrille Adoula, attacked excess centralisation and claimed that this organic dependence on the Belgian FGTB was harmed union organising in the Congo. Adoula asked that FGTB shift control of the colonial branch into African hands. This proposal received strong support. An autonomous union, the Fédération Générale

Table: Congelese workers and Trade Unionists

	POPULATION (MILLIONS)	WAGE EARNERS*	UNION MEMBERS	WORKERS ORGANISED
1915		37,368		
1920		125,120		
1925		292,000		
1930		399,144		
1935	9.6	377,531		<1 %
1940		536,055		
1945	10.7 (1946)	701,101	3500 (1948)	<1 %
1950	11.1	862,515 (1949)	5179	<1 %
1955	12.6	1,183,000	6160	<1 %
1958	13.5	831,600	11,200 (1956)	1.5%
1960	14.0	770,000	74,500 (1961)	10 %
1964	16.3	700,000	151,445	22 %
1967		796,800	250,000	32 %
1970	20.7	760,000	722,890	95 %

* wage earners: civil service, para-state and private enterprises

des Travailleurs du Kongo (FGTK) emerged linking two geographic federations, changing its name just four days after the CSCC. One was led by Cyrille Adoula (Léopoldville/Stanleyville/Coquilhatville) and the other by Raphaël Bintou (Katanga/Kivu/Kasaï). The failure of the two senior leaders to co-operate both split and seriously weakened the union at this critical period. FGTK's strength was concentrated in the larger urban areas. In 1961 it had an estimated 5000 members but claimed 70,000 (including sympathisers) in 1964. On the international level, it directly affiliated with the International Confederation of Free Trade Unions (ICFTU) in April 1960, a move which reportedly caused some tension with the FGFB leadership which, until then, had assured international links.

Trade Unions, Political Parties and Independence

With the long delayed birth of a political party system in the Congo, trade unionism was suddenly transformed. The rapid emergence of numerous, mainly regional and ethnically-based political parties to contest elections at the date of independence neared, led to the creation of splinter groups of workers. These divisions were sponsored by the politicians to gain support from the influential urban worker population. One such group claiming status as a trade union was the communist Union Nationale des Travailleurs Congolais (UNTC), founded in April 1959. It never achieved more than a marginal existence.

Patrice Lumumba founded his own labour movement in 1958, the Syndicat National des Travailleurs Congolais (SNTC), to serve as a labour arm of his Mouvement National



Anti-Lumumba manifestation organised by Abako in August 1960

Congolais (MNC) political party. The SNTC aimed at replacing all the other trade unions which, it claimed, were merely foreign imports. Alphonse Roger Kithima, a MNC Political Bureau member, was named General Secretary. Kithima split with Lumumba in 1960 to devote himself entirely to trade union work. Now free of party restraints, he continued attempts to unify the entire Congolese labour movement, reportedly with significant ICFTU assistance. Independence from Belgium came almost as a surprise for both the Belgians and Congolese. There was no timetable and even the most extreme nationalists had spoken in terms of a thirty-year plan which would have postponed full independence to 1986! No one on the Belgian side seemed to have envisaged a time when final responsibility for the Congo would be out of the Europeans' hands. As a result, a horizontal rather than a vertical system of development had developed, aimed at slowly raising the living standards and education of the whole population rather than quickly forming a small elite to which power might be transferred, as done by France. Belgium intended that the Africans should take responsibility slowly and gradually from the bottom up and that, in the meantime, the top positions in all sections of society should be held by Europeans.

It was the 4 January 1959 explosion of violent riots in Léopoldville that forced Belgium to rethink its long stagnant colonial policy. Over 200 people lost their lives when the Force Publique opened fire on the crowd of demonstrators. Even as late as December 1959, in the top four civil service grades 9835 posts were held by Belgians while the Congolese had only 649.

Events moved quickly towards full independence for a woefully unprepared Belgian Congo. The labour movement was immediately

perceived by the various political parties as an ideal partner in the struggle for political emancipation from Belgium. Well before political parties were officially created, the trade unions played a crucial rôle in training local cadres, opening the eyes of many future leaders to the structures and dynamics of social and political action. The early struggles of the colonial trade unions closely paralleled those faced in later years by the political parties. Trade unions had been forbidden to participate in any political activities by the 27 January 1957 decree but they easily avoided this obstacle through participation in the various local cultural movements. They served as quasi-political bodies issuing and supporting manifestos and helping to raise African political consciousness among the urban population. Once political parties were formally permitted, a large number of active and former trade union cadres took senior positions, especially those from the APIC ranks. Many other unionists served as advisors to the newly formed political groups.

Many of the early trade union leaders emerged as key figures in the newly formed political parties of the late 1950s. They included APIC cadres Patrice Lumumba, Joseph Kasa-Vubu, Alfred Pinzi, Joseph Yumbu Lemba and Cléophas Kamitatu. FGTK's Cyrille Adoula and Alphonse Roger Kithima of SNTC were also political activists.

Once the final decision was made to grant full independence, the colony's election followed in May 1960. There were over 100 competing political parties. Patrice Lumumba's MNC won the most seats, but these represented only about a third of the Parliament. He was named Prime Minister with Joseph Kasa-Vubu (Abako) as the nation's first President.

Search for Trade Union Unity

The early years of independence were chaotic and undermined by a deeply troubled political environment. A divided labour movement, caught between political turmoil and their members' worsening situation, tried desperately to shape an effective policy. Shifting alliances among the diverse political parties contributed to anarchy which continually undermined attempts to promote development of a stable civil society.

The major theme which shaped Congolese trade unionism during the years following independence was the attempt to forge labour movement unity. In October 1960, SNTC leader Kithima published a booklet, *La doctrine générale du syndicalisme congolais*. He urged all unions to merge and proposed a programme to democratise trade union structures and a detribalisation of the masses. There were suspicions of political motives. Kithima's brother in law was ex-FGTK leader Cyrille Adoula who was deeply involved in party politics. Both were MNC party cadres. The following year, in August 1961, the creation of the Confédération des Syndicats Libres du Congo (CSLC) was announced. It initially grouped APIC, SNTC, FGTK and several smaller unions along with the Syndicat National des Enseignants du Congo (Syneco). This new confederation was the first step in realising Kithima's goal of unity. There were reports that this initiative was assisted by the American AFL-CIO union during visits of Irving Brown in the early 1960s and, to a lesser extent, from Germany. Given its strategic location in Africa, manipulating Congolese politics and trade unionism was a major focus for both sides of the Cold War. While the merger did unite a number of Congolese trade unions, it proved to be an unstable coalition. First, it failed to include the

powerful UTC Christian faction. UTC leader Bo-Boliko explained that he did not see the need merely "to create unity for unity's sake." On 7 August 1961 the CSLC announced a provisional executive board. Ten days later, the FGTK declared that it intended to pursue its own political agenda outside the new confederation and, early in 1962, denounced the protocol of unity with CSLC. Kithima charged that this was due "to Belgian pressure". The new union claimed to represent 100,000 workers but this was generally believed to be an overly inflated figure. A reliable estimate at the time put the membership closer to 9000! Like the FGTK, CSLC also affiliated with the Brussels-based ICFTU international labour body, in spite of reported opposition from the Belgian FGFB. Several smaller trade unions maintained autonomy. Force Ouvrière du Congo, created in 1959 by the Abako political party, was limited to the Bas-Congo region and soon dissolved. The Confédération Générale des Travailleurs du Congo (CGTC) was formed in November 1961. It was aided by the French CGT and closely identified with Antoine Gizenga's Parti Lumumbiste Unifié (PALU). Proclaiming a revolutionary ideology, it affiliated with the pro-communist World Federation of Trade Unions (WFTU). The CGTC programme sought "the unity of the Congolese workers [...] as an urgent necessity." Judged subversive by the authorities, it was only after International Labour Organization intervention that it was granted formal recognition in September 1964. However, the union never became a significant force. At least twelve other splinter unions were active at this time.

During the period immediately following independence from Belgium the Congo's unions had an estimated dues-paying membership of only 74,500 workers, representing under 10% of the roughly 770,000 wage earners. At

the same period, in Congo-Brazzaville across the river, some 28% of the workers were organised and in nearby Cameroon 26%.

The new Congolese government inherited the restrictive, paternalistic policies that had shaped many decades of colonial rule. In industrial relations there was a long tradition of administrative controls and restrictions. The small African elite was ill prepared to take over responsibilities. No clear policies were articulated by the deeply split trade union federations concerning how to serve as a social partner with either the employers or the new government.

The first years of the Congo's independence were marked by social and economic instability resulting from political chaos. Patrice Lumumba's brief government ended with his dismissal and eventual murder. Ex-labour leader Cyrille Adoula had a longer term in office, from September 1961 to June 1964, but prices on basic commodities rose some 400% with wages failing to keep pace. Protesting the collapse of workers' purchasing power led to strikes, demonstrations and frequent arrests of union leaders. There was a state of permanent tension between the labour movement and the government(s). UTC led a march of unemployed on the Parliament in mid-August 1960, presumably as part of the anti-Lumumba campaign.

While the number of contradictions and divisions among the politicians threatened the Congo's future, the trade unions moved slowly towards unity. In January 1962, a number of Africa's labour movements met in Dakar (Senegal) to create the African Trade Union Confederation (ATUC). This 41-member body of the continent's moderate unions, including the UTC, CSLC and FGTK. ATUC insisted that country affiliates unite to form single national centres. Upon returning home, the three Congolese unions formed an 'Inter-syndicat' in September to promote unity of

action before merging. This body had no formal structure and only functioned as a loose co-ordinating forum. However, it managed to prepare frequent joint policy statements, often sharply critical of the government. Officially, objectives included:

- humanising government relations with unions to promoting better social policies,
- harmonising often difficult relations between trade unions and employers, and
- preparing a unity congress within 18 months after signing a charter.

The nation's crisis worsened. Massive unemployment created in the early 1960s was unparalleled. By 1962 estimated unemployment had risen from 29% to 58% of the wage earning population. Combined with rapid, uncontrolled population growth in the cities, excessive inflation and a drastic loss of workers' purchasing power was producing a social powder keg.

In scathing communiqués, the unions accused the politicians of wasting public funds, unjustified expenses producing chronic budget deficits, loss of investments, collapse of production, continual currency devaluation, erosion of the workers' purchasing power, enrichment of a parasite elite at the expense of the peasant and worker majority. Between 1960 and 1968 real wages declined by 55%. This conflict reached a critical stage on 29 March 1962 with the arrest of UTC leader Bo-Boliko followed by a general strike and, on 24 October 1963, with the jailing of leaders of all three major unions.

Adding to the growing level of confusion, the number of provinces were expanded from 6 to 21 in 1962, further destabilising the civil service. Rivalries between a growing number of political parties, and the failed secession of Katanga and Sud-Kasaï provinces shook the Congo's cohesion. The final blow was a savage rebellion

beginning in January 1964 in the Kwilu region which spread throughout the country. It made spectacular progress in the eastern Congo but began to wane in September with the capture of Kisangani, capital of 'Lumumbism.' The military, strengthened by its role in suppressing the rebels, seized control of the country in November 1965, bringing General Joseph Mobutu to power.

Death of Democratic Trade Unionism

The Congo labour movement's attempt to democratically forge unity was soon eclipsed by political forces. A December 1966 seminar of the pro-Mobutu Corps des Volontaires de la République "*recommended*" the creation of a unified labour movement in the Congo free from all external influence, claiming that "*the trade unions are similar to the failed political parties.*" The three national centres vigorously opposed this suggestion. However, the grasp of dictatorial rule was tightening on all elements of civil society. An ordinance of 15 February 1966 suspended the right to strike.

In May 1967 Mobutu consolidated his power base, creating the Mouvement Populaire de la Révolution (MPR) political party and dissolving all others. Official policy, defined in the MPR's N'sele Manifesto, "[...] *invited all workers of the agricultural, industrial and commercial sectors, intellectual and manual, to trade union integration in unity.*"

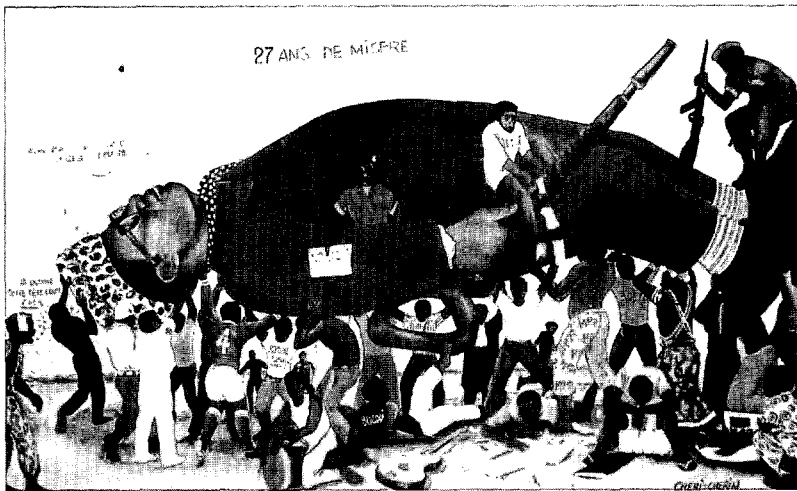
The balance of power existing among the various components of the labour movement at this period can best be evaluated from social election data and representation in joint bodies. During 1965 trade union shop stewards elections took place throughout the country. There were 151,445 private sector workers eligible to vote. The UTC received 76,876 (63.9%), CSLC

20,484 (mostly from Kinshasa and Cuvette-Centrale/Mbandaka) (17%), FGTK 7458 (almost all from Sud-Kasaï) (6.2%) and others 3261 (2.7%). The same year, UTC claimed a total of 125,000 members a likely figure, given that the election figures represented only larger, private enterprises. The Conseil National des Syndicats du Congo (CNSC), formed by members of the Intersyndicat in March 1967, was made up of seven UTC delegates, five CSLC and three FGTK. Thus, UTC represented roughly 50-60%, CSLC 20-25%, FGTK 15-20% and splinter groups 5% of the Congo's organised workers, estimated at 250,000 by the mid-1960s.

Union consolidation and control, as 'suggested' by President Mobutu, was underway. Ten small splinter unions, outside the Intersyndicat or CNSC merged in the Syndicat Unifié du Congo during February 1967.

Finally, a 21 June 1967 conference in Kinshasa was attended by 400 delegates. Representation was apportioned according to membership: UTC 180 (45%), FGTK 80 (20%), CSLC 110 (27%) and SUC 30 (8%). They examined the possibilities of organic unity among all workers' organisations and agreed to form new single national centre, the Union Nationale des Travailleurs du Congo (UNTC).

UNTC's first General Secretary was UTC leader André Bo-Boliko who left the movement in 1970 when elected to Parliament. His assistants were Thomas Booka of CSLC, Raphaël Bintou from FGTK and Victor Beleke, a senior UTC cadre. At last the Congolese labour movement was united but the price it paid was to forfeit freedom. Shortly after the creation of UNTC, a subtle process of co-optation by the MPR gradually sapped any spirit of autonomy. Ex-CSLC leader Kithima became Permanent Secretary of the MPR Political Bureau, Bintou and Bo-Boliko received



Only ten years after winning the freedom to organise from the colonial authorities, the Congo's trade unionists were condemned to nearly a quarter century of domination by Mobutu's MPR (collection E. Matthijs)

lucrative positions on the GECOMIN Administrative Council. Those accepting the MPR's iron grip on the country were rewarded with political and party posts, company directorships, diplomatic and ministerial assignments and even substantial property following the massive 1987 privatisation of state property initially confiscated from foreigners during the 1973 'Zaïrianisation' exercise.

Leftist CGTC opposition to the forced merger was quickly eliminated with the November 1966 arrest of the union's three senior leaders, accused of being "[...] former students of communist indoctrination centres of subversion techniques and clandestine struggle with activities programmed by communist countries." After being released from prison in 1967, the three fled to Brazzaville.

Has Congolese Trade Unionism a Future?

Only ten years after winning the freedom to organise from the colonial authorities, the Congo's trade unionists were condemned to nearly a quarter century of domination by

Mobutu's MPR. The UNTC, which became UNTZa in 1971, was not inactive and negotiated hundreds of collective agreements, organised thousands of workshops and seminars and built an extensive health and social service network for its members. However, the price it was required to pay was absolute loyalty to an increasingly corrupt and inefficient political system. Certain union leaders were richly rewarded, while dissenters were harshly punished. The mass of workers gradually lost interest in this hollow, undemocratic facade of a labour movement.

Today, the trade union reality in the Congo is again one of weak, splintered organisations unable to represent workers' interests effectively in confronting the autocratic, unstable Kabila government and the economic chaos resulting from years of war and neglect. Salaries go unpaid for years, union leaders who protest are summarily arrested and the movement is far less united today than it was in 1960.

As discussed above, colonial unions in the Congo got off to a very slow start having organised only 1% of the workforce by the mid-1950s. They remained dominated by pa-

paternalistic Belgian labour organisations up to independence and, with the partial exception of the CSCC/UTC, sorely lacked adequate human and material resources. Like the Congolese political parties, unions were ill prepared to face up to the harsh realities brought on by the precipitous rush to independence. Many of labour's best cadres were siphoned off into political posts. The political vacuum of the early 1960s forced the movement to take strong positions to defend their members deteriorating working conditions. Their short-term success in opposing the politicians' failure revealed labour's potential power as a rallying point for civil society. This latent strength was not overlooked by General Mobutu who set about crushing union freedom upon coming to power. Can an effective labour movement emerge from the wreckage of the Congo's socio-political structures? Past experience clearly shows that paternalism and dependence on external resources lead only to weakness. The labour movement needs to rebuild itself from the grassroots, training cadres at all levels with an insistence on democratic and transparent structures. It must gain such inner strength if it is to avoid the fatal manipulation of politicians and other false friends. There must be a renewed emphasis on providing basic services to members - collective bargaining, training, grievance resolution and social protection - in order to freely earn workers' loyalties as opposed to the forced membership imposed by the MPR party.

The key to future strength is unity, forging a new spirit of worker solidarity in a country so long divided by ethnic, religious, political and personal rivalries. A united labour movement was almost achieved in 1963-1964 but was pre-empted by Mobutu. It is now time for the fragments of the existing Congolese trade unions to transcend their differences and return

to the principle "In unity there is strength." A sincere attempt to reunite the workers on a democratic basis could provide the much needed catalyst for a civil society in the Congo needed as a counter weight to political anarchy. The opportunity exists and the trade unions must be encouraged to take advantage of this while they still can.

- (1) The author, George Martens, has worked thirty years in international trade unionism, including three as a worker educator in Kinshasa. He now serves as Director of Human and Trade Union Rights at the International Confederation of Free Trade Unions (ICFTU) in Brussels. The views expressed in this article do not necessarily represent those of the ICFTU.

Bibliography

- W. ANANABA, *The Trade Union Movement in Africa: Promise and Performance*, New York: St. Martin's Press, 1979.
- K. BADIBANGA, *Brève monographie sur l'Union Nationale des Travailleurs du Congo*, Kinshasa: Ecole des Sciences Administratives, Ecole Nationale d'Administration, Ville Promotion, 1970-1971.
- T. BANZA, *L'unification du mouvement syndical en République Démocratique du Congo*, Brussels: De Clerq, 1970.
- Bilan du syndicalisme congolais. In: *Etudes congolaises*, Kinshasa, (octobre 1964), pp. 48-60.
- G. BRAUSCH, *Belgian Administration in the Congo*, London: Oxford University Press, 1961.
- E. BUSTIN, The Congo. In: G. CARTER (ed.), *Five African States: Responses to Diversity*, Ithaca: Cornell University Press, 1963, pp. 9-159.
- R. CORNEVIN, *Histoire du Congo Léopoldville*, Paris: Berger-Levrault, 1966.
- I. DAVIES, *African Trade Unions*, Harmondsworth: Penguin Books, 1966.
- G. DUPRIEZ, J. NGOIE, Emploi dans le secteur privé et les parastataux (1965-1968). In: *Cahiers Economiques et Sociaux*, Kinshasa, VIII(March 1970)1.
- Histoire du Mouvement syndical au Zaïre, In: *Colloque Régional sur l'Histoire du Mouvement Syndical en Afrique Centrale*. Kinshasa, 12-16 December 1983, pp. 64-158.

- C. HOSKYNs, *The Congo since Independence: January 1960-December 1961*, London: Oxford University Press, 1965.
- *Indépendance, Inflation et Développement: l'Economie congolaise de 1960 à 1965*, Paris: Eds. Mouton, 1968.
- A. HUYBRECHTS, et al. *Du Congo au Zaïre 1960-1980*. In: *Centre de Recherche et d'Information Socio-Politique (CRISP)*, Brussels.
- A.R. KITHIMA, *La Doctrine générale du syndicalisme congolais*, Léopoldville: Imprimerie de l'Avenir, 1960.
- *African Labour Survey*, Geneva: International Labour Office, 1958.
- R. LEMARCHAND, Congo (Léopoldville). In: J.S. COWAN, C.G. ROSBERG, *Political Parties and National Integration in Tropical Africa*, Berkeley: University of California Press, 1964, pp. 560-596.
- M. MALELA, *Travail et travailleurs au Zaïre*, Kinshasa: Presses Universitaires du Zaïre, 1979.
- G. MARTENS, *Employment and Trade Unionism: A Statistical Analysis of the Republic of Zaïre*, Lomé: Regional Economic Research and Documentation Centre, 1975.
- M. MANWANA, l'Union Nationale des Travailleurs du Zaïre (UNTZa): origines, options fondamentales et structures. In: *Zaïre-Afrique*, Kinshasa, (April 1989)234, pp. 167-193.
- J. MEYNAUD, A. SALAH-BEY, *Le Mouvement syndical en Afrique*, Paris: Payot, 1963.
- G. MUHIRWA, *Le Syndicalisme et ses incidences socio-politiques en Afrique: le cas de l'UNTZa*, Kinshasa: Presses Universitaires du Zaïre, 1982.
- *Notice sur l'évolution du syndicalisme au Congo*, Kinshasa: Union Nationale des Travailleurs du Congo, 1969.
- Notes et documents sur le syndicalisme congolais (1959-1962). In: *Centre de Recherche et d'Information Socio-Politiques- (CRISP)*, Brussels, (May 1962)2.
- R. PUPART, *Première esquisse de l'évolution du syndicalisme au Congo*, Brussels: Institut de Sociologie, 1960.
- Le Régime Mobutu et le syndicat des travailleurs. In: *Etudes africaines du CRISP*, Brussels, (September 1969)95.
- J. RYCKBOST, Origines et évolution du syndicalisme chrétien au Congo. In: *Dossiers: Action Sociale Catholique*, Brussels, 35(1960)5, pp. 331-354.
- R. SLADE, *The Belgian Congo*, London: Oxford University Press, 1960.
- Le Syndicalisme africain. In: *Etudes Congolaises*, Kinshasa, 4(1965), pp. 53-78.
- Les Syndicats et la politique congolaise. In: *Etudes Congolaises*, Kinshasa, 2(February 1964), pp. 19-26.
- *Le Travail en Afrique Noire*, Paris: Présence Africaine, 1952.
- B. VERHAEGEN, Les Associations congolaises à Léopoldville et dans le Bas-Congo de 1944 à 1958. In: *Etudes africaines du CRISP*, Brussels, pp. 112-113, (no date).
- C. YOUNG, *Politics in the Congo*, Princeton: Princeton University Press, 1965.
- *Zaïre: A Country Study*, Washington, D.C.: The American University, 1978.

Een voetnoot in de koloniale geschiedenis? Congolese vrouwen en de verkiezingen in Belgisch-Congo*

Piet Creve, departement archief AMSAB

Een discussie in de marge

In 1948 kregen de Belgische vrouwen eindelijk volwaardig stemrecht. Daarmee kwam echter geen einde aan de geschiedenis van politieke ongelijkheid tussen vrouwen en mannen onder Belgisch staatsgezag.

Zowel de gemeenteraadsverkiezingen van 1957 als de nationale en provinciale verkiezingen van 1960 in Belgisch-Congo waren een exclusieve mannelijke aangelegenheid. Het is niet zo dat de kwestie van gelijke politieke participatie niet aangekaart werd. Aan blanke zijde gebeurde dat wat aarzelend. Zo voorzag de BSP in 1956 bij het uittekenen van de politieke evolutie van Belgisch-Congo verkiezingen met algemeen stemrecht "[...] eensdeels gebaseerd [...] op de stemplicht voor volwassen mannen en anderdeels op het facultatieve en/of op het examenkiesrecht voor volwassen vrouwen"⁽¹⁾.

Aan zwarte zijde waren de posities duidelijker. In een manifest van de beweging Action Socialiste van 1958 wordt gepleit voor "*l'émancipation démocratique*" van het land. De invulling van dit democratisch gehalte is een zaak van "*la volonté populaire, qui s'exprime par le vote égal de chaque citoyen, homme ou femme*"⁽²⁾. Wanneer Lumumba eind 1958 terugkeerde van de Conferentie van Accra, hield hij een meet-

ing in Leopoldstad. Hij riep alle Congolezen op zich te verenigen rond zijn politiek project, de Mouvement National Congolais. Lumumba had het expliciet over "*Les Congolais des deux sexes*"⁽³⁾.

Wetten tussen idee en praktijk

Alle halfslachtige en gemeende pleidooien ten spijt werden de allereerste verkiezingen in Belgisch-Congo georganiseerd zonder vrouwelijke participatie. Aan de gemeenteraadsverkiezingen van 1957 konden enkel mannen vanaf vijftientwintig jaar deelnemen. Misschien gelden voor deze verkiezingen nog verzachtende omstandigheden: het waren de eerste verkiezingen; het Belgisch koloniaal systeem was niet alleen paternalistisch, maar ook mannelijk chauvinistisch; de stem van de Congolezen zelf klonk nauwelijks door... Maar voor de verkiezingen van mei 1960 ligt dat toch anders: België had zich willens nillens bij de onafhankelijkheid van zijn kolonie neergelegd en Belgen en Congolezen organiseerden samen de overgang.

Op de politieke Rondetafelconferentie van begin 1960 in Brussel kwam een hele reeks onderwerpen op tafel. Eén ervan was dit over het kiesstelsel en het Congolese staatsburgerschap.

Blijkbaar was er hier maar één heikel punt: het statuut van de 'colons', de Europese immigranten⁽⁴⁾. Afspraken inzake de organisatie van de nationale en provinciale verkiezingen moesten nog in wetteksten worden gegoten. Op 24 maart 1960 verscheen in het *Belgisch Staatsblad* de Wet betreffende de wetgevende en provinciale verkiezingen in Congo. Artikel 1 somt twee voorwaarden op waaraan kiezers voor de Kamer van Volksvertegenwoordigers moesten voldoen: van Congolees statuut zijn of tenminste éénnentwintig jaar oud zijn. Een derde voorwaarde blijkt uit de slotzin van artikel 1: "*Bij de eerste verkiezingen en bij eventuele nieuwe verkiezingen zoals voorzien in artikel 56, tweede lid, worden evenwel alleen de kiezers van het mannelijk geslacht tot de stemming toegelaten*"...⁽⁵⁾

Afdeling II, artikel 10, somt de verkiesbaarheidsvoorwaarden op: van Congolees statuut zijn, tenminste de leeftijd hebben van vijftwintig jaar en sedert tenminste vijf jaar in Congo verblijven⁽⁶⁾. Opvallend is dat de bijkomende voorwaarde uit artikel 1, die vrouwen uitsluit, niet herhaald wordt. Gaat het om een vergetelheid van de wetgever of klinkt hier een verre echo door uit onze vaderlandse geschiedenis waar vrouwen vóór de wet van 1948 wél verkozen konden worden in het parlement, maar zelf niet konden stemmen? Voor de provinciale verkiezingen voorzag de wet van 23 maart 1960 een gelijkaardige regeling qua kiesbevoegdheid en verkiesbaarheid.

Probleem? Welk probleem?

Voor deze voetnoot in de koloniale geschiedenis zijn lang niet alle bronnen geraadpleegd. Maar de opgespoorde schaarse gegevens over de vrouwelijke participatie aan het politiek bedrijf in Belgisch-Congo, dit wil zeggen stemrecht voor het lokale, regionale en nationale niveau, suggereren dat dit nauwelijks een the-

ma was. Die indruk wordt bevestigd door reacties van (Belgische) tijdgenoten die enigszins verwonderd reageren op de vraag wat zij afweten van dit onderwerp. Ook in de literatuur rond vijftig jaar vrouwenstemrecht lijkt geen link te worden gelegd met de blijvende politieke onmondigheid van de Congolese vrouwen. Pas na de onafhankelijkheid kregen ze stemrecht. Maar net als voor hun Belgische zusters was dit slechts een etappe in de moeizame weg naar volwaardige politieke gelijkheid.

Wat blijft, zijn een aantal jeukende vragen. Hoe kan een proces van dekolonisatie, een fundamenteel emancipatorische beweging, nagevoel geruisloos de helft van de betrokken bevolking negeren? Van Congolese zijde kwamen duidelijke pleidooien voor politieke gelijkheid tussen mannen en vrouwen. Vertolkten die een minderheidsstandpunt of is de kwestie van het vrouwenstemrecht in politieke onderhandelingen door de Congolese participanten nooit hard gemaakt? En wat België betreft: leden de politici en de vrouwengroeperingen zo kort na de wet van 1948 aan collectief geheugenverlies? Misschien lag het simpeler en waren Belgische en Congolese politici het ondanks hun meningsverschillen stilzwijgend eens over één ding: politiek is een mannenzaak.

* Met dank aan Rik De Coninck.

(1) *Programma voor Belgisch-Congo en Ruanda-Urundi*, Belgische Socialistische Partij - Buitengewoon Congres van 30 juni en 1 juli 1956, Brussel, 1956, p. 11.

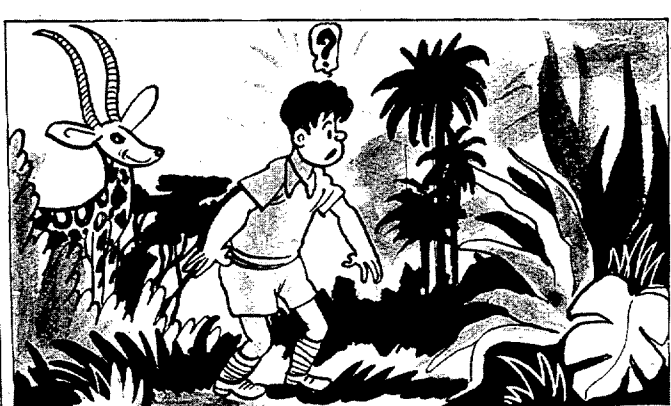
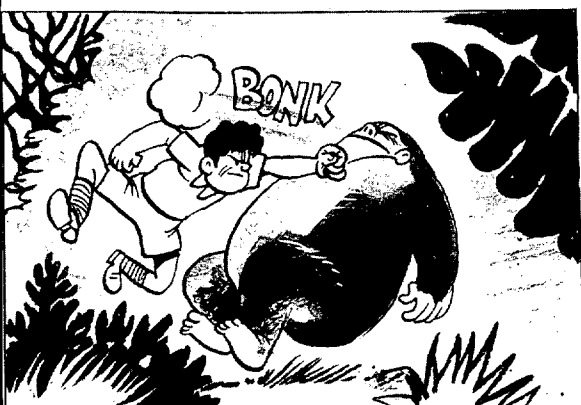
(2) *Manifeste du Mouvement Socialiste*, Léopoldville, 26.05.1958, pp. 1-2 (AMSAB, archief Nolevaux).

(3) I. NDAYWEL E NZIEM, *Histoire générale du Congo-De l'héritage ancien à la République Démocratique*, Paris-Bruxelles: De Boeck & Larcier, 1998, p. 535.

(4) I. NDAYWEL E NZIEM, *Histoire générale [...]*, p. 546.

(5) *Belgisch Staatsblad*, 24.03.1960, p. 2121.

(6) *Belgisch Staatsblad*, 24.03.1960, p. 2122.



Fonske in de jungle (strip van Marc Sleen. Uit Mardijck-Doorbraak, november 1953)

Cardijn in Congo.

De ontwikkeling en betekenis van de Katholieke Arbeidersjeugd in Belgisch-Congo

Karl Catteeuw, assistent afdeling historische pedagogiek KUL

Een stripverhaal

Fonske dwaalt door de jungle. Na de confrontatie met een woeste olifant vluchten zijn dragers, een gorilla breekt zijn geweer doormidden en een hoop krokodillen verhindert de overtocht van een rivier. Maar Fonske overdondert telkens onverschrokken de wilde dieren. Wanneer echter Jozef Cardijn compleet met rechtopstaande haarbos en zwarte soutane uit de wildernis opduikt, schrikt de jonge held wakker uit zijn jungle-droom. Marc Sleen gebruikte in 1953 het beeld van de stichter van de kajottersbeweging in de Congolese brousse als een surreëel droomgrapje, maar de werkelijkheid overtrof zijn verbeelding. De KAJ zat in Congo.

Een door en door Belgische, katholieke jeugdorganisatie had zich een plaats in de Congolese maatschappij verworven. En ze liet zich opmerken. De KAJ was in de jaren '30 en '40 geïntro-

duceerd door missionarissen als een aantrekkelijk en moreel hoogstaand tijdverdrijf voor Congolese jongeren. Eind jaren '50 bracht de beweging echter kritische tijdschriftredacties voort⁽¹⁾, richtte ze jongerencoöperatieven op en voerde protestacties tegen rassenscheiding in kerkgebouwen⁽²⁾. Voortbouwend op het "*Zien, oordelen, handelen*" legden de kajotters de vinger op de wonde van het openlijke racisme en ondernamen ze hulpacties om de uitzichtloze situatie van jongeren te verbeteren. Op dertig jaar tijd kende de KAJ in Congo een gedaanteverandering, waarbij de verticale geloofsdimensie plaats ruimde voor maatschappelijk engagement, gemengde groepen en democratisch leiderschap⁽³⁾. Om de factoren achter die ingrijpende omslag te achterhalen, brengen we een chronologisch verhaal van de beweging. Daarbij wordt voornamelijk gebruik gemaakt van KAJ-archieven, kajotterstijdschriften en de papieren van Cardijn, diens nauwe medewerker Jacques Meert en de scheutist Albert Brys.

De export van een KA-jeugd

Tijdens het Belgische bewind in Centraal-Afrika (1908-1960) maakten zowel de katholieke missies als de koloniale overheden werk van een onderwijsoffensief om de Congolese bevolking te beschaven. Omtrent de precieze invulling van dat beschavingsproces liepen de meningen en strategieën een halve eeuw lang sterk uiteen⁽⁴⁾. Naast de uitbouw van een koloniaal onderwijssysteem werden vanaf 1920 ook buitenschoolse vormingsinitiatieven genomen. Het lag voor de hand om een katholiek inlands verenigingsleven uit te bouwen door Europese KA-voorbeelden⁽⁵⁾ te imiteren. De missionaire overheden steunden de katholieke inkleuring van de Congolese maatschappij met 'Rijke Roomse' organisaties zoals in België, hoewel die steun zich bij gebrek aan middelen en interesse tot lippendienst beperkte. Hun belangrijkste beweegreden was - naast de bekommernis om de morele, sociale en materiële armoede van de bevolking - het opduikend communisme en het groeiend succes van protestantse lekenverenigingen⁽⁶⁾.

Het model bij uitstek van een actieve, idealistische (lees: katholieke) kring, die in het eerste kwart van de 20e eeuw ophef maakte, was de jeugdbeweging. Ontstaan uit de 19e eeuwse kinderopatroonaten, politieke stormtroepen en studentenbonden, was de jeugdbeweging een nieuwe dimensie in het bestaande vormingsaanbod. Jongeren kwamen bijeen in plaatselijke groepjes waarvan ze grotendeels zelf de leiding namen, terwijl de inbreng van volwassenen beperkt bleef tot het toezicht van de begeleider of aalmoezenier. Van de leden, die vrijwillig toetraden, werd een actieve inbreng verwacht. Een eigen groepscultuur en recreatieve activiteiten dienden nieuwe leden aan te trekken. Wekelijks kwamen de leden bijeen in een clublokaal, om in uniform op trektocht te gaan,

turnoefeningen te doen of rond het kampvuur zangstonden te houden. Elke jeugdorganisatie trachtte zichzelf niet enkel van andere te onderscheiden door haar werkingsbeginselen, maar ook door een jargon, een eigen hiërarchie, typische uniformen, vlaggenvertoon en overgangsrituelen. Een laatste gemeenschappelijk kenmerk was het groeiend zelfbewustzijn van de jeugd, die zichzelf zag als een nieuwe, beloftevolle generatie, de voorbode van verheven waarden en van een betere toekomst⁽⁷⁾.

Eén variant in die golf van nieuwe jeugdbewegingen was de Katholieke Arbeiderjeugd⁽⁸⁾. Ontstaan uit de versmelting van Brusselse en Antwerpse jeugdvakbonden, onderging de organisatie een gedaanteverandering om erkend te worden door de katholieke kerk. De inspirator en voorvechter van de beweging, de Lakense onderpastoor Jozef Cardijn, dwarsboomde zo de plannen voor een eenheidsjeugdbeweging binnen de Katholieke Actie. In ruil moest hij het syndicale karakter van zijn KAJ opofferen. Niettemin bleef de kajotterswerking steeds getuigen van een dubbelspoor, enerzijds een klerikale, episcopale KA-kant en anderzijds de syndicale verwantschap⁽⁹⁾. Op basis van eerdere ervaringen met jeugdorganisaties construeerde Cardijn een eigen methodiek, met nadruk op vorming. Naast enkele concrete vergadertechnieken zoals de 'film van het leven' en de 'evangeliebespreking', werd gewerkt met populaire methodiek-slogans zoals "Zien, oordelen, handelen". Er onstond ook een eigen kajottersstijl, met breedsprakerige retoriek, massaal machtsvertoon, grootse betogingen en congressen, vlaggen en slogans. De beweging verwierf na haar oprichtingscongres in 1925 een massale aanhang, zodat zij zich in het begin van de jaren '30 kon profileren als een machtige massabeweging⁽¹⁰⁾. Het geestdriftige karakter van Cardijn, die massa's kon begeistere en door

de kajottersjeugd werd vereerd, verhoogde de uitstraling van de organisatie⁽¹¹⁾. Ook in de Congolese vertakking zou Cardijns aanwezigheid zorgen voor een kentering.

De zwarten, dat zijn de flinkste kajotters⁽¹²⁾ (1931-1953)

Het Fonske-stripverhaal van Sleen⁽¹³⁾ verscheen ter gelegenheid van Cardijns eerste reis naar Belgisch-Congo en de mandaatgebieden Ruanda en Urundi, in juli en augustus 1953. Tijdens de reis bleek dat de KAJ al meer dan 20 jaar in Congo aanwezig was; ze vormde zelfs één van de eerste buitenlandse vertakkingen van de beweging⁽¹⁴⁾. De eerste kajottersafdeling werd er in 1931 opgericht, waarna ook elders in de kolonie groepen werden bijeengebracht onder de noemer KAJ. Veelal gebeurde dat in vakscholen, door missionarissen die graag een inlandse jeugdbeweging in uniform lieten paraderen op feestdagen⁽¹⁵⁾.

De oprichting van dergelijke katholieke jeugdgroepen was niet ongevoel in de Congolese steden van de jaren '30. Ook scoutsgroepen, jeugdafdelingen in sociale foyers en patronaten werden toen opgericht vanuit een katholieke ijver, zonder al te veel nationale coördinatie. Het besluit van de vicarissen-generaal om KA-bewegingen naar Belgisch model te introduceren, leidde niet tot een onmiddellijke toename van dat soort verenigingen, maar liet toe dat enkelingen experimenteerden met jeugdbewegingen voor Congolezen. In dat gedoogbeleid werd de KAJ herhaaldelijk aangehaald als een deugdelijk voorbeeld⁽¹⁶⁾. De meeste groepen bestonden uit maximaal dertig Congolese leden en één of twee blanke begeleiders. De leeftijd van de leden schommelde tussen twaalf en vijftientig jaar, hetgeen inhield dat sommige leden reeds gehuwd waren. Geen

enkele jeugdbeweging bezat een overkoepelend niveau, zodat de afdelingen elk afzonderlijk contact hielden met de Belgische zusterbeweging. Naast het regelmatig bijwonen van religieuze activiteiten, de verering van Cardijn, het bevorderen van de spaarzin en verzorgde uniformdracht, lag er ook een sterk accent op een kuise, moreel correcte levenswandel. De Belgische jeugdbewegingsmethodiek werd telkens gekopieerd, compleet met lidkaarten, vlaggenvertoon en marsen. De KAJ vormde daarop geen uitzondering.

De Franstalige scheutist Frédéric Gangler had op 8 oktober 1931 in Leopoldstad een afdeling van de Jeunesse Ouvrière Chrétienne (JOC) opgericht met Congolese leerlingen van de vakschool waaraan hij les gaf⁽¹⁷⁾. Gangler kon onmogelijk de KAJ gekend hebben vóór zijn vertrek uit België; hij baseerde zich louter op kajotterspublicaties. De groep geschoolde arbeiders kon zich moeilijk verzoenen met het pejoratief klinkende adjectief 'ouvrière' en kampte van bij het begin met een gebrek aan belangstelling. Wanneer Gangler in 1935 naar België terugkeerde voor een rustjaar, stakte de werking. De missionaris maakte van zijn verblijf in België gebruik om de Congolese KAJ aan de rest van de beweging voor te stellen. Met de hulp van een collega-scheutist liet hij enkele in België verblijvende Congolezen in KAJ-uniform meestappen tijdens het jubelcongres dat in augustus van dat jaar de tiende verjaardag van de beweging vierde. Hoewel zijn beweging wegwijnde, merkte niemand het bedrog op en werd de nieuwste verovering in het guldenboek van de 'wereld-KAJ' geschreven⁽¹⁸⁾. Bij zijn terugkeer trachtte Gangler tevergeefs zijn initiatief nieuw leven in te blazen. Wanneer hij in 1938 werd overgeplaatst van de vakschool naar de inlandse cité van Leopoldstad, begon hij een nieuwe KAJ-groep met Congolese straatjeugd. De beweging werd herhaaldelijk uitge-

breid en opgesplitst in nieuwe afdelingen⁽¹⁹⁾. De vormende activiteiten van Ganglers 'cité'-KAJ waren voornamelijk gericht op een kerkelijke, spaarzame, nette en apostolische levensstijl. Gangler, die ook afgelegen parochies bediende als reispatser, liet zich op die tochten vergezellen door zijn trouwste kajotters, die dienst deden als catechisten. Haast vanzelfsprekend ontstonden in de bezochte dorpen KAJ-kernen. In 1944 kwam Gangler om bij een bootongeval, ondanks reddingspogingen van zijn kajotters-lijfwachters⁽²⁰⁾. Het plotse verdwijnen van de pioniersfiguur bleek een zware klap. Op enkele jaren tijd volgden nieuwe proosten elkaar op, wat de verstandhouding met de afdelingen vaak hinderde⁽²¹⁾. Toch waren de kajottersafdelingen van Leopoldstad de grootste en mondigste die Cardijn op zijn reis in 1953 ontmoette. Cardijn, die nooit verlegen zat om een straffe uitspraak, liet zich zelfs verleiden om hen de flinkste Kajotters te noemen die hij ooit had ontmoet⁽²²⁾.

De scheutist Albert Burnotte had de KAJ leren kennen toen zijn afreis naar Congo werd uitgesteld door het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog en hij noodgedwongen als onderpastoor de Naamse kajotters begeleidde. Onmiddellijk na zijn aankomst in de havenstad Boma in 1947, richtte hij een afdeling op. De groep organiseerde tochten met een geleende vrachtwagen, een voetbalploeg, regelmatige vergaderingen in kleine groepjes, schouwspelen en geïmproviseerde toespraken⁽²³⁾. Drie jaar na Burnotte richtte diens collega en vriend Alphonse Bentein een groep op in het plantagestadje Tshela. Na een moeizame start werden er 230 leden aangetrokken door een campagne van 'belangeloze dienstverlening'. De groep in Tshela organiseerde een avondschoon en een tewerkstellingsbureau, dong mee in sportwedstrijden en werkte strategieën uit om de jongeren in de volkswijken voor zich te win-

nen. Onderzoekscampagnes over de hygiëne op de werkplaats leidden tot enkele positieve reacties van werkgevers, onder andere de bouw van sanitair, wasplaatsen en refters. Al snel werden ook in naburige dorpen satellietafdelingen opgericht en groeide het idee van een federatie met de groepen in Boma⁽²⁴⁾. Zo kon de kajottersbeweging in de Mayombe-streek in 1952 prat gaan op een eigen ledenblad in het Kiyombe en op massabijeenkomsten die de sfeer van de machtige KAJ uit het moederland evoceerden⁽²⁵⁾.

Ook buiten Leopoldstad en Mayombe waren vóór de doortocht van Cardijn ongeveer dertig afdelingen opgericht, evenwel niet zo sterk ontwikkeld⁽²⁶⁾. Alle richtten zij zich op de mannelijke, inlandse jeugd en hadden zij een sterk bekerende en socialiserende functie. De initiatiefnemers waren vaak oudgedienden van de Belgische KAJ, meestal geestelijken. Opvallend was het totale gebrek aan coördinatie tussen de afdelingen. De beweging was voornamelijk actief in stedelijke centra en plantagegebieden, maar bleef afwezig in Katanga, de zuidelijke mijnprovincie. De mijnmaatschappij Union minière voerde er in overleg met de benedictijnenorde een isolerend sociaal beleid, waarin geen plaats was voor KA-groepen.

De KAJ had in de jaren '30 voet gekregen op koloniale bodem in een katholieke poging om niet-schoolgaande jeugd te bereiken met aantrekkelijke jeugdbewegingen. De introductie mocht dan wel de broodnodige goedkeuring wegdragen van de missiecongregaties, ze bleef toch grotendeels afhankelijk van de inzet en het dynamisme van enkele figuren. Optimisme en vitaliteit volstonden niet om de eerste afdelingen uit hun geïsoleerd en onzeker bestaan te helpen. Er was steun van de Belgische zusterorganisatie nodig⁽²⁷⁾.



*De KAJ in
Leopoldstad in
1946 (KADOC
Leuven)*

Een kuif in Congo (1953)

Cardijn bezocht Congo en Ruanda-Urundi op verzoek van mgr. Sigismondi, de apostolisch afgevaardigde in Leopoldstad en van de minister van Koloniën⁽²⁸⁾. Het bezoek typeert de reislust van Cardijn, die na de Tweede Wereldoorlog ettelijke wereldreizen maakte om zijn levenswerk te verspreiden. Twee naaste medewerkers, Jacques Meert en Wivine Pauwels, vergezelden de proost op zijn eerste tocht door Centraal-Afrika. Van juli tot september, op pad langs alle koloniale hoofdplaatsen, mijncentra, bouwprojecten en KAJ-afdelingen, stelden de twee medewerkers beurtelings een wekelijks rapport op. Naast de contacten met de religieuze overheden, bij wie natuurlijk de KAJ werd gepropageerd, woonde het trio ook kajottersvergaderingen bij, had het oog voor sociale en raciale problemen en maakte het voortdurend notities over het dagelijkse leven van de Congolese bevolking⁽²⁹⁾.

Voor het eerst werd een min of meer volledig overzicht gegeven van de bestaande afdelin-

gen in Congo en Ruanda-Urundi. Cardijn besloot om de beweging te helpen door in de Brusselse kajotterscentrale studiedagen over de KAJ aan te bieden aan een publiek van missionarissen in spe of met op verlof⁽³⁰⁾. Ook werd in de Belgische kajottersblaadjes aandacht geschonken aan de Afrikaanse avonturen van de kajottersgeneraal⁽³¹⁾.

De eerste lekenmissionarissen (1954-1957)

Cardijns persoonlijke aanwezigheid in Congo betekende een omslag in de ontwikkeling van de beweging⁽³²⁾. Op vraag van de kajotters van Leopoldstad zond de KAJ-generaal Belgische KAJ-kenners naar Congo om de beweging te adviseren. De verantwoordelijkheid voor die zending lag niet bij de minsten: Jacques Meert en Wivine Pauwels. Beiden hadden Cardijn doorheen Congo vergezeld en waren bovendien pioniers van respectievelijk de Brusselse JOC en de Leuvense VKAJ. Ze werden geassisteerd door respectievelijk de jonge geweste-



Bezoek van Cardijn aan Congo in 1953 (KADOC Leuven)

lijke en de nationale leider Alex Ericx en Jan Totté, en door Angèle Duseon, die zonder al te veel voorbereiding maar vol enthousiasme naar Congo vertrokken.

De lamentabele voorbereiding bleek uit het ontbreken van een duidelijke missie, de gebrekkige kennis van het Frans en het Lingala en de moeizame zoektocht naar logement. Een verblijfsvergunning werd verkregen door het verzonnen statuut van 'lekenmissionaris van Scheut', een exotische benaming die pas in 1959 plaats zou ruimen voor het meer neutrale begrip 'extension worker'⁽³³⁾. Bij slechts twee gelegenheden werd de taak van de lekenmissionarissen vaag omschreven. Op de tarmac van Melsbroek raadde Cardijn de twee vertrekkende jongens aan zich niet te bekommeren om de numerieke groei van de KAJ, maar te zoeken naar manieren om de beweging aan te sluiten bij de behoeften van de lokale stadsjeugd⁽³⁴⁾. Zodra Ericx en Totté voet op Congolese bodem zetten, werden ze verwelkomd door een KAJ-delegatie onder leiding van hun oudste, Antoine Mansomi. Deze laatste lichtte de taak van beide jongens plastisch toe: ze dienden volgens hem de KAJ als een koffer te heffen op Congolese schouders, in plaats van zelf de beweging te dragen⁽³⁵⁾. Op die twee boutades na, bleef de taakomschrijving zelf in te vullen.

Totté en Ericx werkten halftijds op de bouw-
werf van Lovanium, de universitaire campus die buiten de hoofdstad werd opgetrokken. Enerzijds zorgde die halftijdse baan voor een goed contact met de werkende jeugd, anderzijds vormde zij een broodnodige bron van inkomsten⁽³⁶⁾. Tijdens hun vrije tijd trokken ze op met Congolese kajotters, om de taal te leren, het vertrouwen te winnen en de beweging te verkennen. De KAJ van Leopoldstad bleek dynamisch te zijn, zodat zij soms in aanvaring kwam met de haar begeleidende proosten. Bekwame proosten met een jonge mentaliteit,

verkregen zelden de instemming van oversten om hun tijd te spenderen aan kajottersgroepen⁽³⁷⁾. Rond Pasen '55 had de KAJ van Leopoldstad een hoofdkwartier gebouwd in de Sint-Pieterswijk, waar Meert, Ericx en Totté samen met enkele Congolese kajotters gingen wonen. De installatie van de jonge blanken middenin de zwarte cité haalde de pers⁽³⁸⁾. Angèle Duseon, ondertussen bijgestaan door de inderhaast opgetrommelde lekenmissionarissen Caroline Mellebeeckx en Antoinette Halsberghe, trachtte bestaande ontspanningsgroepen van schoolgaande meisjes bijeen te brengen tot een VKAJ. De halftijdse betrekking in het onderwijs hielpen de drie VKAJ-lekenmissionarissen aan de nodige contacten. Het drietal kon ook rekenen op de steun van enkele Belgische oud-VKAJ-sters die als sociaal assistente of missiezuster in Leopoldstad verbleven⁽³⁹⁾.

Alleen de veteranen Pauwels en Meert werden volledig vrijgesteld. Waar Pauwels voornamelijk Duseon, Mellebeeckx en Halsberghe assisteerde en de VKAJ in de streek rond Leopoldstad bezocht, zorgde Meert voor de officiële vertegenwoordiging van de beweging. Hij onderhield contacten met koloniale en geestelijke autoriteiten, plande de ontwikkeling van de beweging en bezocht de meer afgelegen afdelingen. Vooral de grote rondreis door Congo en Urundi in het voorjaar van '55 gaf hem zicht op zestig KAJ-groepen, tweemaal meer dan hij in 1953 op Cardijns reis had ontmoet. In het zuiden van Katanga en enkele andere streken was Meert de eregast op regionale ontmoetingen tussen afdelingen. Meert besloot jaarlijks een dergelijke rondreis te herhalen⁽⁴⁰⁾.

De komst van Belgische kajotters had het enthousiasme voor de beweging in de kolonie verhoogd. Dat ze in de kijker liepen door hun vertrouwelijke omgang met Congolese jongeren en door het optreden van Meert, droeg daar alleen maar toe bij. In juli 1955 bezocht koning

Boudewijn het KAJ-hoofdkwartier in de cité⁽⁴¹⁾. Onbevangen had de jongere generatie lekenmissionarissen de Congolese kajotters als collega's beschouwd, zonder een teken van bevoogding. Sprekend in dat opzicht was de weigering van de Belgische vrijwilligers om formeel verantwoordelijkheid te dragen of bijeenkomsten voor te zitten⁽⁴²⁾. Door de kajottersmethode, waarbij de directe leefwereld werd onderzocht, werden ze geconfronteerd met maatschappelijke problemen die volgens hun KAJ-handboekje om een reactie vroegen. De maatschappijkritische strekking die de KAJ daarin voorstond, werd pas mogelijk gemaakt door de openhartige houding en het kajottersidealisme van Ericx, Totté en Duson.

De Rome-bedevaart (1957)

In het voorjaar van 1956 drong Cardijn aan op een Congolese deelname aan de wereldbijeenkomst van de KAJ in Rome in september 1957. Het congres, dat tegelijk een bedevaart vormde, vierde de wereldwijde verspreiding van de beweging door de verkiezing van een internationaal comité. Die ploeg nam de internationale coördinatie over van de Belgische KAJ. Op vraag van Cardijn verkondigde Meert tijdens zijn rondreis in 1956 het grote nieuws en drong hij aan op de rekrutering van kandidaten, het inzamelen van geld en het voorbereiden van een internationaal gevoerd onderzoek naar religiositeit bij jonge arbeiders. Het Congolese leiderskader kende een sterke stimulans in de aanloop naar de Rome-bedevaart. Een nationaal, Franstalig leiderstijdschrift werd uitgegeven, eerst in Brussel, later in Leopoldstad⁽⁴³⁾. De eerste Congolese kajotters werden vrijgesteld in dienst van de beweging⁽⁴⁴⁾. In augustus 1956 ontmoetten de nationale KAJ-teams uit Zwart Afrika elkaar voor het eerst in Douala

(Kameroen), om ervaringen uit te wisselen en voorbereidingen te treffen voor de Rome-bedevaart. Bij die eerste 'rencontre panafricaine' was het opvallend dat de lekenmissionarissen op de achtergrond bleven en het woord lieten aan Congolese leiders en leidsters.

Met de toenemende zelfverantwoordelijkheid van de Afrikaanse KAJ-kaders, verlegde Meert zijn interesse. Tijdens zijn rondreis van 1956 voerde hij gesprekken met missionarissen over de toestand en de rol van de Kerk in Congo. Die bedenkingen resulteerden in een rapport over de Kerk in Congo, dat op Pinksterdag 1957 door de KAJ van Leopoldstad werd uitgegeven⁽⁴⁵⁾. Het rapport, een persoonlijk werk van Meert maar duidelijk onderschreven door de Congolese kajotterskaders in de hoofdstad, was de eerste 'progressief-katholieke' stellingname van de beweging. Het voormalige ontspannings- en paradeclubje stelde nu in boekvorm dat de Kerk meer verantwoordelijkheid moest afstaan aan Congolezen, en in het bijzonder aan Congolese leken. Meerts standpunt paste daarbij in de lijn van Cardijns opvattingen in die periode: het lekenapostolaat en het katholieke verenigingsleven verdienden meer aandacht en macht binnen de Kerk. Dat de KAJ werd voorgesteld als een nieuwe wind die door het katholieke Congo waaide, is niet enkel een sterk staaltje van zelfbewustzijn, maar toont ook dat men zich kritisch wenste op te stellen ten aanzien van de missionaire politiek.

Naast de publicatie van het pinksterrapport waagde de KAJ zich ook voorzichtig aan politiek getinte acties. In 1956 schreef de redactieraad van het tijdschrift *Conscience Africaine* een manifest waarin de onafhankelijkheid van de kolonie werd geëist. Het bleef bij een bescheiden verzoek om onafhankelijkheid, dat eindigde met een hulde aan het Belgische vorstenhuis. Wel kloeg het rapport over de onrechtvaardige rassenscheiding, het onderwijsste-



Bezoek van Jacques Meert (midden) aan de vakschoolafdeling van de KAJ in juli 1956 (KADOC Leuven)

kort en de grote jeugdwerkeloosheid. Hoe voorzichtig ook, het was de eerste gepubliceerde manifestatie van Congolees onafhankelijkheidsstreven. De auteurs waren evolués, Congolezen met enige opleiding, die elkaar ontmoet hadden tijdens een avondleergang waar bij ze onderricht werden door gastsprekers als Meert, priester en VKAJ-proost Joseph Malula en scheutist en KAJ-proost Marcel Van Dyck⁽⁴⁶⁾. Hoewel de KAJ geen directe hand had in het manifest, hielp ze bij de verspreiding van het blad en werd de inhoud druk besproken in kajotterskringen. De lekenmissionarissen verkochten het blad in Europese wijken, de Brusselse kajotterscentrale zorgde voor de verdeling in België⁽⁴⁷⁾.

Op aandringen van Cardijn bracht de Congolese delegatie, waaronder elf VKAJ-leidsters, eerst twee maanden door in België. Afgewisseld met rondleidingen langs toeristische bezienswaardigheden en de grote industrie, werd een stage gevolgd in Belgische KAJ-kringen. De eenenvijftig Congolezen logeerden bij gastgezinnen en deden enige ervaring op in bedrijven⁽⁴⁸⁾. Begin september werd de groep verzameld en trok richting Rome. Tijdens de bijeenkomst werd Jacques Matabisi verkozen in het

Uitvoerend Comité van de Internationale KAJ⁽⁴⁹⁾. De groep was bij zijn terugkeer zo enthousiast, dat Pauwels sprak van de metamorfose van enkele VKAJ-leidsters, die nu hun afdelingen begeesterden⁽⁵⁰⁾.

Waar de Rome-reis een bevestiging was voor het Congolese kader van de mannelijke KAJ, ging het voor de VKAJ om het definitieve startschot. Pas in 1958 ontstonden de eerste VKAJ-centra buiten Leopoldstad⁽⁵¹⁾. In de aanloop naar de internationale ontmoeting manifesteerden zich de eerste Congolese KAJ-leiders, zowel in hun steun aan politieke manifesten en hun kritiek op de ouderwetse missioneringsgedachte als in de opbouw van een jeugdorganisatie met congressen, tijdschriften en internationale ontmoetingen. Het nationaal KAJ-apparaat was op dreef gekomen, maar bleef steunen op de Belgische vrijwilligers.

Het slotoffensief (1958-1960)

De Rome-reis en de voorafgaande stage stimuleerden de interesse van de Belgische KAJ voor haar Afrikaanse zusterorganisatie. Nog vóór het einde van 1957, amper een half jaar na de door-

tocht van de delegatie door België, stonden tien nieuwe lekenmissionarissen klaar om naar de kolonie te vertrekken⁽⁵²⁾. Na een voorbereidingsweek onder leiding van Jan Totté in januari 1958, vertrokken de tien jonge Vlamingen naar hun bestemming. Naar het voorbeeld van Ericx en Totté moest de nieuwe generatie drie jaar lang de KAJ buiten de hoofdstad helpen. Daarbij was een plan opgesteld om hen twee aan twee over Midden-Afrika te verspreiden. In mei stortte een Sabenavliegtuig op weg naar Leopoldstad neer in Casablanca, waarbij drie lekenmissionarissen omkwamen. De plaatsen van de 'martelaars' werden onmiddellijk ingenomen door nieuwe vrijwilligers⁽⁵³⁾. Het slotoffensief was aangebroken.

Zowel Meert als Pauwels trokken zich in 1958 terug uit de Congolese KAJ en legden zich toe op verenigingen voor volwassenen. Het initiatief lag nu bij de nieuwe vrijwilligers. Ternauwernood was die nieuwe lichting lekenmissionarissen op post, of er braken in januari 1959 rellen uit in Leopoldstad. Gezien hun prominente aanwezigheid in de inlandse cités⁽⁵⁴⁾ liepen de lekenmissionarissen als Belgen en katholieken direct gevaar. De Congolese kajotters boden bescherming, hetgeen in de Belgische verenigingsblaadjes als een spannend avontuur werd gevolgd⁽⁵⁵⁾. Congolese militanten verstopten Xavier Florin, beschermden door hun massale aanwezigheid het KAJ-secretariaat, leidden de aandacht van plundersaars af van de woning van Totté en overtuigden andere oproerlingen dat er in een zeker huis niemand meer aanwezig was, hoewel zowel Antoinette Halsberghe als Urbain Schoonbaert zich op de bovenverdieping hadden verschanst.

De rellen van januari 1959 bewerkten, meer dan de komst van de nieuwe lichting lekenmissionarissen, een omslag in de methodiek van de KAJ. Vanaf het begin van 1959 werd werk gemaakt van een ruimere openbare dienstver-

lening. Ex-paracommando en lekenmissionaris Urbain Schoonbaert stichtte een landbouwdorp in Bombo nabij Leopoldstad. In die 'village pilote' kregen werkloze stadsjongeren een opleiding in landbouwtechnieken⁽⁵⁶⁾. Tegelijk werd in Leopoldstad een gratis restaurant voor werklozen geopend, waarbij het stadsbestuur financieel bijsprong⁽⁵⁷⁾. In alle centra richtten KAJ-afdelingen beroepsopleidingscentra op. Op enkele plaatsen leidden die tot beroepscoöperatieven, hoewel die vaak op tegenkanting botsen⁽⁵⁸⁾.

Naast de sociale dienstverlening werd de KAJ-werking in dat laatste jaar ook gekenmerkt door een meer uitgesproken politieke werking. Hoewel de lekenmissionarissen beducht waren voor openlijke politieke stellingname⁽⁵⁹⁾, werden eisenbundels opgesteld en lieten de leden zich in met politieke vorming. De politieke eisen betroffen voornamelijk de uitbouw en de omkadering van het dienstennetwerk. Ook trachtten kajotters de bevolking warm te maken voor verkiezingen⁽⁶⁰⁾. De KAJ wenste ten allen tijde als organisatie politiek neutraal te blijven, hoewel het werd aangemoedigd dat leden, militanten en lekenmissionarissen zich lieten opmerken in politieke kwesties. Die tweeslachtigheid gaf de beweging niettemin de reputatie een maatschappijkritische, linkse groep te zijn binnen het katholieke kamp. Die faam was de beweging vóór; wanneer de eerste lekenmissionaris in Elisabethstad arriveerde, werd hij door de hoogste religieuze macht in Katanga beschuldigd van syndicale ambities⁽⁶¹⁾.

Toch toonde de beweging in 1959 nog een sterk katholiek, behoudsgezind karakter. Ze zocht aansluiting met andere katholieke jeugdbewegingen in een nationale katholieke jeugdraad. De raad moest een gesubsidieerde neutrale, vrijzinnige of protestantse jeugddienst voorkomen. In 1955 had het bezoek van de regerings-



Vorbereiding op de wereldbedevaart naar Rome in 1957 (KADOC Leuven)

commissaris Charles Sturbois, in dienst van de liberale minister van Koloniën Buisseret, al geleid tot een eerste poging om de katholieke jeugdbewegingen rond de tafel te krijgen. De vrees voor overheidsinmenging in het jeugdwerk bleek toen ongegrond⁽⁶²⁾. In 1960 verenigden KAJ, scouts en éénnentwintig andere katholieke jeugdbewegingen hun krachten niet enkel meer tegen de komst van een concurrerende gesubsidieerde jeugdbeweging, maar ook om subsidies voor de eigen werking af te dwingen. De sociale dienstverlening kostte handenvol geld⁽⁶³⁾.

De komst van de nieuwe lichtenmissionarissen bewerkstelligde de verspreiding van de KAJ nieuwe stijl, die Ericx en Totté al drie jaar lang in Leopoldstad hadden uitgewerkt. Maar de Congolese kajotterswerking werd tussen '58 en '60 nog sterker bepaald door maatschappelijke omwentelingen. De emancipatiedrang van de évolués, de hevige onlusten en de vrees voor niet-katholieke organisaties, buigden de werking om naar een net van sociale diensten en voorzichtige politieke stellingname. Terwijl de onafhankelijkheid naderde, werden leden voorbereid op die politieke om-

wentelingen en lanceerde de leiding oproepen voor tolerantie en rechtvaardigheid⁽⁶⁴⁾. De laatste katholieke verdedigingsreflex was vooral gegrond op het bekostigen van die nieuwe, meer sociaal-politieke wending.

Een Congolese beweging?

In juni 1960 werd Congo abrupt onafhankelijk verklaard, hetgeen gevolgd werd door onlusten in augustus en september. De tweede pan-Afrikaanse KAJ-bijeenkomst moest in juli van dat jaar plaatsvinden in Leopoldstad, maar door de spanningen werd het congres uitgesteld en vervolgens verplaatst naar Lomé (Togo). Cardijn hield er zich aan om na de bijeenkomst, in januari '61, Congo en Ruanda-Urundi te bezoeken, zij het in ijlt tempo. Veel lekenmissionarissen verlieten het land na slechts een goed jaar op hun post te zijn geweest. De onafhankelijkheid was de test bij uitstek om na te gaan in welke mate het Afrikaanse kader kon standhouden zonder Belgische steun. Dat bleek in eerste instantie mee te vallen.

De KAJ werd bij de machtswissel herhaalde-

lijk beschuldigd van collaboratie met Belgische missies en kolonialisme, wat niet verwonderlijk is in het licht van haar katholieke en Belgische oorsprong. Het verwijt werd niet altijd krachtig weerlegd. Na het vertrek van de meeste lekenmissionarissen werden hun plaatsen ingenomen door Congolese vrijgestelden, dankzij de steun van de internationale KAJ. Na 1961 konden de Congolese KAJ-kaders rekenen op stages in België en in Afrika⁽⁶⁵⁾. Ook de afsplitsing van Katanga (Shaba) en Kasai vanaf 1962 vormden geen bedreiging voor de voortbestaan van de KAJ; de kajotters van Elisabethstad bouwden een eigen nationaal hoofdkwartier⁽⁶⁶⁾. De invoering van de eenpartijstaat in de tweede helft van de jaren '60 bleek wel nefast voor de jeugdbewegingen. Wanneer in 1974 Mobutu de KAJ omwille van haar confessionele karakter verving door de jeugdtroepen van de Zaïrese eenheidspartij, de Jeunesse du Mouvement Populaire de la République, kon de beweging enkel nog terugblikken op een decennium van langzaam ledenverlies⁽⁶⁷⁾.

Matabisi (minister), Ilele (senaatsvoorzitter en eerste minister), Kayibanda (president van Rwanda) en Kolonga (hoofddirecteur) groeiden uit tot politieke figuren, die prat gingen op hun vorming als kajotter. Toen Matabisi in 1979 werd benoemd tot minister verwees hij naar zijn KAJ-verleden: *"Je vous remercie pour toute l'éducation et toute la formation que vous nous avez données et si je suis ce qui je suis c'est grâce à la J.O.C."*⁽⁶⁸⁾.

Was de Congolese KAJ belangrijk?

Uit deze schets van de Congolese KAJ blijkt welke factoren haar werking hebben beïnvloed. De persoonlijke tussenkomst van Cardijn bracht een eerste gecoördineerde aanpak, de zending van KAJ-experts zorgde voor een explosieve

groei en een meer kritische wending in de methodiek. Die kajottersaanpak werd op enkele punten aangepast aan de Congolese situatie, door het toelaten van oudere en gehuwde leden, het aantrekken van landarbeiders en studenten en het oprichten van aparte afdelingen voor bedienden en zelfs gemengde KAJ-VKAJ-afdelingen. De rest van de nieuwe methodiek werd door de lekenmissionarissen evenwel gepuurd uit hun KAJ-handboek⁽⁶⁹⁾: vorming door zelfverantwoordelijkheid, vrij hoge ledenbijdragen die men diende bijeen te sparen, wervingscampagnes, getrapt lidmaatschap. Maar die methodiek was bij de KAJ net gericht op aanpassing aan de leefomgeving door empirische ondervinding, onderzoek en zelfverantwoordelijkheid, of het nu ging om de situatie van Belgisch fabrieksproletariaat of om die van Congolese straatjongeren⁽⁷⁰⁾. De lekenmissionarissen zorgden door hun advies omtrent die methodiek voor een meer kritische wending naar thema's die het doelpubliek nauw aan het hart lagen: de hoge bruidschat, het gebrek aan scholing, het verlies van familiebanden, het alcoholisme, het voedseltekort, de promiscuïteit, de animistische rituelen, de rassendiscriminatie, de ongezonde werkomstandigheden, de corruptie op de werkvloer en zelfs het ontluikend verlangen naar nationale onafhankelijkheid. De actieve inbreng van de Congolezen leidde tot protestacties en pogingen om de problemen zelf aan te pakken⁽⁷¹⁾.

Vanaf 1958 werd, onder druk van de maatschappelijke aardverschuivingen, in een ijltempo de pas opgerichte structuur met een nationaal secretariaat, tijdschriften en vertegenwoordiging op internationaal niveau overgedragen aan een twintigtal Congolezen, die daarbij in dienstverband traden bij de KAJ. Van de geïsoleerde hobbyclubjes was de Congolese kajottersbeweging vanaf '54 uitgegroeid tot een stevige organisatie, die vanaf '58-'60 een sterk



Bezoek van een Congolese delegatie aan België in 1957, vóór de Rome-bedeftaart (KADOC Leuven)

Congolese, progressief-katholieke en maatschappijkritische rol opnam.

Tussen de andere jeugdbewegingen nam de KAJ zeker een aparte plaats in. De numerieke verhoudingen zijn moeilijk na te gaan, door een tekort aan bronnenmateriaal, dat bovendien vaak gemanipuleerd werd⁽⁷²⁾. In elk geval bezat de KAJ de meeste slagkracht. Hoewel ook uit de scouts leidersfiguren voortkwamen zoals Thomas Kanza, en zowel scouts als chiro landbouwdorpen en avondcursussen in hun aanbod opnamen⁽⁷³⁾, was de sociale en politieke bedrijvigheid van de KAJ onovertroffen⁽⁷⁴⁾. Dat bleek ook uit de krachtmeting rond de 'Conseil National de Jeunesse', waarin Matabisi het pleit won.

Of een jeugdbeweging tout court een rol speelt in Belgisch-Congo? De KAJ streefde in de eerste plaats naar de vorming van bekwame leiders voor zowel vakbonden, mutualiteiten als politieke verenigingen. Dat lukte aardig. Als jeugdbeweging was de Congolese KAJ niet enkel een uitlaat voor de anders onbenutte leiderscapaciteiten, organiseerdrijf en idolatrie, maar zorgde ze ook voor een voorbereiding op

de volwassen wereld door haar ernstig gespeeld spel met democratie, vergaderingen en acties⁽⁷⁵⁾. Het ging de KAJ erom dat de Congolese leden gevormd werden tot toonaangevende, katholieke burgers. Dat de organisatie daarbij zelf in de kijker liep, werd minder belangrijk geacht, maar het gebeurde. De openbare diensten, de publieke acties en de persconferenties haalden zowel de Congolese kranten als de Belgische kajotterspers. Tot verrassing van Fonske.

Geraadpleegde archieven:

Algemeen Rijksarchief Brussel, PC Papieren Cardijn;
KADOC Leuven, PB Papieren Brys;
Archives JOCF Brussel, FC Fonds Congo;
Archives JOCF Brussel, FM Fonds Meert;
JOCHYCW Brussel, JZ JOC Zaïre;
JOCHYCW Brussel, IKAJ Internationale KAJ.

(1) Felix Kolonga, nationaal secretaris en vrijgestelde van de Congolese KAJ, werd in 1958 hoofdredacteur van het katholieke weekblad *Horizon*, dat in de aanloop naar de onafhankelijkheid werd verboden wegens zijn al te progressieve karakter. A. VERHAVER, *Kinshasa, Stichting en Groei van een jonge Kerk*, s.l., 1976, p. 135.

- (2) In 1959 bezette de VKAJ-Leopoldstad in de parochie van O.L.Vr.van Kongo de kerkstoelen gereserveerd voor blanken. Kajotters hadden in dezelfde periode uitgehaald naar priesters die de Congolezen met mijn zoon of mijn kind aanduiden en de Europese parochianen op een meer volwassen wijze aanspraken. Z. KONDE MABALIA, Mon expérience apostolique dans la JOC. In: *Missions de Scheut*, (1959)5.
- (3) M. DEPAEPE, *De pedagogisering achterna. Aanzet tot een genealogie van de pedagogische mentaliteit in de voorbije 250 jaar*, Leuven, 1998, pp. 244-247, 257, 266-267.
- (4) Vgl. M. DEPAEPE & L. VAN ROMPAEY, *In het teken van de bevoogding. De educatieve actie in Belgisch Kongo (1908-1960)*, Leuven, 1995.
- (5) Katholieke Actie (KA) was de verzamelnaam voor sterk katholieke lekenverenigingen, die zich tot doel stelden de "samenleving te vernieuwen in Christus", in de geest van de encycliek *Ubi Arcano* (1922, Pius XI). KA-organisaties pur sang (zoals de KAJ of het Marialegioen), vonden aansluiting bij KA-hulptroepen, bestaande katholieke verenigingen die zich achter het KA-ideaal schaalden. J. VAN HAVER, *Voor U, beminde gelovigen. Het Rijke Roomse leven in Vlaanderen 1920-1950*, Tielt, 1995, p. 268.
- (6) In 1933 besloot de vergadering van bisschoppen (vicarissen-generaal) van de Congolese missiegebieden om de KA over te planten naar Congo. Het besluit had geen directe gevolgen, maar opende de deur voor lokale initiatieven. M. DEPAEPE & L. VAN ROMPAEY, *In het teken van [...] p. 116.*
- (7) L. VOS, Katholieke jeugdbewegingen in Vlaanderen: ontstaan en evolutie. In: P. ALLEGAERT, M. BOUVERNE-DE BIE, K. CALLEWAERT e.a., *Jeugdbeweging vandaag. Identiteit en plaats in de samenleving* (Pro/Contrareeks) Deurne, 1997, p. 14; L. VOS, *Bloei en ondergang van het AKVS. Geschiedenis van de Katholieke Vlaamse Studentenbeweging 1914-1935*, deel 1, Leuven, 1982, p. 25.
- (8) In deze tekst worden de termen KAJ (Katholieke Arbeiders Jeugd) en kajotter gebruikt als vertalingen van JOC (Jeunesse Ouvrière Chrétienne) en jociste. Kajottersbeweging wordt gebruikt als synoniem voor KAJ, zoals vóór 1974 het geval was.
- (9) Vanaf 1936 werd de KAJ opgenomen in de ACW-koepel. L. VOS, *De christelijke arbeidersjeugd*. In: E. GERARD (red.), *De christelijke arbeidersbeweging in België 1891-1991*, deel II, Leuven, 1991, pp. 428, 436, 459-462.
- (10) A. HERMANS, "De verovering van het arbeidsmidden" in de pedagogische werking van de KAJ (vóór 1940). In: M. PLUYMERS & L. VINTS (red.), *Cardijn. Een mens, een beweging. Un homme, un mouvement*, Leuven, 1983, p. 91.
- (11) A. DENDOOVEN, *Ontstaan, structuur en werking van de Vlaamse KAJ. Een sociografisch overzicht*, Antwerpen, 1967.
- (12) J. Cardijn, aangehaald in A. Brys aan J. Ceuppens, Leopoldstad, 25.06.1953, PB 159.2.
- (13) *Mardijck* (speciaal Kongo-nummer) nov. 1953; Y. KERREMANS & P. LEFEVRE, *50 jaar Nero. Kroniek van een dagbladverschijnsel*, Antwerpen, 1997, pp. 18 en 36. De tijdschriften van de KAJ werden uitstekend besproken in M. DE VROEDE, D. BEKEN, E. JANSSEN & L. SCHOKKAERT, *Repertorium van de tijdschriften van KAJ, VKAJ en Kajottersbeweging*, Leuven, 1996.
- (14) Vgl. B. CALLEWAERT, *Een nieuwe jeugd voor een nieuwe wereld: de Internationale christelijke arbeidersjeugd van Brussel tot Bangkok (1945-1965)*, KUL, licentiaatsverhandeling, 1996.
- (15) Tekenend is de brief die broeder Albert d'Hooge schreef om zijn KAJ in Ndekesha (nabij Luluaburg) voor te stellen. D'Hooge had tijdens de Christus-Koningprocessie enkele inlandse jongens in zijn oude kajottersuniformen en met een fietswimpel laten marcheren. Het soldateske vertoon viel in de smaak en d'Hooge verzuchtte: "Ach! Wat komen die zwarte kopjes schoon uit boven dat witte hemd!" Toekomstige Kajotters? Uit de brief van een oud-leider der KAJ thans missiebroeder in Congo. In: *Mardijck*, (1936)9, p. 270.
- (16) In 1934 verspreidden de redemptoristen de handleiding van de KAJ om in hun vicariaat de KA te stimuleren. L. MINJAUW, *De Redemptoristen in Neder-Kongo. De Belgische Redemptoristen vijftig jaar in Neder-Kongo 1899-1949*, Leuven, 1949, pp. 67-68.
- (17) Slechts één document verwijst naar het verslag van de stichtingsvergadering. Meestal wordt de oprichting in 1932 gesitueerd. De eerste foto's van de Congolese KAJ verschenen in 1933. P. MBAYA, La JOC Léopoldville prend un nouvel essor. In: *La Croix du Congo*, 26.08.1956, PB 28.5; La JOC au Congo. In: *JOC*, (1933)36-37, p. 493.
- (18) Hoezee de wereld-KAJ. In: *KAJ*, (1935)9, pp. 277-278; Internationale KAJ. In: *KAJ*, (1935)10, p. 318; Wereld-KAJ. In: *KAJ*, (1936)5, pp. 156-157. Over de verkleedpartij, vgl. S. VAN DE VELDE aan? [J. Cardijn], Brussel, s.d., PC 859.3.
- (19) In 1942-1943 was de aanhang in Leopoldstad opgelopen tot 800 niet betalende sympathisanten, 350 betalende leden en een kern van 20 militanten. In 1944 werd de ledenwerking opnieuw verruimd met geschoolden, de zogenaamde évolués. *Sections jocistes en activités ou en formation avant 1954* 1954, JZ 1.24; SCHAEETZEN, La JOC chez les noirs du Chénal. In: *Missions de Scheut*, (1949)1, p. 15.
- (20) F. KOLONGA, Aux portes de Mambutu-N'ka où le Père Gangler trouva la mort. In: *La Croix du*

- Congo, 12.12.1954. PC 859.4 en JZ 1.20; Eerw. Pater Gangler en de kajotters van Leopoldstad. In: *Missiën van Scheut*, mei 1945, p. 20.
- (21) De scheutist Leo Van Coillie kloeg over een analfabete voorzitter, onvoldoende wilskrachtige leden en te grote gerichtheid op direct profijt. Bovendien genoten de 'chique' scouts meer aanzien bij de ongeschoolde bevolking. L. Van Coillie aan M. Fiévez, Leopoldstad, 08.10.1953, JZ 10.70.
- (22) "De zwarten, dat zijn de flinkste kajotters die ik in mijn leven ontmoet heb." J. Cardijn, aangehaald in A. Brys aan J. Ceuppens, Leopoldstad, 25.06.1953, PB 159.2.
- (23) A. Burnotte aan A. Wynants, Malmedy, 29.09.1948, JZ 1.1; La vie quotidienne de la JOC Internationale. In: *Bulletin d'Information*, (1950)16, p. 18; Où en est la JOC au Congo? In: Congo document n° 1, 15.02.1951, p. 7, JZ 1.12.
- (24) La vie quotidienne de la JOC Internationale. In: *Bulletin d'Information*, (1951)19, p. 11; Tshela... Une section jociste du Congo Belge. In: *Bulletin d'Information*, (1952)29, pp. 1-7.
- (25) Vgl. JZ 1.17.
- (26) De vroegste groepen dateren uit 1932 (Buta), 1936 (Luluaburg), 1947 (Boma), 1948 (Albertstad), 1950 (Kigali en Kolwezi) en 1951 (Tshela en Mibirizi). Na 1945 nam de groei sterk toe: J. CARDIJN, *Rapport de voyage au Congo belge. 29 juin au 8 septembre 1953*. Personnel-confidentiel 23.10.1953, JZ 1.16.
- (27) L. VAN ROMPAEY, The Development of the Catholic Youth Organizations in the Belgian Congo (1908-1960). In: A. NOVOA, M. DEPAEPE & E.V. JOHANNINGMEIER (red.), *The Colonial Experience in Education*, (Paedagogica Historica Supplementary Series) Gent, 1995, p. 194.
- (28) J. Cardijn aan Sigismondi, Brussel, 16.05.1953, JZ 1.16; J. Cardijn aan Montini, Brussel, 10.06.1953, JZ 1.16.
- (29) Een eerste tussentijdse indruk verscheen reeds in juli 1953, in het Belgische arbeidersblad *La Cité*. Na de terugkeer bracht de kajottersgeneraal vanzelfsprekend verslag uit in de verschillende bewegingsblaadjes. J. CARDIJN, In Kongo (24 juli 1953). In: J. GERARD-LIBOIS (red.), *Op zijn tijd vooruit. J. Cardijn. Historisch Profetische Gedachten. 200 artikels verschenen in "La Cité" 1950-1963*, Merchtem, 1982, p. 158; J. CARDIJN, Après une randonnée au Congo. In: *Notes de Pastorale Jociste*, IX(1953-1954)2, pp. 53-56; Een realistische blik op Belgisch Kongo. In: *Bevrijding!* (1953)123; *La JOC et la JOCF. au Congo-Belge* 1953, JZ 1.16.
- (30) *Studiedagen voor missionarissen van Belgisch-Congo, ingericht door de KAJ in de KAJ-centrale van zondag, 11 april tot woensdag, 14 april 1954*. FC, map 'Sessions Missionn.' De teksten over de eerste studiedagen in april 1954 zijn bewaard in PC 870.1 en 870.2.
- (31) Naast het reeds vermelde Congo-nummer van het leidersblad *Mardijck* uit november 1953, verscheen in december van dat jaar ook een speciaal nummer van de ledenkrant *Bevrijding!* onder de titel '*Hier de Internationale*', dat verkocht werd ten voordele van de lekenmissionarissen en opnieuw vier artikels putte uit de notities van Cardijns reis.
- (32) Ook de chiro werd gestimuleerd door het bezoek van de algemene proost van de Chirojeugd-Vlaanderen, A.F. Peeters, in 1957 en 1958. L. VAN ROMPAEY, *The Development* [...], p. 195.
- (33) De samenwerking met de congregatie van Scheut was goed, maar niet zo verregaand als deze term doet vermoeden. Zo wenste de congregatie in geen geval in te staan voor logement en onderhoud, laat staan dat ze garant stond voor de acties van de KAJ-missionarissen. De vrijwilligers kunnen omschreven worden als ontwikkelingshulpers avant la lettre. *Formaliteiten voor een vertrek naar Kongo*, FC map Congo; J. BOULET, *Identificatie en motivatie van de Belgische hulpverleners van IBO, BJB-JRC (F.), (V.) KAJ-JOC (F.)*, KUL, licentiaatsverhandeling, 1965, pp. 23, 27-28.
- (34) "Wanneer ge over drie jaar terug naar huis komt, verwacht ik van u niet dat ge me cijfers komt geven over 'zoveel' afdelingen en 'zoveel' leden. Als ge dan al weet hoe er ginder zou moeten gewerkt worden, hebt ge goed gewerkt." In: *Ga mijn volk bevrijden. Het denken van Cardijn*, Zele, 1982, p. 267; H. CAMARA & M. VAN ROEY, *Kardinaal Jozef Cardijn*, Brussel, 1972, pp. 185-186; interview met A. Ericx, Overijse, 03.02.1996.
- (35) E. VERTONGHEN, *Vrijwilligers overzee. Vertrouwen winnen eerste taak van lekenmissionarissen. Integratie de moeilijkste opgave. Alex Ericx uit Overijse deed reeds drie termijnen in Kongo en Tanganika*, 06.02.1964, JZ 8.65.
- (36) De financiële steun van de Belgische KAJ volstond niet voor het levensonderhoud van de lekenmissionarissen en de uitbouw van een nationale organisatie. Zelfs een steunactie van de Belgische KAJ leidde niet tot de vrijstelling van alle lekenmissionarissen. Folder in *Mardijck*, nov. 1954; A. ERICX & J. TOTTE, Onze pioniers in Kongo... In: *Doorbraak*, (1955)1, p. 12.
- (37) Pas in het begin van 1960 werd Gaston Bonte, een priester uit Torhout, aangesteld tot nationaal proost; Onze onderpastoor gaat naar Kongo. E.H. Bonte wordt nationaal proost van KAJ-VKAJ-Kongo. In: *Mardijck*, (1960)5, p. 20; G. Bonte aan J. Cardijn, Leopoldstad, 19.04.1960, PC 865; G. BONTE, *Quelques remarques*, 08.11.1960, PC 865.
- (38) Zie: Ontmoeting met moderne sociale pioniers. In: *Gazet van Antwerpen*, 30.06.1955, PB 28.5; Le Portrait de la Semaine: Jacques Meert. Le Blanc de la cité indigène. Une histoire des clous. In: *Temps Nouveaux d'Afrique*, 04.09.1955, PC 869.1/1-2.

- (39) A. DUSON, A. BALLEGEER & W. PAUWELS, 1 *Verslag V.KAJ Congo – Leopoldstad 15 september*, pp. 2-4, PC 869.1/1.
- (40) De schriftjes en rapporten die Meert tijdens zijn rondreizen vulde met aantekeningen zijn bewaard in FM 14.
- (41) F.V.E., Drie-jarenplan voor vorming van jonge arbeidersleiders. De Kajottersbeweging in Kongo. Bijdrage tot overbrugging van zwart-blanke ras-tegenstellingen. In: *Het Volk*, 02.07.1955.
- (42) Gesprekken met voormalige lekenmissionarissen J. Beyers, A. Ericx, J. Meert, P. Monserez, A. Stekke, B. Vanderweken en M. Van Dyck in 1996.
- (43) De twee eerste nummers van het *Bulletin pour le Congo et le Ruanda-Urundi* (maart en juni 1954) werden in Brussel samengesteld uit Cardijns reis-notities, pas daarna verhuisde het blad naar Leopoldstad.
- (44) In mei 1955 werd Félix Kolonga vrijgesteld als nationaal secretaris van de Congolese KAJ. In 1956 werd hij bijgestaan door Sébastien Liongo, terwijl Jacques Matabisi tot nationaal voorzitter werd verkozen. Onder de 51 afgevaardigden naar Rome bevonden zich drie Congolezen die voltijds in dienst van hun KAJ werkten. *De Kongolese deelname aan de Romebedevaart*, JZ 8.63; Vijftig zwarte Kajotters en Kajotsters te Melsbroek toegekomen. In: *Het Volk*, 26.07.1957.
- (45) Dat het rapport beweert vertrouwelijk te zijn, toont enkel hoezeer de KAJ beducht was om zich als organisatie te mengen in polemieken. In werkelijkheid werd het rapport vrij verspreid op een grote oplage. J. MEERT, *L'Eglise au Congo face à son avenir. Rapport Confidentiel*, Leopoldstad, 1956. Tweede druk; eind 1957: J. MEERT, *Journées d'étude pour missionnaires 1956-1957-projets*, FC map 4; J. MEERT, *Rapport Mensuel – Jacques Meert – Congo – Mai et Juin 55*, 1955, FM 20; M. DEPAEPE & L. VAN ROMPAEY, *In het teken [...]* pp. 202-203.
- (46) Zo sprak de scheutist Albert Brys over de JOC-sociale school. Hoewel de gastdocenten duidelijk van KAJ-signatuur waren, ging het niet om een initiatief van de KAJ zelf. PB 5.9.
- (47) Meert verspreidde tijdens zijn rondreis in 1957 het manifest en besprak het overal met Congolese jongeren. *Manifest*, speciale uitgave van *Conscience Africaine* juli-aug. 1956; J. Meert aan J. Cardijn, Leopoldstad, 06.07.1956, FM 21; *"Conscience Africaine" et le Mouvement National Congolais s.d.*, FC map Congo 6; M.A. Sibenaler aan J. Ileo, Brussel, 05.11.1957, FC map Congo 6; J. Meert, *Luluabourg – JOC – 1 au 4 janvier, 1957*, 1957, FM 15; interview met A. Ericx, Overijse, 03.02.1996.
- (48) H. MOKWENZU, *Aux écoutes du Congo Belge*. In: *Joie et Travail*, (1957)4, p. 10; 54 Kongolese kajotters naar Rome. In: *De Week*, 21.06.1957, PB 28.5.
- (49) Het uitvoerend comité. In: *Mardijck*, (1957)11, p. 14.
- (50) W. Pauwels aan J. Cardijn, Leopoldstad, 12.09.1957, FM 24; *Studieweek V.KAJ Ebonda – Vikariaat Lisala – 28-31 december '57*, JZ 3.31.
- (51) De federatie Leopoldstad organiseerde studiedagen in samenwerking met de VKAJ van Thysstad en gaf in het Lingala een militantenblad uit onder de titel *Mboloko* (Antiloop). Mellebeeckx verhuisde naar Mayombe om er de VKAJ verder uit te bouwen, Duson verhuisde naar het Leopold II-meer. In Lisala had proost Broosens een bloeiende federatie helpen opbouwen. [J. Meert & W. Pauwels] *JOCF. au Congo et au Ruanda-Urundi – juin 1958*, FC; [M.A. SIBENALER], *Werking VKAJ. en JOCF. in Kongo*, 18.11.1959, FC.
- (52) Vrouwelijke lekenmissionarissen werden er amper gevonden, pas in 1959 konden enkelen vertrekken. In het totaal liep het aantal lekenmissionarissen in Congo en Ruanda-Urundi op tot 25. M.A. SIBENALER, *Werking VKAJ. en JOCF. in Kongo*, 18.11.1959, FC.
- (53) Stan Danneels, André Dereze en Gaston Lambrechts kwamen om toen hun vliegtuig op 18 mei motorpech kreeg boven de Middellandse Zee en in Casablanca neerstortte. Zie: De christelijke arbeiders- en vakbeweging in diepe rouw. Drie KAJ-leiders en een syndicaal vrijgestelde omgekomen bij luchtvaartramp te Casablanca. In: *De Volksmacht*, 24.05.1958.
- (54) Ook buiten Leopoldstad verkozen de KAJ-lekenmissionarissen een verblijf in inlandse cités, vaak onder hetzelfde dak met Congolese collega's. Zie: J. BEYERS, 't Leven op 't werk; Patroon en arbeider; De KAJ en juli 1960 in Katanga. In: *Bevrijding!* (1961)217 en A. ERICX & F. THIELENS, Seintjes uit Elisabethstad en Usumbura. In: *Mardijck*, (1959)1, p. 17.
- (55) Zie: De Congolese KAJ en Leopoldstad! In: *Bevrijding!* (1959)185.
- (56) In maart hadden 50 jongeren hun intrek genomen in het dorp en een burgemeester verkozen uit eigen rangen. In de loop van 1959 werd een tweede landbouwdorp opgericht nabij Kikwit. De plannen voor een derde 'village pilote' in Bukavu strandden omdat een blanke de verantwoordelijkheid over de onderneming moest dragen, hetgeen de lekenmissionarissen principiële weigerden. Jean Bolombo, de voorzitter van de KAJ-Leopoldstad, plande een tweede landbouwdorp voor Leopoldstad wegens overbezetting van dat in Bombo. Zie: Village pilote in Leo. In: *Mardijck*, (1959)2, pp. 18-20; J. MATABISI, Congo, terre de jeunesse et d'espoir. In: *Bulletin d'Information*, (1959), deel II, p. 3; J. MATABISI, *Quelques activités de la JOC au Congo Belge*, pp. 1-3, JZ 8.65.

- (57) Op acht maanden tijd werden 15.000 warme maaltijden verstrekt. In 1961 opende ook de KAJ van Kikwit een gratis bedeling van warme maaltijden. J. MEERT, *Action sociale chrétienne au Congo, Ruanda et au Burundi. Rapport succinct. Confidentiel. 1er Novembre 1961*, p. 13, FM 21.
- (58) In Leopoldstad werden ook jeugdwerkplaatsen geopend door de KAJ, waarbij jonge werklozen openbare bouwwerken uitvoerden, in ruil voor een warme maaltijd, een praktische instructie in bouwtechnieken en een groepsgeest. In Albertstad organiseerden een twintigtal schrijnwerkers, metsers en kleermakers zich in 1958 in een coöperatieve 'atelier JOC'. In Kolwezi richtten kajotters een garagewerkplaats in. In Urundi bestonden in 1959 reeds vier landbouwcoöperatieven, een mandenmakerij en een visservloot van de KAJ. In Goma werd een opleidingscentrum voor jonge landbouwers geopend, in samenwerking met de Jeunesse Agricole Chrétienne. Zie E. VERTHONGEN, *Vrijwilligers overzee [...]; Adaptation de l'action Catholique de Grande Jeunesse au Congo et au RU*, 10.08.1960, p. 2, PC 860.2; J. BEYERS, 't Leven op 't werk [...]; Nouvelles brèves. In: *Bulletin d'Information*, (1961)7, deel I, pp. 6-8; J. MEERT, *Pour les jeunes des milieux ruraux. Texte provisoire*, 28.12.1959, pp. 1, 3-4, PC 860.2.
- (59) Tekenend voor de krampachtige politieke neutraliteit van de KAJ was dat pas op 16 augustus 1960 in de krant *Courier d'Afrique* en op 28 augustus in *Temps Nouveaux d'Afrique*, de organisatie stelling nam ten aanzien van de onafhankelijkheid. Die steunbetuiging aan de nieuwe regering gebeurde rijkelijk laat en was vooral een antwoord op beschuldigingen van subversiviteit en spionage voor de missies. G. MABUNDA, *Prise de position de la JOC*, aug. 1960, IKAJ 7; J. MATABISI, *Quelques conclusions sur le voyage de Jacques Matabisi au Congo et au Ruanda-Urundi*, JZ 8.65.
- (60) La jeunesse congolaise et la campagne électorale. In: *Le Soir*, 29.03.1960, PC 875.
- (61) Ericx herinnert zich hoe hij, uitgeput door malaria en een lange reis, door vicaris-generaal de Hemptinne werd verwelkomd met een verhoor: "Quels sont vos liens avec les syndicats?" Interview met A. Ericx, Overijse, 03.02.1996.
- (62) Sturbois werd beschuldigd van YMCA-sympathieën. De geplande 'fédérations des jeunesses catholiques' kwamen echter niet van de grond, o.a. omdat het gevreesde succes van de niet-katholieke jeugdbewegingen uitbleef. Wel waar-schuwde Meert voor de snelle ontwikkeling van niet-katholieke (c.q. socialistische) vakverenigingen. J. Meert aan J. Cardijn, Leopoldstad, 01.07.1955, FM 21.
- (63) *Conseil national de la jeunesse du Congo – Statuts*, Leopoldstad, 16.02.1960, JZ 10.76.
- (64) J. MEERT, *Communiqué confidentiellement. Extraits de lettres à Jacques Matabisi*, 11.01.1960, PC 861.1 en 2.
- (65) Zie: 6 Kongolese kajotters en 4 Kongolese kajotters. In: *Mardijck*, (1962)5, p. 12; F. KASEBA, *Rapport de mon stage jociste en Afrique et en Europe juin 1963 – mai 1964*, PC 862.2.
- (66) A. Yall aan J. Meert, Elisabethstad, 28.03.1962, FM 23.
- (67) Ook in Rwanda en Burundi was het succes van de beweging in de tweede helft van de jaren '70 sterk verminderd. H. NIGINYITUNGIYE, *La Jeunesse Ouvrière Chrétienne (JOC) au Congo et au Ruanda-Urundi 1932-1960*, UCL, licentiaatsverhandeling, 1975, p. 47.
- (68) J. Matabisi aan J. Meert, Kinshasa, 20.07.1979, FM 23; R. UWECHUE (red.), *Makers of modern Africa*, Londen, 1991, p. 809; Eerste kajotter wordt eerste minister. In: *Mardijck*, (1960)12, p. 5; *Témoignage de Grégoire Kayibanda, président de la République du Ruanda et ancien président national de la JOC, à l'occasion des 80 ans de Cardijn, fin 1962*, (zwart-witfilm) PC 2352.
- (69) Het eerste KAJ-handboek dateert van 1928, maar werd in 1933 gevoelig herzien en uitgebreid. S.H. SCHOLL, *Autonome katholieke arbeidersbeweging*. In: S.H. SCHOLL (red.), *150 jaar katholieke arbeidersbeweging in België (1789-1939)*, deel III, Brussel, 1966, pp. 265, 374.
- (70) K. CATTEEUW, *Kongolese Kajotters. Een vormings-geschiedenis van de Katholieke Arbeidersjeugd (KAJ) in Belgisch Kongo en Ruanda-Urundi (1931-1960)*, KUL, licentiaatsverhandeling, 1996, pp. 91-99.
- (71) In Usumbura werd een atelier opgericht om goedkope rolstoelen te vervaardigen voor invaliden. J. MATABISI, *Quelques conclusions [...]*, JZ 8.65, pp. 3-5.
- (72) De Xaveri-beweging rekende chirogroepen tot haar aanhang, chiro deed hetzelfde met Excelsior-afdelingen. R. VAN DAELE, *De Rol van Jeugdbewegingen in Belgisch Kongo. Onderzoek naar het eigen Afrikaans pedagogisch Milieu. Enquête over het dagelijks leven der Jeugd in het Binnenland der Kasayi-provincie*, KUL, onuitgegeven licentiaats-verhandeling, 1959, p. 102.
- (73) L. VAN ROMPAEY, *The Development [...]*, p. 205.
- (74) M. DEPAEPE & L. VAN ROMPAEY, *In het teken [...]*, pp. 183, 219.
- (75) Zie L. DASBERG, *Grootbrengen door kleinhouden als historisch verschijnsel*, Amsterdam, 1975, pp. 77-84.



A partir de novembre 1960 de nouvelles bandes de jeunes de 12 à 21 ans se forment sous l'appellation de 'bills' (collection J. De Laet)

La contestation politique des jeunes à Kinshasa à travers l'exemple du mouvement 'kindoubill' (1950-1959)

Ch. Didier Gondola, professeur en Histoire africaine ,
Macalester College USA

"So long as we confine our conception of the political to activity that is openly declared we are driven to conclude that subordinate groups essentially lack a political life or that what political life they do have is restricted to those exceptional moments of popular explosion. To do so is to miss the immense political terrain that lies between quiescence and revolt and that, for better or worse, is the political environment of subject classes. It is to focus on the visible coastline of politics and miss the continent that lies beyond." James Scott⁽¹⁾

Introduction

Etudier les mouvements de contestation politique au Congo belge, c'est d'abord, à mon sens, se résoudre à déroger aux vieilles et nobles habitudes de l'historien. Dans cet empire du silence⁽²⁾ que fut le Congo belge, c'est d'abord à des groupes silencieux que nous avons affaire. Faire l'histoire de ces mouvements, c'est aussi trouver une voix aux groupes que l'histoire traditionnelle du politique - histoire événement-

tielle, nouvelle sonnante, dirait Fernand Braudel - ne nous fait pas entendre. Autrement, ce serait laisser tout un pan de l'histoire ignoré. Faire cette histoire, c'est faire une autre histoire; c'est s'exercer à entendre autrement; c'est avoir l'audace d'examiner les restes de l'histoire, ces domaines où la créativité et les émotions des groupes dominés travaillent sans bruit et sans apparent danger à évader l'autorité des dominants.

Le mouvement kindoubill, qui s'est développé à Kinshasa à la fin de la colonisation belge au Congo, est un exemple de ces voix oubliées par l'histoire traditionnelle. Les travaux sur ce mouvement se résument à trois études aux approches disparates. Les enquêtes de Paul Raymaekers, menées entre décembre 1960 et avril 1961, sont rassemblées dans un article⁽³⁾ dont les recommandations appellent à "éradiquer les virus de prédélinquance et de délinquance juvénile" à Kinshasa". Jean La Fontaine⁽⁴⁾, à l'issu de sa propre enquête conduite entre octobre 1962 et mai 1963, lie, quant à lui, le développement du kindoubill à l'adaptation hétérodoxe en milieu urbain d'une section de la jeunesse kinoise. L'étude

récente de Sesep N'sial Bal-Nsien⁽⁵⁾, fondée également sur un corpus d'archives orales impressionnant, explore quant à elle les fabrications argotiques qui ont caractérisé la jeunesse kindoubill.

Je veux, en fournissant au préalable une autre matrice du politique, insister ici sur la nature politique du kindoubill et sur sa participation souterraine dans le mouvement de contestation politique au Congo belge.

A la recherche du politique au Congo belge

Les spécialistes de l'histoire politique du Congo belge font de l'année 1956 un tournant majeur de la conscience politique des populations congolaises. A lire certains auteurs, 1956 constitue le départ du mouvement de contestation sociale et de l'éveil politique des Congolais, non même pas de la majorité des Congolais mais seulement de l'élite. 1956 correspond, en effet, à la publication du plan Van Bilsen, lequel, immédiatement après sa parution⁽⁶⁾, suscite des réactions véhémentes au sein des milieux coloniaux belges et, au contraire, beaucoup d'enthousiasme parmi les élites africaines. De novembre 1956 à novembre 1959, on passe d'une situation de monopartisme savamment orchestrée par l'administration coloniale (l'Abako étant à cette date le seul parti 'politique') à un multipartisme pléthorique (53 partis officiellement enregistrés!) interprété par René Lemarchand comme le symptôme du poids des allégeances ethniques dans la formation des partis politiques⁽⁷⁾. L'éveil des populations congolaises à la politique, dont les années suivant la publication du plan Van Bilsen constituent le point d'orgue, a été attribué abusivement à la création des partis politiques dont on connaît pourtant les caractères fortement ethniques.

Cette situation a amené les chercheurs à privilégier le fait politique tel qu'il se manifeste dans le cadre des structures politiques traditionnelles (partis politiques et syndicats notamment) au dépens d'autres formes d'expression du politique. L'ouvrage fondateur de Lemarchand donne son sceau à ce dogme lorsque l'auteur écrit: *"As political parties are the principal media through which different brands of nationalism found expression, primary emphasis must necessarily be placed on the social, economic, and political forces that predisposed certain groups of Africans to direct their allegiances toward specific parties, or to shift these allegiances from one party to another"*⁽⁸⁾.

Crawford Young reprend cette prémisses en arguant de l'inexistence *"[...] d'une revendication explicite et publique de l'indépendance de la part d'une personnalité congolaise avant 1956"*⁽⁹⁾.

Dans l'introduction à son étude sur le Parti solidaire africain, un autre chercheur américain, Herbert Weiss, définit le politique dans des termes étroits en offrant une périodisation du processus de décolonisation au Congo belge qui va de 1956 à l'indépendance. La décolonisation au Congo belge aurait été marquée, selon Weiss, par une *"[...] extension of political consciousness and protest from the modern elite to large segments of the urban and rural masses"*⁽¹⁰⁾. En d'autres mots, continue-t-il: *"[...] the period after the riots [janvier 1959] was marked by an enlargement of the political arena from an essentially elite preoccupation to one that included urban and rural protest"*⁽¹¹⁾.

Un examen de l'historiographie en langue française révèle également cette préoccupation parmi les chercheurs d'accorder le rôle principal aux évolués congolais, et ceci, paradoxalement, en dépit de leur contribution mineure aux luttes anticoloniales⁽¹²⁾. Tout se passe comme si les grèves, les mutineries et les révoltes qui ont émaillé l'histoire du Congo belge n'étaient

motivés que par les passions du peuple et non par un sens du politique aigu parmi les populations congolaises. D'ailleurs, et c'est une constante frappante, on les mentionne en omettant souvent de souligner les contours identitaires et le sens du politique des groupes qui en sont au front. Qui sont les soldats de la garnison de Luluabourg qui organisent une mutinerie le 20 février 1944? Que savons-nous des émeutiers qui, en mars 1946, à Matadi, ébranlent les fondements mêmes de la société coloniale à tel point que le gouvernement colonial passe une série d'ordonnances visant à organiser et contrôler les activités des travailleurs? Que dire des 'boys' kinois dont les grèves, en novembre 1945, obligent le gouvernement colonial à installer des piquets de police, à interdire tout rassemblement et, preuve indéniable des 'propriétés politiques' de l'alcool, à fermer les débits de boissons dans la cité indigène et à interdire la vente de bière aux indigènes?

Cette liste des acteurs et des actrices oubliés de l'histoire politique du Congo belge inclut également les 'femmes libres' de Kisangani et de Kinshasa qui, à partir de 1954, se regroupent dans les 'miziki' et font de l'élégance non pas seulement une bannière de ralliement mais également une mode subversive qui s'exhibe en dehors des structures verticales de la société coloniale, notamment dans les bars-dancings, pendant les heures du couvre-feu⁽¹³⁾. Laissée pour compte est aussi la foule retournant du stade Baudouin dans la soirée du dimanche 4 janvier 1959 après avoir assisté au match de football opposant 'Vclub' à 'Mikado'. C'est pourtant elle qui fournit l'effectif et l'esprit insurrectionnel qui plongent Kinshasa dans l'une des plus importantes crises de son histoire coloniale et précipitent les réformes qui aboutissent à l'indépendance.

Autant les fièvres populaires, les actes individuels d'indiscipline et la mobilisation spontanée

ou organisée des classes laborieuses, pourtant cardinaux, ont été relégués à la périphérie de l'histoire politique du Congo belge, autant les activités, souvent collaborationnistes, des évolués ont la part belle. Jusqu'aux derniers jours de la colonisation, les évolués congolais sont à la remorque des événements politiques et suivent le train des réformes plutôt qu'ils ne le devancent. Cette situation est d'ailleurs due à l'encadrement des évolués au sein de structures destinées à désamorcer toute velléité revendicative.

Entre 1945 et 1952, des centaines de 'cercles d'évolués' essaient, sous les auspices des autorités coloniales, sur toute l'étendue de la colonie: *"Le nom de cercle d'études et d'agréments que beaucoup d'entre eux adoptèrent résume bien les principales activités de ces évolués ainsi réunis entre eux. On se réunissait pour se développer intellectuellement et pour se divertir. Un Européen, généralement un agent de l'administration territoriale, était souvent nommé président d'honneur, tandis qu'un missionnaire assumait la charge d'aumônier. Ils occupaient généralement un bâtiment en matériaux durables mis à leur disposition par l'administration"*⁽¹⁴⁾.

Il n'entre pas dans mon propos de minimiser le rôle de l'élite congolaise dans les luttes pour l'indépendance. Même contrôlés par l'administration coloniale, les cercles d'études comme les associations des anciens élèves⁽¹⁵⁾, ont servi de terreau et fourni le ferment politique qui manquaient à beaucoup d'évolués. Ce qu'il convient en revanche de souligner est le climat général d'indiscipline instauré par tous ces actes quotidiens d'insoumission et les poussées insurrectionnelles. Il faut, à mon avis, restituer le rôle avant-gardiste de ces formes populaires de mobilisation et de contestation.

En revenant sur l'exemple de l'insurrection de janvier 1959, l'examen des faits indique deux choses: d'une part, on constate que l'élite aba-

kiste se trouvait bien à la remorque des événements politiques; d'autre part, il est clair que les revendications de la masse se plaçaient au-delà des demandes de l'élite. Devant une foule obstinée, partisane d'une indépendance immédiate et aux yeux de laquelle le rythme des réformes paraissait languir, les dirigeants de l'Abako prônaient la voie attentiste. Lorsque Kasa-Vubu⁽¹⁶⁾, alerté par Vital Moanda, président de la section Kalamu de l'Abako, fait son apparition devant le public, c'est pour déclarer qu'aucune action ne pouvait être entreprise avant la déclaration gouvernementale prévue pour le 13 janvier et inviter chacun à regagner son domicile dans le calme, annulant ainsi la réunion.

La suite des événements est une histoire méconnue, qui pourtant gagnerait à être explorée, où l'on voit le peuple kinois surgir sur la scène politique, dicter le calendrier des réformes et bouleverser le moratoire politique établi par les autorités coloniales. Il ne faudrait d'ailleurs pas se méprendre sur le sens de cette irruption populaire qui n'est, en réalité, qu'une des multiples formes de l'indiscipline du peuple, la plus visible et violente certes, mais qui ne doit pas occulter les actes d'insoumission plus banaux qui se déroulent derrière l'écran opaque du quotidien.

'Trop plein' et 'Hidden Transcript'

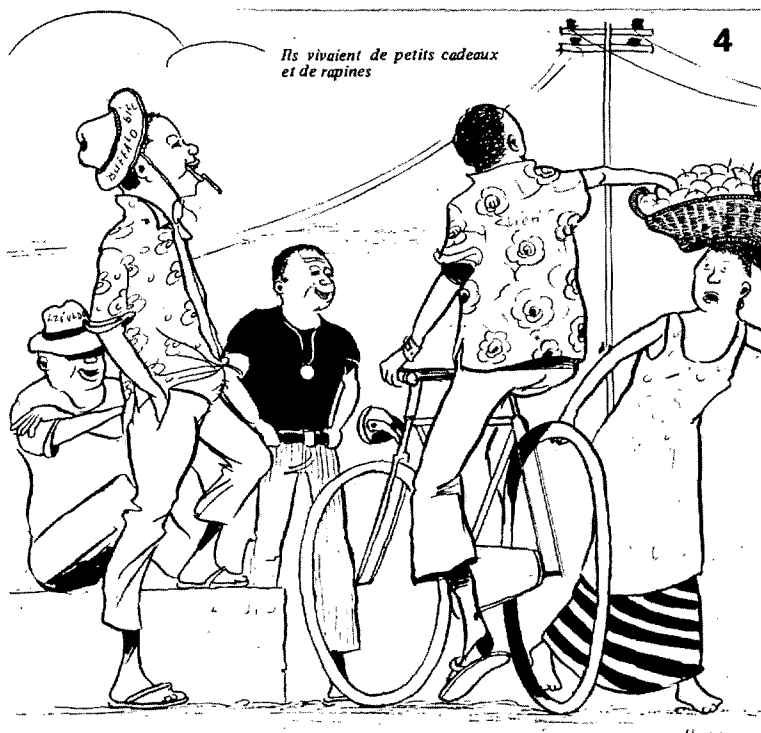
Avant d'évoquer le mouvement kindoubill, il est nécessaire de définir les cadres du politique dans lesquels s'inscrit cette étude. Les témoignages abondent⁽¹⁷⁾ sur le caractère autoritariste et paternaliste du régime colonial belge au Congo. La situation coloniale, depuis les mains coupées de l'enfer léopoldien⁽¹⁸⁾ jusqu'aux rendez-vous manqués de la décolonisation, y semble avoir été plus chaotique que dans le reste

du continent. C'est surtout en comparaison avec le Congo voisin que le système colonial belge apparaissait abusif, totalement isolé des réalités extérieures ou, plutôt, "hors du temps", pour reprendre l'expression d'un observateur⁽¹⁹⁾. En 1947, après un séjour dans les deux colonies, le géographe français Jean Dresch opposait l'Afrique Equatoriale Française et le Congo belge sur le plan social et politique aussi bien que sur le plan économique:

"Tandis que le travailleur indigène de l'AEF regarde avec envie le pays de l'autre côté du Pool, où l'on est sûr de trouver du travail, d'être mieux payé et mieux nourri, de se procurer des denrées inconnues dans les boutiques vides de chez eux, il n'est pas rare de trouver des indigènes du Congo belge qui aspirent à aller s'établir du côté français, afin de respirer un air de liberté"⁽²⁰⁾.

Le même contraste est observé à la fin de la colonisation par Virginia Thomson et Richard Adloff⁽²¹⁾, qui dans leur analyse soulignent d'une part, le progrès social créé par les Belges au Congo, et d'autre part, le réalisme français. S'il est vrai que l'indigène du Congo belge était le colonisé "le mieux nourri de la bergerie commune, le mieux pourvu, le plus grassement payé, le Noir le plus embourgeoisé de toute l'Afrique des Noirs"⁽²²⁾, il est encore plus vrai qu'il était le plus dénué de droits politiques. Les Belges s'étaient efforcés de former une élite sociale, foncièrement dévouée à l'oeuvre coloniale, bercée dans l'illusion d'une communauté belgo-congolaise, neutralisée dans le cadre des cercles d'études pour évolués et fermée à toute revendication politique⁽²³⁾.

En janvier 1959, lorsqu'à la surprise générale, les Congolais expriment leur trop plein sous la forme, auparavant inconnue, de l'émeute populaire, plusieurs témoignages voient dans cette politique de libéralité sociale et économique pratiquée par les Belges, les causes de l'apathie politique des populations indigènes au Congo



La plupart des 'bills' relevaient le col de la chemise pour indiquer leur refus de l'autorité des 'adultes', des missionnaires et des forces de la répression (collection J. De Laet)

belge et de cette explosion subite de violence. André Blanchet, l'envoyé spécial du quotidien français *Le Monde*, note que: "La politique de promotion sociale et le développement économique pratiquée durant 50 années par les Belges [a] longtemps empêché les Congolais [de Kinshasa] de se soucier de l'absence de droits politiques"⁽²⁴⁾. Personne mieux que Jean Labrique, ancien attaché de presse au cabinet du gouverneur général du Congo belge, n'a su mieux formuler le paternalisme colonial belge dans une critique où tous les abus du système sont épinglés: "[...] l'Etat-Providence et l'Employeur-Providence veillent, avec la collaboration des missions catholiques, au bien-être matériel et moral de l'autochtone. Il est soigné gratuitement depuis la maternité et la crèche jusqu'à son lit de mort. Il est logé par son employeur ou bénéficie d'une indemnité et de prêts à la construction consentis par les pouvoirs publics. Il est nourri scientifiquement. On

le distrait sagement. L'employeur verse d'office une partie de sa paie à la Caisse d'épargne. [...] Son repos est assuré par le couvre-feu des cités dans lesquelles il vit et où la présence de l'Européen n'est pas tolérée pendant la nuit. La formule de son bonheur est étudiée par des hommes de science, appliquée par des hommes d'affaires avertis qui s'emploient à lui éviter les erreurs de conduite. Dernièrement encore, il lui était interdit de détenir, et à plus forte raison de consommer, du vin ou de l'alcool. [...] Il ne peut se déplacer d'une région à l'autre sans autorisation de l'administration [...]. Sur le terrain où doit se développer son activité économique: salariat, emploi subalterne, petit commerce, artisanat, il est protégé de la concurrence que pourrait lui faire un collègue européen. L'immigration blanche a été systématiquement découragée. 100.000 Blancs seulement oeuvrent au milieu de 12 millions de Noirs sur un territoire 80 fois plus grand que la Belgique.

Quant à l'Européen qui débarque au Congo belge, il se sent, se croit, s'arroge d'office une action éducatrice. Quelle que soit sa profession, quel que soit son travail. Un libraire ouvre-t-il boutique? Il censure la lecture des clients noirs. Le commerçant, l'épicière, le boucher, font l'éducation de leur clientèle noire à des guichets particuliers. [...] Le paternalisme est intégral⁽²⁵⁾.

On voit donc que l'histoire politique du Congo colonial reste indéniablement tributaire du mythe orwellien d'un empire du silence qui aurait réussi à dépolitiser l'ensemble de la population colonisée jusqu'aux derniers mois de l'indépendance. Cette vision ne peut être réconciliée avec la notion, qui tombe sous le sens, qu'il n'y a pas de société sans relations de pouvoirs et, partant, sans conscience du politique et de ses enjeux. Autrement dit, tout pouvoir suscite à des degrés divers des phénomènes de résistance, de soumission ou d'attentisme parmi les groupes qu'il tient en sujétion.

Ceci dit, les questions qui s'imposent immédiatement à notre esprit sont les suivantes: si l'on retient 1956 comme le point historique de l'éveil politique des Congolais, doit-on conclure qu'avant cette date les Congolais étaient politiquement amorphes? Existait-il une vie politique parmi les populations congolaises avant 1956? Si la réponse à cette dernière question est positive, il devient non seulement possible mais encore urgent d'explorer une définition du politique qui serait assez large, et cependant opérante, pour inclure les expressions et les mobilisations populaires que James Scott qualifie de *"weapons of the weak"*⁽²⁶⁾. L'anthropologue américain Ronald Cohen nous fournit cette définition lorsqu'il écrit que: *"The political' can apply to all social groupings in all societies since all social interactions have a political aspect, i.e., power and authority feature"*⁽²⁷⁾. Cohen établit une distinction fondamentale entre pouvoir et autorité, définissant le pouvoir

comme: *"An ability to influence the behavior of others and/or gain influence over valued actions"* et l'autorité comme le pouvoir légitime⁽²⁸⁾.

Si les classes dominantes contrôlent les structures verticales d'autorité, il serait erroné de croire que les faibles se sont toujours retrouvés sans pouvoir. Scott, dans deux ouvrages magistraux sur la paysannerie malaise, démontre que toute histoire ou théorie de la vie politique de la paysannerie qui ambitionne de rendre justice à la paysannerie comme acteur historique doit nécessairement élucider ce qu'il appelle les formes quotidiennes de résistance (*everyday forms of resistance*⁽²⁹⁾) qui restent souvent opaques et prennent l'allure de discours cachés (*hidden transcripts*). Scott capture cette idée de manière superbe en écrivant:

"The undeclared ideological guerrilla war that rages in this political space requires that we enter the world of rumor, gossip, disguises, linguistic tricks, metaphors, euphemisms, folktales, ritual gestures, anonymity. For good reason, nothing is entirely straightforward here; the realities of power for subordinate groups mean that much of their political action requires interpretation precisely because it is intended to be cryptic and opaque"⁽³⁰⁾.

Les faibles se résolvent à produire un discours caché, et non public, non pas seulement parce qu'ils sont privés de droits et de structures légaux pour exprimer leur opinion politique, mais parce que ce discours est souvent le résultat d'un trop plein. L'ivresse chez certains colonisés, un exemple parmi tant d'autres, n'est pas tant un moyen d'évader l'autorité qu'un masque derrière lequel on s'abrite pour troubler l'ordre et contester le rapport de domination, parfois en toute impunité.

Les racines cinématographiques du kindoubill

Le mouvement kindoubill possède lui aussi toutes les caractéristiques d'une sous-culture de résistance et doit être considéré comme l'une des premières formes de résistance urbaine des colonisés congolais à la situation coloniale.

La ville coloniale en Afrique frappe par la concentration exceptionnelle d'une population jeune et masculine dans un cadre qui pendant longtemps a conservé des allures de camps de travailleurs. A Kinshasa, en 1924, un visiteur, le père Van Wing, découvre avec effroi une "[...] foule bariolée, crierde, anarchique. J'ai parcouru l'immense ville noire, où vivent, Dieu sait dans quelle indiscipline de mœurs, près de 20.000 nègres... c'est un camp, ce n'est pas un village. Il y a peu de verdure, moins encore d'enfants... peu de mères, peu de joie. Sur tout le parcours, je n'ai vu que deux enfants"⁽³¹⁾.

C'est dans ce cadre urbain, qui a tous les caractères d'un milieu en transition⁽³²⁾ et dont les habitants ont toutes les raisons d'accumuler et d'exprimer leur trop plein, que se crée ce qui apparaît aux yeux des premiers observateurs comme un simple phénomène de marginalité, voire de délinquance. Au début des années 20, au moment où se constituent les premières bandes de jeunes, Kinshasa était frappée par une phase de récession économique qui crée du chômage parmi la jeunesse citadine⁽³³⁾. Voici le phénomène tel qu'il est décrit par le père de la Kéthulle en 1922:

"Voilà, les pépinières [colonies scolaires et missions] où se préparent nos vagabonds de Kinshasa. Ajoutez-y les enfants des Sénégalais et des gens de la côte. Tout ce monde passe son temps à vagabonder dans les rues de la cité européenne et de la cité indigène, partout on redoute leur présence, car on connaît leurs instincts de voleurs. [...] Tous ces précoces voleurs opèrent par petites bandes, par-

faitement connues les unes des autres et, en général, de tous les indigènes, mais néanmoins indépendantes. [...] Les deux principaux acteurs d'une des ces bandes sont passés ainsi en six mois de temps de la prison de Léopoldville à celle de Brazzaville et de celle-ci à celle de Kinshasa pour être réexpédiés à Léo. [...] Tous sont sans travail, la plupart sans parents et sans gîte fixe. Ils logent tantôt à la belle étoile, tantôt dans un taudis abandonné"⁽³⁴⁾.

Dans les années 50, le phénomène adopta une nouvelle dimension. Il convient d'abord de rappeler qu'une des préoccupations des autorités coloniales face au nombre grandissant de jeunes à Kinshasa concernait l'encadrement de cette population flottante et turbulente. Au nombre de loisirs patronnés, destinés à mobiliser les groupes de jeunes, il faut mettre les projections cinématographiques qui se multiplient dans toute la colonie après la Deuxième Guerre mondiale⁽³⁵⁾, en dépit de l'approche très coloniale voire⁽³⁶⁾ raciste de ses promoteurs. L'Africain n'est pas assez mûr pour le cinéma, entend-on dire: *"Les conventions cinématographiques le troublent; les nuances psychologiques lui échappent; les successions rapides de séquences le submergent"*⁽³⁷⁾. Pour cette audience qu'on appelle 'primitive' il faut un cinéma à la mesure de son cerveau d'enfant⁽³⁸⁾. *Tout ce qui constitue du mouvement et manifeste la force lui plaît*", clame-t-on dans les rapports officiels⁽³⁹⁾. Voilà pourquoi dès les années 30 les films comiques de Charlie Chaplin, les aventures de Tarzan et les westerns sont en vogue dans quelques foyers sociaux des centres urbains de la colonie.

A Kinshasa, la colonie possède un projecteur mobile qui diffuse ce genre de films dans divers endroits de la cité indigène tandis que dans les annexes du stade Reine-Astrid les missionnaires catholiques disposent d'une salle de cinéma. En 1953, on compte également au moins six salles non couvertes gérées par des particuliers⁽⁴⁰⁾. Toutes ces installations diffusent en



Jef De Laet, alias père Buffalo, et ses bills (collection J. De Laet)

grande majorité des westerns et d'autres films d'aventure qui mobilisent une audience assidue parmi laquelle on compte de nombreux jeunes citadins désœuvrés, désenchantés par ce que Mongo Béti a su bien dépeindre comme la ville cruelle⁽⁴¹⁾.

L'influence du film western sur ces jeunes spectateurs est à l'origine de l'apparition du kindoubill qui n'est pas exclusif à la capitale puisque dans des centres comme Elisabethville et Jadotville les autorités signalent que: "*Des groupes de 'cow-boys' se sont formés qui attaquent les habitants le soir, provoquant parfois des plaintes en justice*"⁽⁴²⁾. Ce qu'il faut, en revanche, souligner est le caractère organisé et diffus de ce phénomène dans la capitale de la colonie. L'originalité de ce phénomène à Kinshasa tient aussi à la popularité du personnage de Buffalo Bill⁽⁴³⁾, héros légendaire du Far West, dont les aventures cinématographiques captivent les jeunes kinoïsis.

A partir de 1950 des bandes de jeunes s'organisent à la périphérie des anciennes cités et étendent leurs activités à une grande partie de l'agglomération kinoïse y compris la cité européenne. Ces jeunes baptisent le mouvement kindoubill, agencement de deux vocables dont le premier, indien, terme à double sens, se réfère aussi bien aux adversaires de Billy qu'au chanvre indien, consommé régulièrement par les jeunes bills. Pour désigner leur langage argotique, ces jeunes emploient le terme indoubill tandis qu'ils se désignent eux-mêmes par les termes bills ou yankee.

Les études déjà citées soulignent surtout les aspects délinquants sans prendre la mesure de la dimension politique de ce qui me paraît être avant tout une culture de résistance et de survie. La Fontaine l'évoque comme une manifestation exclusivement post-coloniale liée à l'anarchie et à l'insécurité politiques des premières années de l'indépendance⁽⁴⁴⁾. Raymae-

kers est le seul à indiquer le versant colonial du kindoubill qu'il observa en 1958. Son étude est cependant tarabotée par une préoccupation répressive indéniable qui la distingue peu du rapport colonial.

En 1957, au terme d'une enquête sur la délinquance à Kinshasa, l'administrateur territorial Brissot⁽⁴⁵⁾ exposa les traits essentiels du kindoubill: argot, vols, vie sexuelle débridée (les viols et les séquestrations de 'prévenues' étaient courants) et, pratique qui allait prendre de plus en plus d'importance, la consommation de chanvre⁽⁴⁶⁾. Pour les contemporains, les aspects délictueux de ces bandes de jeunes occultent toutes les autres dimensions. On les appelle parfois KK (initiales de Kompani Kitunga⁽⁴⁷⁾) et on souligne le rôle incitateur des projections cinématographiques: "*De la leçon apprise sur l'écran à l'application au carrefour des principales artères, il n'y avait qu'un pas rapidement franchi*"⁽⁴⁸⁾; ou encore, "[...] les séances terminées, ils se réunissent en petits groupes et tentent d'imiter ce qu'ils viennent de voir"⁽⁴⁹⁾.

Babill Oye! Banzele Oye!

Pour comprendre le kindoubill, il est important de distinguer son versant colonial de son destin post-colonial. Entre 1950 et 1960, les différentes bandes réunissaient des jeunes descolarisés, désœuvrés et traumatisés par une aventure citadine qui avait fini par les confiner aux marges de la société urbaine. C'est dire que la plupart d'entr'eux étaient chômeurs, vivant d'expédients et stigmatisés par des conditions familiales précaires. Durant cette période ces bandes s'engagent dans les activités décrites plus haut par le rapport Brissot. L'une d'elles, la bande Far West, écumait les quartiers est de l'agglomération depuis 1950 en se livrant, selon une étude, "*au vol et à la débauche*"⁽⁵⁰⁾. La bande

recrutait à Brazzaville plusieurs filles, désignées par le terme de 'banzele', et les introduisait à Kinshasa clandestinement et nuitamment, par voie de pirogue.

En 1956, une campagne de répression acharnée de la Force publique vint à bout provisoirement des activités des bandes, y compris Cow Boys du Far West. Mais à partir de la fin de 1958, de nouvelles bandes se créent tandis que d'anciennes ressuscitent autour des mêmes activités de résistance et de survie. Lorsqu'en janvier 1959 éclatent les émeutes anti-coloniales à Kinshasa, les jeunes bills sont au front de la révolte et des troubles qui prennent les autorités par surprise. Partout on les retrouve au sein des groupes d'émeutiers les plus hardis. La commune de Ngiri-Ngiri, qui sert de fief à plusieurs bandes, constitue l'un des foyers des émeutiers. Sur les portes, les murs et les tableaux de l'Athénée officiel interracial de la commune, les bills inscrivent leur principale revendication, indépendance, et signent, entre autres, Ecu-meurs du Texas⁽⁵¹⁾.

Une autre preuve de la participation massive des bills aux journées insurrectionnelles de janvier 1959 est fournie, d'une part, par le nombre important de jeunes bills abattus ou arrêtés par les forces coloniales et, d'autre part, par la volonté coloniale d'éradiquer ces activités de 'banditisme', après les émeutes. Cette répression prit les formes d'expulsion massive de jeunes 'désœuvrés' vers les 'milieux coutumiers', ce qui eut pour conséquences de réduire considérablement le nombre de bandes et de limiter les activités des bills, désormais sous surveillance, à la seule activité narcotique souvent entretenue par le petit brigandage.

À partir de novembre 1960, lorsque la crise congolaise installe dans la capitale un climat d'insécurité diffus que les autorités espèrent dissiper en instaurant le couvre-feu, de nouvelles bandes de jeunes de 12 à 21 ans se forment sous l'appellation de 'Ki-

bill'. Forts de l'héritage kindoubill, et notamment du vocabulaire argotique, le mouvement recréa le même climat d'insubordination des années 50 dans la majorité des quartiers de la ville jusque vers 1964. À cette date, les principales bandes versèrent dans les structures officielles de la JOC (Jeunesse Ouvrière Chrétienne) au terme d'une formule de socialisation originale, qui reste encore à documenter, initiée par un père belge, le père De Laet (alias père Buffalo ou Jeff⁽⁵²⁾), à la paroisse Saint-Alphonse de la commune de Ngiri-Ngiri⁽⁵³⁾.

Les conditions particulières des premières années de l'indépendance avaient accentué la marginalisation des jeunes citoyens qui avaient vite réalisé que l'indépendance n'était pas porteur de ce changement radical auquel aspirait la grande masse des Congolais. L'indépendance, avec son lot de chômage, d'insécurité et d'inégalité, apportait aux bills des cadres de résistance symptomatiques de l'état général de la société congolaise d'alors. Les bandes kibill invoquaient le vocabulaire politique de l'époque: couvre-feu, milice locale, gouvernement de quartier, république, prévention des troubles, etc. pour justifier l'organisation de la violence dans les quartiers de la capitale, violence qui prenait des allures de révolte contre les aînés, mais aussi de résistance cachée face à la détérioration de leur environnement social et à l'incurie des pouvoirs publics. Les bandes n'empruntaient plus leurs noms au Far West mais au contexte de la guerre froide en s'intitulant ONU, Ambassade des juifs, Fédérés, URSS, etc.

La fin du kibill correspond d'abord au 'cessez-le-feu' entre les bandes rivales. La majorité des bandes des trois communes de Ngiri-Ngiri, Bandal et Camp Luka avaient cessé dès la fin 1964 de se livrer au 'biling' (batailles de bandes) autour de la violation de 'républiques'. Avec l'avènement de la dictature mobutiste, les bills furent récupérés et embrigadés au sein des structures militantes de la jeunesse du parti-Etat.

Conclusion

Comprendre le politique au Congo belge n'est désormais possible (et devient en même temps impératif) que si le chercheur prend en compte les discours et les attitudes des groupes jusqu'alors oubliés par l'historien(ne) traditionnel(le). Obnubilé(e) par l'événement et par un désir de normaliser les structures sociales, l'historien(ne) a laissé peu de place aux phénomènes marginaux et pourtant si pregnants d'enjeux politiques. Cette histoire à l'ancienne mode a fait du domaine politique au Congo belge un fleuve tranquille balisé par un paysage familier et rassurant, celui des partis politiques, des syndicats, des associations des anciens élèves et des cercles d'études qui ne regroupaient même pas 1% de la population congolaise.

On a beau chercher le reste de la population, les jeunes, les femmes, les ouvriers, qu'on se retrouve en face d'un vide et d'un silence historiographiques qui surprennent quand on connaît l'indiscipline viscérale de ces groupes et les passions révolutionnaires qui les animent. Il faut se donner la peine d'explorer ces passions, d'écouter parler ces acteurs, dans un langage qui ne nous est peut-être pas familier, d'interpréter leurs attitudes et de découvrir sous les oripeaux du délit, du déviant et du banal les prodromes de la révolution.

Le mouvement kindoubill recèle certes des pratiques qui, à travers le prisme paternaliste de la société coloniale du Congo belge, sont vite classées sous la rubrique de la déviance⁽⁵⁴⁾, voire du délit et donc déclenchent les foudres de la répression coloniale. Mais cet argument ne tient pas la route dans la mesure où d'autres pratiques que l'on tiendrait aujourd'hui pour socia-bles ont naguère envoyé les Africains dans les geôles coloniales. Les exemples abondent: des adhérents des 'sectes' religieux aux musiciens

congolais dont l'un, Adou Elenga, 'indigène' selon la taxinomie coloniale puisqu'il n'avait pas terminé ses études primaires, fut l'un des premiers prisonniers politiques congolais avant même Patrice Lumumba⁽⁵⁵⁾!

Que la communauté kindoubill vive en marge de la norme sociale n'est pas à mettre en doute; que certaines de ses attitudes soient répréhensibles, j'en conviens; que les pratiques auxquelles elle a recours soient symptomatiques du milieu social dans lequel elle évolue, je le concède sans difficulté. Qu'elle se définisse aussi comme une société politique dans un contexte colonial qui s'efforce à neutraliser et à dépolitiser l'expression traditionnelle du politique est ce qui tombe sous le sens. Non seulement, comme je l'ai montré, la politique au Congo belge a été l'affaire de l'élite congolaise, mais elle a été également entachée d'ethnocentrisme confondant parti politique et association ethnique. Les bills, à l'instar des musiciens et des 'femmes libres', se sont regroupés en dehors des clivages ethniques. Cette seule raison n'est pas suffisante, me dirait-on, pour attribuer une valeur politique à ces regroupements. Considérons donc d'autres aspects du kindoubill. La fonction cryptologique de l'argot des bills, l'indoubill, en est un. Destiné à opacifier les conversations et les activités des bandes, l'indoubill est aussi par sa nature syncrétique - puisqu'elle emprunte son vocabulaire au kicongo aussi bien qu'à l'anglais et au français - un outil de cohésion et de démarcation sociales⁽⁵⁶⁾. Il permet aux bills de forger un discours contestataire non seulement à l'égard des 'aînés', mais aussi vis-à-vis des autorités coloniales.

Il n'y a pas mieux pour appréhender le politique des bills que de considérer l'une de leurs attitudes vestimentaires les plus connues. La plupart d'entre eux relevaient le col de la chemise pour indiquer leur refus de l'autorité des 'adultes', des missionnaires et des forces de la répression.

C'est une preuve, au nombre de toutes celles que j'ai mentionnées ici, que les mouvements de résistance des colonisés à la situation coloniale se sont aussi élaborés et exprimés sous des formes inattendues qu'il est impérieux d'explorer et sur lesquelles il nous faut nous interroger si nous ne voulons pas abandonner tout un pan du politique (celui des faibles, s'entend) à l'oubli.

- (1) J. SCOTT, *Domination and the Arts of Resistance: Hidden Transcripts*, New Haven: Yale University Press, 1990, p. 199.
- (2) O.P. GILBERT, *L'empire du silence, Congo 1946*, Bruxelles: Les Éditions du Peuple, 131 p.
- (3) Prédélinquance et délinquance juvénile à Léopoldville. Dans: *Bulletin de l'institut interafricain du travail*, X(1963)3, pp. 298-328.
- (4) Two Types of Youth Groups in Kinshasa (Léopoldville). Dans: P. MAYER (éd.), *Socialization. The Approach from Social Anthropology*, London: Tavistock Publications, 1969, pp. 191-213.
- (5) *Langage, normes et répertoire en milieu urbain africain: L'indoubil*, Québec: Centre international de recherche sur le bilinguisme, 1990.
- (6) A. VAN BILSEN, Un plan de trente ans pour l'émancipation de l'Afrique belge. Dans: *Les dossiers de l'action sociale catholique*, (1956)2, pp. 83-111.
- (7) R. LEMARCHAND, *Political Awakening in the Belgian Congo*, Berkeley & L.A.: University of California Press, 1964, p. 191.
- (8) R. LEMARCHAND, *Political Awakening [...]*, p. 1.
- (9) C. YOUNG, *Politics in the Congo: Decolonization and Independence*, Princeton: Princeton University Press, 1965, p. 274 [traduction par l'auteur].
- (10) H. WEISS, *Political Protest in the Congo: the Parti Solidaire Africain during the Independence Struggle*, Princeton: Princeton University Press, 1967, p. 4.
- (11) H. WEISS, *Political Protest [...]*, p. 18.
- (12) Voir M. DE SCHREVEL, *Les forces politiques de la décolonisation congolaise jusqu'à la veille de l'indépendance*, Louvain: UCL, 1970, et B. VERHAEGEN, Les premiers manifestes politiques à Léopoldville (1950-1956). Dans: *Cahiers du CEDAF*, (1970)10.
- (13) Lire Ch. D. GONDOLA, *Villes miroirs: migrations et identités urbaines à Kinshasa et Brazzaville, 1930-1970*, Paris: L'Harmattan, 1997, pp. 286-295 et, du même auteur, *Popular Music, Urban Society, and Changing Gender Relations in Kinshasa, Zaïre*. Dans: M. GROSZ-NGATE & O. H. KOKOLE (éds.), *Gendered Encounters: Challenging Cultural Boundaries and Social Hierarchies in Africa*, pp. 65-84, London & New York: Routledge, 1996 et 'Unies pour le meilleur et pour le pire. Villes coloniales et femmes africaines: une histoire du métissage'. Dans: *Clio, histoire, femmes et sociétés*, (1997)6, pp. 87-104.
- (14) M. DE SCHREVEL, *Les forces politiques [...]*, p. 68.
- (15) La plus importante et la première d'entr'elles est l'ADAPES, l'Association des Anciens Elèves des Pères de Scheut, fondée en 1925.
- (16) La résidence du leader de l'Abako se trouvait à quelques pas des locaux du YMCA où la foule s'était réunie pour assister à une assemblée générale de la section Kalamu de l'Abako. Pour le récit des événements et une analyse élaborée des journées du 4 au 6 janvier, lire Ch. D. GONDOLA, *Villes miroirs [...]*, pp. 362-367.
- (17) LOMAMI TSHIBAMBA, rédacteur de *La Voix du Congolais*, réfugié à Brazzaville en 1945 après avoir écrit un article (Quelle sera notre place dans le monde de demain? Dans: *La voix du Congolais*, mars-avril 1945, pp. 47-51), au demeurant peu hardi sur l'avenir politique du Congo belge, donne son témoignage dans 'Tango ya ba noko' (Le temps des oncles), recueil de témoignages zaïrois. Dans: *Cahiers du CEDAF*, (1986)5-6, p. 68. Lire les nombreux exemples fournis par F. MONHEIM, Léopoldville en juin 1959. Dans: *Revue générale belge*, juillet 1959, pp. 36-37, et le récit d'A. GHEERBRANT, *Congo noir et blanc*, Paris, 1955. Il existe également le témoignage de Patrice Lumumba dans P. CLEMENT, Patrice Lumumba (Stanleyville 1952-1953). Dans: *Présence africaine*, (1962)40, p. 67.
- (18) Lire le témoignage de P. MILLE, L'enfer du Congo léopoldien. Dans: *Cahiers de la quinzaine*, 6e cahier de la 7e série, 64 p.; D. VANGROENWEGHE, *Du sang sur les lianes*, Bruxelles: Didier Hatier, 1986, et le récit fascinant de A. HOCHSCHILD, *King Leopold's Ghost: a Story of Greed, Terror, and Heroism in Colonial Africa*, Boston: Houghton Mifflin, 1998.
- (19) R.-Y. VERBEEK, Le Congo-Léopoldville et l'ancienne Afrique Française. Dans: *Le mois en Afrique*, avril 1966, p. 75.
- (20) J. DRESCH, Méthodes coloniales au Congo belge et en AEF. Dans: *Politique étrangère*, mars 1947, p. 89.
- (21) V. THOMSON & R. ADLOFF, *The Emerging States of French Equatorial Africa*, Stanford: Stanford University Press, 1960, p. 107.
- (22) C. D'YDEWALLE, Orages à Léopoldville. Dans: *Revue des deux mondes*, 15 février 1959, p. 697.
- (23) D'ailleurs la liberté de presse et d'association n'a été autorisée au Congo qu'en août 1959, quelques mois après les émeutes de Léopoldville, voir C. YOUNG, *Politics in the Congo [...]*, p. 279.

- (24) A. BLANCHET, La tension persiste à Léopoldville où les émeutes auraient fait plus de 30 morts: Un avertissement pour Bruxelles. Dans: *Le Monde*, 07.01.1959.
- (25) J. LABRIQUE, Le Congo belge: un exemple de paternalisme sans mauvaise conscience. Dans: *Le Monde*, 07.01.1959, p. 2.
- (26) J. SCOTT, *Weapons of the Weak: Everyday Forms of Peasant Resistance*, New Haven & London: Yale University Press, 1985.
- (27) R. COHEN, The Political System. Dans: R. NARROLL & R. COHEN (eds.), *A Handbook of Method in Current Anthropology*, Garden City, NY: The Natural History Press, 1970, p. 488.
- (28) R. COHEN, *The Political System* [...], p. 488.
- (29) J. SCOTT, *Weapons of the Weak* [...], p. 36.
- (30) J. SCOTT, *Domination* [...], p. 137.
- (31) Cité dans L. de SAINT-MOULIN, Contribution à l'histoire de Kinshasa (I). Dans: *Zaire-Afrique*, (1976)108, p. 468.
- (32) Le seul critère du sex-ratio donne la mesure de la nature transitoire du cadre urbain kinois avant les années 30. En 1928, dans le camp Léo I vivaient 21.500 travailleurs pour 5000 femmes, dont d'ailleurs seulement 358 étaient officiellement mariées, cf. Ch. D. GONDOLA, *Villes miroirs* [...], p. 88.
- (33) On estime que 3000 personnes (sur une population totale de 16.000 habitants) s'étaient retrouvés sans emploi; voir *Le Progrès colonial*, 13.04.1922, article repris dans *Le courrier d'Afrique*, 30.07.1932, p. 7.
- (34) R. DE LA KETHULLE, Le vagabondage à Kinshasa. Dans: *Congo*, 1922, pp. 727-29.
- (35) Entre 1950 et 1958 le nombre de cinémas fixes et mobiles passe de 60 à plus de 155, cf. Ch. D. GONDOLA, *Villes miroirs* [...], p. 309.
- (36) Lire les propos du père Van den Heuvel, qui fut directeur du Centre catholique de l'action cinématographique pour Africains, dans P. HAFFNER, Entretien avec le père Alexandre Van den Heuvel, pionnier d'un 'cinéma missionnaire'. Dans: *Afrique littéraire et artistique*, (1978)48, pp. 86-95.
- (37) Cité dans L. VAN BEVER, *Le cinéma pour Africains*, Brussels: G. Van Campenhout, 1952, p. 6.
- (38) P. HAFFNER, *Entretien* [...], p. 91.
- (39) Ch. D. GONDOLA, *Villes miroirs* [...], p. 310.
- (40) H. DAUBRESSE, *La cité indigène de Léopoldville*, UCL, mémoire de licence, 1954/55, p. 46.
- (41) Eza BOTO (pseud.), *Ville cruelle*, Paris: Présence africaine, 1954.
- (42) *Congo Belge, rapport annuel 1953*, p. 155.
- (43) De son vrai nom William Frederick Cody (1846-1917), Buffalo Bill incarna son propre personnage dans plusieurs productions théâtrales à Broadway et fit même une tournée de six ans en Europe jouant devant le pape Léon XII et la reine Victoria.
- (44) J. S. LA FONTAINE, *Two types of Youth* [...], p. 192.
- (45) Le rapport Brissot, qui concluait à l'échec des oeuvres missionnaires destinées à la jeunesse kinoise, fut limité dans sa diffusion par l'administration de concert avec les missions.
- (46) Les problèmes de jeunesse. Dans: *Courrier du CRISP*, (1960)68, p. IV, et P. RAYMAEKERS, *Prédélinquance* [...], p. 299 et suiv.
- (47) Expression qui pourrait se traduire 'association des voleurs à la tire' (pickpockets), puisque Kitunga signifie, en lingala, panier de la ménagère.
- (48) Lire le reportage de MWISSA-CAMUS et C. MAFEMA, La grande plaie de tous les temps. Incursion au fief des "KK". Dans: *La croix du Congo*, 3.02.1957, p. 5.
- (49) *Congo Magazine*, août-septembre 1961, p. 31.
- (50) J. BABILLON, *Léopoldville. Etude générale du problème de la jeunesse autochtone*, UCL, mémoire de licence, 1957.
- (51) Ch. D. GONDOLA, *Villes miroirs* [...], p. 311.
- (52) Sur ce personnage étonnant, voir les articles de *La voix de Mangembo* et de *L'Esprit de la jeunesse*, deux journaux publiés par les bills de Ngiri-Ngiri sous l'égide du père Buffalo; voir également S. N'SIAL, *Langage, normes et répertoire* [...], p. 26.
- (53) A. VERBEECK, La vie du grand Bill Buffalo. Dans: *La voix de Mangembo*, (1964)12-13, pp. 2-3; R. RAYMAEKERS, *L'Organisation des zones de squatting. Elément de résorption du chômage structurel dans les milieux urbains des pays en voie de développement. Application au milieu urbain de Léopoldville (République du Congo)*, coll. de l'Ecole des sciences économiques, n° 88, Université Catholique de Louvain.
- (54) Notons que ce n'est pas une attitude précise qui est étiquetée 'déviante' mais bien le groupe qui manifeste une telle attitude. Ainsi la consommation du chanvre, tolérée chez les miliciens de la Force Publique parce qu'elle renforce l'humeur belliqueuse, est réprimée quand elle concerne les bills.
- (55) Ch. D. GONDOLA, Ata ndele... et l'indépendance vint. Musique, jeunes et contestation politique dans les capitales congolaises. Dans: C. COQUERY-VIDROVITCH et al. (eds.), *Les jeunes en Afrique. La politique et la ville*, Paris: L'Harmattan, 1992, tome 2, pp. 445-448 & 463-487.
- (56) S. N'SIAL, *Langage, normes et répertoire* [...], p. 25.



Je ne suis pas UN HOMME LIBRE

De la surpolitisation à l'antipolitique, quelques remarques en marge de l'histoire du mouvement ouvrier à l'Union minière du Haut-Katanga (UMHK) et à la Gécamines, 1920-1996⁽¹⁾

*Donatien Dibwe dia Mwembu, professeur d'Histoire,
Université de Lubumbashi, République Démocratique du Congo
Bogumil Jewsiewicki, professeur d'Histoire, Université Laval, Québec, Canada*

Introduction

Il pourrait être utile de commencer cet article par un rappel que la notion de 'mouvements sociaux', si importante pour la recherche et pour l'action sociale de gauche dans les années 70, a depuis quelques années cédé du terrain au concept de 'société civile'. Dans les années 70, en particulier en Amérique latine - et c'est la direction que donnaient à ce concept ses principaux protagonistes, André Gunder Frank, Marta Fuentes, Alain Touraine - le mouvement social avait une portée politique révolutionnaire. Par contre, le concept de société civile a émergé à la fin des années 80 pour qualifier la résistance sociale, les formes d'organisation qui donnent à la société une capacité de maintenir ou de créer une autonomie, d'échapper à l'Etat. Dans ce sens, mouvement social et société civile ne correspondent pas, ne désignent pas les réalités sociales similaires. Le mouvement so-

cial, sans nécessairement l'être au départ, tend à devenir une forme d'action structurée, à s'institutionnaliser et surtout à unifier sous une même direction les masses. Par contre, la force de la société civile, telle qu'on la 'découvre' dans les années 80, réside dans une multitude de formes d'organisation, une multitude d'institutions sociales à faible institutionnalisation et qui, de ce fait, échappent à l'Etat de loin plus efficacement que les institutions de mouvement social telles que les organisations étudiantes, les syndicats, etc. Dans le mouvement social, il n'y avait pas de place pour les Eglises, au moins en dehors de la réflexion des chercheurs et activistes musulmans, alors que le religieux offre un terrain propice à la prolifération de la société civile⁽²⁾.

Il ne s'agit pas de présenter ici une analyse de ce qu'a été la rencontre entre la recherche universitaire et l'action sociale révolutionnaire

ayant progressivement pris le nom et la forme de mouvement social. Nous souhaitons encore moins donner un portrait fidèle de la découverte par la science sociale, puis par certaines formes d'action politique, de la société civile. Nous souhaitons uniquement de mettre en relief quelques différences dont, de notre point de vue, la plus importante porte sur la place que la recherche universitaire et le chercheur (l'intellectuel organique) y occupent.

Dans le premier cas, le chercheur est, ou devrait être, un acteur engagé qui intervient dans l'action et qui suscite la prise de conscience; il devient, s'il ne l'était pas au départ, un intellectuel organique. Il suscite, accompagne des formes d'organisation sociale dont la nature politique se précise dans l'affrontement avec le système politique, avec l'Etat. Dans le cas de la société civile, le chercheur est surtout un observateur, éventuellement un éducateur et la notion même d'intellectuel organique n'a d'importance que marginale. La société civile agit surtout à partir d'"en bas", l'intellectuel, le chercheur universitaire est au mieux un expert du champ étatique, un intermédiaire qui intervient lors de la négociation avec l'Etat.

Mouvements sociaux et sociétés civiles

La distinction entre ces deux termes et deux formes des réalités sociale et politique qu'on voudrait distinguer à l'aide de ces termes, semble relativement claire en Occident. Pour les situations sociales, en dehors de l'espace occidental, la distinction s'obscurcit. L'Amérique latine semble avoir vécu et lutté contre les dictatures surtout au moyen de ses divers mouvements sociaux. L'Europe soviétique semble avoir fait imposer les démocraties populaires grâce à une prise de conscience procurée aux sociétés 'nationales' par leurs sociétés civiles, donnant à

la dissidence la cohésion qui la paralysait auparavant.

En Afrique par contre, les mouvements sociaux semblent avoir échoué avant même d'éclore à titre de force sociale locale, et les sociétés civiles, même si dans de nombreux endroits elles prolifèrent, ne semblent pas avoir assez de poids pour effectivement transformer les régimes politiques.

Alors qu'entre les années 50 et la première moitié des années 60, les syndicats ont joué un rôle important, parfois décisif, dans les pressions localement exercées sur les régimes coloniaux afin d'accélérer l'accession à l'indépendance, ils se sont effacés de la scène ou ont été incorporés dans les appareils de parti unique.

Au cours de quelques premières années de la décennie 1990, diverses manifestations d'autonomie sociale et culturelle par rapport au régime politique et par rapport à l'Etat, semblaient sonner le glas des dictatures. On a l'impression aujourd'hui, que leur rôle dans la transition effective aux régimes démocratiques a été faible; la société civile n'y empêche un rétablissement de l'autocratie que parce que l'omniprésence de la dissidence dissout les formes de contrôle et de prélèvement étatique. En Afrique au sud du Sahara, la société civile liquéfie les régimes politiques autoritaires, les rend trop onéreux et dans ce sens rappelle un peu ce qui s'est passé dans le bloc soviétique. Par contre, l'exercice démocratique du politique se fait en Afrique avec le financement et sous le contrôle du système international. Au cours des dernières années, il y a eu peu d'élections démocratiques qui ont échappé à une tutelle du grand frère démocrate qui sait comment faire et qui bien volontiers accorde son aide, donne son imprimatur. Orwell n'aurait pas apprécié le spectacle.

Il est difficile de dire si les difficultés, que semblent éprouver les sociétés civiles en Afrique au sud du Sahara, peuvent expliquer l'ambiguïté des universitaires africains à son égard. Il s'agit peut-être plutôt d'une affaire de génération; les universitaires les plus en vue, surtout ceux qui vivent encore en Afrique, appartiennent majoritairement à la génération qui a été formée à la fin des années 60 et au cours des années 70, souvent à l'étranger. Ils semblent toujours penser la transformation politique en termes de changement radical et brusque; en tant que révolution plutôt que "refolution", pour reprendre le qualificatif que Timothy Garton Ash a forgé pour décrire le passage de la démocratie populaire à la démocratie libérale en Europe post-soviétique.

En témoigne un projet de recherche du Codesria - le plus important organisme de recherche universitaire en Afrique - sous le titre *Social movements, social transformation and the struggle for democracy in Africa*. Initié en 1985, il avait pour but de détacher la recherche universitaire de l'État et de la libérer de deux perspectives théoriques concurrentes, à savoir la modernisation et la dépendance. En 1995 est paru un volume - et il est significatif qu'il ait été édité par Mahmood Mamdani et Ernest Wamba-dia-Wamba - qui, sous le titre *African Studies in Social Movements and Democracy*, rassemble quinze contributions.

Une partie de l'introduction est consacrée à la société civile mais le terme n'apparaît que dans le titre d'une seule contribution, celle de Mahmood Mamdani alors en transition entre l'Ouganda et l'Afrique du Sud où il allait prendre la direction de l'African Studies Center de l'University of Cape Town. Un peu plus tard, Ernest Wamba-dia-Wamba quittait l'University of Dar-es-Salam pour prendre la direction politique de la rébellion contre le régime de Kabila au Congo.

Les quinze contributions portent autant sur les partis communistes que sur les syndicats, les organisations étudiantes, les mouvements fondamentalistes islamiques que sur l'émergence des entrepreneurs capitalistes nationaux. Une seule contribution, qui porte sur les sociétés d'entraide au Zimbabwe, assurant aux membres un enterrement décent, se situe programmatiquement dans la perspective du mouvement social et explore le lien entre ces associations et le syndicalisme. Le terme de société civile n'y figure même pas. Voilà l'image des formes d'autonomie sociale en Afrique contemporaine dans le miroir de la recherche universitaire récente en Afrique. Il en est évidemment autrement en ce qui concerne la recherche occidentale, on dit africaniste, sur l'Afrique.

Certes, depuis quelques années, dans de nombreux pays d'Afrique au sud du Sahara, les organisations non-gouvernementales se multiplient et plusieurs universitaires en assurent le fonctionnement, souvent la direction. Avant tout, s'y multiplient diverses Eglises ayant des degrés d'autonomie variables à l'égard des Eglises établies. Le christianisme en est le cadre principal mais, en Afrique, l'islam offre aussi un terrain propice à la multiplication des diverses tentatives de prise d'autonomie culturelle, sociale, économique. De part et d'autre, l'institutionnalisation de l'action sociale obéit autant au processus d'autonomisation, qui se traduit par un intense fractionnement, qu'à la propension à l'éloignement du politique, au moins du politique explicite. Même les organisations qui sont capables de mobiliser plusieurs milliers de personnes pour une manifestation de nature politique se retirent immédiatement après de l'arène politique, laissant le terrain libre à l'État ou à ce qui en reste encore. Contrairement donc aux mouvements sociaux qui explicitement visaient - ou au moins étaient ainsi perçus par la

recherche universitaire - l'action politique, se préparaient à affronter l'Etat sur son propre terrain, la société civile déserte le politique, au mieux entraîne l'Etat dans un maquis et le laisse s'y épuiser.

A propos d'engagement politique...

En Afrique au sud du Sahara, l'action explicitement politique des mouvements sociaux (syndicats, organisations étudiantes) a rarement dépassé la fin des années 60. A la fin de cette décennie presque toutes les organisations sociales de masse, souvent aussi les organisations professionnelles, se sont trouvées soumises - de grès ou de force - à l'Etat et au parti unique. Au début des années 90, quand elles émergeaient de la tutelle qui les avait vidées de leurs objectifs, elles ne sont pas parvenues - leurs leaders, et encore moins leurs membres, ne le souhaitent - à s'engager dans l'action politique explicite. Le terrain politique semble, de leur point de vue, pestiféré. Il est éventuellement un théâtre de coups de violence, il est parfois envahi par la violence brutale des cruels duels où les acteurs déploient tout un arsenal de violence; il est peu ou prou arène de négociations politiques.

Il nous semble possible d'expliquer cette fuite devant le politique par deux facteurs, probablement historiquement associés dans les trajectoires des sociétés soumises aux régimes politiques autoritaires institutionnalisés dans les Etats 'modernisateurs' qui se donnaient pour tâche une transformation socio-économique rationnelle; souvent planifiée.

Le premier facteur, c'est un repli, si non une fuite, devant le politique. Il caractérise l'ensemble des formes d'organisation et d'action sociale qu'on nomme actuellement société civile et

c'est aussi bien le cas dans l'ancienne sphère soviétique que dans l'Afrique postcoloniale au sud du Sahara. Puisque la confrontation politique y était impossible, au mieux suicidaire pour ceux qui s'y engageaient, elle déclenchait une répression allant jusqu'à l'anéantissement social de groupes sociaux - souvent ethniques - entiers, l'Etat autoritaire y a apparemment atteint son but. Il avait un monopole incontestable et incontesté du politique, quiconque s'y engageait - peu importe ses intentions initiales - était soit broyé soit coopté dans cette fraction de la société politique qu'on y qualifiait de radicalement autre; il passait du champ de 'nous' à celui d'eux'. Au Congo, du 'noir' social, il devenait 'blanc', 'mundele' ou 'muzungu'... Puisqu'un combat politique pour le contrôle de l'Etat entre les nous et les eux était impossible, il ne restait que la fuite devant le politique ou la violence. Le Burundi et le Rwanda constituent une exception, plutôt le cas extrême, où nous et eux ont rapidement pris forme, se sont solidifiés à titre des communautés ethniques qui ont été vécues politiquement comme communauté de race. Il n'y avait alors aucune porosité de la frontière, le passage dans un sens ou dans l'autre était trahison extrême et l'Etat était moins dominé par les eux qu'il ne s'est fondu avec. Combattre l'Etat, ou de l'autre point de vue défendre l'Etat, signifiait alors éliminer physiquement les eux actuels ou potentiels. Il n'y avait aucune place pour la société citoyenne puisque le politique, tel une tumeur - ou ce mythe destructeur décrit en 1972 par Leszek Kolakowski - n'a laissé aucune place pour le non-politique.

Ailleurs, la société politique ne pouvait se distinguer de l'étatique (ou du parti unique se confondant avec l'Etat) et, fatalement, la société civile ne pouvait se développer que comme communauté morale antipolitique. L'entrée dans le politique constituant trahison de la ca-

tégorie des nous, elle était frappée d'interdit moral. Le politique est alors un domaine qu'on qualifie en Congo, mais aussi ailleurs, de satanique, tout y serait contaminé par les forces du mal y compris le signe monétaire qui en émanait. L'opposition intellectuelle congolaise s'est regroupée à la fin des années 80 dans une Ligue des moralistes, l'éthique la protégeant de la damnation du politique, leur réflexion n'a porté que sur le salut moral explicitement antipolitique. Plusieurs figures de ce mouvement intellectuel ont ensuite été très actives dans l'institutionnalisme de la société civile à Kinshasa, le groupe Amos en est un excellent exemple. Une éventuelle purification morale ou spirituelle du politique permettrait éventuellement de le réformer un jour - c'est le sens des incarnations successives de Sakombi Inongo.

... et de politique antipolitique

En Europe postsoviétique, cette purification du politique, qui devait permettre d'en extraire un jour un Etat national d'antan, s'est engagée sur deux terrains distincts, le terrain ethno-biologique (ethnie comme quasi-race) et celui de purification nationale par extirpation des agents du mal que sont les anciens agents politiques communistes. En bref, la société civile s'y manifeste et progressivement s'oppose à l'Etat, moins pour s'emparer du politique que pour l'isoler; sous le signe du renouveau moral on vise tous ceux qui appartenaient à la catégorie des eux et transformés alors par les forces du mal ne peuvent redevenir des nous. Forcément, l'action de la société civile est antipolitique plutôt qu'apolitique. Bronislaw Geremek, éminent membre de la petite élite intellectuelle polonaise qui a accompagné depuis le début le syndicat Solidarnosc, puis a négocié les accords de la Table Ronde de 1989 et enfin s'est vu ramasser le pou-

voir de l'Etat, a écrit ceci à propos de la société civile:

"L'idée de la société civile allait de pair avec l'idée d'une politique antipolitique et cherchait à organiser un univers social en se séparant du domaine du pouvoir et de l'Etat. La société civile devait défendre l'individu des visées de l'Etat totalitaire et investir des efforts collectifs dans l'éducation, la pensée indépendante, et la circulation des idées et des nouvelles. Cette utopie si éloignée de la réalité des sociétés soumises souffrant de ce 'désarmement moral' dont parlait Jan Patočka, le grand philosophe tchèque, semblait se réaliser dans le cas de la Pologne: à l'intérieur du système s'était formé un mouvement fort de dix millions de membres, et capable de survivre même à la répression, de développer des maisons d'édition clandestines et des universités populaires, et d'arriver enfin à se présenter en tant que partenaire indépendant dans le dialogue avec le pouvoir. Cette société civile, qui avait surmonté l'épreuve de la vie dans la résistance au pouvoir autoritaire et de la lutte pour la liberté - en face de la vie démocratique - semble s'écrouler tout d'un coup. [...] La société civile d'antan n'était-ce qu'un village de Potemkine?" (Geremek 1993: 32).

C'est d'après Geremek (1993: 31-32) le paradoxe de la société civile puisque contrairement au dissident soviétique *"presque par définition, un être isolé et marginal, condamné à l'exclusion"* la société civile avait le soutien de la société. Et pourtant, dans le cas soviétique, cette société civile presque réduite à une poignée d'individus, hérétiques par excellence, a également conduit à produire une société antipolitique. Dans son projet de réforme de la Russie, Soljénitsyne (1990: 31) a écrit: *"Plus le pays est infesté de la vie politique, plus y faiblit le spirituel..."* Et presque en écho de cette opinion, qui paraissait alors isolée et paradoxale, aux cours des années 90, les Russes ont déserté toutes les organisations sociales, à l'exception des syndicats.



Qui s'attire les faveurs de la 'mami wata', cette sirène à peau blanche, gagne pouvoir et richesse en échange de la vie et de la santé des siens qu'il doit lui périodiquement sacrifier (fig. 1) (collection B. Jewsiewicki)

Confrontée à ces exemples venus des sociétés qui se sont formées dans des conditions historiques très différentes, mais qui ont été soumises aux régimes politiques et à un type d'Etat comparables, la société congolaise paraît moins paradoxale. Au cours des années 90, il s'agissait probablement plus d'une révulsion sociale d'investir le politique que de l'incapacité des leaders politiques de l'opposition d'y conduire la société. Une telle attitude collective ne pouvait pas y être un accident; une paralysie, une atrophie du mouvement social peuvent certes s'expliquer, comme l'a fait à juste titre Gerekme, par une dévalorisation du politique, domaine où il est impossible d'entrer sans trahir les siens. La métaphore congolaise de 'mami wata' le dit très bien: qui s'attire les faveurs de cette sirène à peau blanche gagne pouvoir et richesse en échange de la vie et de la santé des siens qu'il doit lui périodiquement sacrifier (fig. 1). Tout comme le politique est exclusivement masculin, il n'y a pas de 'mami wata' auquel les femmes pourraient recourir. Le président Mobutu était réputé d'avoir sa 'mami wata' personnelle qui garantissait sa puissance mais à qui il a sacrifié sa première femme, son oncle Lito, certains de ses enfants et finalement tout le peuple congolais. La diabolisation du politique, c'est cependant aussi la licence de tuer sans remords et sans pitié ceux qui s'y implantent ou qui en y aspirant, risquent de le faire. La violence contre eux est plus qu'une défense légitime, elle est purification de la société, purification du monde.

Aussi absurde que l'argument puisse paraître, il nous semble que cette négation du politique, qui prône qu' "*il faut défendre la société*" (en écho de ce livre posthume de Michel Foucault) en en extirpant le mal qu'est le politique, résulte d'une surpolitisation du social dans le domaine public moderne (vie urbaine, relations sociales et économiques commodifiées, struc-

turées par le salaire et la marchandise). Là où l'Etat impose son contrôle sous forme d'un biopouvoir, l'opposition antipolitique à l'Etat prend à un moment donné une forme symétrique; il faut moins investir l'Etat en tant qu'institution qu'éliminer de la surface de la terre ceux qui en tant qu'eux sont l'Etat ou risquent le devenir.

A l'Union minière du Haut-Katanga: le partage des rôles dans le champ politique; qui mange qui?

Afin de présenter un exemple historique, nous avons choisi un mouvement social classique, la formation et l'évolution d'une organisation syndicale au sein de cette fraction sociale congolaise qui a été la plus urbanisée et la plus industrialisée, à savoir les ouvriers de l'Union minière du Haut-Katanga (UMHK) devenu progressivement Gécomines puis Gécamines. Entre 1920 et 1995 se situe l'histoire d'un mouvement avorté dont la difficulté principale de prise d'autonomie, et donc d'incorporation aux structures sociales locales, venait à chaque fois d'une politisation, parfois habile, parfois brutale mais toujours omniprésente, conduisant à son atrophie.

En 1920, les travailleurs, alors dans une écrasante proportion migrants, assistaient sans réagir à une querelle entre les blancs qu'était le mouvement de grèves européennes aussi bien dans l'industrie que dans l'administration. Rappelons que le taux brut annuel de mortalité se situait alors entre 3% et 4% et celui de désertion près de 7%. Tout le monde s'accordait - et il en fut ainsi en Afrique du Sud où quelques années plus tard le tout jeune parti communiste excluait les noirs de l'internationale prolétarienne - que le conflit social, et un éventuel

mouvement social, ne pouvait déborder les limites du monde 'civilisé'. Le gouverneur général de la Colonie, Eugène Henry, avait alors souligné le danger de transformation d'un éventuel syndicalisme des noirs en revendication politique (Lwamba 1985: 130). Une dizaine d'années plus tard, lors de la grande dépression qui connut des licenciements massifs (de trois quarts, tant pour les travailleurs africains qu'européens de l'UMHK) et une baisse radicale du niveau de vie (le coût moyen du travailleur africain de l'entreprise baissa de 25% entre 1930 et 1931) certains travailleurs noirs se soulevèrent mais ce fut pour s'opposer aux renvois au village plutôt que contre la baisse du niveau de vie. Il s'agissait essentiellement des affrontements entre divers groupes de travailleurs, chacun cherchant à éviter le départ forcé.

Alors que la recrue qui arrive "est entourée de ses frères qui l'encadrent [et qui de ce fait] gardent intacts ses coutumes et mentalités de la région d'origine" (Munga 1979: 81), la vie sociale urbaine "même embryonnaire, n'aurait pu naître pendant la période d'avant 1928, au sein de la population constamment renouvelée, [une population qui] vivait dans une atmosphère de grande insécurité" écrivait en 1959 le responsable d'alors de la main d'oeuvre africaine de l'UMHK. La complicité entre les exclus était à cette époque la seule forme d'organisation dont se souviennent aujourd'hui les anciens travailleurs: "Chaque week-end, les travailleurs se retrouvaient par petits groupes pour chanter et danser au rythme village. Ils étaient en train de faire la diversion, car, au même moment, les fuyards étaient en train de se préparer. C'est quand tout le monde était endormi que les déserteurs s'enfuyaient" (Makombo). Cependant, seuls les travailleurs originaires des environs des lieux de travail parvenaient à atteindre les villages, les autres se faisaient prendre et aboutissaient en prison avant d'être

renvoyés sur les chantiers.

En prison, se souvient Buakasa: "La discipline était de rigueur. Les prisonniers étaient fouettés deux fois le matin aux fesses. Après ces coups de fouet, le policier leur posait la question de savoir s'ils allaient de nouveau désertier." Le tableau populaire, une icône de la mémoire congolaise dite colonie belge, dépeint cette situation en termes de partage des rôles dans le champ politique (fig. 2).

L'administration de la main-d'oeuvre africaine a retenu la nature 'ethnique' des désertions et des troubles du début des années 30 et l'UMHK s'est engagée, pour une trentaine d'années, sur la voie de la cohabitation des travailleurs de différentes origines régionales et ethniques et de généralisation d'usage d'une seule langue de communication et d'instruction, le Swahili, qui n'y était pratiquement langue maternelle de personne (voir l'article de John Higginson). En même temps, l'administration coloniale s'est engagée sur la voie de l'instrumentation, et donc de la reconnaissance, du lien ethnique comme lien politique définissant l'indigène.

Dans les camps ouvriers de l'UMHK, les effets conjoints des licenciements massifs au début des années 30 ont touché avant tout les travailleurs migrants célibataires. La politique de stabilisation, initiée en 1928, a fait que l'accroissement massif du nombre de travailleurs à partir de 1935 s'est accompagné d'une rapide croissance de la proportion des travailleurs ayant au moins six ans de service, 34% en 1935, 47% en 1938 et 67% en 1940 (ARP/GCM-L'shi) et de celle des travailleurs mariés dont la proportion a presque atteint 60%. C'est la situation au début de l'entrée du Congo dans la Seconde Guerre mondiale.

En 1941, sans aucun doute en partie sur l'exemple, en partie sous l'influence d'une certaine propagande des ouvriers d'origine européenne, a éclaté une grève des ouvriers



*Le partage des rôles dans le champ politique (fig. 2)
(collection B. Jewsiewicki)*

africains de l'UMHK qui a provoqué un bref arrêt de la production. Un travailleur raconte qu'il arrivait alors qu'un ouvrier blanc fasse venir un ouvrier noir chez lui pour accomplir certaines tâches d'entretien ménager.

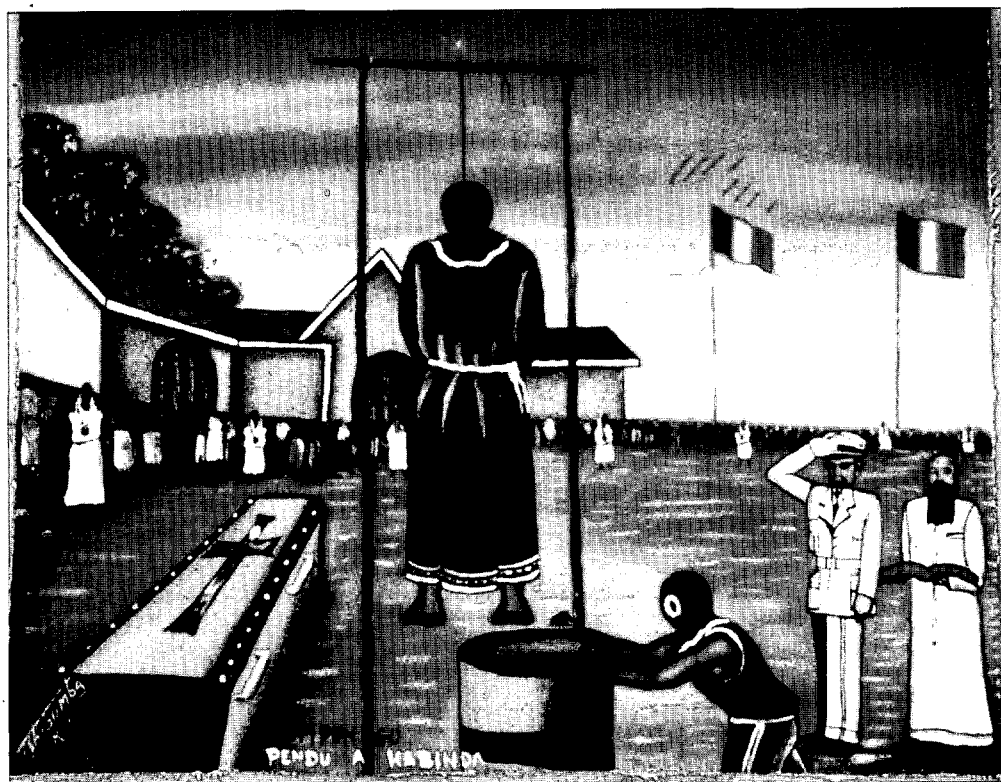
Le blanc pouvait lui demander, par exemple, combien il gagnait par mois. Et quand le noir lui répondait, le blanc ricanait et disait: "Ce salaire te permet-il de te payer un vélo ou une machine à coudre?" A la réponse négative du noir, il ricanait de nouveau et ajoutait: "Vous mourez comme des bêtes pour un si maigre salaire" (Biavi).

Il n'est pas important pour l'argument développé ici d'entrer dans les détails des raisons immédiates de la grève, une considérable baisse du pouvoir d'achat et une surexploitation des travailleurs. La surcharge de travail n'était pas compensée par une hausse du revenu réel, bien au contraire puisque les magasins étaient vides de marchandises et les prix augmentaient de loin plus vite qu'un maigre ajustement n'a permis de compenser. Même si le logement, les soins médicaux et l'alimentation de base étaient fournis en nature par l'entreprise à toute la famille ouvrière, la valeur de l'effort se mesurait par la

capacité d'acheter un vélo, une machine à coudre etc.

Un travailleur (Makombo) se souvient qu'à cette époque: "Mes collègues et amis commis ou infirmiers qui travaillaient dans l'administration coloniale achetaient facilement des vélos, machines à coudre etc... Pour moi, il me fallait pour cela faire des économies pendant plusieurs mois..."

La grève a pris un tournant tragique lors d'une confrontation entre les ouvriers rassemblés au stade et l'administration coloniale représentée par le gouverneur de la province du Katanga Amour Maron (1891-1948). La mémoire ouvrière retient également la présence de mgr. de Hemptinne, puisque la fusillade, qui serait d'après cette même mémoire, déclenchée par accident, est perçue comme exécution du colonisé innocent. Tout comme l'image de l'exécution de Bwana François, un peu plus tard celle de Lumpungu II, chef songye condamné par la justice coloniale pour un acte d'anthropophagie, exécuté selon la mémoire populaire pour avoir osé réclamer l'indépendance du pays (fig. 3), l'image de la fusillade est explicitement politique. Autant sa légalité coloniale que son



Exécution de Lumpungu II (fig. 3) (collection B. Jewsiewicki)

injustice raciale sont symbolisées par ses deux figures de pouvoir qui occupent entièrement l'espace politique, l'espace de l'autorité, à savoir l'administrateur et le prêtre. C'est l'organisation de l'espace politique que l'icône dite colonie belge ou fouet présente explicitement (fig. 2). L'univers du politique est de toute évidence réservé aux hommes. Le blanc, encore plus blanc par son uniforme, l'occupe entièrement, il est le politique même qui impose la légalité et fait agir la force brutale, pourtant il demeure immobile. C'est entre les indigènes, ceux que l'Etat a divisé en eux, vêtus d'uniforme et exécutant ses ordres et nous, vêtus des couleurs du drapeau belge, et marqués dans leur corps comme sa propriété et ses victimes, que se joue le rituel du bio-pouvoir. Les femmes ne peuvent qu'y assister impuissantes et à toute fin pratique absentes; elles expriment la souffrance d'une société réduite à l'instrument de la puissance d'un autre. Une autre icône, celle de 'simba Bulaya' (lion d'Europe) dit plus explicitement la relation politique, le blanc de l'Etat ('bula matari' - briseur de roc - ou 'simba Bulaya') se nourrit de la chair des noirs que d'autres noirs capturent et engraisent pour lui (fig. 4).

Voici le récit de la grève par un témoin oculaire:

"Alors, les travailleurs s'étaient réunis avec à leur tête Léonard Mpoyi, originaire de Bena Nshimba et clerc de bureau. Léonard Mpoyi nous dit que nous risquions de mourir pour rien, qu'il fallait que l'Union minière augmentât nos salaires. Pourquoi, dit-il, un blanc doit-il gagner plus qu'un noir alors qu'il n'est là que pour donner des ordres, les bras croisés derrière le dos et la pipe à la bouche? (fig. 2) Réclamons tous nos droits, sinon nous ne travaillerons pas demain. Mpoyi avait une tête. Il avait beaucoup étudié, nous tous, nous fûmes d'accord avec lui.

Le jour venu, nous avons arrêté les travaux au four

et quitté les usines. Sur la route, nous avons trouvé des militaires disséminés un peu partout dans le camp [des travailleurs]. Il y a eu une longue discussion entre les blancs et les travailleurs noirs. Le directeur de l'Union minière et les autres directeurs essayèrent de nous convaincre mais en vain. Alors ils demandèrent aux travailleurs de se rassembler au terrain de football [...] Monsieur Maron, gouverneur du Katanga, arriva au terrain. [...] Monsieur Toussaint [responsable de la main-d'oeuvre africaine] demanda: 'Qui vous a donné cette idée de réclamer l'augmentation de vos salaires? Que feriez-vous avec cet argent? Vous mangez très bien. Mais que voulez-vous de plus?' Léonard Mpoyi leva le doigt pour répondre. [...] Maron dit 'Allez travailler! Nous vous avons déjà augmenté les salaires' [...]. Nous avons dit non. [...] Les gens se mirent à hurler et à le huer. Alors Maron demanda de nouveau à Léonard Mpoyi 'Tu ne veux pas partir': Léonard Mpoyi répondit 'Je refuse. Nous voulons que tu nous donnes une preuve, un document écrit attestant que la société a majoré nos salaires' [...]. Maron donna l'ordre aux militaires de tirer sur les travailleurs. Les militaires s'exécutèrent et tirèrent sans pitié sur les travailleurs."

Espions et 'harmonie' sociale

En 1946, à la sortie de la Seconde Guerre mondiale, malgré l'opposition des entreprises - dont l'Union minière - et de la hiérarchie catholique - en particulier mgr. de Hemptinne - l'administration coloniale non seulement reconnaît les syndicats des travailleurs d'origine européenne mais autorise également un mouvement syndical africain qui se trouve structuré de manière à le 'politiser' à la mode coloniale. Le rôle qui y est réservé aux représentants de l'administration coloniale et de l'Eglise, donne aux conseils d'entreprise indigènes une fonction de canalisation des suppliques et plaintes, plusieurs



Le 'simba Bulaya' se nourrit de la chair des noirs que d'autres noirs capturent et engraisent pour lui (fig. 4) (collection B. Jewsiewicki)

d'ailleurs de nature politique, dans la mesure où il s'agit des relations entre les colonisés et les blancs, et non pas entre l'employeur et les employés. Les porte-parole des travailleurs, notables du point de vue de l'entreprise, sont transformés en agents d'information, à l'image des *malonda* (policiers dans les camps des travailleurs), qui espionnaient sous prétexte de représenter. A côté de ces derniers, plusieurs travailleurs ont été secrètement recrutés pour "[...] dénoncer les travailleurs meneurs des troubles, ceux qui parlaient du mal de l'Union minière [...] aussi à sonder les gens sur tel ou tel problème. [...] Il avait été constaté que les informations que nous livrions au chef de la cité étaient les mêmes que les doléances que les membres du Comité indigène d'entreprise présentait lors de leurs réunions trimestrielles" (Kalume). Un autre raconte: "J'avais demandé aussi à mon épouse de récolter pour moi d'autres informations parmi les femmes des travailleurs. Elle ignorait ce que je faisais de toutes ces informations." Il conclut: "Je vous dis franchement que j'avais joué un grand rôle dans l'amélioration des conditions de vie et de travail à l'Union minière. Je recevais chaque fois une prime de deux ou trois francs. Mes collègues n'avaient jamais su que j'étais informateur" (Tshiolo). De même, les prêtres "utilisaient les fidèles pour recueillir toutes les informations" (Mbaya). "Ils se permettaient même de nous dire de travailler non pas pour l'argent, mais pour Dieu!" s'insurge Léon Tshiolo.

Entre 1947 et 1960, il a eu 68 réunions des comités d'entreprise à l'UMHK. Mauvais traitement de la part des Européens, promotions, équipements de travail, conditions de logement, autorisation de vendre de la bière au camp, l'accès à l'eau potable, comportement des médecins à l'égard des noirs, voici les sujets abordés lors de ces réunions alors que les questions salariales en étaient à toute fin pratique exclues. Ainsi, jusqu'à l'indépendance, aucune grève

ne s'est produite à l'UMHK, malgré une agitation sociale et politique dans le pays. L'"harmonie" sociale atteinte sous cette haute surveillance se trouva brusquement rompue en 1960 par le conflit de nature ethnique dont la mémoire ouvrière attribue la responsabilité au colonisateur: "*La vie dans la cité de l'Union minière était une vie harmonieuse. Les différentes associations tribales vivaient en harmonie malgré quelques frictions mineures. S'il se posait des problèmes, c'est le colonisateur, l'homme blanc, qui en était l'instigateur principal*" (Mutwale). Un autre ancien travailleur, Paul Musasa, en accuse notamment mgr. de Hemptinne.

Syndicalisme surveillé

Après 1960 et à la sortie de la période de quatre ans marquée par la sécession katangaise et par l'expulsion d'une importante fraction d'ouvriers d'origine géographique kasaienne (majoritairement d'origine ethnique luba) le mouvement syndical et surtout les négociations syndicales ont été prises en charge par l'administration de l'Etat indépendant. Non seulement un représentant de l'Etat assistait aux négociations mais c'était aussi l'Etat qui proposait/imposait les solutions. L'administration provinciale soutenait alors la volonté de l'entreprise d'éviter les hausses salariales. Le chef de cabinet du ministre provincial, qui assistait aux réunions du comité d'entreprise avait recommandé, pour protéger le pouvoir d'achat des ouvriers de l'UMHK, de bloquer les salaires mais d'ouvrir pour les travailleurs des magasins où ils pourraient s'approvisionner aux prix de gros. (ARP/GCM-L'shi 30.04.1964). En 1964, après une grève de deux jours, la première depuis 1941, ce fut chose faite pour pratiquement 35 ans. Cette même année les conseils d'entreprise ont été remplacés par les délégations syndicales qui ont inau-

guré, pour trois ans à peine, le pluralisme syndical. A partir de 1967, le parti unique, le Mouvement populaire de la révolution, a imposé son contrôle à tous les niveaux de la vie politique et sociale et un seul syndicat national a été créé, l'Union nationale des travailleurs du Zaïre qui devait "[...] constituer un organe de communication entre les masses ouvrières et l'Etat" (Institut Makanda Kombi, 1984: 19). On revient alors, sans les avoir vraiment quitté, aux méthodes éprouvées de l'époque coloniale, comme le racontent les travailleurs: "Le délégué syndical permanent, Mwenda, fut arrêté, fouetté et délogé par la garde industrielle de la société" (Ngombe). "Là [au cachot] nous fûmes battus et fouettés sérieusement. Nous pleurions comme des petits enfants. Nous subissions cinq coup de fouet matin et soir pendant les deux jours..." (Lutumba). Un syndicaliste, Symphorien Nkolomoni, affirme que: "Quand un syndicaliste était bouillant, on commençait par le corrompre."

La politisation de l'ensemble de la vie sociale et économique, de la vie culturelle et religieuse caractérise le régime de Joseph-Désiré Mobutu. Les entretiens avec les anciens ouvriers de l'entreprise montrent qu'ils en étaient et en demeurent bien conscients. Le syndicat n'était qu'un cadre pour faire de la politique dans les lieux de travail et dans les relations entre l'entreprise et ses travailleurs. C'est dans les années 70 d'ailleurs que l'empire de la Gécamines a atteint les limites de monopole de la vie de la province dont les anciens dirigeants et la Société Générale de Belgique, n'avaient certainement jamais rêvé. L'entreprise devient non seulement père et mère de ses ouvriers ("Union minière ndjo baba, ndjo mama" disaient les travailleurs dans les années 50), elle le devint pour toute la province. Il faut cependant rappeler que cette expression, qui semble simplement donner la mesure de la conscience du paternalisme,

dit beaucoup plus. Dans les relations sociales, en l'Afrique centrale au moins, seul l'esclave a une seule et même personne pour père et mère, son maître. Contrairement à une personne de statut libre, l'esclave ne connaît aucun autre parent et c'est précisément cette absence de lien de parenté en dehors du rapport au maître qui, socialement, fonde le statut d'esclave.

La surpolitisation du syndicalisme est achevée au cours des années 1993-95, alors que le gouverneur du Katanga, Kyungu wa Ku Mwanza, supervise et manipule le nettoyage ethnique local dont, pour la seconde fois en trente ans, sont victimes les 'Kasaïens'. Si le travailleur qui osait réclamer était Kasaïen, on disait qu'il voulait faire échouer l'opération "Debout Katanga" dont l'objectif était la réhabilitation du peuple katangais. Au cas où il était Katangais originaire [sic], on disait de lui qu'il était tout simplement manipulé par les Kasaïens. [A partir de 1996] les Katangais ont alors commencé à se rapprocher des travailleurs d'origine kasaïenne pour donner naissance à une solidarité des travailleurs. C'est alors que les Kasaïens ont saisi l'occasion pour se venger en refusant de faire front commun: "Faire front commun avec un Katangais, c'est faire front commun avec un traître, c'est choisir le chemin de la ruine, de la faillite" (Mukonkole).

- (1) Les interviews des anciens travailleurs ont été réalisées par Donatien Dibwe dia Mwembu dans le cadre d'un projet de recherche sur le syndicalisme en Afrique conduit par le Codesria.
- (2) A propos de l'évolution de ce concept dans la pensée occidentale il faut lire l'excellent ouvrage de Dominique Colas, *Civil Society and Fanaticism. Conjoined Histories*, Stanford: Stanford University Press, 1997.

Sources d'archives

ARP/GCM-L'shi, 1940, *Aide-mémoire, fascicule II. Politique indigène*.

ARP/GCM-L'shi, 1964, *Dossier Organisation professionnelle, procès verbal de la réunion d'information tenue au cercle de Kolwezi le 30 avril 1964*.

Interviews

Clément Bukasa, Lubumbashi, le 5 avril 1996.

Paul Biavi, Lubumbashi, le 15 mars 1996.

Clément Kalenga, Lubumbashi, le 3 février 1996.

Léon Kalume, Lubumbashi, le 20 avril 1996.

Roger Makombo, Lubumbashi, le 15 janvier 1996.

Jean de Dieu Mukonkole, Lubumbashi, le 6 mai 1996.

Mbaya Mpiana, Lubumbashi, le 26 mars 1996.

Paul Musasa, Lubumbashi, le 25 juillet 1993.

Louis Mutwale, Lubumbashi, le 27 avril 1992.

Mwela Lwadi, Lubumbashi, les 19 et 20 septembre 1990.

Lutumba, Lubumbashi, le 6 mai 1996.

Pierre Ngombe Chama, Lubumbashi, le 12 mars 1996.

Symphorien Nkolomoni, Lubumbashi, du 10 au 20 février 1996.

Léon Tshiolo, Lubumbashi, le 9 janvier 1996.

Bibliographie

- D. DIBWE dia MWEMBU, *Industrialisation et santé. La transformation de la morbidité et de la mortalité à l'Union Minière du Haut-Katanga (1910-1970)*.
- DUDURI RUHARARAMANZI, "La grève des ouvriers noirs à IUMHK (1941)", UNAZA, Lubumbashi, mémoire de licence, 1973.
- B. GEREMEK, *Histoire sociale: Exclusion et solidarité. Leçon inaugurale*. Chaire internationale, Paris: Collège de France, 1993.

- *Formation des cadres. Manifeste de la N'Sele*, Kinshasa: Institut Makanda Kakombi, 1984.

- B. JEWISIEWICKI, *Contestation sociale au Zaïre (ex-Congo belge). Grève administrative de 1920*, *Africa Tervuren*, 22, 2/3: 56-66, 1976.

- B. JEWISIEWICKI, *Unequal Development: Capitalism and the Katanga Economy, The Roots of Rural Poverty in Central and Southern Africa*, dir. E. Palmer et R. Parsons, Berkeley-Londres: University of California Press-Heinemann, 1977, pp. 317-344.

- KANKU BONA, *La propagande communiste en Afrique et le pouvoir colonial belge dans la province du Katanga (région du Shaba), 1920-1940*, UNAZA, Lubumbashi, mémoire de licence, 1972.

- KILOLA LEMA, B. JEWISIEWICKI, J.-L. VELLUT, Documents pour servir à l'histoire sociale du Zaïre: grèves dans le Bas-Congo (Bas-Zaïre) en 1945. Dans: *Etudes d'histoire africaines*, (1973)5, pp. 155-188.

- LWAMBA BILONDA, *Histoire du mouvement ouvrier au Congo belge (1914-1960)*, Université de Lubumbashi, Lubumbashi, Cas de la Province du Katanga, thèse de doctorat, 1985.

- M. MAMDANI, E. WAMBA-dia-WAMBA (eds.), *African Studies in Social Movements and Democracy*, Dakar: Codesria, 1995.

- MUNGA KAZADI, *La vie des travailleurs africains dans le Haut-Katanga industriel (1906-1929)*, UNAZA, Lubumbashi, mémoire de licence, 1979.

- A. SOLJENITSYN, "Kak nam obstrait" Rossiou. *Posilnie Soobrajenia, Konsomolskaja Pravda*, le 18 septembre 1990.

- E. TOUSSAINT, *Le personnel congolais, Union Minière du Haut-Katanga. Evolution des techniques et des actions sociales*, Bruxelles: Cuypers, 1959.



*Columns of mercenary soldiers speeding toward Stanleyville to
rescue Europeans and punish leftist African guerrillas*

Le Pari Congolais: Whose Congo? Whose Gamble?

John Higginson, professor Department of History,
University of Massachusetts, USA

"As a result of the rural population's discontent, one encounters a thousand different variations of the demand for reparations in the bush. These demands are made with indefatigable logic - but with bitterness. A spirit of antipathy and defiance is spreading everywhere.

The native is detaching himself from our authority. More and more, he seeks refuge from our influence and prestige. The face of the Congo is changing. Belgium is on the way to losing its crowning achievement in Africa."

Monsignor Jean Felix de Hemptinne, Apostolic Vicar of Katanga, ca. 1944⁽¹⁾

"I don't suppose history will ever stop giving us surprises; indeed the Congo is supremely a land of surprises." Thomas Kanza ca. 1970⁽²⁾

Introduction

Few people over the age of sixty can remember the circumstances that led from Belgian colonial rule over the Congo to the military dictatorship of Mobutu Sese Seko. The fateful confrontation between King Boudewijn and Prime Minister Patrice Lumumba has been forgotten. Columns of mercenary soldiers speeding toward Stanleyville (presently Kisangani) to rescue Europeans and punish leftist African guerrillas only exist in the pages of the potboiler novels that one finds in airport terminals. The televised assault

of Lumumba and members of his cabinet has become 'exotic' footage for late night television. The stoic face of Joseph Kasabuvu and the more bemused one of Moise Tshombe no longer remind us of what might have been if the fickle Congolese had simply let the NATO powers tell them how to be 'independent'. The cartoon character Tintin, one of the most unvarnished icons of Belgian colonialism, no longer informs Congolese schoolchildren that Belgium is their fatherland, but asks them to recite addition facts⁽³⁾. Scenes of Mobutu surrounded by his soldiers or vigorously shaking hands with some

foreign emissary have lost their value as Cold War propaganda now that he is dead. Hardly anyone cares to remember more than a few images of "*le pari congolais*", the 'Congolese gamble'⁽⁴⁾.

The overthrow of the Mobutu dictatorship by a coalition of forces under Laurent Kabila two years ago, and the present lukewarm rebellion against Kabila's government, have forced many people to revisit the events surrounding Belgium's hold on the Congo and its tragic demise. Who initiated the struggle for independence - the generality of Africans or the handful of relatively privileged African *évolués* who served the colonial administration and the private companies? Did armies of communist agitators adroitly negotiate the footpaths of the Congo's rain forest to whip up discontent, or did local people, sustained by a belief that their grievances exceeded the capacities of the existing political order, bring down the colonial edifice⁽⁵⁾?

Whenever the popular classes of any country declare their aspirations, they also reveal some of the harsh experiences they have withstood. In so doing, they give us a brief glimpse of how and what they remember of the past and how they construct their own 'archeology of knowledge'⁽⁶⁾. What they remember may actually coincide with a set of conventional relationships expressed in conventional terms - the 'facts' of the professional historian - but its arrangement and packaging may be disconcerting for those who live on the other side of the social divide⁽⁷⁾. The state may also determine that such forms of remembrance are subversive and therefore subject to censure, although it may also take comfort in them, believing them to be relatively harmless however disturbing their mode of presentation may be⁽⁸⁾. But why should popular forms of remembrance be thought of as disconcerting - and, under

certain conditions, subversive - particularly if they are too parochial to engender universal pangs of conscience? Such remembrance is disconcerting because it suggests that the deference displayed by the lower classes in their daily interaction with their social betters might be a kind of charade animated by material necessity rather than a set of shared assumptions about how life should be; that the only thing that prevents the lower classes from acting out their version of the 'social dream' is the power of the state's weapons rather than the belief that the material ease and access of the upper classes have some inherent justification⁽⁹⁾. The lower classes may envy the upper classes their material advantages, but they are rarely naive about their source. Language is a virtual repository of forms of deference and power⁽¹⁰⁾. It is to this problem that we turn now.

Language and Colonial Rule

The complementary problems of language and power are an old married couple in colonial settings. We have no better example of the potency of this connection than Shakespeare's *Tempest* - where Caliban, seeing the power of Ariel (language), the mistress of his master Prospero, is driven to take possession of her. Caliban took Ariel too literally, however. He failed to realize that language is a form of power only insofar as it can recall and reconstruct a range of experiences that display how one exercises power⁽¹¹⁾. As another allegorical figure of Western civilization, Humpty Dumpty, once recalled, language is of no use unless it can designate who is to be master⁽¹²⁾. The Congo was no exception. Just who was to be master, and how language animated the subsequent choice, shaped the circumstances of African peasant farmers and wage laborers in Katanga

Province, Belgian Congo (presently Shaba Province, Congo) during the generation before political independence. It found one of its most potent expressions in the establishment of Swahili as the language of the colonial administration and Katanga's incipient urban working class⁽¹³⁾.

Initially the spread of Swahili in Katanga and the eastern portions of the Congo was seen as a threat to Belgian sovereignty. Most colonial officials, although by no means all, spoke of the 'movement' of Swahili in ominous terms⁽¹⁴⁾. After the First World War, however, many officials welcomed its proliferation as a sign of popular approval of Belgian rule⁽¹⁵⁾. What made for the turnabout?

Johannes Fabian claimed that the official Belgian embrace of Swahili was an instance of "*intellectual bad faith which signals the submission of critical insight to the dictates of power.*"

But this view only explains the apparent motives of European colonial officials and employers⁽¹⁶⁾. Were not Africans more sanguine or, at the very least, less skeptical about Belgian rule once the prospect of explaining themselves in one of their own languages was encouraged by the colonial administration? Perhaps. But we can never really know this. What we can know is that the language question became a kind of mirror for the colonial administration's perception of itself and those who it was charged with governing. But like all mirrors, it was a delicate balance of truth and illusion.

In 1906, the founding of the Union minière du Haut-Katanga and its vast array of open-faced mines and factories, intensified the competition between Swahili and other African languages from farther south to become the chief means of communication in the workshops and foundries of Elisabethville (presently Lubumbashi), the provincial capital. As industrial production and town life became more complex,

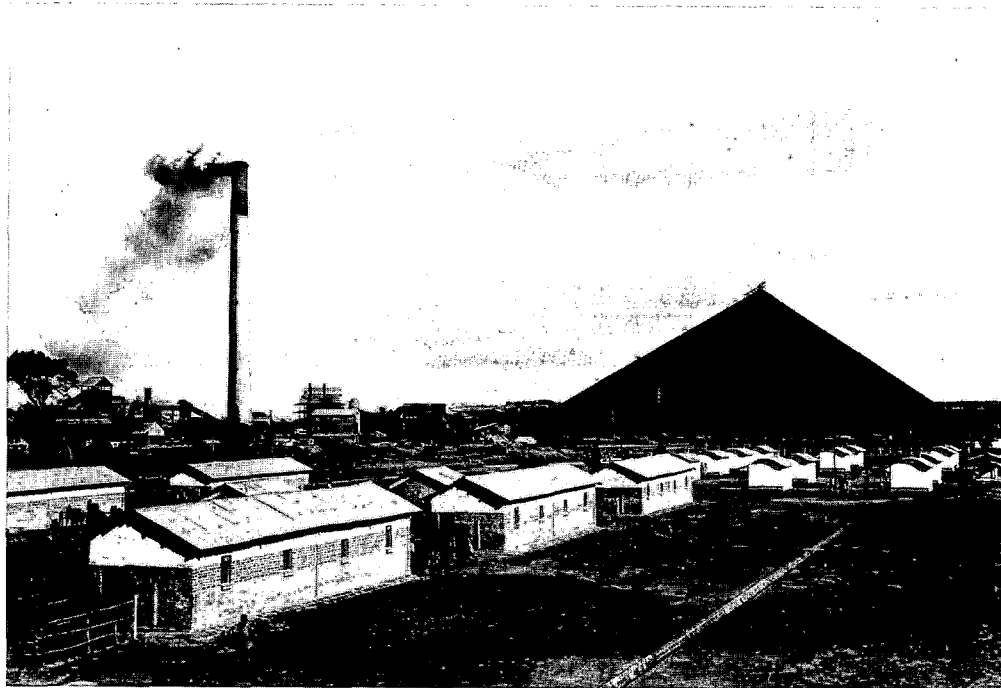
a myriad of competing influences began to affect the kind of Swahili spoken by the African population. Those of class, neighborhood and occupation competed with those of region and ethnic group - so much so, that by the 1920s the major industrial companies - the Union minière, Gécomines, and the Chemin de fer du Katanga - sought to intervene directly in the dialectical transformation of Swahili⁽¹⁷⁾.

The industrial employers sought to exercise greater control over the cultural and intellectual content of working class life. African workers sought a more sustained and reliable means to convey their common experiences. By the 1930s Swahili had become the vehicular language of Katanga⁽¹⁸⁾. After the 1931 labor riots at the Union minière and the adverse effect of the Depression, corporate and government officials came to see Swahili as a weapon within their arsenal of cost-effective techniques⁽¹⁹⁾. Swahili primers, grammar books, lexical texts, and one crudely didactic journal flourished.

Their purpose was painfully obvious: to draw a hard and fast line between the social and the work-a-day world, while simultaneously orienting the forms of expression in the former world to those of the latter.

There were a number of manuals written in a vein that would have been familiar to any mass production worker at the time: "*I hear the bell. I stop eating. I place my chit on the nail. I return to work...*" but the most successful popular literature in Swahili had to be a lot more subtle than this⁽²⁰⁾. The notices, short stories and advice columns of the magazine *Ngonga* were cases in point.

Ngonga was founded by Auguste Verbeken, former provincial commissioner in Katanga, and a group of African évolués who worked as clerks at the Union minière. Verbeken had been forced out of office by more conservative colonial government forces and the provincial



The founding of the Union minière du Haut-Katanga and its vast array of open-faced mines and factories intensified the competition between Swahili and other African languages from farther south

secret police after the 1931 labor protests. Despite his resignation, Verbeken retained the confidence of a significant portion of the local executive of the Union minière. Consequently, when he suggested the possibility of publishing a popular journal in French and Swahili, in association with a group of the mining company's more educated African employees, it received the tacit support of number of the company's executive officers.

That company officials gave their consent - and some measure of financial support - to such a project during the depths of the Depression was not so unusual. A quick glance at its contents shows that there was a fairly close correspondence between the mining company's objectives and the magazine's editorials. Every Saturday the journal's first page would be taken up by an editorial written in French with boldface type. The timing of its appearance was crucial since African workers only worked half a shift on the last day of the week.

All the editorials were in the spirit of either *L'Union fait la force* or *Pour être heureux*. *L'Union fait la force* appeared on 1 December 1934 and stressed the need for cooperation between a dwindling number of white supervisors and African employees. *Pour être heureux* appeared on 5 January 1935 and claimed that laziness and the possession of desires beyond their means and abilities were the principal sources of unhappiness among African workers⁽²¹⁾. As white labor in Katanga's factories and mines became increasingly redundant, these pre-suppositions grew more shrill:

"It is especially important for the native worker to improve and expand his general knowledge if he is going to be truly competent. He must be enthusiastic about his work and show that he can complete a given task. If you think you can do a white man's job, you must prove you are competent. Don't think that you are capable of doing so now - you are

flattering yourself"⁽²²⁾.

Much of the material that followed the first page was written in Swahili. It attempted to strike a rather different chord of the African workers' consciousness. *Habari Ndugu*, which appeared on 29 September 1934, extolled the musical talents of a brass band from Nyasaland (presently Malawi) that was playing in Elisabethville at the time. It urged the officers of the workers' lodges and ethnic brotherhoods to encourage their members to come out and see the band and participate in the ngoma or dance competitions⁽²³⁾. On 26 January 1935 Ngonga published *Kutunga Barua*, a fastidious entry on the etiquette of letter writing. The article was much concerned to make a distinction between the mindless scrivener's work that one did in the front office of one of the work sites and penning a letter to one sweetheart or something of a more literary nature⁽²⁴⁾. The author's choice of the verb 'kutunga' - to write with a creative purpose in mind - as opposed to the more generic 'kuandika' demonstrated that he possessed a certain reverence for the power of the written word. *Liwali Mukubwa*, which also appeared on 26 January, was a report on a ceremonial visit to Elisabethville by the newly appointed Governor-General, Pierre-Paul Ryckmans. It made much of Ryckmans and other officials in his entourage shaking hands with Kabongo Albert, a former carpenter and clerk at the central office of the Union minière and the appointed head of the town's African quarter⁽²⁵⁾. The departure of the previous Governor-General, Auguste Tilkens, received only a brief mention:

"Tilkens had been largely responsible for the creation of Katanga's provincial secret police and for the brutal suppression of African workers during the demonstrations and protests of 1931"⁽²⁶⁾.

Katanga Swahili - or 'Kingwana' as Europeans often called it - was more than a paired down pidgin dialect. Rather, it was a creolized version

of East African Swahili. When African workers chose to convey periods when they were at rest or passing time with the Swahili verb 'kushinda', 'to conquer', rather than 'kupumzika' (to relax) or 'kubakia' (to 'while away'), for example, they were making a statement about the combative nature of the work routine. It was not necessarily the impoverished nature of their vocabulary that compelled this choice of words, but the nature of their experiences at work⁽²⁷⁾.

African workers were not fooled by the way that their employers and the state chose to negotiate the language problem. They understood their preference to be no more than corporate power turned out in native drag. The industrial employers and the colonial state had in fact given rise to a colonial society that was centered as much on the industrial town as the peasant village. It was a society on the threshold of mass literacy, but in a language other than the native tongue of its ruling class. Like Caliban, African workers were obliged to seize upon the magical powers of language, but for their own purposes and behind the back of the Belgian Prospero⁽²⁸⁾.

A Worker's Tale

Yav André, an African domestic servant who, at age 45, decided to write about his experiences as a Belgian colonial subject, hardly qualified as naive. His *Vocabulaire de ville d' Elisabethville*, which he must have completed in early 1965, is one of the most authentic accounts of town life in Katanga during the first half of the twentieth century⁽²⁹⁾. He was probably born in Elisabethville or taken there shortly after his birth in the early 1920s. Consequently, the allegories and rumors of Elisabethville's 'cité indigène' or African quarter provide Yav with a kind of intellectual shorthand and are deeply woven

into the narrative of the *Vocabulaire*.

Rumors, after all, have their place in history. They are not secrets. Rather, they are a means to give voice to alternative views of society that might otherwise go unheard. They may enter the public stream of information by alternative channels, but they are meant to be heard by everyone -including those who are not within earshot of the teller. Their veracity is often less important than their ability to make previously palatable explanations hard to swallow⁽³⁰⁾. Operating in this fashion, Yav's *Vocabulaire* amounts to a kind of social map of Elisabethville and Katanga. For example, it tells us that Belgium's greatest sin was its predilection for usurping the Africans' geographical and cultural space in order to mold the realities of colonial rule. His account of the coming of the railway and the construction of the hydro-electric dam at Mwadingusha - where even the fish bore witness to the perverse new order of things - were quintessential expressions of this form of remembrance. Much like the map that Yav claimed Leopold II used to penetrate and conquer the Congo, the *Vocabulaire* revealed a previously hidden perception of high politics during the colonial epoch.

From 1886 to 1927 the geographical pivot of economic exploitation in the Congo moved from west to east and from north to south. The advent of the railroad, the opening of Katanga's mines, and the recruitment of tens of thousands of Africans from the Congo and the neighboring colonies as workers marked the culmination of the process. The colonial state, in combination with the Union minière, drew men from the Haut-Luapula Valley and Zambezi floodplain, and as far away as southern Kasai and Mozambique. Together, the mining company and the state began to transform the once semi-deserted pedicle of Katanga into Africa's second most important industrial region. Few

of these efforts were made with an eye toward deliberately expanding the human potential of the African workers⁽³¹⁾.

The early 1920s, the years of Yav's childhood, were times of feverish construction and many new projects were undertaken to provide Katanga's mining industry and towns with a better physical infrastructure⁽³²⁾. By 1921 the provincial administration rebuilt the African quarter of Elisabethville. But unincorporated faubourgs and squatters' areas continued to grow in all of the industrial towns. Despite postwar reconstruction, the areas marked off for Europeans remained in the direct line of crossing for Africans going to and from work⁽³³⁾. The physical landscape was easier to efface than the presence of African workers.

Colonial officials were especially concerned to establish precise boundaries for Elisabethville's African quarter because of their own paranoia about the safety of white women and the spread of epidemic diseases⁽³⁴⁾. But since African domestic servants continued to live within the interstices of the European town well after the reconstruction of the African quarter, such aspirations proved virtually impossible. Less than a year after its completion, official observers began to speak of the new 'cité indigène' in disparaging terms:

"A large number of natives consisting of the servant class and employees of various enterprises are bound to congregate in the vicinity of the larger European communities. Accommodations for them must be arranged. In the case of Elisabethville there are ten thousand such natives, and the quarter assigned to them has been allowed to impinge too closely upon the European quarter. Indeed, in some cases, it penetrates between the streets of the European quarter. A minimum of one kilometer should be established between the European and African town..."⁽³⁵⁾.

The Struggle for Resources

Most colonial officials perceived the African population of the industrial towns, whether they were workers or not, as no more than 'stabilized vagabonds'. They believed the outer edges of the 'cité indigène' - the faubourgs and squatters' areas - to be the "refuge of prostitutes, libertines and roughly articulated ideas of rebellion against the colonial order"⁽³⁶⁾. By 1931, however, the colonial administration in Katanga began to abandon a monolithic conception of the urban African population in favor of one that divided it into three social categories - 'main d'oeuvre indigène' or native wage labor, 'flottants' or semi-proletarianized casual laborers who moved back and forth between the towns and the rural areas, and 'déracinés', those Africans who had no moorings in either town or country. Standing commissions, a new series of municipal laws, and the creation of a provincial secret police undermined the relative autonomy that some African workers possessed by virtue of their freedom of movement⁽³⁷⁾.

The new laws and ordinances also imposed an even more stringent, cruel and undemocratic dispensation on all Africans living in the towns. What postwar urban reconstruction achieved was less tangible than absolute residential segregation but potentially more important as far as industry's and the town's future were concerned. The new policies gave the colonial administration the means to determine the parameters of the struggle for resources in the towns - after the African masses had been drawn into the competition. But once African workers became attached to the towns, they required a uniform standard of living. Achieving this standard became a perpetual source of conflict among the ethnically diverse African population of Katanga's towns. The colonial administration and private employers ag-

gravated the struggle by superimposing a series of insidious but pervasive ethnographic caricatures on urban Africans - the Lamba were lazy and unreliable, the Bemba truculent and inclined to drunkenness, the Lunda secretive and malicious, and so on⁽³⁸⁾. As a result, African industrial workers often envied the lot of African domestic servants who, by virtue of their proximity to Europeans, could acquire enough to eat as well as receive the cast-off garments of their employers. Food and clothing, or the lack thereof, were serious matters for those Africans who decided to remain in the towns⁽³⁹⁾.

As African workers began to demand better living and working conditions and higher wages, the Union minière responded with piece rates and other aspects of scientific management in order to constrain their demands⁽⁴⁰⁾. The state acted in complementary fashion. However much strategies like those that resulted in the publication of *Ngonga* mattered to some officials, coercion remained the staple of corporate and colonial policy: corporal punishment was seen as a practical solution to the African workers' restiveness, even though it was illegal after 1922; labor legislation talked of 'masters and servants' rather than of employers and workers; trade unions were illegal until the end of the Second World War; and the employers and the state inordinately feared the workers' lodges and friendly societies⁽⁴¹⁾. Work routines were therefore the product of skirmishes between rulers and ruled as well as capitalists and workers. This discontinuity reflected the hegemonic but uneven influence of Katanga's largest employer, the Union minière, over virtually every aspect of civil society and the colonial state⁽⁴²⁾. Katanga's industrial revolution involved the creation of an industrial working class without the creation of an industrial society.

The Union minière's control over Katanga's provincial government was neither fortuitous

nor an 'historical accident'⁽⁴³⁾. Its control over the local government was the logical culmination of its social and economic policies; yet the state remained, in some ways, autonomous⁽⁴⁴⁾. Where the state adopted an authoritarian stance with Africans, it did so less out of reason than fear that it might be out of line with the mining company's wishes. The formation of Katanga's provincial secret police was the quintessential expression of this hit-and-miss policy⁽⁴⁵⁾.

Popular Protest

Much of the explosive character of popular protest in Katanga after the 1930s derived more from the repressive character of the state machinery than the growth of the working class 'per se'. Yet the struggles of Katanga's working class, particularly the mineworkers, galvanized and quickened working-class protest from other quarters of society - to the point that many colonial administrators in Katanga thought that they faced one solitary wave of popular protest between the outset of the Depression and the end of the Second World War. The response of the administration and the big employers to the 1941 strike wave at the Union minière was the most dramatic display of the influence that the provincial secret police had over policy makers in this epoch⁽⁴⁶⁾.

Between 3 and 9 December 1941 a large segment of the African workers at the Union minière's factories and mines in Jadotville and Elisabethville went on strike. Those at the underground Prince Léopold Mine at Kipushi had gone out on strike in November, shortly after an aborted strike by the company's European workers. By the afternoon of 9 December, well over fifteen hundred workers had massed on the soccer field near the



African industrial workers often envied the lot of African domestic servants who, by virtue of their proximity to Europeans, could acquire enough to eat as well as receive the cast-off garments of their employers (collection J. De Cock)

Lubumbashi works in Elisabethville. By evening the workers had not dispersed. According to company sources, government forces were fast losing control⁽⁴⁷⁾. Shaken by the news that the presence of army battalions at Jadotville had not discouraged striking workers at Luishia, Kambove and Likasi, Katanga's chief provincial commissioner-cum-governor, Amour Maron (1891-1948) (Yav's Alphonse Maron), sent in troops first at Lubumbashi and then appealed to the workers to disperse and return to work. According to Emile Toussaint, the associate director of the Union minière, Maron delivered his appeal to the strikers in 'kitchen' Swahili. Toussaint maintained that he tried to get Maron to deliver his appeal in French, but Maron insisted on speaking in a kind of Swahili, maintaining that "*he knew the mentality of the blacks*". After his appeal failed to make any impact on the mood of the strikers, Maron quickly withdrew, leaving the situation at an impasse⁽⁴⁸⁾. Before Maron completed his speech, however, the troops, who had been called in initially, were placed into battle formation by the officers. Machine gun turrets were set up in each corner of the playing field⁽⁴⁹⁾.

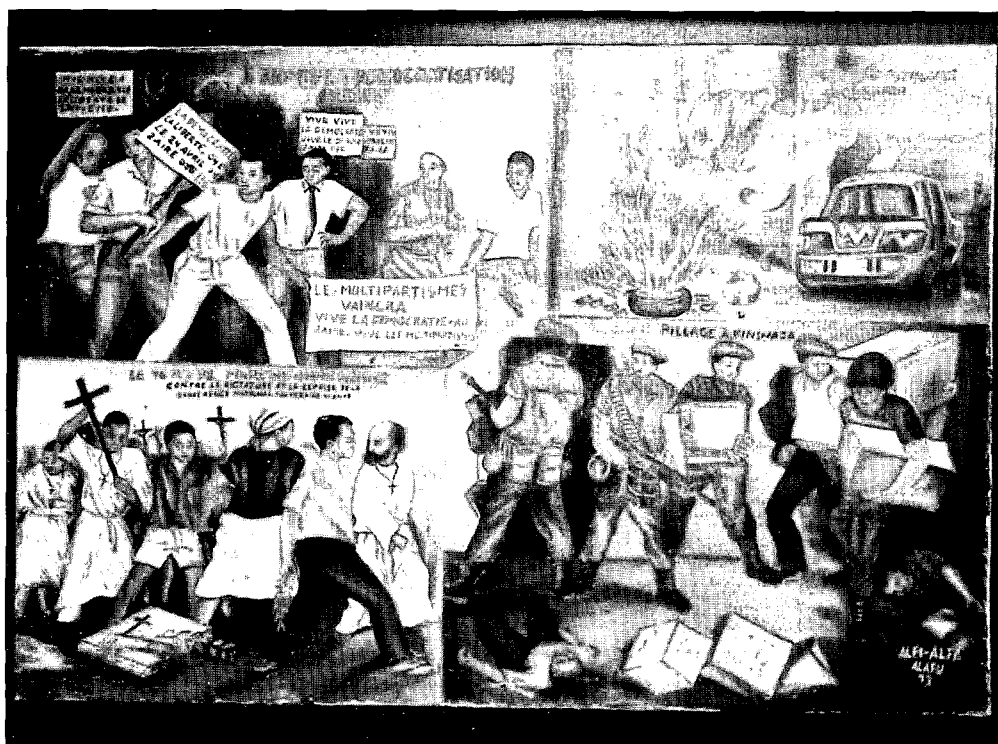
When police attempted to arrest the more recalcitrant workers, the soldiers plunged into the crowd. At that moment the soldiers manning the machine gun to the extreme left of the soccer field began to fire into the crowd. G. Montenez, a territorial administrator, described the situation on the evening of 9 December in this way:

"The strikers held an all night vigil at the football field. More troops were called out under my command. They had strict orders not to shoot. The crowd began throwing stones. One soldier's ear was cut off by a rock. The soldiers grew angry (perhaps when the soldier lost his ear). They opened fire and 70 plus were killed"⁽⁵⁰⁾.

By the end of the strike wave the death toll for

African workers was over several hundred. While the white workers and their organization, Association des Agents de l'Union minière or Filiales (AGUFI), had remained aloof from the African strike movement, partly because of coercion and intimidation by both the government and the mining company, many of them came forth to testify about the atrocities they had witnessed during the sessions of the commissions of inquiry that convened after the strike. In several instances white trade union leaders paid dearly for their testimony. Georges Lievens, for instance, was imprisoned under a wartime preventive detention act, blacklisted for employment, and finally deported to Belgium on 31 May 1954⁽⁵¹⁾. According to Lievens, the soldiers' attack on the African strikers was not as prudent as Montenez's account suggested. He claimed that the soldiers had been called in to surround the workers' camp as early as the evening of 8 December and that they were charged with insuring that those workers who had joined the strike did not receive rations at 8:00 p.m. that evening. He also claimed that the African machine gunners had not fired into the crowd of strikers on impulse, as Montenez implied, but that they had been ordered to fire on the workers. Forty-eight African strikers were killed initially and another hundred and fifty were wounded, according to Lievens. More died on the following day. Many of those who died from their wounds were women. Shortly after the massacre the mining company built several wings of camp housing over the soccer field to blot any signs of what had happened⁽⁵²⁾.

If the massacre took place as Lievens claimed, it would mean that the orders to fire on the workers came well in advance of Governor Maron's speech on the playing field - and that Maron himself had issued them. Paradoxically, Lievens's account of the strike's aftermath



How did the series of historic conjunctures that led to independence also lead to the repression of popular aspirations and a monstrous dictatorship? (collection E. Matthijs)

paralleled Yav's inasmuch as both of them attributed the massacre at Lubumbashi to Maron. However, in Yav's estimate, Maron's deeds and his ostensible fate - an untimely death in France six years later - were instances of moral entropy, where a ruler who acted without justice and compassion was consumed in a fire of his own making. Having failed to do what he promised, Maron became yet another symbol of colonialism's bad faith.

Differences in perception that arise after the fact do not affect the course of events, but they may determine the extent to which one identifies with their consequences. The significance of the African strike movement was not its success or failure, but that it reestablished the boundaries of what was possible in the relations between the workers and the company. Workers suddenly had greater room to maneuver. Although bound by racism and deference, which were reinforced by the colonial legal codes, African workers were, on the other hand, indispensable. And it was this indispensability, placed against a background of deteriorating working conditions and rising prices, that made the implications of the strike so threatening for the long term interests of the company and the colonial government.

Other groups joined the war of position against the colonial government. In 1944 a loose coalition of African soldiers, peasants and workers launched a rebellion in Katanga and the neighboring province of Kasai. A smaller, more localized rebellion arose in the Fizi region of Kivu as well. Much like the strike movement, the rebellions were brutally suppressed⁽⁵³⁾. But despite its brutality, government repression of both the strike wave and the rebellions was not unilateral. Its unevenness enabled Africans to question Belgium's political authority on several levels simultaneously.

The Eve of Independence

At the outset of the 1950s, as the ominous wave of popular protest appeared to subside, the colonial government and private industry sought to dam up working class unrest by once again increasing the urban standard of living, but at the expense of the rural population. This policy reversed the social thrust of immediate postwar initiatives⁽⁵⁴⁾. However, officials who dealt directly with Katanga's African population were somewhat reluctant to tie higher African living standards to the success of counterinsurgency unconditionally. One official claimed:

"Territorial administrators should stress that regular, effective work translates to a higher standard of living. Such amelioration should not occur too rapidly, however, for it would tend to break down respect for traditional authority. And since the stabilization of native labor has not yet been effected, many urban workers would exploit this confused situation in a manner which does not easily lend itself to suppression. I am convinced, by virtue of recent demographic studies, that we have reached a point where we must be able to identify precisely the native population. This is not just a scientific requirement, but a political necessity of the highest order"⁽⁵⁵⁾.

Later, as colonial rule came undone, Belgium counted on the ethnically nuanced aspirations of the African working class, particularly in Katanga, and the anti-communism of Great Britain and the United States to keep it in power⁽⁵⁶⁾. But by 1959 - after the riots in Léopoldville, Stanleyville, and the new outbreak of labor unrest in Katanga - Belgian intransigence to the prospect of Congolese independence began to crumble. The indecisiveness of the regime during the urban riots, the visits of the king and Minister of Colonies immediately after the riots, and the accelerated

withdrawal of the government's agents from the rural areas all enhanced the colonial government's lack of legitimacy. Once the density of the on-the-ground colonial administration began to thin out, local leaders and parties demanding an immediate end to Belgian rule surfaced in every province of the Congo⁽⁵⁷⁾.

Conclusion

Yav completed the *Vocabulaire* in 1965, some five years after formal independence and in the midst of a civil war. He wrote it from the vantage point of a domestic servant or 'boy'. Consequently, he was concerned to write an imminently useable history of Elisabethville - a primer or handbook - for an urban African posterity in search of employment in uncertain political times. His selection of the crucial happenings of the colonial era was governed by this concern. This is perhaps why independence seemed so "rotten" to him: under the circumstances, the market for domestic servants contracted sharply.

Yav was clearly writing in a hurry. Less than two years earlier, on 29 December 1963, Moïse Tshombe's secessionist government in Katanga had fallen. A few months later civil war broke out over most of the Congo. By late May 1964 thousands of inhabitants of the mining town of Manono, just three hundred miles north of Yav's Elisabethville, eagerly awaited the arrival of insurgent forces⁽⁵⁸⁾. By 26 June 1964 the Congolese government was pleading with Tshombe to return from exile in Spain in order to become prime minister of the country from which he had seceded two years before⁽⁵⁹⁾. Finally, in 1965, mercenary soldiers, who had fled Katanga before the fall of the secessionist government and the arrival of the United Nations troops, returned to Elisabethville, their

pockets bulging with Congolese and foreign banknotes. Events moved swiftly and, more often than not, at the barrel of a gun.

Despite the speed with which his world was changing, Yav thought it prudent to reflect on what had not changed:

"And so we got that rotten independence of ours. Many people no longer loved each other. And they began to look at the European stores. But we, the boys, did not have that spirit. We lived in our commune Elizabeth and there were many whites [with us]. At that time our masters and their wives fled and returned home. But there were also many who did not run away. Many went and many stayed. And we, the boys, watched over their belongings without losing anything. There in all the communes [of the African part of town] people were killing each other. Not we, the boys. And we made our politics mouth to mouth. There was conflict among us [too]. We, the boys wanted to get [an accord] from the governor and those two Bwanas of the commune Elizabeth that our commune Elizabeth might be reserved for us. Because ever since we had our and got to our independence you, our leaders, did not take care of us, the boys"⁽⁶⁰⁾.

The *Vocabulaire* poses one of the most persistent questions of the Congo's modern history: how did the series of historic conjunctures that led to independence also lead to the repression of popular aspirations and a monstrous dictatorship that transformed survival and passivity into virtues? Unassuming but intelligent working people like Yav Andre expected a reasonable answer. If he is alive now, he is still waiting.

- (1) De Hemptinne's original read in the following manner: "Avec mille variantes que l'on devine, le thème des revendications rencontre dans la brousse le mécontentement des populations agricoles. Celles-ci obéissent à la raison du plus fort, mais avec amertume. Partout l'esprit d'antipathie et de défiance gagne du terrain."
"L'indigène se détache de nous; il échappe de plus en plus à notre influence et à notre prestige. La physionomie du Congo change d'expression. La Belgique est en train de perdre son auréole africain."; see National Archives of the United States (NAUS) 855A.00.753, no. 654, American Consulate, Léopoldville, Belgian Congo, January 26, 1944, *Criticism by Apostolic Vicar of Belgian Government's War Policy of All-Out Production for the Congo*.
- (2) Thomas KANZA, *Conflict in the Congo*, Baltimore: Penguin Books, 1972, p. 325.
- (3) see Noremitsu ONISHI, Tintin at 70: Colonialism's Comic-Book Puppet? In: *New York Times*, 08.01.1999, p. 4.
- (4) This term became widespread after the opening of the World's Fair in Belgium in April 1958 and Congolese popular protest between October 1958 and January 1959. On 4 January 1959, after riots in Léopoldville and Stanleyville, the colonial administration permitted Congolese to form political parties: see Cléophas KAMITATU, *La Grande Mystification du Congo-Kinshasa*, Paris: François Maspero, 1971, pp. 24-43; see also Thomas KANZA, *Conflict [...]*, pp. 39-41.
- (5) For two politically opposed but thorough explorations of the choices before the Belgian colonial government and the Congolese people see: B. VERHAEGEN's two volumes of analysis and documents, *Rébellions au Congo*, tomes 1 and 2, Bruxelles: Centre de Recherche et d'Information Socio-Politiques (CRISP), 1971; see also J. STENGERS, *Combien le Congo a-t-il coûté à la Belgique?* Bruxelles: Académie Royale des Sciences Coloniales, 1957.
- (6) See B. JEWSIEWICKI, Monstres, violence et histoire: une écriture iconique du savoir populaire sur les rapports de pouvoir au Zaïre actuel. In: L. TURGEON (ed.), *Les productions symboliques du pouvoir XVIe-XXe siècle*, Québec: Septentrion, 1990, pp. 194-211; see also M. FOUCAULT, *The Archeology of Knowledge*, London: Tavistock, 1972.
- (7) See J. BARZUN, H.F. GRAFF, *The Modern Researcher*, New York: Harcourt Brace Jovanovich, 1992, pp. 134-135.
- (8) For a novel conceptual approach to this problem see: R. BASTIDE, *Le rêve, la transe et la folie*, Paris: Flammarion, 1972, pp. 23-30; see also A. O. HIRSCHMAN, *Rival Views of Market Society*, New York: Viking Press, 1986, pp. 77-106.
- (9) R. BASTIDE, *Le rêve [...]*, pp. 29-30; see also J. SCOTT, *Domination and the Arts of Resistance*, New Haven: Yale University Press, 1990, pp. 90-107.
- (10) J.G.A. POCOCCO, *Politics, Language and Time*, New York: Atheneum Press, 1973, pp. 17-19; see also J. SCOTT, *Weapons of the Weak*, New Haven: Yale University Press, 1985, pp. 41-55.
- (11) See E. WOLF, *Envisioning Power*, Berkeley and Los Angeles: University of California Press, 1998, pp. 42-56; see also J. SCOTT, *Domination [...]*, p. 107.
- (12) L. CARROLL, *The Complete Works*, New York: Vintage Press, 1976, p. 214; see also R. STARN, Historians and 'Crisis'. In: *Past and Present*, (August 1971)52, pp. 3-22.
- (13) See J. FABIAN, *Language and Colonial Power*, London: Cambridge University Press, 1986, pp. 92-112.
- (14) J. FABIAN, *Language [...]*, p. 11 and pp. 92-112.
- (15) See B. FETTER, *The Creation of Elisabethville*, Stanford: Hoover Institution Press, 1976, p. 74.
- (16) In a brilliant six pages Robert Poupart discusses this problem under the heading 'L'Impulsion Brousse-Ville', see R. POUPART, *Facteurs de productivité de la main-d'oeuvre autochtone à Elisabethville*, Bruxelles: Editions de l'Institut de Sociologie Solvay, 1961, pp. 17-23; see also Rapport de la commission pour l'étude du problème de la main-d'oeuvre au Congo Belge. In: *Revue Congo*, (juin 1925), pp. 1-12 (annexe); B. JEWSIEWICKI, La contestation sociale et la naissance du prolétariat au Zaïre au cours de la première moitié du XXème siècle. In: *Revue canadienne des études africaines*, X(1976), pp. 70-96; FABIAN, *Language and Colonial Power*, pp. 102-105 and p. 152.
- (17) See J. HIGGINSON, *A Working Class in the Making: Belgian Colonial Labor Policy, Private Enterprise, and the African Mineworker*, Madison: University of Wisconsin Press, 1989, pp. 108-110.
- (18) See MUSAS TSHIBANGU KABET, *L'Impact socio-économique de la grande crise économique mondiale des années 1929-1935 sur l'ancien Haut-Katanga industriel*, UNAZA, Lubumbashi, thèse de doctorat, 1986; see also Archives Gécamines (AG), D6, no. 43, Eville, 27.08.1935, *Lettre de Gustave Dombe Mathieu*; Gustave Mathieu DOMBE, Mwana-muke Hawezi Kunyamala. In: *Ngonga*, 03.11.1934, pp. 3-4.
- (19) See BAKAJIKA BANJIKILA, *Capitalisme, rapport salarial et régulation de la main-d'oeuvre: la classe ouvrière noire dans les camps de L'Union minière du Haut-Katanga, 1925-1967*, Université Laval, Québec, thèse de doctorat, 1993, pp. 146-148; see also J. HIGGINSON, *A Working Class in the Making*, pp. 86-103.

- (20) See for example an excerpt from a letter from A. J. BEIA, a former factory operative at the Union minière, which appeared in *Ngonga* on 3 November 1934: "Monsieur le Directeur: Many whites are astonished to hear our demands for better housing and better treatment... Permit me to draw attention to the fact that a small dwelling might have served our needs in the past... But now, with new ways of doing things introduced into our country, we can no longer live as we did in the past." See also P. VAN DE WEYER, J. QUETS, *Vocabulaire français-kiswahili (et bemba) et éléments de conversation*, Bruxelles: Imprimerie Industrielle et Financière, 1929.
- (21) Anon. (editorial), L'Union fait la force. In: *Ngonga*, 01.12.1934; see also Anon. (editorial), Pour être heureux. In: *Ngonga*, 05.01.1935, p. 1.
- (22) Anon. (editorial), Les emplois pour indigènes dans l'Administration. In: *Ngonga*, 13.10.1934, p. 1.
- (23) See J. KATUMBAIE, Habari Ndugu. In: *Ngonga*, 29.09.1934, p. 4.
- (24) Anon., Kutunga Barua. In: *Ngonga*, 26.01.1935, p. 2.
- (25) Anon., Liwali Mukubwa (Ryckmans). In: *Ngonga*, 26.01.1935, p. 2.
- (26) AG, C8, SM/MOI 1931, *Dossier sur la nécessité d'établir auprès des centres industriels une administration directe et compétente (21 août 1931: Pasmans)*; see also Martin de Rycke Papers: Congo Collection (MRPCC), Michigan State University, Secte 'Kitawala' (handwritten notes), *Tomo Nyirenda alias Mwana Lesa c.-à-d "Fils de Dieu"*; see also B. FETTER, *The Creation of Elisabethville*, Stanford: Hoover Institution Press, 1976, pp. 139-140.
- (27) see J. FABIAN, *Language [...]*, pp. 102-105 and p. 132; see also J. HIGGINSON, *A Working Class [...]*, pp. 138-139 and pp. 176-177.
- (28) For a sustained analysis of this problem, see K. FIELDS, *Revival and Rebellion in Central Africa*, Princeton: Princeton University Press, 1986; see also S. CROSS, *The Watchtower Movement in South Central Africa, 1908-1945*, D. Phil. Oxford University, October 1973, pp. 8-10; E. BUSTIN, Government Policy Toward Cult Movements in Katanga. In: M. KARP (ed.), *African Dimensions*, Boston: Boston University Press, 1973, pp. 115-119; MRPCC, Lansing, Michigan, Michigan State University, Secte 'Kitawala' Province d'Elisabethville, District du Taganika, Secret-Sûreté Publique, Rapport no. 2, 8 mai 1937, *Rapport sur les agissements du nommé Kulu Mupenda alias Kandeke Sandwe, propageant les doctrines du 'Kitawala' en chefferie Benze du Territoire d'Albertville District du Tanganika*.
- (29) In late 1966 André Yav gave a copy of his manuscript to the historian Bruce Fetter. Months later, during the occupation of Katanga (presently Shaba) by columns of mercenary soldiers and those of the Congolese national army, Yav disappeared: see B. FETTER, *Yav André: His Sources and His Viewpoint*, see also A. YAV, *Vocabulaire de ville d'Elisabethville*, Elisabethville, B.P. 3455: *Les Agents Anciens Domestiques aux communes d'Elisabethville, le 5 septembre 1965*, pp. 1-33.
- (30) See A. O. HIRSCHMAN, *Rival Views of Market Society*, pp. 77-94.
- (31) See J.-L. VELLUT, Mining in the Belgian Congo. In: D. BIRMINGHAM and P. M. MARTIN (eds.), *History of Central Africa*, New York: Longman, 1983, pp. 126-162; see also L. DE SAINT MOULIN, L'Organisation de l'espace en Afrique Centrale à la fin du XIXe siècle. In: *Cultures et développement*, Vol. XIV (1982)2-3, pp. 259-296; J. HIGGINSON, *A Working Class [...]*, pp. 7-8.
- (32) Anon., L'Impôt indigène et le développement économique. In: *Notre Colonie*, 15.11.1919.
- (33) See Comité régional du Katanga (Comptes-rendus des séances), Annexe 8, 1923, *La Situation politique générale*, 45; Comité régional du Katanga (Comptes-rendus des séances), 1926, *Indisciplines des travailleurs noirs: sont-elles réelles? Quelles en sont les causes principales? Quels seraient les remèdes?*
- (34) Comité régional du Katanga (Comptes-rendus des séances), 1927, *"Personne ne contestera l'immoralité de l'exploitation par des femmes blanches de débits de bière aux indigènes"*, pp. 85-96; see also Archives africaines (AA): Répertoire de l'ancien Ministère des Colonies, Brussels, Belgium, MOI no. 51 (3554), A/13, Polidori, *Rapport sur la situation sanitaire et hygiénique des travailleurs de l'Union Minière à l'Etoile du Congo*, 28 novembre 1916.
- (35) Anon., Déracinés autour des Grands Centres. In: *Congo. Revue générale de la colonie*, annexe II, juin 1924, p. 5.
- (36) See AG, C8, Réunion MOI, *Situation des effectifs au premier mars 1932*, 9 mars 1932; see also AA, Brussels, Belgium, MOI no. 133(3598), 4e direction, 1e section, *Recrutement de main d'oeuvre pour le Haut-Katanga*, 4 février 1926; F. GREVISSE, *Quelques aspects de l'organisation des indigènes déracinés résidant en territoire de Jadotville*, Anvers: Editions Institut colonial et maritime, 1936, p. 11.
- (37) AG, C8 MOI no.262. *A monsieur le commissaire de police Kipushi*, 21 août 1931, Mine Prince Léopold; see also J. SOHIER, *La Mémoire d'un policier belgo-congolais*, Bruxelles: Académie Royale des Sciences d'Outre-Mer, 1974.
- (38) AG, C8, annexe D12, no. 84, *Demande d'enseignement*, 12 décembre 1927, Elisabethville; see also AG, C8, MOI D13, *Discipline des travailleurs noirs*, 1928.
- (39) Numerous cases that came before the police tribunal of Elisabethville during the 1920s illus-

- trated the magnitude of the struggle for resources. Those of Jali Johan, a domestic servant of Gustave Van Rampelbergh, and Kalamba Joseph, an employee of the Chemin de Fer du Katanga (CFK), are of particular interest. Both Jali and Kalamba regularly stole large quantities of bread and butter from their employers. Both were also part of a fairly large network of smugglers. The smugglers stock-piled food in the smaller mining towns, after initially filching it from Elisabethville. Eventually, with the help of the smugglers, most of the food would find its way back to Elisabethville: see *Journal administratif du Katanga*, 1925, *Assignment à prévenu (Jali Johan)*, 29 septembre 1925, *Assignment à prévenu (Kalamba Joseph)*, 6 octobre 1925.
- (40) AA, MOI no. 4 (3553) Bourse du Travail, *Correspondances de Malfeyt*, 29 septembre 1913, Bruxelles; AA, MOI no. 59 (3558), *Examen psychologique*, 17 février 1922.
- (41) AG, C8 MOI no. 121, *Organisation: Les Belges*, 20 août 1928; AG, *Discipline des travailleurs noirs*; see also F. DELLICOUR, *Les premières années de la cour d'appel d'Elisabethville, 1910-1920*, Bruxelles: Editions Aurore, 1938; B. FETTER, African Associations in Elisabethville, 1910-1935: Their Origins and Development. In: *Etudes d'histoire africaine* 2(1976), pp. 205-220.
- (42) MUSAS KABET TSHIBANGU, La situation sociale dans le ressort administratif de Likasi (ex-territoire de Jadotville) pendant la guerre. In: *Etudes d'histoire africaine*, 6(1974), pp. 275-331; see also MALIRA KABUYA-NAMULEMBA, Regard sur la situation sociale de la citoyenne lusoise d'avant 1950. In: *Likundoli*, 2(1974)1, pp. 63-71.
- (43) See R. LEMOINE, *La Concentration des Entreprises dans la mise en valeur du Congo*, 6(1934)29, pp. 433-449; see also T. HODGKIN, *Nationalism in Colonial Africa*, New York: New York University Press, 1957, pp. 48-56.
- (44) See C. YOUNG, *Politics in the Congo*, Princeton: Princeton University Press, 1963, p. 234; see also B. JEWSIEWICKI, Zaire Enters the World System. Its Colonial Incorporation as the Belgian Congo, 1885-1960. In: G. GRAN (ed.), *Zaire: The Political Economy of Underdevelopment*, New York: Praeger, 1979, pp. 29-54.
- (45) See J. SOHIER, Présentation de 'La mémoire d'un policier belgo-congolais'. In: *Académie Royale des Sciences d'Outre-Mer*, (1973)3, pp. 482-487; see also J.-L. VELLUT, Le Katanga industriel en 1944: Malaises et anxiétés dans la société coloniale. In: J. STENGERS and J.-J. SYMONS (eds.), *Le Congo belge durant la Seconde Guerre Mondiale, recueil d'études*, Bruxelles: Académie Royale des Sciences d'Outre-Mer, 1983, pp. 495-524; J. HIGGINSON, Steam Without a Piston Box: Strikes and Popular Unrest in Katanga, 1943-1945. In: *International Journal of African Historical Studies*, 21(1988)1, pp. 97-117.
- (46) See Anon. (editorial), La Grève de Lubumbashi. In: *L'Essor du Congo*, 13(10.12.1941)419, p. 1; see also AG, A1, *Rapport annuel*, 1942; AG, A1, Rolus [Emile], *Rapport sur la grève des travailleurs (1942)*; René Lemarchand Collection, Hoover Institution (LCHI), Palo Alto, California, Emile Toussaint, untitled (handwritten notes), 2 janvier 1945.
- (47) LCHI, Toussaint; LCHI, G. Montenez, handwritten notes (untitled) 28 septembre 1965; see also AG, B6, MOI no. 37, Rolus, *Rapport sur les travailleurs indigènes*, 11 décembre 1941.
- (48) See LCHI, G. Montenez, handwritten notes (untitled); LCHI, Georges Lievens, *Lettre ouverte à Monsieur Rolus*.
- (49) LCHI, Toussaint, handwritten notes (untitled); LCHI, G. Montenez, handwritten notes (untitled); LCHI, Georges Lievens, *Lettre ouverte à Monsieur Rolus*.
- (50) LCHI, G. Montenez, handwritten notes (untitled).
- (51) LCHI, Georges Lievens, *Lettre ouverte à Monsieur Rolus*.
- (52) LCHI, Georges Lievens, *Lettre ouverte [...]*.
- (53) LCHI, Administration de la Sûreté du Congo Belge, *Rapport du Secrétariat sur l'Activité de l'Association Lulua Frères, exercice du 1 janvier au 31 décembre 1946*, Elisabethville; see also J. HIGGINSON, *Steam Without [...]*, pp. 110-117.
- (54) See J.-P. PEEMANS, Capital Accumulation in the Congo under Colonialism: The Role of the State. In: P. DUIGNAN, L. GANN (eds.), *Colonialism in Africa, 1870-1960*, volume 4, London: Cambridge University Press, 1975, pp. 199-205.
- (55) Conseil de Province du Katanga (Comptes-rendus des séances), *Recensement et Identification des indigènes* and Annexe I: *Proposé par les Services des A.I.M.O. et de Sûreté du Gouvernement Général*, 1951.
- (56) See Moïse TSHOMBE, *My Fifteen Months in Government*, Plano, Texas: University of Plano, 1967; see also B. VERHAEGEN, *Rébellions au Congo*, vol. 1, pp. 415-420; J. LANTIER, *Le temps des mercenaires: faut-il les condamner?* Paris: Bibliothèque Marabout, 1969, pp. 195-225.
- (57) See B. VERHAEGEN, *Rébellions [...]*, tome 1, pp. 14-30; C. YOUNG, *Politics in the Congo*, pp. 240-247.
- (58) B. VERHAEGEN, *Rébellions [...]*, tome 1, pp. 415-420.
- (59) M. TSHOMBE, *My Fifteen Months [...]*, p. 87; see also J. LANTIER, *Le temps des mercenaires [...]*, p. 227.
- (60) A. YAV, *Vocabulaire De Ville d'Elisabethville*, p. 33.



*Gabrielle Sillye, peu après le naufrage de l'allège dans la rivière
Luama, 31 décembre 1904 (Musée royal de l'Afrique centrale)*

Gabrielle Sillye, une pionnière au coeur de l'Afrique du début du siècle

Françoise Morimont, attachée Musée royal de l'Afrique centrale, Tervuren

Introduction

Le 2 juin 1904, Gabrielle Deman-Sillye⁽¹⁾, une jeune femme enthousiaste et dynamique, embarquait à Anvers pour l'Afrique, accompagnant son mari Albert Sillye⁽²⁾ qui entamait son quatrième terme pour le compte de l'Etat Indépendant du Congo. Il nous a semblé intéressant de nous pencher sur la vie en Afrique de cette pionnière qui est l'une des premières Européennes à y avoir voyagé dans des conditions parfois difficiles, et surtout à avoir rendu compte de ses impressions tout au long de son séjour. En effet, il faut savoir qu'à l'époque, les femmes n'étaient pas très nombreuses au Congo. A l'exception de religieuses catholiques ou d'épouses de missionnaires protestants, rares étaient celles qui accompagnaient leur mari en Afrique⁽³⁾. L'intérêt du sujet réside dans un ensemble de notes, sous la forme d'un journal qu'elle a tenu durant tout son séjour africain. Ce journal se présente sous l'aspect de quatorze petits carnets où elle notait les petits et grands événements qui ont émaillé sa vie dans la colonie.

Qui plus est, elle l'a illustré de nombreuses photographies qui sont souvent des documents de premier ordre. A l'origine, nous avons pensé baser cet article uniquement sur l'analyse des clichés. Malheureusement, il s'est avéré que leur nombre restreint ne permettait pas de les traiter comme un ensemble cohérent. Par ailleurs, dès son retour en Belgique, elle publia divers articles, donna des conférences relatant son expérience africaine tout en étant à son tour l'objet de plusieurs publications. Ces différents documents, qui s'ajoutent à sa correspondance, sont joints au fonds d'archives de son mari⁽⁴⁾.

A la suite de la publication d'un ouvrage traitant de l'élevage des chevaux au Congo⁽⁵⁾, Albert Sillye reçut comme mission l'achat et le transport de ces animaux vers un haras dans l'Uele. A Dakar, escale exceptionnelle sur la route maritime du Congo, rendue nécessaire par la nature de sa mission, le commandant Sillye et son adjoint, le lieutenant Siffer, négocient l'achat de onze chevaux, dont huit pour le compte de l'Etat et trois pour lui-même, sa femme et son adjoint.



Départ des pirogues à Ponthierville, 21 septembre 1904 (Musée royal de l'Afrique centrale)

Dès son arrivée à Boma, le vice-gouverneur général Costermans le charge de l'inspection du service des transports entre Stanleyville et Kalembe Lembe, ainsi que de la reconnaissance de la rivière Luama. Aussi, le 23 juillet, les Sillye et Siffer⁽⁶⁾ embarquent sur le S.S. Flandre, qui les mènera jusque Stanleyville le 19 août, où ils séjourneront un peu moins d'un mois avant d'entreprendre la tournée d'inspection. Le 29 novembre, ils atteignent Kalembe Lembe, et vont jusqu'au lac Tanganika. C'est alors que Sillye apprend qu'il doit remplacer le chef de zone Engh, qui est en fin de terme, à Avakubi, dans l'Ituri.

Le couple entreprend alors une difficile expédition à la fois sur et le long de la rivière Luama, afin de vérifier si elle peut servir de voie navigable vers le Kivu, ce qui pourrait réduire le portage dans la région. Après un bref passage à Stanleyville, les Sillye rejoignent Avakubi, au début du mois de mars 1905. Nommé adjoint supérieur à Stanleyville, Albert Sillye et son épouse s'y installent en juillet, après un voyage sur l'Aruwimi et la Lindi où Sillye devait inspecter les différents postes. Après le départ du commissaire général De Meulemeester, en mars 1906, Sillye reçoit le commandement intérimaire de la Province orientale, et ce jusqu'à la fin de son terme, le 27 avril 1907.

Il nous semble important de rappeler qu'en toile de fond du terme des Sillye, le contexte historique de l'époque est dominé par la campagne anticongolaise qui dénonça les abus du régime léopoldien. En effet, en février 1904, le gouvernement anglais publia le rapport établi par le consul britannique à Boma, R. Casement, qui fut relayé par E. D. Morel et la Congo Reform Association. Ces attaques contraignirent Léopold II à mettre sur pied une commission d'enquête, dont le rapport accablant conduisit à l'annexion du Congo par la Belgique en 1908⁽⁷⁾.

Dans une lettre⁽⁸⁾ adressée à ses beaux-parents, Albert Sillye relate la visite de la commission à Stanleyville en janvier 1905. Il ne cache pas son mépris pour le gouvernement central, et est plus que critique vis-à-vis de la commission "[...] créée par peur et par platitude pour l'Angleterre par la bande de marchands de la rue de Brédérode". Il lui reproche un manque de connaissance certain de la mentalité des Africains, puisque "[...] avoir passé sa vie entière sur les ronds de cuir des cours de Justice est une préparation insuffisante à la tâche coloniale que s'était imposée monsieur Edmond Janssens", avocat général et président de la commission.

De plus, dans un contexte historique plus large, il faut savoir que la Province orientale, et plus précisément le Maniema, fut le théâtre de la campagne arabe dite antiesclavagiste: Européens et arabes, soutenus pour chacun des deux groupes par un certain nombre de chefs autochtones, entrèrent en conflit pour la possession de la partie orientale du Congo. En effet, les arabes s'étaient installés dans la région dès le milieu du 19^e siècle, essentiellement pour des raisons économiques, c'est-à-dire essentiellement pour le commerce de l'ivoire et des esclaves. Or, l'Etat Indépendant du Congo ne pouvait tolérer qu'un tiers de son territoire soit sous domination arabe, d'autant plus que l'ivoire était la plus importante source de revenus de la région. Les succès remportés par l'Etat Indépendant du Congo entraînèrent la soumission politique et militaire des arabes qui néanmoins, dans un premier temps, purent poursuivre leurs activités économiques antérieures, mais cette fois pour le compte de l'Etat Indépendant du Congo⁽⁹⁾.

L'étude des carnets de Gabrielle nous apporte une foule de renseignements sur la vie quotidienne d'une jeune femme dans le contexte de la vie coloniale au début du 20^e siècle. Ils



Africain amputé des deux mains, Kalunda, 27 novembre 1904 (Musée royal de l'Afrique centrale)

nous permettent d'appréhender un nombre significatif d'informations sur la vie en poste et également en expédition. De plus, ils nous font découvrir quelques détails intéressants sur la vie des populations locales ainsi que sur le milieu naturel, sous-tendus par la vision de l'Afrique de la jeune femme.

Le séjour de Gabrielle Sillye au Congo peut être divisé en deux parties: d'une part, le voyage vers la colonie, ainsi que les diverses expéditions dans la Province orientale, et d'autre part son séjour à Stanleyville, chef-lieu de la Province orientale. Ces deux périodes constituent la trame de notre exposé.

En route

À l'époque, la traversée Anvers-Boma "agréable et reposante" durait vingt et un jours, avec différentes escales, notamment à Ténériffe et en Sierra Leone. C'est à Dakar, où ils font étape, que Gabrielle fait connaissance avec l'Afrique noire: "*Cela m'a fait une très curieuse impression de me trouver tout d'un coup au milieu d'indigènes à peau noire! Puis cette langue très cassante et brusque sont un fort changement depuis Ténériffe où c'est tout à fait européen*"⁽¹⁰⁾. Outre l'aridité, la poussière, la chaleur et les insectes, ce sont les autochtones qui l'intéressent et dont elle remarque la coiffure, les vêtements ou les occupations.

Après un arrêt à Banane, à l'embouchure du fleuve Congo, ils entament la remontée du cours d'eau jusqu'à Matadi, en passant par Boma, alors capitale de l'Etat Indépendant du Congo. Ils y rencontrent le vice-gouverneur général Costermans. Il leur faut ensuite prendre le train qui les mènera à Léopoldville où une visite à l'hôpital des noirs sera l'occasion, pour Gabrielle, d'un premier contact avec la maladie du sommeil. De là, ils embarquent sur le steamer

S.S. Flandre 'très petit bateau plus qu'inconfortable' et s'installent dans une cabine au confort sommaire, qui se limite à leurs malles-lits, une table et à des fauteuils. À bord, leurs repas se composent essentiellement de chèvre, de poule et de conserves, précaution prise grâce à l'expérience d'Albert Sillye, car le ravitaillement en vivres sur le fleuve est plutôt difficile⁽¹¹⁾. Durant les trois semaines de voyage jusqu'à Stanleyville, Gabrielle Sillye répertorie chaque étape, notamment les différents postes à bois qui approvisionnent le vapeur. Différentes rencontres complètent ces parties descriptives de remarques plus personnelles faisant état de ses impressions de voyage: "*Le chant lointain des indigènes, le tam-tam, le croassement de la grenouille, l'appel du grillon, des bruits qui dans la nuit tombante apportaient jusqu'à nous un peu de leurs mystères*"⁽¹²⁾. Ainsi, par exemple, dans le poste d'Ekaturaka, elle notait: "*Femmes nues – Surprise, joie à la vue d'une femme blanche, et de chevaux!*"⁽¹³⁾ Qui des deux, blanche ou noire, fut la plus étonnée?

Après un court séjour à Stanleyville, les Sillye entamèrent leur voyage par la 'splendide route des caravanes' qui les conduisit à travers la Province orientale, d'abord dans le Maniema et ensuite dans l'Ituri, multipliant les moyens de locomotion: à pied, à cheval, en pirogue et parfois en bateau. Rendue souffrante par les conditions sanitaires précaires, Gabrielle sera même transportée en hamac.

Ces différentes expéditions furent l'occasion de clichés montrant la colonne, composée des Sillye et de leur personnel, de soldats de la Force publique avec quelques pièces d'artillerie, des porteurs et de leurs femmes ainsi que des chevaux et du bétail. Devant l'étroitesse des sentiers, ils marchaient en file: Gabrielle en tête, avec "[...] le caporal et 25 soldats – notre personnel qui se composait de nos deux boys, le cuisinier, ma boyette, Samba le chef d'écurie, les trois pa-

lefreniers conduisant chevaux et ânes, le boy de la volaille [...], puis suivaient les 150 porteurs, la viande 'marchante' comme disaient les Noirs -chèvres et moutons vivants - venaient ensuite les femmes des uns et des autres qui officiellement n'auraient pas dû accompagner la colonne mais que mon mari tolérait pour des raisons louables. Toutes ces femmes portaient qui leur bébé, qui du ravitaillement pour leur mari, qui la rudimentaire poterie de cuisine, et cette caravane formait un ensemble des plus colorés et des plus pittoresques. Le drapeau -bleu à l'étoile d'or - précédait mon mari suivi d'un garde de police, puis 25 soldats qui fermaient la marche de la colonne, laquelle, formée ainsi d'environ 250 personnes au moins et très espacées l'une de l'autre mettait entre moi, devant, et mon mari derrière, une très longue distance. Les porteurs étaient nécessaires pour la tente, les malles-lits et les malles-bains, la cantine, vêtements, linge, objets de campement (table et chaises pliantes), vivres en conserve, etc, et pour les nombreuses charges représentant l'échange: les étoffes, les perles, le sel, etc. Le commerce avec l'indigène ne se faisait qu'uniquement ainsi: l'argent n'ayant cours à cette époque que dans le bas Congo⁽¹⁴⁾.

C'est cependant en pirogue que Gabrielle préféra voyager: "[...] les payeurs rythmaient leur élan avec des chants à plusieurs voix, je ne me lassais jamais de les entendre, et à la tombée du soir, dans la pirogue qui glissait sur l'eau laissant monter une bienfaisante fraîcheur, souvent je me laissais bercer par cette complainte". Toute la colonne prenait place dans une série de pirogues, dont une pour elle-même et son mari ainsi que deux juxtaposées pour les chevaux, les bagages et les petits animaux. Par ce moyen, ils voyageaient sans marquer d'arrêt, car à l'arrière de la pirogue, sur une épaisse couche de terre étaient posées trois pierres au creux desquelles était entretenu le feu pour la préparation des repas pris en route. A l'inverse, sur la route des caravanes, lorsqu'ils voyageaient à

pied ou à cheval, ils marquaient une pause pour le repas, et s'arrêtaient vers 18 heures où après s'être rafraîchi, ils se mettaient à table, à la lueur d'une bougie.

En voyage, par confort Gabrielle porte un 'costume d'homme', et à l'étape, en brousse, elle se drape volontiers dans un pagne après le bain. Mais dans les postes, elle portait robe, chapeau et ombrelle, reprenant ses 'droits à la coquetterie'. Egalement par facilité, elle ramenait ses cheveux en une tresse, ce qui lui valut le surnom de 'l'épouse à un cheveu' de la part des Africains. Il lui aurait été plus facile de se faire couper les cheveux, mais à l'époque, disait-elle, "cela nuisait à la bonne réputation d'une femme". Dans le Maniema, elle fut frappée par la misère de la région dévastée par la maladie du sommeil, devant le spectacle des cadavres le long du chemin: "Souvent en route, l'odeur infectieuse des noirs morts, nous fait avancer plus vite". Dans les villages, les malades voient dans son appareil photographique 'la machine' qui va les guérir. A cette époque, cette maladie faisait des ravages dans le pays, si bien que Léopold II offrit une subvention à la Liverpool School of Tropical Medicine, qui envoya au Congo une mission de recherche sur la trypanosomiase⁽¹⁵⁾. D'ailleurs les Sillye rencontreront les médecins de cette mission, au retour de leur expédition sur la rivière Luama⁽¹⁶⁾.

C'est aussi dans cette région, au village de Kalunda, qu'ils rencontrent un Africain amputé des deux mains. Ce fait aurait eu lieu au cours d'une guerre et serait l'oeuvre des Mongwana, dont le chef était 'Lumalissa'⁽¹⁷⁾. Il s'agit ici sans doute d'hommes de main du fameux chef arabe Mohammed bin Kalfan, dit Rumliza, qui joua un rôle prépondérant durant la campagne arabe⁽¹⁸⁾. Le contexte ici n'est pas clair: contexte de guerre et son cortège d'atrocités, contexte de justice arabe, de justice traditionnelle africaine ou même de l'emploi de la terreur dans



Le commandant M. Engh avec G. et A. Sillye, Avakubi, 7 avril 1905 (Musée royal de l'Afrique centrale)

un but de pouvoir⁽¹⁹⁾?

De retour du lac Tanganika, l'exploration de la rivière Luama fut sans doute l'expérience la plus difficile du voyage. Les Sillye sont pour lors accompagnés de trois soldats, du clairon, de trois boys et de payeurs recrutés dans les villages de la région, tandis que la majeure partie de la colonne reprenait la route des caravanes. La petite troupe prit place dans une allège et entama l'exploration de la rivière. Ils durent faire face à de nombreuses difficultés: la violence des rapides à certains endroits les obligeant à suivre les berges à pied, les impressionnants groupes d'hippopotames, la désertion des payeurs, les difficultés de ravitaillement, les campements de fortune dans la forêt, le tout couronné par le naufrage de leur embarcation provoquant la noyade de deux de leurs hommes. C'est dans un état d'épuisement total qu'ils parviendront au poste de Kabambare d'où, après quelques jours de repos, ils reprendront la route vers Stanleyville⁽²⁰⁾.

Ces voyages dans le Maniema et dans l'Ituri furent l'occasion de rencontres avec les populations des villages et leurs chefs. A Kirundu, ils furent accueillis par le chef zanzibarite Ben

Moussa qui leur fit visiter son 'harem', avec la 'Bibi'⁽²¹⁾ et ses trois enfants, son habitation avec 'les portes à petits trous'. La coutume exigeait un échange de cadeaux: Gabrielle reçut divers objets, notamment en ivoire, ainsi que des vivres frais et offrit du parfum et un col en dentelle à la 'Bibi'⁽²²⁾. La nourriture fraîche fut visiblement une préoccupation constante des voyageurs européens en Afrique. La difficulté de s'en procurer dans certaines régions transparaît à plusieurs reprises dans les carnets de Gabrielle⁽²³⁾. Dans les villages traversés, leur arrivée est souvent l'occasion de la part des habitants de réjouissances avec musique et danses, comme à Avakubi où ils ont droit à une superbe réception au village arabe, de la part du chef Kalonga⁽²⁴⁾. A Bafwabaka, un curieux marché sera proposé à Gabrielle: le chef Apuma lui vend sa fille Akondape, qui est âgée d'environ douze à quatorze ans, pour qu'elle devienne sa suivante. Mais Gabrielle, ne pouvant assumer la responsabilité de son éducation, placera l'enfant dans une mission catholique.

A Meje, Gabrielle photographie des Mangbetus et décrit leur coiffure particulière, leurs tatouages, leurs vêtements, leur musique "très

drôle: grandes trompes en bois"⁽²⁵⁾, ainsi que leur comportement: "Chez les indigènes des deux sexes, des gestes caressants presque de l'amour. Chose qu'on ne rencontre nulle part d'autre". A Kalakba, elle remarque les danses des Africains avec un "genre de sonnettes aux pieds: graines d'arbres" qu'elle a pu se procurer⁽²⁶⁾.

Tout au long de son voyage, Gabrielle apprécia la beauté de la nature africaine avec une préférence de sa part pour la région du lac Tanganyika. L'aménagement de certains postes, apparemment bien entretenus, avec maisons en brique et jardins soignés, attirait également son attention. Elle comparait d'ailleurs ces maisons, entourées de petits palmiers, à celles d'Hyères, dans le sud de la France⁽²⁷⁾.

Elle décrit notamment la belle maison en briques⁽²⁸⁾ du chef de zone Federspiel qui avait été mise à leur disposition à Stanleyville: presque confortable, elle était meublée d'armoires, horloge de cuisine, huit tables!, nombreuses chaises, etc. Le sol était généralement en terre battue et le toit fait d'herbes ou de feuilles superposées, excepté, selon elle, dans le Bas-Congo, et ce jusqu'à Cœquilhatville. On peut ainsi se faire une idée d'une habitation destinée aux Européens.

Stanleyville

"Que c'est triste, j'aimais tous ces voyages dans la brousse"⁽²⁹⁾. C'est par ces mots que Gabrielle Sillye réagit à l'ordre d'affectation de son mari comme adjoint supérieur à Stanleyville.

La vie dans le chef-lieu de la Province orientale fut plutôt une suite de mondanités. Les Européens prenaient constamment leurs repas ensemble, se recevaient les uns chez les autres ou accueillaient les personnes de passage. En effet: "Il était d'usage aimable que tous les blancs qui passaient étaient invités soit au mess des agents

de l'Etat, soit chez les autorités. Il n'y avait pas d'hôtels alors! Du reste, l'esprit de camaraderie existait, dans toute sa franchise et sa bonne simplicité". Mais ce style de vie ne semblait pas plaire outre mesure à Gabrielle qui, lors de son premier passage à Stanleyville, commentait déjà: "Nous comptons traîner le moins possible ici, à Stanleyville, premièrement parce qu'il fait humide ici. Secondement parce que toute la journée, il faut être tiré à quatre épingles, notre maison étant vraiment un couloir, tellement nous avons des visites, puis, c'est un peu une boîte à potins, il faut faire attention à ceci, à cela, ah! non, c'est embêtant. Troisièmement, la vie est coûteuse en comparaison de celle qu'on a en cours de route, c'est-à-dire que toute la journée il faut sur la table du whisky, souvent du champagne"⁽³⁰⁾.

Parmi les habitants européens de Stanleyville, les Sillye furent plus proches de certains que d'autres. Ils voyaient régulièrement le commissaire général De Meulemeester; l'ingénieur Adam, les Vervloet, les Grenade, ainsi que les Federspiel, qui étaient d'origine suisse. Gabrielle eut surtout des contacts avec les épouses de ces derniers. Gustave Vervloet, à l'époque chef de section de deuxième classe, travaillait à la construction du chemin de fer Stanleyville-Ponthierville. Procureur d'état suppléant, Iwan Grenade était également à Stanleyville avec sa femme. Le commandant Fiderspiel, chef de zone de première classe, remplacera Sillye à la tête de la Province orientale.

Durant leur séjour, les Sillye eurent souvent l'occasion de rencontrer Gabriel Grison, fondateur de la mission Saint Gabriel, située un peu en aval de Stanleyville, également sur la rive droite. Leur relation continua au-delà du terme des Sillye, comme en témoigne la correspondance échangée jusqu'en 1916.

Les relations avec les ressortissants anglais, que ce soient les missionnaires protestants de Yaku-su, mission de la Baptist Missionary Society ou

le Consul anglais Mitchell, furent sans doute l'objet de rapports plus diplomatiques, fait qui n'est sans doute pas étranger au climat politique de l'époque. Les visites du consul chez les Sillye sont assez fréquentes, peut-être quelquefois trop au goût de Gabrielle qui commenta le départ en voyage du Consul par ces mots: *"Je suis contente qu'il soit parti car il était trop souvent chez nous, et cela commençait à être embêtant"*⁽³¹⁾. Bien plus tard, elle aurait confié à un journaliste qu'elle préparait chaque semaine un cramique, *"qui faisait les délices de Sir Mitchell"*⁽³²⁾. Il semble donc que les Sillye ménagèrent particulièrement le consul anglais puisque le vice-gouverneur général transmit à Sillye les remerciements du Gouvernement anglais pour les soins prodigués au vice-consul Mitchell.

La communauté arabe de Stanleyville semble peu présente dans la vie de Gabrielle, si ce n'est un contact particulier avec le sultan Habibu bin Slim. En effet celui-ci lui envoya une lettre, la priant d'accepter un cadeau. Mais Gabrielle ne put accepter ce présent: *"Ce 'petit' cadeau était une magnifique pointe d'ivoire que j'ai renvoyée par le porteur à Habibu bin Slim! Il était trop adroit pour l'envoyer à mon mari! dont il espérait l'appui, sa conscience était fort chargée!!!"*⁽³³⁾. En effet, ce commerçant avait eu quelques démêlés avec la justice de l'Etat Indépendant du Congo, charge dont s'occupait Albert Sillye à l'époque. Il avait été condamné à une amende pour avoir porté la main sur un travailleur. De plus, il voulait, semble-t-il, faire déporter les Africains qui ne lui fournissaient pas du caoutchouc⁽³⁴⁾. A l'époque, le renforcement progressif de l'administration de l'Etat Indépendant du Congo entraînait une diminution de l'influence des arabisés, notamment en ce qui concerne l'autorité qu'ils avaient eue sur les populations locales. Et comme le constatait à ses dépens Habibu Bin Slim, le système qui s'était mis en place vis-à-vis des arabisés

ayant fait acte de soumission envers l'Etat Indépendant du Congo, fonctionnait moins bien avec cette nouvelle génération d'agents de l'Etat tels que Sillye⁽³⁵⁾.

Par ailleurs, les Sillye eurent l'occasion de rencontrer quelques personnalités de passage à Stanleyville. Parmi ceux-ci, on peut retenir la visite du gouverneur général Wahis, en novembre 1905, pour lequel une grande fête fut organisée avec chants des noirs, drapeaux, illumination, musique, défilé. Malheureusement, Gabrielle n'y participa que de loin, clouée au lit par une très forte fièvre bilieuse. L'inspecteur d'Etat, Henry, y fit étape, en 1905, avant de gagner l'Ituri et repassa à son retour de l'Aruwimi. Au retour de sa mission d'inspection dans la région de la Ruzizi ainsi que dans la Province orientale, le commandant Cabra, accompagné de sa femme, séjourna durant deux semaines à Stanleyville, avant de continuer vers Boma⁽³⁶⁾. Paul Le Marinel, alors directeur de la Compagnie du Lomami, le commandant Wittman, en mission d'inspection des camps de la Force publique, ainsi qu'Emile Wangermée, vice-gouverneur général, à l'époque représentant du Comité Spécial du Katanga, sont également évoqués dans les carnets. A la fête de Pâques en 1907, mgr. Roelens, vicaire apostolique du Haut-Congo, s'y arrêta lors d'un voyage pour choisir des lieux d'implantation pour de nouveaux postes missionnaires.

Fort heureusement, diverses excursions et quelques événements ont distraît Gabrielle de ces lourdes obligations officielles. Les chutes de la Tchopo et les Stanley Falls furent souvent un but de promenade et de pique-nique, avec d'autres Européens de la ville. Elle y observe les pêcheurs Wagenia, juchés sur des structures en bois leur permettant de pêcher dans les rapides du fleuve. De courtes excursions les menèrent notamment à la Romée et à Yanonge. La

Romée, sur la rive droite du fleuve en aval de Stanleyville, est décrit par Gabrielle comme un poste de culture et de plantations de caoutchoutiers, riz, légumes, maïs, caféiers, et élevage de gros bétail (60 têtes) et petit bétail⁽³⁷⁾. Une des visites à ce poste fut l'occasion de la remise de la médaille d'or du Lion à Joseph Badjoko qui résidait alors à Yanonge, sur l'autre rive du fleuve en face de la Romée. Ceci faisait sans doute suite à la requête, datée de Bruxelles du 7 novembre 1903, et adressée au gouverneur général par le capitaine-commandant Tobback, en faveur de Badjoko, pour ses treize ans de services et son intervention héroïque lors de l'attaque de la station des Falls par les arabes⁽³⁸⁾.

Lors d'une visite d'un autre genre, celle de la prison de Stanleyville et de ses cachots, elle rencontra également trois 'maigres anthropophages'. Ce fait peut paraître anodin, mais il faut savoir que la région du Maniema était tristement célèbre pour les pratiques d'anthropophagie, comme le rapportent certains témoignages des premiers voyageurs et explorateurs dans cette région, qui parlent de féroces cannibales ou de mangeurs d'hommes⁽³⁹⁾. En fait, ces pratiques dans un contexte rituel ne sont guère contestées par les anthropologues. Au même titre que les mutilations, elles semblent avoir été aussi utilisées comme élément psychologique dans un système de terreur⁽⁴⁰⁾. En outre, pendant la campagne arabe, le cannibalisme semble avoir été une pratique fréquente dans un contexte de conditions extrêmes de survie⁽⁴¹⁾. Dans un autre registre, Gabrielle eut l'occasion de conduire une locomotive sur les premiers kilomètres de la voie, notamment à travers la forêt. L'ingénieur Adam, avec qui les Sillye avaient sympathisé, travaillait à l'époque à la construction du tronçon ferroviaire entre Stanleyville et Ponthierville, qui fut inauguré le premier septembre 1906. Curieusement, Gabrielle ne fera aucune allusion à cette inauguration,

alors qu'ils étaient pourtant à Stanleyville ce jour-là⁽⁴²⁾.

Le 1er juin 1906, le premier convoi d'or des mines de Kilo, d'une valeur de 180.000 francs passait dans le chef-lieu de la Province orientale. D'après Gabrielle, ce fut un très grand événement qui mit un légitime orgueil dans le cœur de tous les Belges à Stanleyville.

De plus, elle eut l'honneur de faire sauter le premier puits à la mine de Kisui⁽⁴³⁾, sous l'oeil, semble-t-il, du géologue suisse David. Ce dernier était membre de la première mission de prospection de la Société des Chemins de Fer des Grands Lacs dans la région, où notamment un premier gisement de cuivre avait été repéré à Bamanga, près de Ponthierville,

A Stanleyville, ses journées étaient bien remplies: Lever à 6 heures – déjeuner à 8 heures – ménage – réceptions – couture – écriture – promenade, parfois entre 7 et 9 h, à cheval ou à pied – dîner à midi – réceptions – chasse au coléoptères ou promenade – bain – souper entre 6 h ½ et 7 h. – coucher vers 8 h, 8 h ½ afin d'éviter l'usure des bougies dont on a toujours si peu⁽⁴⁴⁾.

Les tâches ménagères occupent une partie de ses journées: couture ou raccommodage, souvent en compagnie d'une autre Européenne de Stanleyville. Elle s'essayera même à la broderie: "*La première fois, qu'en Afrique, mon temps peut me permettre semblable besogne*"⁽⁴⁵⁾. Le confort parfois sommaire trouve même écho dans son vocabulaire. Elle explique ainsi ce qu'elle entendait par les mots arrangements malles: simplement comme il n'y avait pas ou peu d'armoires, il fallait constamment déloger cancrelats et fourmis qui venaient se loger dans les malles. Elle s'intéressa également au tissage, qui lui fut enseigné par deux arabes, à la vannerie, à la poterie, et à tout ce que faisait l'artisan indigène⁽⁴⁶⁾.



Habibu Bin Slim, 'grand chef arabe', Stanleyville 1906 (Musée royal de l'Afrique centrale)

Gabrielle avait à l'égard des Africains les mêmes préjugés qui étaient en vigueur à l'époque, c'est-à-dire qu'ils étaient considérés comme des enfants par la plupart des Européens: "C'est curieux comme on s'habitue vite aux noirs; ils sont toujours dans vos jambes, derrière vous, enfin comme des chiens, ainsi le matin, je me lave (en chemise), me coiffe et m'habille au milieu du va et vient de tous ces polichinelles, et on n'est pas gêné le moins du monde, on dirait que ces gens ne sont pas des hommes, c'est curieux". Elle racontait préférer les former avec patience par un système de récompenses-punitions, plutôt qu'avec brutalité et injures: "Il avait fallu dresser ce personnel, mais ceci ne fut pas difficile car le noir s'adapte à tout très facilement, étant très grand observateur et ayant une mémoire extraordinaire"⁽⁴⁷⁾.

Tout au long de son séjour au Congo, deux activités bénévoles occupèrent Gabrielle: "Passionnant travail rémunéré uniquement par de très aimables remerciements et mon vif plaisir d'au moins être utile". Elle réalisa ainsi une série de photographies pour l'Etat Indépendant du Congo, dont les services administratifs lui avaient fourni un appareil 13/18 sur pied ainsi que des caisses de produits et quantité de plaques, etc. Les clichés étaient développés par ses soins dans

des conditions parfois difficiles: "L'eau trop chaude faisait fondre la gélatine des plaques - on ne connaissait pas la pellicule - ou les fournis les mangeaient ou bien encore, le soir au clair de lune, une feuille de la toiture du gîte d'étape se déplaçait par le vent et la plaque en plein développement était perdue"⁽⁴⁸⁾. De plus à Stanleyville, elle eut l'occasion de prendre quelques leçons de prise de vue qui lui furent données par un certain Hoerman⁽⁴⁹⁾. L'autre activité fut la chasse et la récolte de papillons, de divers insectes ainsi que de petits oiseaux, qui se déroulait souvent pendant l'heure de la sieste, car "C'est lorsque le soleil chauffe fort que toutes les bestioles aiment se promener"⁽⁵⁰⁾. Elle avait également reçu les produits nécessaires à la conservation, les bocaux ainsi que les instruments, avant son départ. A des fins personnelles, elle récolta également un grand nombre d'objets, par le biais d'achats ou de cadeaux, qu'elle a minutieusement répertoriés dans son journal, tels que des ustensiles de facture africaine, des vêtements, des objets en ivoire, des sièges, des bijoux, etc. Elle les envoyait régulièrement en Belgique sous la forme de "bilokos"⁽⁵¹⁾, profitant du retour de quelque Européen au pays.

Conclusion

De son expérience en Afrique, Gabrielle retire une certaine fierté d'avoir été une des premières Européennes à voyager aussi loin dans des conditions souvent difficiles: les fréquents accès de fièvre et les autres problèmes de santé (nausée, urticaire, blessures, etc) en témoignent tout au long de son journal.

Néanmoins, ce qui peut frapper à lecture de ces carnets, c'est l'étonnant contraste entre les petits faits plutôt banals de la vie quotidienne et le côté extraordinaire de certains événements qu'elle a pu vivre en expédition. Pendant son séjour à Stanleyville, c'est surtout son rôle de maîtresse de maison et les tâches qui en découlent qui l'absorbent pour la plus grande partie de son temps, entrecoupé de quelques distractions, telles que des excursions ou des réceptions. Elle cite les différentes personnes qui furent ses hôtes, que ce soient des Belges, des Anglais, des Scandinaves, des Italiens, ou encore des Français, sans vraiment se soucier de leurs activités, dont elle a sans doute des échos par son mari. Le peu ou le manque d'information sur les événements politiques dans ces années contestées de la gestion de l'Etat Indépendant du Congo, ainsi que sur les populations africaines et les arabisés de Stanleyville pourrait paraître décevant, mais peut-on reprocher à une jeune femme de ne pas en parler dans son journal, qui devait être la mémoire des événements qui l'avaient marquée personnellement.

Ces lacunes pourraient être en partie comblées si la collection de photographies dont elle est l'auteur venait être reconstituée dans son entièreté. Alors peut-être aurions-nous un autre éclairage sur sa façon de voir l'Afrique et ses habitants, qu'on ne peut percevoir à travers ses notes.

Malgré tout, elle aura retenu de son expérience

africaine une certaine forme de sagesse: "Je dois un souvenir reconnaissant à l'indigène de notre Congo; il a été pour moi un enseignement de tous les instants de ma vie coloniale. C'est lui qui m'a appris la beauté du silence pour voir vraiment. Du doigt, simplement il me montrait un oiseau qui se posait sur une branche dont j'avais à peine regardé la beauté des feuilles [...]. Nous ne savons pas regarder, nous, blancs, parce que nous vivons avec l'homme et non avec la nature"⁽⁵²⁾.

(1) Née à Ixelles le 27 janvier 1881, elle est la fille de l'éditeur Edmond Deman, connu pour avoir publié entre autres des ouvrages de Verhaeren, Mallarmé, Demolder, Maeterlinck, etc. Elle épousa Albert Sillie le 2 mars 1904 à Bruxelles.

(2) En ce qui concerne sa carrière antérieure, voir C. COOSEMANS, Sillie Albert. Dans: *Biographie coloniale belge*, Bruxelles, t. II, col. 856-860.

(3) Pour approfondir ce sujet, voir entre autres *Femmes coloniales au Congo belge. Essais et documents*, Louvain-la-Neuve: Centre d'Histoire de l'Afrique, 1987 (Enquêtes et Documents d'Histoire Africaine, 7), ainsi que A. STOLER, *Making Empire Respectable: The Politics of Race and Sexual Morality in 20th-Century Colonial Cultures*. Dans: J. BREMAN (ed.), *Imperial Monkey Business. Racial Supremacy in Social Darwinist Theory and Colonial Practice*, Amsterdam: VU University press, 1990, pp. 35-70 (qui comporte une bibliographie détaillée), ou encore D.D. ALESSIO, *Domesticating 'the Heart of the Wild': female personifications of the colonies, 1886-1940*. Dans: *Women's History Review*, 6(1997)2, pp. 239-270.

(4) Voir A. THURIAUX-HENNEBERT, *Inventaire papiers Albert Sillie, Capitaine-Commandant (1867-1929) et Inventaire Papiers Emmanuel Muller, Général (1879-1956)*, Tervuren: Musée royal de l'Afrique centrale (MRAC), 1975 (Inventaire des archives historiques, 6).

(5) Voir A. SILLIE, *L'élevage de l'âne et du mulet au Congo*, Bruxelles, 1904.

(6) A Bumba, le lieutenant Siffer quitta les Sillie pour convoyer les chevaux vers l'Uele.

(7) Pour plus de détails sur le contexte historique, voir entre autres: J. STENGERS, *Congo. Mythes et réalités. 100 ans d'histoire*, Paris - Louvain-la-Neuve: Duculot, 1989; D. VANGROENWEGHE, *Le rapport Casement*, Louvain-la-Neuve: Centre d'Histoire de l'Afrique, 1985 (Enquêtes et Documents d'Histoire Africaine, 6), ainsi que son *Du*

- sang sur les lianes. *Léopold II et son Congo*, Bruxelles: Hatier, 1986; A.-M. DELATHUY, *E.D. Morel tegen Leopold II en de Kongostaat*, Berchem, EPO, 1985.
- (8) MRAC, Albert Sillye, lettre du 17 février 1905, n° 52.68.135.
- (9) Pour plus de renseignements sur ce sujet, voir P. MARECHAL, *De "Arabische" campagne in het Maniema-gebied (1892-1894). Situering binnen het kolonisatieproces in de Onafhankelijke Congostaat*, Tervuren, 1992.
- (10) MRAC, Albert Sillye, lettre du 15 juin 1904, n° 63.71.16.
- (11) MRAC, Albert Sillye, Carnet 1, 17 août 1904, n° 63.71. Pour les notes suivantes, la référence aux carnets sera simplifiée au numéro du carnet et à la date.
- (12) MRAC, Albert Sillye, n° 63.71.50.
- (13) Carnet 1, 10 août 1904.
- (14) MRAC, Albert Sillye, n° 63.71.50.
- (15) Voir M. LYONS, *The Colonial Disease. A social history of sleeping sickness in northern Zaire, 1900-1940*, Cambridge, 1992, pp. 76-101, ainsi que J.-L. VELLUT, La médecine européenne dans l'Etat Indépendant du Congo (1885-1908). Dans: *Médecine et Hygiène en Afrique centrale de 1885 à nos jours*, t. 1, Bruxelles, 1992, pp. 66-67.
- (16) Carnet 2, 13 et 14 janvier 1905.
- (17) Carnet 2, 27 novembre 1904.
- (18) A ce sujet, voir F. BONTINCK, *L'autobiographie de Hamed Ben Mohammed El-Murjebi Tippo Tip (ca. 1840-1905)*, Bruxelles: ARSOM, 1974, p. 254, note 334, ainsi que P. MARECHAL, *De "Arabische" [...]*, p. 235.
- (19) Voir J.-L. VELLUT, La violence armée dans l'Etat Indépendant du Congo. Dans: *Cultures et Développement. Revue internationale des Sciences du Développement*, vol. XVI, 3-4 (1984), pp. 701-702.
- (20) Cette expédition fut minutieusement consignée dans son journal et détaillée dans le texte de sa conférence, MRAC, Albert Sillye, n° 63.71.50.
- (21) La maîtresse de maison, en Swahili.
- (22) Carnet 1, 22 septembre 1904.
- (23) Carnet 1, 29 octobre 1904. Albert Sillye souligne également les difficultés de ravitaillement, notamment dans le Maniema. Voir MRAC, Albert Sillye, *Inspection de la route des transports Stanleyville - Kalembe Lembe*. Rapport, n° 54.95.160.
- (24) Carnet 3, 5 mars 1905.
- (25) Carnet 3, 29 mai 1905.
- (26) Carnet 4, 25 juin 1905.
- (27) Carnet 4, 17 juillet 1905.
- (28) Gabrielle notait le type d'habitations dans les-
quelles ils ont logé durant leur séjour en Afrique, particulièrement quand il s'agissait de maisons en briques.
- (29) Carnet 3, 8 mai 1905.
- (30) Lettre du 23 août 1904, 63.71.17
- (31) Lettre du 22 août 1906, 63.71.18.
- (32) *La Lanterne*, 03.11.1954
- (33) Carnet 12, 13 février 1907.
- (34) Fonds Sillye, 52.68.147-157.
- (35) Voir P. MARECHAL, *De "Arabische" [...]*, chap. 9.
- (36) Carnet 10, 12 septembre 1906.
- (37) Carnet 12, 7 janvier 1907.
- (38) MRAC, Albert Sillye, n° 52.68.137. Concernant la carrière de Joseph Badjoko, voir F. BERLEMONT, Joseph Badjoko. Dans: *Biographie coloniale belge*, Bruxelles, t.VI, col. 25-28.
- (39) Voir R. J. CORNET, Maniema. *Le pays des mangeurs d'hommes*, Bruxelles, 1952, pp. 12-13. De plus, le titre de cet ouvrage est à lui seul très évocateur. Pour approfondir ce sujet, voir W. ARENS, *The Man-Eating Myth: Anthropology and Anthropophagy*, New York, 1979, et la critique fondamentale de cette étude par I. BRADY, The Man-Eating Myth. Dans: *American Anthropologist*, 84-3 (1982), pp. 595-610.
- (40) Voir J.-L. VELLUT, *La violence armée [...]*, p. 683.
- (41) Voir P. MARECHAL, *De "Arabische" [...]*, pp. 266-267.
- (42) Carnet 10, 1er septembre 1906.
- (43) Carnet 11, 22 octobre 1906.
- (44) Carnet 13, 21 mars 1907.
- (45) Carnet 12, 23 janvier 1907.
- (46) Carnet 6, 3 novembre 1905.
- (47) MRAC, Albert Sillye, n° 63.71.50, p. 24.
- (48) MRAC, Albert Sillye, n° 63.71.50, p. 18.
- (49) Carnet 8, 27 mars 1906.
- (50) Carnet 8, 10 mars 1906.
- (51) Equipement militaire, ou encore, fourbi.
- (52) MRAC, Albert Sillye, n° 63.71.50, p. 9.



Marzorati (zittend, 4e van links) als lid van de Koninklijke Raad in 1955



Alfred Marzorati.

Levens van een koloniaal ambtenaar-hoogleraar met

**Jorg Vijgen, monitor-assistente departement
geschiedenis KULeuven/Kulak**

Inleiding

In oktober 1947 raakten Alfred Marzorati en Jef Van Bilsen in gesprek tijdens een nachtvlucht van Leopoldstad (Kinshasa) naar Brussel. Voor beiden was het bezoek aan de kolonie een belangwekkende gebeurtenis geweest: Marzorati had na 18 jaar afwezigheid weer de Belgische overzeese gebieden bezocht en voor Van Bilsen was het einde van zijn journalistieke carrière in de tropen nabij. De ULB-hoogleraar spoorde de jonge Belga-journalist ertoe aan publieke belangstelling te wekken voor de politieke toekomst van Afrika. *"In die lange nacht kreeg ik zo een nieuw perspectief en ambitie"* getuigde Van Bilsen later in zijn memoires⁽¹⁾. Deze ambitie zou een belangrijke neerslag vinden in *Een dertigjarenplan voor de politieke ontvoogding van Belgisch Afrika*, een inmiddels beroemd geworden artikel dat *De Gids op Maatschappelijk Gebied* in zijn decembernummer van 1955 opnam. Mede-inspirator Marzorati, die zijn goedkeuring aan het plan had gehecht, overleed op 11 december van dat jaar. Als docent aan de

koloniale hogeschool trad Van Bilsen te Antwerpen in de voetsporen van zijn leermeester, terwijl de socialist Hendrik Fayat (1908-1998), in opvolging van de socialistische parlementair Marzorati, aan de ULB de cursus koloniaal recht doceerde. Ook hij getuigde van Marzorati's gezaghebbende stem. Toen Fayat op het socialistische congres in Huizingen (21-22 november 1953) zijn rapport over de voorzichtige, trapsgewijze voorbereiding tot zelfbestuur voorstelde, wist hij zich gesteund door Marzorati. Deze had immers betoogd dat het een belangrijke bijdrage betekende voor de koloniale doctrine van de (socialistische) partij⁽²⁾.

In de uitvoerige Ryckmans-biografie *Coloniser dans l'honneur* wordt enigszins zijdelings een licht geworpen op de figuur van Alfred Marzorati. Jacques Vanderlinden legt er grote nadruk op de conflictueuze verhouding tussen Marzorati als vice-gouverneur-generaal van de mandaatgebieden en Ryckmans, toenmalig resident van Urundi. In zijn *Libre propos* achtte Jean Stengers het noodzakelijk een andere (positie-

vere) visie te geven. Hij wilde vooral geweten hebben dat Marzorati, wanneer het uur van onafhankelijkheid zich aandiende, "[...] *négo-ciera le tournant avec plus de lucidité que Ryckmans*"⁽³⁾. Ook Jef Van Bilsen kon niet nalaten zijn herinneringen aan het papier toe te vertrouwen om een meer genuanceerd beeld van Marzorati te schetsen⁽⁴⁾, zonder zich evenwel geroepen te voelen een verdediging te voeren. We kunnen ons de vraag stellen of Alfred Marzorati in zijn oeuvre, dat een 25-tal korte artikels⁽⁵⁾ omvat, blijk heeft gegeven van een 'visionaire visie' op de onafhankelijkheid van België's kolonie en mandaatgebieden. En wie was die koloniale ambtenaar en hoogleraar, actief in de socialistische beweging, die er ruim veertig jaar na zijn overlijden nog in slaagde pennen in beweging te brengen?

Leven⁽⁶⁾

Alfred werd op 28 september 1881 te Doornik geboren als tweede zoon van Clement Marzorati en Marie-Agnes Ervens. Zijn ouders, beiden van Duitse nationaliteit, waren omstreeks 1872 van Aken naar België verhuisd, waar zijn vader opeenvolgend aan de atheneum van Doornik, Verviers en tenslotte Schaarbeek talenprofessor was. Aan het Schaarbeekse atheneum heeft Alfred zijn secundaire studies voltooid. Op zijn achttiende koos hij voor de Belgische nationaliteit en een rechtenstudie aan de ULB. Na zijn afstuderen in 1904, schreef hij zich in aan de balie van het Hof van Beroep te Brussel en liep stage bij meester Ernest Richard. Later werd hij medewerker op het befaamde kantoor van Rahlenbeck-Thomas, waar hij zich toelagde op het vergelijkend recht. Toen hij eind december 1911 geslaagd was in de examens van de juridische afdeling van de koloniale school, richtten zijn vrienden - voor zijn afreis

naar Congo - een groots banket in. Uit de tafelrede⁽⁷⁾ blijkt dat zij niet vermoed hadden dat hun cultuurminnende vriend zijn geliefde Brussel zou ruilen voor een koloniaal bestaan in de 'brousse'. Wat deed hem voor een koloniale carrière kiezen? Zin voor avontuur, uitzicht op een goedbetaalde job met verantwoordelijkheden en een levensstijl die in het moederland nooit konden geboden worden en/of jeugdig idealisme om Belgisch-Congo te helpen opbouwen? Een drietal jaar eerder had immers de Belgische Staat formeel Leopolds Congo overgenomen, vastbesloten de uitwassen van de exploitatiepolitiek een halt toe te roepen. Op het moment dat Marzorati zich meldde voor de koloniale dienst, was de vraag naar juristen dan ook groot.

Aangenomen als hulpmagistraat, kwam hij op 26 februari 1912 aan in Congo. In opdracht van de procureur-generaal werd hij meteen aangeduid als hulptsubstituut bij de Rechtbank van Eerste Aanleg in Elisabethstad (Lubumbashi). De verschillende benoemingen volgden elkaar dan snel op: op 20 maart 1912 substituut te Kiambi en de Oorlogsraad van Tanganyika-Moero en op 9 januari 1913 substituut bij de territoriale rechtbank en Oorlogsraad van Lomami. Hij wist snel het vertrouwen van zijn oversten te winnen, die "[...] *le tact, l'habileté politique et le caractère sérieux*" van Marzorati wisten te waarderen⁽⁸⁾. Toen Charles de Muelenaar, districtscommissaris van Lomami, naar het Europese slagveld vertrok, drukte hij de wens uit dat aan Marzorati de taak van districtscommissaris zou worden toevertrouwd. Marzorati maakte van de gelegenheid gebruik om een herschikking van functies voor te stellen die hem de dubbele functie van rechter bij de territoriale rechtbank en rechter van de oorlogsraad bood. Hoewel het principieel gold dat een magistraat geen territoriale functies kon uitoefenen, bleek uit de benoeming van no-

vember 1914 dat de Muelenaar en Marzorati hun slag hadden thuisgehaald, ondanks een aarzelend antwoord van de procureur-generaal⁽⁹⁾.

Mede door de oorlogsomstandigheden, die de aanvoer van nieuwe koloniale ambtenaren uit het moederland vertraagden, maakte de jurist een steile carrière in koloniale dienst. Van november 1914 tot maart 1915 combineerde hij de functie van beheerder van het Lomami-district met deze van rechter bij de territoriale rechtbank. Tussen december 1915 en mei 1916 was hij bovendien rechter voor de oorlogsraad in Congo. Al dan niet op eigen verzoek werd zijn diensttijd in januari 1915 met zes maanden verlengd. Uiteindelijk zou zijn eerste koloniale periode tot juli 1916 lopen, waarna een verlofperiode in Le Havre en Londen volgde. Het duurde tot 1921 vooraleer hij voor het eerst naar België terugkeerde.

In het voorjaar van 1916 waren Belgische troepen onder leiding van generaal Tombeur aan de intocht in Duits-Oost-Afrika begonnen. Deze militaire expeditie kende haar hoogtepunt op 19 september met de inname van het strategische knooppunt Tabora. Voor Marzorati brak een nieuwe carrièrefase aan, die hem tot de hoogste post in de Belgische mandaatgebieden zou brengen. Als rechter bij het Hof van Eerste Aanleg te Stanleystad (Kisangani) was hij naar de kolonie teruggekeerd op 22 januari 1917 en meteen werd hij aangesteld als juridisch adviseur bij koninklijk commissaris Malfeyt en als auditeur-generaal in de bezette gebieden van Duits-Oost-Afrika, met residenties in Tabora en Kigoma. Vanaf november 1916 waren de op de Duitsers veroverde gebieden immers onder het bestuur geplaatst van een koninklijk commissaris, die rechtstreeks afhing van het ministerie van Koloniën. In de marge van de Parijse vredesonderhandelingen werd op 30 mei 1919 Ruanda-Urundi aan België toe-

gekend als mandaatgebied onder toezicht van de Volkenbond. Sinds december 1919 trad Marzorati op als vervanger van de commissaris-generaal.

Toen Marzorati op 22 september 1921 in Mombasa (Kenya) inscheepte voor zijn eerste verlofperiode in België, wist hij vermoedelijk dat zijn toekomst niet langer in Elisabethstad lag. Op zijn aanvraag - hij verbleef uitzonderlijk een jaar in Europa - werd hij eervol ontslagen uit zijn rechtersfunctie en benoemd tot commissaris-generaal, assistent van de gouverneur-generaal. Op 16 juli 1922 werd deze titelomschrijving gewijzigd in deze van koninklijk commissaris, in opvolging van Malfeyt⁽¹⁰⁾.

Tijdens zijn verlofperiode in België zette Marzorati zich ook in om de Gissaka-zaak tot een goed einde te brengen. De weerbarstige Tutsi-koning mwami Musinga had immers laten verstaan dat het voor hem vitale gebiedsdeel Gissaka, dat bij het Milner-Orts akkoord opgenomen was in het Britse mandaatgebied Tanganyika Territory, terug onder zijn soevereiniteit moest komen. Hoewel hij de koloniale ambtenaren verzekerde dat zijn voorkeur naar de Belgen uitging, zou hij zich bij het uitblijven van een oplossing genoodzaakt zien zijn hele gebied onder Brits bestuur te plaatsen. Op behendige wijze wist de mwami gedaan te krijgen dat protestantse en katholieke missionarissen en ook vrijzinnige ambtenaren zich voor deze restitutie inzetten. Marzorati had deze zaak buiten het ministerie van Koloniën willen regelen, en wel via een door Musinga in het Swahili geschreven petitie aan de socialistische senator Henri Lafontaine (1854-1943), die deze dan in Genève zou laten overbrengen⁽¹¹⁾. Toen de Mandatencommissie van de Volkenbond op 31 augustus 1923 het licht op groen zette, was de zaak beklonken in het voordeel van België en mwami Musinga.

Intussen was de pasbenoemde commissaris-ge-



*Pierre Ryckmans, gouverneur-général van Belgisch-Congo
in 1964 (Koninklijk Museum voor Midden-Afrika)*

neraal in de zomer van 1922 gehuwd met de Britse Fanny Hélène Tolputt de Fallot. Met zijn protestantse echtgenote scheepte hij in het na-jaar in voor zijn derde Afrika-verblijf dat zich van oktober 1922 tot november 1925 uitstrekte. Uit die periode dateert de moeilijke en kille verhouding met Ryckmans, en in nog sterkere mate, tussen de echtgenotes van beide ambtenaren⁽¹²⁾. Over zowat alle dossiers zouden ze een andere mening hebben. Marzorati's voorkeur voor een direct bestuur was strijdig met Ryckmans' voorkeur voor een indirect bestuur. Terwijl Marzorati Usumbura als hoofdstad wilde ruilen voor Shangugu, voelde Ryckmans meer voor Ngozi. Dit geschil eindigde overigens met een status-quo van de regering. Het enthousiasme waarmee Marzorati de verplichte tewerkstellingspolitiek toepaste kon Ryckmans evenmin delen. Om aan het nijpend personeelstekort in de Katangese mijnen te verhelpen, werden inwoners uit Ruanda-Urundi naar Belgisch-Congo afgevoerd. Deze politiek, gekenmerkt door desertie en een hoge mortaliteit onder de 'kandidaten', was in 1925 tijdens de najaarszitting van de Mandatencommissie van de Volkenbond overigens voorwerp van kritiek geweest. Bovendien werd België geconfronteerd met dramatische hongersnoden in Ruanda, waaraan het slechts moeizaam het hoofd kon bieden⁽¹³⁾. De buitenwacht had vele redenen om aan te nemen dat inwoners van de mandaatgebieden werden opgeëfferd aan de financieel-economische belangen van de naburige Belgische kolonie. Wenste Marzorati de instructies vanuit Brussel zo strikt en gezagsgetrouw uit te voeren, om zijn latere kansen op de hoogste post van gouverneur-generaal in Leopoldstad niet te verspelen? Alleszins is het een feit dat de ambitieuze commissaris-generaal erin slaagde om op 28 augustus 1926 zijn benoeming tot vice-gouverneur-generaal van de mandaatgebieden Ruanda-Urundi binnen te halen⁽¹⁴⁾.

Hij had in november 1925 zijn post verlaten voor een alweer verlengde verlofperiode, waarin hij door Ryckmans werd vervangen. Deze lange afwezigheden deden Ryckmans overigens vermoeden dat de vice-gouverneur-generaal meer met zijn eigen carrière dan met het lot van de mandaatgebieden begaan was. Op 25 augustus 1925 was de mandaatwet door het Belgische Parlement goedgekeurd: dit impliceerde dat er nu een formeel einde diende te komen aan het militaire bestuur én dat de bestuurlijke organisatie van de mandaatgebieden definitief kon beginnen. Ruanda-Urundi werd beschouwd als een vijfde provincie van de kolonie, zoals blijkt uit de aanstelling van een gouverneur-generaal die rechtstreeks onder de gouverneur-generaal van Congo viel.

In een poging om de almacht van de katholieke missies te breken, kon de vrijzinnige Marzorati evenmin rekenen op de sympathie van Ryckmans. Deze wijziging in de zin van een billijke spreiding van (geloofs)overtuigingen was uiteraard volledig gedekt door de koloniale overheid. Aldus kreeg de Belgische vereniging van Protestantse missies in Congo de toelating om de vroegere Duitse missieposten in Ruanda-Urundi te bezetten⁽¹⁵⁾. In maart 1928 waren de spanningen tussen Marzorati en Ryckmans zo hoog opgelopen dat deze laatste uit Afrika vertrok. Nauwelijks een jaar later eindigde Marzorati's koloniale loopbaan abrupt en definitief, net toen hij één gemeenschappelijke hoofdstad voor Ruanda en Urundi wilde vestigen in Astrida (Butare). Op het nippertje ontsnapt aan een dodelijke tyfusaanval, moest hij in februari 1929 Ruanda-Urundi verlaten. Na die tijd heeft hij om gezondheidsredenen zijn functie overzee niet meer kunnen opnemen, maar hij is wel nog een tijdlang in koloniale dienst gebleven. In 1931 leefde nog de hoop dat hij zou kunnen terugkeren, tot vrees overigens van zijn tegenstanders⁽¹⁶⁾.

Toen een koloniale carrière niet meer mogelijk bleek, begon Marzorati op 50-jarige leeftijd aan een academische loopbaan. Aan de faculteit politieke en sociale wetenschappen van de ULB gaf hij tussen 1931 en 1933, aanvankelijk als docent en later als hoogleraar, het vak 'Grondige studie van vraagstukken uit de koloniale politiek' en leidde hij het seminarie koloniale politiek. In 1933 doceerde hij aan het Universitair Instituut voor de Overzeese Gebieden (UNIVOG) (Institut Universitaire des Territoires d'Outre-Mer-INUTOM) te Antwerpen de cursus 'Administratieve organisatie van Belgisch-Congo'.

Bij het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog kwam zijn academische carrière in een stroomversnelling. Door de omstandigheden gedwongen nam hij een aantal cursussen van afwezige professoren over. Hij verving De Baer voor 'Principes économiques du Congo Belge (en langue néerlandaise)' aan de rechtsfaculteit. De 60-jarige Marzorati, die naast Frans, Engels en Duits ook Swahili sprak, begon moedig de taal van Vondel te leren om deze cursus in het Nederlands te kunnen doceren. Ook de cursussen 'Régime économique du Congo belge' van de diplomaat Pierre Orts en 'Politique coloniale comparée' van Raymond Van der Elst werden aan het pakket toegevoegd. Na de oorlog werd hij titularis van elk van deze vakken. Tijdens het academiejaar 1940-41 verving hij ook in Antwerpen de afwezige professor Moeller de Laddersous voor de cursus 'Régime économique de la Colonie'. Zoals alle professoren zou ook Marzorati bij Ipsen - Duits commissaris van de universiteit - ontboden worden om een niet-joodse verklaring te ondertekenen. Na een korte opschorting kon hij vanaf maart 1942 zijn Antwerpse lesopdrachten voortzetten⁽¹⁷⁾. Oudstudenten herinneren hem vooral als een gedistingeerde en gemoedelijke professor die bij een kopje thee thuis de verhandelingen be-

sprak⁽¹⁸⁾. Officieel is Marzorati aan de ULB verbonden geweest tot 1951; vanaf 1947 was hij ook lid van de Koloniale Commissie van de universiteit. Tot aan zijn overlijden was de emeritus-hoogleraar er directeur van het Studiecentrum voor koloniale politiek en lid van de Raad van Beheer van het Wetenschappelijk en medisch centrum van de ULB in Centraal-Afrika (CEMUBAC).

Na zijn terugkeer in België was Marzorati ook buiten de universiteit een veelgevraagd 'koloniekennner', die zich in tal van beleidsfuncties engageerde en zich hoffelijk in koloniale debatten mengde. In zowat alle koloniale instituten en beleidsorganen was hij op één of andere manier vertegenwoordigd: vanaf 1930 in de 'Conseil de perfectionnement' van de Koloniale School in Brussel, vanaf 1938 als lid van de Administratieve Raad en later ook van de Raad van Beheer van INUTOM⁽¹⁹⁾, vanaf 1940-41 als buitengewoon lid van het Koninklijk Belgisch Koloniaal Instituut in Brussel en vanaf 1950 als lid van het Fonds voor Inlands welzijn en het Bijzonder Comité voor Katanga. Ook was hij voorzitter van de Raad voor pensioenen van koloniale ambtenaren en zetelde hij een tijdlang in de Administratieve Raad van het Persagentschap Belga.

Het belangrijkste mandaat in deze reeks was wel dit van lid van de Koloniale Raad, waarvoor zijn kandidatuur door de socialistische partij gesteund werd⁽²⁰⁾. Even kwam deze steun in gevaar, toen Marzorati verdacht werd van collaboratie met de Duitse bezetter. Tijdens de oorlog dachten de Duitsers namelijk aan Marzorati als mogelijke gouverneur-generaal van Congo, in geval van een Duitse overwinning. De door de minister van Koloniën ingestelde commissie Dellicourt-Rodhain-Marcq pleitte Marzorati op 14 november 1945 vrij van vermeende Duitse sympathie en betrokkenheid⁽²¹⁾.

Na het Congres van de Overwinning in 1945, wenste de socialistische partij, in dit klimaat van toegenomen politieke sterkte, ook zwaarder op het koloniale beleid te gaan wegen⁽²²⁾. De tijd leek rijp om een aantal vernieuwingen te eisen, zoals een radicale hervorming van de Koloniale Raad in de richting van een wetgevend orgaan waaraan het parlement een deel van zijn wetgevende bevoegdheid zou afstaan⁽²³⁾. Marzorati daarentegen was voorstander van een versterkte macht van de gouverneur-generaal, naar het voorbeeld van de Britse kolonies. Nergens sprak hij van de verplaatsing van een wetgevend niveau naar de kolonie, maar de wetgevende bevoegdheid van de gouverneur-generaal had hij willen uitgebreid zien. Hierin werd hij niet bijgetreden door de partij, die een te grote invloed van de financiële kringen en conservatieve milieus vreesde bij de benoeming van een gouverneur-generaal. Is Marzorati's opvatting van een gouverneur-generaal, die regeert als een vice-koning met een soevereine wetgevende macht, niet in tegenspraak met zijn latere oproepen tot de publieke opinie, waarin hij beklemtoonde dat de bevolking via de 'verkozenen des volks' mee het koloniaal beleid zou bepalen? Of was hij nog sterk onder de indruk van het besluitvaardige optreden van Ryckmans, die de kolonie in de Tweede Wereldoorlog resoluut aan de zijde van de geallieerden had geplaatst? Alleszins bleek hier eens te meer dat Marzorati - zeker vanaf 1945 - het bestuur van de Belgische kolonie het liefst gemodelleerd zag op Angelsaksisch model. In zijn steun aan de verplichte tewerkstellingspolitiek en de aanvankelijke keuze voor een direct bestuur had Marzorati in Ruanda-Urundi echter eerder blijk gegeven van het tegendeel. In zijn ambtelijke periode had hij de Belgische koloniale politiek immers onvoorwaardelijk gesteund, in tegenstelling tot Ryckmans. Deze houding druiste trouwens in

tegen de principes die de socialisten verdedigden, en waar Marzorati zich later in kon vinden.

Bij besluit van de Regent was Marzorati in januari 1946 benoemd tot lid van de Koloniale Raad ter vervanging van de overleden Dupriez. Dit mandaat werd een eerste maal bevestigd in 1947 en een tweede maal in 1954⁽²⁴⁾. Marzorati mag de feitelijke auteur genoemd worden van het voorstel uit 1955 van de BWP-Koloniale Commissie om de Koloniale Raad te hervormen. De publieke opinie zou er beter moeten in vertegenwoordigd zijn en de Raad zelf beter geïnformeerd over de actuele evolutie in de kolonies⁽²⁵⁾.

Terug in België op een moment dat het parlementaire stelsel zwaar onder druk kwam te staan, had Marzorati ervoor gekozen (of werd hij gevraagd?) zich te engageren in de socialistische partij. Hij leverde zijn medewerking aan het koloniale programma van oktober 1937, en de herziene versie van 1955⁽²⁶⁾. Hoe en waarom Marzorati zich bij de socialistische partij had aangesloten, is niet bekend. Feit is dat Emile Vandervelde Marzorati reeds bleek te kennen toen deze vice-gouverneur-generaal was⁽²⁷⁾. Tijdens zijn lange verlofperioden was Marzorati geen onbekende gast op verschillende ministeriële kabinetten.

De Belgische Werklieden Partij als geheel ging zich vanaf 1927-28 (met uitzondering van Emile Vandervelde die zich reeds eerder met de problematiek bezighield) voor koloniale zaken interesseren. De expertise en internationale contacten van de salonfähige Marzorati waren ongetwijfeld welkom. Het is niet denkbeeldig dat er ook zeker opportunisme achter Marzorati's keuze schuilging. Binnen de socialistische partij was hij ongetwijfeld de enige die een dergelijke koloniale ervaring had en in zijn theoretische reflecties het programma van de partij zo dicht benaderde. Ipso facto was hij dan ook

steeds de kandidaat van de partij voor alle bestuursfuncties waar een politieke vertegenwoordiging gold. Hoewel er bij gebrek aan rechtstreekse bronnen geen vergelijking mogelijk is met Marzorati's visie tijdens zijn ambtelijke carrière, is het toch opvallend dat hij zich pas na zijn definitieve terugkeer naar België als een socialist met een grote aandacht voor het lot van de gekoloniseerde volkeren is gaan profileren⁽²⁸⁾. Marzorati werd geprezen om zijn onafhankelijke geest; op een bepaald moment vroeg Vandervelde zich zelfs af of hij lid was van de partij. Niettemin geloofde Marzorati, naarmate de jaren verstreken, zelf steeds meer in het koloniale gedachtegoed van de socialistische partij. Zijn positie binnen deze partij was niet onomstreden. In 1933 wilde Arthur Wauters hem uit de Koloniale Commissie weren, omdat hij mandaten waarnam in de beheerraden van privéondernemingen en dus geen socialist zou zijn⁽²⁹⁾.

Ideeën

Bij zijn overlijden stelde *Le Peuple* dat partijgenoot Marzorati bij uitstek een socialistisch antwoord zou geformuleerd hebben op de actuele koloniale problemen, en dit in een geest van broederlijkheid en solidariteit⁽³⁰⁾. Marzorati neemt in de kleine rij van koloniale theoretici ongetwijfeld een aparte plaats in. Zijn engagement in de Belgische Werklieden Partij en zijn medewerking aan haar koloniale programma kunnen doen vermoeden dat hij zich enigszins progressief opstelde ten aanzien van de koloniale problematiek. Vooral naar de sociaal-economische aspecten van het beleid en, in samenwerking daarmee, de politieke emancipatie van de 'inlanders', ging zijn belangstelling uit. Wie vandaag Marzorati's geschriften leest, ziet weliswaar een lange-termijnvisie op de Bel-

gische koloniale politiek, maar die is vaak in zeer algemene en vaag-idealistische termen geformuleerd. Hij sprak veelal met een groot optimisme over de toekomst. Nergens voorzag hij gewelddadige conflicten op de weg naar de inlandse autonomie. Uit zijn *Perspectieven voor het jaar 2000* - het enige in het Nederlands geschreven artikel - blijkt op geen enkel punt dat hij de onmiddellijke onafhankelijkheid voorzag, maar hij pleitte wel voor de dringende politieke participatie van de zwarte bevolking. Dat België zijn kolonie tegen het jaar 2000 zou hebben losgelaten, beantwoordde hij stellig negatief, al blijkt uit de steun aan Van Bilsens *Der-tigjarenplan* dat hij vijf jaar later daarover reeds anders dacht. Economische zelfstandigheid moest de politieke autonomie voorafgaan. Hij voorzag een bondgenootschap op voet van gelijkheid, waarbij de publieke opinie van het moederland niet alleen belang stelde in de materiële ontwikkeling (door een stijgende welvaart van de inlanders, zou het voor België interessanter worden om zaken te doen) maar ook in de Afrikaanse cultuur. Marzorati zag de leuze "*Arbeid en voorspoed*" graag aangevuld met de woorden "*Vertrouwen en broederlijkheid*"⁽³¹⁾. Kenmerkend is dat hij zich steeds heeft verzet tegen de ideeën van een bevolkingskolonie, en dit al vanaf 1936⁽³²⁾. De beperkte aanwezigheid van de blanken was slechts te rechtvaardigen in de mate dat ze instonden voor vorming en leiding. Hij rekende resoluut af met de wijdverbreide opvatting dat de Belgen in Afrika een aanwezigheidspolitiek moesten voeren. Bevolkingskolonialisme werd afgewezen onder meer omdat dit raciale discriminatie in de hand zou werken. De Europese bevolking die van generatie op generatie in Afrika leefde zou een afspiegeling worden van de bevolkings-samenstelling in België (met ook armere, oudere en gehandicapte blanken). Deze opvatting was zeker niet nieuw. De koloniale politiek was



*Alfred Marzorati
met Mwami Ruda
Rigwa, vorst van
Rwanda (Uit J. Van
Bilzen, 1945-1965.
Het einde van een
kolonie, 1993)*

er immers steeds op gericht om jonge en krachtige mensen naar Afrika te zenden, mede als element in de superieure positie van de blanken tegenover de inlanders. Nieuw is wel de - vandaag logische maar in de tijd ongewone - conclusie die Marzorati aan dit gegeven verbond: de blanke werknemers zouden voor hetzelfde werk toch hogere salarissen eisen, terwijl gelijk loon voor gelijk werk één van de fundamentele principes van de Belgische kolonisatiepolitiek zou moeten zijn. Die politiek moest aan de zwarten een economische en politieke opvoeding garanderen en naar autonomie leiden. De aanwezigheid van de Belgen was dus slechts gerechtvaardigd, indien deze politiek daadwerkelijk werd ondersteund en uitgevoerd. De voormalige koloniale ambtenaar was dus allerm minst geneigd om de eisen van de colons in te willigen omdat hun objectieven haaks stonden op deze bepleite economische onafhankelijkheid, die de doelstelling van de overheid in het moederland zou moeten zijn. Toen hij in het najaar 1955 wegens ziekte de

vergaderingen niet meer kon bijwonen, stelde hij voor de commissieleden schriftelijke mededelingen op die aan duidelijkheid niets te wensen overlieten: "*Je m'incline devant le peuplement de fait dû à la descendance de colons, à condition que toute barrière de couleur soit abolie, et aucun avantage ni privilège ne soient accordés du fait de la race et de la couleur*"⁽³³⁾.

De Brusselse hoogleraar wees er ook op dat de Europese economie desintegrerend had gewerkt op de inlandse samenlevingsverbanden. De koloniale economie zou meer dan voorheen op lokale consumptie en industriële verscheidenheid gericht moeten zijn. In dit verband zag Marzorati het als een absolute noodzakelijkheid dat er zich naast de Europese economie een complementaire inlandse economie ontwikkelde, opdat de meerderheid van de zwarten geen gesalarieerden zouden zijn. Het behoorde bijgevolg tot de opdrachten van de overheid om de economische initiatieven van de autochtonen te stimuleren en een middenklasse mogelijk te maken. De overheid moest dan ook voor-

zien in een kredietinstelling voor de inlanders. Het uiteindelijke doel van de koloniale politiek was immers de ontwikkeling van de inlandse economie en niet het ondergraven ervan. Steeds opnieuw drukte hij zijn partijgenoten op het hart: "[...] *le développement de l'économie indigène doit se placer au premier plan de nos préoccupations*"⁽³⁴⁾. Om die reden vond hij het ook belangrijk dat de socialisten zitting zouden nemen in de Studiecommissies Conseil Economique et Social en Le Conseil Supérieur de l'Enseignement Supérieur, die binnen het ministerie van Koloniën waren opgericht⁽³⁵⁾. In 1943 was hij er zich reeds terdege van bewust dat de oorlog een versnellende factor zou zijn in de sociale evolutie van de inlanders⁽³⁶⁾. Marzorati wees steeds opnieuw op het belang de publieke opinie bij de koloniale vraagstukken te betrekken om tot vlugge oplossingen te komen wanneer het contact met de kolonie hersteld zou zijn. Hij kon het onverdeeld koloniaal optimisme niet delen omdat de nog op te lossen problemen of de explosieve onderwerpen te weinig aandacht kregen. Aandacht voor de opleiding van de Afrikanen tot mondige burgers was daar één van. In het parlementaire regime van de toekomst, dat Marzorati nergens in de tijd bepaalde, leek het hem nogal evident dat de inlanders een meerderheidsvertegenwoordiging hadden. In afwachting daarvan vond hij het belangrijk dat de inlanders aan het publieke leven deelnamen, zonder daarom over stemrecht te beschikken. Diegenen die de belangen van de inlanders vertegenwoordigden hoefden niet noodzakelijk op territoriale basis gekozen zijn, maar konden ook door etnische groepen, belangengroepen of ondergeschikte raden verkozen worden. Elders drukte hij wel de hoop uit dat politieke doelstellingen en niet beschouwingen van etnische aard doorslaggevend zouden zijn. Van consultatief zag hij een evolutie naar legislatief. In een eer-

ste fase werd de wetgevende macht voorbehouden voor welbepaalde materies en de koninklijke macht voor de belangrijke zaken, die hij niet nader expliciteert. In een volgend stadium kon men zich voorstellen dat er een beperkte controle van de Regeringsraad zou zijn op de uitoefening van de uitvoerende macht. Marzorati inspireerde zich hierbij op het systeem dat in Brits-Indië en Ceylon was ingevoerd, waarbij lokale departementen geleid werden door ministers die aan het lokale parlement verantwoording verschuldigd waren, terwijl departementen als politie, justitie, leger en financiën gecontroleerd werden door ambtenaren die verantwoording dienden af te leggen aan de lokale regering. Om de geleidelijke participatie van de inlanders te realiseren moesten volgens Marzorati ook alle onderwijsinstellingen vrij toegankelijk zijn voor inlanders en Europeanen⁽³⁷⁾.

Marzorati kreeg ook kansen om deze ideeën in het buitenland uit te dragen. Na studieverblijven in Parijs⁽³⁸⁾, Leiden, Cambridge en Bristol, bekleedde hij tijdens het academiejaar 1953-54 de Belgische leerstoel (opgericht door de Belgisch-Britse Unie te Brussel) aan de University of London. In dit verband werd hij met de directie van verschillende seminaries Koloniale politiek belast. Ook was hij te gast in het Chatham House en het Belgisch Instituut en woonde zittingen bij van de Royal African Society en de Royal Imperial Society. Eén idee overheerste in zijn uiteenzettingen: alle koloniale mogelijkheden die het Charter van San Francisco hebben geratificeerd, hebben zich ertoe verbonden om hetzelfde principe in hun overzeese gebieden toe te passen. Politieke en economische vooruitgang op de weg die leidt naar self-government⁽³⁹⁾.

Hij stond ook vooraan om internationaal overleg in eigen land op gang te brengen, vooral onder internationale socialisten. Zo pleitte hij

ervoor om in de kerstperiode van 1954 een studieweekend in Folkstone te organiseren met een twaalfstal Belgische en Britse socialisten. De vraag kwam van Rita Hinden, oud-directeur van het Koloniaal Bureau van de Fabian Society en Creech Jones, oud-minister van koloniën en werd door Marzorati volledig gesteund. Bedoeling was overleg te plegen over de toe te passen politiek in multiraciale kolonies⁽⁴⁰⁾. Met dezelfde ijver wilde hij de publicaties van Britse koloniale theoretici als Lord Hailey onder de aandacht van een Belgisch publiek brengen⁽⁴¹⁾. Marzorati's internationale belangstelling was sinds de oprichting van de Verenigde Naties steeds in stijgende lijn gegaan. In koloniale milieus, die zich na afloop van de Tweede Wereldoorlog intensief op het nationale terugplooiden - in 1954 besliste het Koloniaal Congres nog dat België Belgisch-Congo en Ruanda-Urundi zeker niet mocht insluiten in de Europese politieke gemeenschap⁽⁴²⁾ - was een dergelijke internationale ingesteldheid zeker niet gebruikelijk.

Mede op zijn initiatief werden de Journées Interuniversitaires d'Etudes coloniales ingericht met de bedoeling om jaarlijks aan een Belgische universiteit een tweetal studiedagen in te richten rond een bepaald thema. Bij de eerste uitgave in december 1952 stonden de lezingen van de professoren Marzorati (Brussel), Malengreau (Leuven) en Van der Kerken (Gent) in het teken van de politieke evolutie in Congo. De lezingen en discussies werden in een afzonderlijke publicatie aan het publiek voorgegesteld⁽⁴³⁾. Marzorati wilde vooral, en dit was nooit eerder expliciet gebeurd, intellectuelen uit diverse universitaire milieus ertoe bewegen om inzake de definitie van een koloniale politiek verantwoordelijkheid op te nemen. De vormgeving van de koloniale politiek was al te lang haast uitsluitend in handen van de ambtenarij en de financiële groepen gebleven. De manier

waarop de Belgische overheden het Plan-Van Bilsen hebben onthaald en later de onafhankelijkheid afgehandeld, geeft aan dat Marzorati's stem op dit vlak niet ver heeft gedragen.

Slotbeschouwing

Op het hoogtepunt van de naoorlogse koloniale expansie overleed Marzorati, zich wellicht niet bewust van het feit dat nauwelijks vijf en zeven jaar later respectievelijk Congo en Ruanda-Urundi niet zonder geweld onafhankelijk zouden worden. Uit het beperkt aantal stukken dat hij heeft nagelaten, blijkt duidelijk dat hij, veeleer beschouwend dan analyserend, een aantal kritische kanttekeningen maakt bij de Belgische koloniale politiek, zonder evenwel het wezen ervan in vraag te stellen. Niet alleen waren vele van zijn ideeën midden de jaren '50 reeds gemeengoed geworden, maar bovendien heeft hij nooit enige radicale koersverandering voorgestaan.

In die zin valt er wel wat af te dingen op die zogenaamde vernieuwende visie. Zijn politiek engagement in de partij, die vroeg de discriminerende mechanismen heeft blootgelegd, is te verklaren vanuit de toenemende aandacht die de socialistische partij aan de dag legde voor koloniale vraagstukken. Marzorati kon hier, met terreinervaring gekoppeld aan reflectie, als expert optreden. Al is het niet zo dat Marzorati als een socialistisch koloniaal theoreticus kan geboekstaafd worden. Daarvoor wijken zijn keuze voor een versterkte macht van de gouverneur-generaal en de overtuiging dat de financiële groepen een noodzakelijke - en tot op zekere hoogte gerechtvaardigde - rol in de kolonie vervulden, te zeer af van de meer radicale standpunten die onder meer in het dagblad *Le Peuple* tot uiting kwamen. Ondanks zijn vaak moeilijke positie binnen de socialistische partij,

meende hij toch dat zijn visie inzake politieke autonomie daar het meeste gehoor kon vinden.

Hoewel van Duitse origine en met een grote bewondering voor de Angelsaksische cultuur én hun koloniale bestuur, heeft Marzorati zich als ambtenaar toch steeds bijzonder Belgisch geprofileerd. In de positie van academicus heeft hij zich ongetwijfeld autonomer kunnen opstellen dan als koloniale ambtenaar. Zijn internationale gerichtheid en ruime visie kwam in feite pas tot stand, nadat hij de ambtenarij had verlaten. Het heeft dus weinig zin om Pierre Ryckmans, die de Belgische paternalistische politiek zou belichaamd hebben, tegenover de zogenaamd progressieve Marzorati te plaatsen. In tegenstelling tot Ryckmans, heeft Marzorati als ambtenaar in functie zijn opvattingen omtrent kolonisatie nooit aan het papier toevertrouwd. Tot 1947 heeft Ryckmans zich daarentegen vaak kritisch uitgelaten, ook in zijn werken *Dominer pour servir* (1931) en *La politique coloniale* (1933). Marzorati bewaarde als ambtenaar steeds het grootste stilzwijgen omtrent zijn persoonlijke opvattingen.

Door zijn gedwongen afstand van het veldwerk, heeft Marzorati een profiel van onafhankelijk, maar met de socialistische partij verbonden koloniaal theoreticus ontwikkeld, met bijzondere aandacht voor de politieke ontvoogding en het materiële welzijn van de gekoloniseerde volkeren. Vergaderingen van politiek gelijkgezinden, zoals de sessies van de Koloniale Commissie, waren voor Marzorati ook vriendenbijeenkomsten, waar hij de studentikoze sfeer van weleer terugvond. Hij was één van de voorstanders van de oprichting van een socialistische club in Brussel naar Angelsaksisch model. In de Club 38 aan de Boulevard du Régent, later het Emile Vandervelde-instituut genoemd, zat hij de koloniale werkgroep voor⁽⁴⁴⁾.

Hij benadrukte meermaals de absolute nood-

zaak dat de Belgische publieke opinie, bewust van haar verantwoordelijkheid tegenover de toen vijftien miljoen Afrikanen onder Belgisch koloniaal bestuur, mee de koloniale doctrine zou bepalen: "*Car notre entreprise ne peut être durable et féconde qu'à condition qu'elle soit l'oeuvre collective de la nation*"⁽⁴⁵⁾.

Terecht zag hij in dat de publieke onverschilligheid van zijn landgenoten, of meer nog, de eenzijdige interesse voor Afrika vanuit de zakenwereld en de missies, een hinderpaal zou zijn op de weg naar geleidelijke politieke autonomie.

De vraag of Marzorati de onafwendbare koers naar dekolonisatie eerder of beter heeft voorzien, is eveneens weinig relevant. Het inzicht dat de publieke onverschilligheid de duurzaamheid en de vruchtbaarheid van de Belgische koloniale onderneming ernstig bedreigde, is - in het licht van de latere ontwikkelingen - wellicht van groter belang. Marzorati's betekenis ligt dan ook vooral in het feit dat hij partijgenoten, ambtenaren, studenten en journalisten heeft opgeroepen te werken aan de politieke ontvoogding van Afrika.

Voor dit ideaal heeft met name wijlen Jef Van Bilsen zich ingespannen. Aan de in 1957 opgerichte studiekering voor Afrikaanse problemen gaf hij de naam Marzorati-werkgroep mee.

* Met dank aan prof. dr. Jean Stengers, prof. dr. Jacques Vanderlinden en prof. dr. Guy Vanthemsche voor de kritische opmerkingen en suggesties.

(1) J. VAN BILSEN, *Kongo 1945-1965. Het einde van een kolonie*, Leuven, 1993, p. 87.

(2) H. FAYAT, *In het teken van Artevelde*, Antwerpen, 1986, p. 181. Fayat verwijst naar een brief van Marzorati vanuit Londen van 3 november 1953, waarin hij zijn volledige steun aan het rapport verleende (zie ook: *Le Peuple*, 23.11.1953)

- (3) J. VANDERLINDEN, *Pierre Ryckmans. Coloniser dans l'honneur*, Brussel, 1994, X (libre propos van Jean Stengers). Hier moet natuurlijk wel opgemerkt worden dat de verschillende posities van Ryckmans en Marzorati in de jaren '50 elke vergelijking moeilijk maken. Als vertegenwoordiger van België in de voogdijcommissie van de Verenigde Naties kon Ryckmans niet anders dan het officiële Belgische standpunt vertolken. Dat Ryckmans persoonlijk vaak moeite had met aspecten van de gevoerde koloniale politiek, laat biograaf Vanderlinden niet onvermeld.
- (4) J. VAN BILSEN, [*Persoonlijke herinneringen aan Marzorati, naar aanleiding van de publicatie van de Ryckmans-biografie*], onuitgegeven getypte notities, s.l., s.d. Met dank aan wijlen professor Van Bilsen voor het ter beschikking stellen van deze toen onuitgegeven tekst, maart 1996. In een aangepaste versie verscheen deze onder de titel: Pierre Ryckmans, een uitzonderlijke biografie. In: *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis*, 1996, pp. 445-464.
- (5) Voor een overzicht van zijn oeuvre verwijzen we naar J. GHILAIN, Alfred Marzorati. In: *Mededelingen der zittingen van de Koninklijke Academie voor Koloniale Wetenschappen*, 27(1956), pp. 117-121 en M. WALRAET, Marzorati. In: *Belgische Overzeese Biografie*, deel VI, 1967, pp. 695-704.
- (6) De gegevens over Marzorati's leven zijn in hoofdzaak gebaseerd op het personeelsdossier dat berust bij het Afrikaans Archief (AA) (ministerie van Buitenlandse Zaken), Brussel, AA, PPA, N°195 en op het personeelsdossier bewaard in het ULB-archief.
- (7) ULB-archieven, dossier Marzorati, Tafelrede van Puttemans met talrijke anekdotes over Marzorati's omgang met vrienden in het Brusselse, 16 december 1911, geen inventarisnummer.
- (8) AA, AA 17665 (R 2828), 594, N12R, De Muelenaar aan de Gouverneur-generaal van Elisabethville, 11.10.1914. Antwoord geschreven op 24.10.1914 in de marge van 11.10.1914
- (9) AA, SPA, 17566 (R 2828), 594, brief van procureur-generaal ad interim Dellicour aan Marzorati, Elisabethville, 21.10.1914 (Dossier Marzorati) / N° 1912/A. Op 10.09.1914 schreef Marzorati aan de procureur-generaal met de vraag of, gezien de beperkte bestaaf en op basis van zijn vroegere prestatie, hem geen hogere rang kon verleend worden.
- (10) AA, SPA, 1627 (RU 4867).
- (11) J. VANDERLINDEN, *Coloniser [...]*, p. 107. Deze demarche wekte grote verbazing bij de resident van Urundi, die vermoedelijk niet langs het ministerie van Koloniën om wilde handelen. Ook was Marzorati zich, ondanks zijn lange afwezigheid, bewust van de conservatieve krachten die het ministerie van Koloniën beheersten en had hij een groot vertrouwen in de pas opgerichte Volkenbond. De pacifist Lafontaine genoot als vice-voorzitter van de Senaat en expert buitenlandse politiek groot aanzien in Geneefse kringen. Marzorati had er bovendien alle belang bij de mwami gunstig te stemmen om zo de administratieve hervormingen door te kunnen voeren.
- (12) J. VANDERLINDEN, *Coloniser [...]*, pp. 110, 119, 124, 136, 140-142, 149-154.
- (13) Zie hierover de studie van A. CORNET, *Histoire d'une famine. Ruanda 1927-1930*, Enquêtes et documents d'histoire africaine (13), Louvain-La-Neuve, 1996.
- (14) AA, BMC (15), CDU 20138501, Persknipsels mbt. Marzorati's benoeming. *La Meuse en L'Indépendance Belge* van 09.09.1926 laten zich positief uit over deze benoeming; *La Mukanda* van 08.01.1925 suggereert dat intriges hebben verhindert dat Malfeyt gouverneur-generaal van Congo werd benoemd. Of Malfeyt de functie van vice gouverneur-generaal van Ruanda-Urundi ambieerde, is niet bekend.
- (15) Nationaal Archief van Burundi (Bujumbura), AA 50, 1e liasse, Correspondance, lettres 501 à 100D, Marzorati aan résident-adjoint Defawe, Usumbura, 28.02.1928.
- (16) In een brief aan zijn echtgenote drukte Pierre Ryckmans op 2 januari de vrees uit dat Marzorati naar de kolonie zou terugkeren: "*Le bruit court ici que Marzorati aurait enfin - après deux ans - obtenu son certificat médical pour revenir; je me demande si c'est exact. Charles (minister van Koloniën, nvdr.), en tout cas, n'en sait rien encore; On dit que Tilkens (gouverneur-generaal nvdr.) est très ennuyé, ne sachant qu'en faire: comme il est un des plus anciens, si pas le plus ancien, il devrait remplacer le GG (Gouverneur-Général nvdr.) pendant son congé, et cela ferait une belle pagaie! D'autant plus qu'il n'est au courant de rien au Congo*". (Met dank aan Jean-Pierre Ryckmans voor het ter beschikking stellen van een kopie van dit brief-fragment, februari 1996)
- (17) AA, INUTOM 4592 N°25bis, Marzorati aan directie, Ukkel, 09.02.1942; AA, INUTOM 4592 N°25bis, Directeur Laude aan Marzorati, (gedateerd 23.02.2 en 24.02.2).
- (18) Getuigenis van onder meer L. Jaspers, oktober 1998. Tot zijn bekendste studenten behoorde de laatste vice-gouverneur van Ruanda-Urundi en ULB-professor Jean-Paul Harroy, die in 1956 te Bujumbura een standbeeld van Marzorati onthulde. Ook hij belichtte in zijn memoires de betekenis van Marzorati aan het begin van zijn carrière. J.-P. HARROY, *Ruanda. De la féodalité à la démocratie 1955-1962*, Brussel, 1984, p. 80; J.-P. HARROY, *Burundi 1955-1962*, Brussel, 1987, p. 68 en p. 230.
- (19) Bij het overlijden van Louis Franck in 1937 kwam de post van voorzitter van de Raad van de Koloniale Universiteit in Antwerpen vacant. Het departement

- Koloniën had aan Marzorati gevraagd om de voorzittersfunctie op te nemen. Maar ook R. Godding was kandidaat. Voor de socialistischen was deze kandidatuur "*morelement impossible*". Hoewel Camille Huysmans in een gesprek met partijgenoot Buset zijn voorkeur uitsprak voor Marzorati, meende hij toch te moeten wijzen op twee belangrijke bezwaren, nl. dat Marzorati er als ambtenaar niet op zijn plaats was en dat hij geen Vlaams kende. Buset zou dan Spaak benaderd hebben voor een positief advies in de Ministerraad. Nog steeds volgens Buset zou de entourage van de Koning de kandidatuur niet gunstig gezind zijn. (AMSAB, BWP, Algemene Raad, Partijbureau 17.01.1938-fiche 293) Uiteindelijk werd Godding benoemd tot voorzitter en nam Marzorati plaats in de raad van beheer.
- (20) Vandervelde zou Marzorati in gedachten hebben gehad als lid van de Koloniale Raad in opvolging van de overleden Deladrier, maar uiteindelijk verkoos het partijbureau in 1938 de kandidatuur van Itten voor te stellen aan de Kamer. Vermits de socialistischen recht hadden op 3 van de 14 mandaten in deze raad, zou Marzorati dan later door de koning benoemd worden. Ondertussen werd Marzorati wel van socialistische zijde benoemd in de Commission de la main d'oeuvre de la Société des Nations (AMSAB, BWP, Algemene Raad, partijbureau, 02.02.1938 - fiche 294). Tijdens deze vergadering werd overigens sterke taal gesproken door Anseele: "*Nous voulons dire au Premier Ministre que si le gouvernement ne veut pas nos représentants dans les différents organismes pour changer la politique coloniale nous débatterons toutes les affaires qui se passent au Congo en pleine Chambre, nous ne voterons plus le budget pour la Colonie et le Gouvernement aura des ennuis.*" Op 20.12.1945 zal het partijbureau in een schrijven aan de minister van Koloniën Marzorati voordragen als zijn kandidaat voor de Koloniale Raad (Institut Emile Vandervelde, Commission coloniale, 20.12.1945). In oktober 1945 hadden de socialistischen hun vertegenwoordiging in de Koloniale Commissie van de Kamer weten uit te breiden naar zeven leden (Meysmans, Bohy, Hoyaux, Van Walleghem, Anseele, Craeybeckx en Eeckelers).
- (21) Institut Emile Vandervelde (IEV), Papiers Buset, Dossier '*recommandations, interventions, cas particuliers, correspondance Buset et Godding*', nr. 262. Tegen Alfred Marzorati werd ingebracht dat hij zou genoemd zijn door een Duits functionaris als mogelijke of waarschijnlijke gouverneur-generaal van Congo in geval van een Duitse overwinning. Voorts was er het bezwarende feit dat secretaris-generaal Gerard Romsée Marzorati een eventuele benoeming als gouverneur van Brabant had voorgesteld. Hij zou zich na de sluiting van de ULB van zijn Brusselse collega's verwijderd hebben door zijn toezegging om zijn Antwerpse lesopdrachten voort te zetten. Geen van deze beschuldigingen bleek voor de commissie voldoende gegrond om de kandidatuur van Marzorati voor de Koloniale Raad te weigeren.
- (22) IEV, PIOT 1945-1954, Commission coloniale, *Note sur la politique coloniale adoptée par le Congrès du Parti socialiste Belge*, 25-26-27.10.1947.
- (23) IEV, PIOT 1945-1954, Commission coloniale, 05.01.1945.
- (24) In de loop van maart 1946 rees evenwel twijfel of Marzorati's mandaat in de Koloniale Raad wel verenigbaar was met het mandaat dat hij bekleedde binnen de Société Minière du Kasai, waaruit hij overigens ontslag nam, AA, PPA, N°195, 3355, Dumont aan secretaris-generaal, 01.03.1946 en 11.03.1946.
- Het eerste mandaat in de Koloniale Raad liep ten einde op 15.12.1952 en het eerstvolgende werd toegekend bij KB van 01.12.1954 (AA, PPA, N°195, 3355, 9312).
- (25) IEV, PIOT 1945-1954, Commission coloniale, 17.02.1955, p. 6.
- (26) IEV, Commission coloniale, 29.09.1955. Voor de herziening van het koloniale programma van de partij waren twee subcommissies in het leven geroepen. Onder leiding van Fayat werkte één subcommissie aan de politieke en administratieve zaken, met inbegrip van de taalproblemen. Marzorati, Van Remoortel, Peigneux en Joset vormden de leden. In de subcommissie economische problemen had Marzorati zitting samen met Housiaux, Ghilain, Le Roye, Joset, Van Remoortel, Smets, Vloeberghs, Peigneux, Springuel en Steyaert.
- (27) AMSAB, BWP, Algemene Raad, Partijbureau 17.01.1938 met interventie van Vandervelde: "*Je connais Marzorati depuis longtemps. Je le connais depuis qu'il était vice-gouverneur du Congo et il y a fait preuve de courage de toute indépendance pour l'intérêt des indigènes*". Dit is een op zijn minst bevreemdende uitspraak, wanneer men de ambtelijke activiteit van Marzorati ten voordele van de verplichte tewerkstellingspolitiek in ogenschouw neemt, tijdens de periode 1922-1928.
- (28) In een gesprek op 23 maart 1996 wees professor Van Bilsen (13 juni 1913 - 22 juli 1996) erop dat Marzorati na zijn koloniale carrière kon genieten van academische vrijheid terwijl Ryckmans in openbare dienst is gebleven en derhalve steeds het officiële standpunt heeft moeten verdedigen. Dit kan de grote evolutie in Marzorati's denken verklaren, van gezagsgetrouw en ambitieus ambtenaar tot onafhankelijk en socialistisch geïnspireerd denker.
- (29) AMSAB, Bureau POB, 9/02/1933, "*Quant à Marzorati (sic), il n'est pas socialiste et est entré, après son stage colonial, dans les conseils d'administration des sociétés privées*" (Wauters).
- (30) ULB-archieven, Dossier Marzorati, *Le Peuple*, 13.12.1955 (eveneens in het Marzorati-dossier op het Emile Vandervelde-Instituut te Brussel).

- (31) A. MARZORATI, Perspectieven voor het jaar 2000. In: *Zaire*, oktober 1950, pp 843-846.
- (32) A. MARZORATI, Le problème du peuplement européen au Congo Belge. In: *Bulletin Chambre de Commerce d'Anvers*, juli 1936, pp. 177-181. Gevolgd door de naoorlogse artikelen van dezelfde strekking als zijn bijdrage: Faut-il pratiquer au Congo Belge une politique du peuplement blanc. In: *Congrès Colonial, IX session*, Bruxelles, 1953, pp. 179-184 en: *Le problème du peuplement européen au Congo. Rapport présenté aux Journées socialistes*, 21-22 novembre 1953, pp. 3-9 (manuscript dd 15.10.1953 in Marzorati-dossier, Emile Vandervelde-Instituut, Brussel).
- (33) IEV, Commission coloniale, 27.10.1955.
- (34) IEV, PIOT 1945-1954, Commission coloniale, 17.06.1954.
- (35) IEV, PIOT 1945-1954, Commission coloniale, 08.06.1954.
- (36) A. MARZORATI, Le problème du programme d'action coloniale. In: *Mededelingen der zittingen van de Koninklijke Academie voor Koloniale Wetenschappen*, 14(1943), pp. 52-53. Tevens aldaar: Le développement de l'assistance sociale au Congo, pp. 288-308.
- (37) A. MARZORATI, L'Évolution des relations entre les communautés européennes et la société indigène du Congo belge. In: *Zaire*, nov. 1952, pp. 929-939. Dit artikel is de neerslag van een conferentie die gehouden werd voor de koloniale sectie van de Jonge Balie te Brussel.
- (38) AA, AE/II/N° 17365 (3270). Van 22 tot 27 juni volgde hij een studiecycclus aan het Centre des Hautes Etudes d'Administration Musulmane te Parijs en van 23 tot 28 oktober was hij er op een congres over de problematiek van de moslimaanwezigheid in Afrika.
- (39) R. de GEYNST, La politique coloniale de la Belgique, une causerie du gouverneur honoraire Marzorati. In: *Le Soir*, 28.11.1953.
- (40) IEV, PIOT 1945-1954, Commission coloniale, 08.06.1954 en 29.07.1954. Welk gevolg aan dit initiatief werd gegeven, is niet bekend.
- (41) A. MARZORATI, Présentation de l'ouvrage *Native Administration in the British Territories* par Lord Will Malc. Hailey. In: *Mededelingen der zittingen van de Koninklijke Academie voor Koloniale Wetenschappen*, 23(1952), pp. 133-137 en 25(1954), pp. 196-198.
- (42) *Le Peuple*, 28.06.1954.
- (43) Université de Bruxelles, Institut de sociologie Solvay, (ed.), *Compte rendu des Journées Interuniversitaires d'études coloniales (organisées à l'Université Libre de Bruxelles, les 29-30 décembre 1952)*, 1953. Deze studiedagen waren overigens ook de eerste publieke manifestatie van het Studiecentrum voor koloniale politiek aan de ULB, waar van Alfred Marzorati directeur was.
- (44) AMSAB, BWP, Partijbureau, zittingen van 01.08.1938 en 10.10.1938.
- (45) A. MARZORATI, L'Évolution des relations entre les communautés européennes et la société indigène du Congo belge. In: *Zaire*, nov. 1952, p. 939.

Archieven van en over sociale bewegingen in Belgisch-Congo. Een overzicht

Paule Verbruggen, departement Archief AMSAB

Voor dit overzicht vroeg ik aan de archiefverantwoordelijken van verschillende instellingen een synthese te brengen van de archieven over Belgisch-Congo die zich in hun instelling bevinden. Het betreft specifiek archieven van de socialistische beweging, de christen-democratische beweging en de communistische beweging in Congo. Het overzicht wordt hier dan ook gebracht per instelling.

Hierbij wil ik uitdrukkelijk bedanken: Guy Vanthemsche die mij nauwgezet verslag uitbracht van zijn zoektocht naar Congo-archieven, Martine Vermandere (AMSAB-Centrum Antwerpen), J.J. Messiaen (IEV), Milou Rikir (CARCoB), Heinz Evertz (FAR) en Luc Vints (KADOC).

AMSAB

De oogst aan archieven over de socialistische beweging in Belgisch-Congo is hier niet echt spectaculair. Voor de evolutie van de houding van de socialisten ten opzichte van het koloniaal probleem is er het *archief van de BWP* met de verslagen op microfiche van de Algemene Raad en van het Bureau (de originelen bevinden zich in het Emile Vandervelde Instituut (EVI)). Het archief van *Eduard Anseele junior* bevat voornamelijk dossiers die betrekking hebben op de koloniale ondernemingen van de groep Bank van de Arbeid (vnl. Compagnie de la Ruzizi) en over de activiteiten van Anseele jr. in Congo in het kader van die ondernemingen. Enkele documenten hebben betrekking op de koloniale politiek van de BWP tijdens het interbellum. In het archief van *Hendrik Fayat* zit materiaal met betrekking tot het socialistische colloquium over koloniale vraagstukken te Huizingen van 1953 en over het koloniaal congres van de socialistische partij van 1956. Voor wat betreft de socialistische vakbondswerking in Congo zitten de interessantste stukken in het ar-

chief van *Louis Major* (AMSAB) vooral dan de verslagen van zijn reizen naar Congo (1951, 1959, 1967). Het eigenlijke archief van het ABVV in Congo is waarschijnlijk vernietigd. In het archief van het *ABVV-nationaal* in AMSAB-Gent zit slechts één map met betrekking tot Congo. Een intensieve prospectie door Rita Calcoen leverde niet echt veel op. Ze slaagde er wel in een stukje archief van *René Nolevaux* binnen te halen. René Nolevaux, die reeds sinds 1945 als ambtenaar in Congo werkte, werd in 1957 afgevaardigde van de FGTB Congo Ruanda-Urundi en permanent secretaris voor de Openbare Diensten, en dit tot 1960. Ook kon ze fotomateriaal recupereren bij de dochter van *Julien Decock*. Decock was secretaris van het ABVV in Congo van 1951 tot 1960.

Archief en Museum voor het Vlaams Cultuurleven (AMVC)

In het *Camille Huysmans Archief* (CHA) zitten voornamelijk dossiers over Congo tijdens Wereldoorlog II. Daarnaast zijn er enkele zeldzame documenten over de periode daarvoor en daarna.

Instituut Emile Vandervelde (IEV)

Het betreft hier losse stukken uit verschillende archieven, namelijk de *papieren Piot* (koloniale commissie 1947-1954), de *papieren Jan Luyten* (dossier over de koloniale commissie 1950 tot 1960), de *papieren Jules Bary* (zelfde onderwerp, zelfde periode), de *papieren Buset* (enkele nummers betreffende Congo en de koloniale commissie), de *papieren Blume* (een nummer over de koloniale commissie) en de *papieren Vandervelde* (enkele nummers over kolonialisme en Congo).

Rijksarchief Brugge

In de *papieren Van Acker* bevinden zich stukken die ons inlichten over de werking van het departement Koloniën en de koloniale politiek van de BSP tijdens de jaren 1945-1960.

Archives de l'Université Libre de Bruxelles (ULB)

In het archief van de ULB bevinden zich de *papieren Georges Housiaux*. Deze ULB-jurist (1914-1995) was van 1942 tot 1945 directeur van Radio Léopoldville en in de tweede helft van de jaren '50 de meest vooraanstaande Congo-specialist van de socialistische partij (zie artikel Guy Vanthemsche). In de *papieren*

Housiaux zitten een twintigtal niet-geïnventariseerde dossiers die voornamelijk handelen over Housiaux' betrokkenheid bij de koloniale politiek van de jaren 1950-begin 1960. Men vindt daarin documenten over zijn betrokkenheid bij diverse officiële commissies en instanties (koloniale commissie van de Kamer, Rondetafelconferentie, officiële zendingen in Congo, ...), bij privéorganisaties die te maken hebben met Congo en ontwikkelingshulp, en uiteraard bij de socialistische partij (onder meer documenten aangaande de koloniale commissie van de partij). Housiaux bewaarde de teksten van zijn redevoeringen en zijn conferenties, alsook zijn correspondentie. In Housiaux' papieren vinden we ook talrijke documentaire dossiers. Deze bestaan uit alfabetisch geklasseerde mappen per thema, steeds betreffende Congo, waarin naast knipsels en brochures ook tal van onuitgegeven stukken zitten.

Studie- en Documentatiecentrum Oorlog en Hedendaagse Maatschappij (SOMA)

Een uitgebreid overzicht van de archieven over Congo in het SOMA werd gepubliceerd in het *SOMA-Berichtenblad*, (1997)29, pp. 53-55.

Centre des Archives Communistes en Belgique (CARCoB)

Milou Rikir, archiviste CARCoB

C'est assez rapidement après sa fondation (1921) que le Parti communiste de Belgique, notamment sous l'impulsion de la IIIe Internationale, s'est préoccupé des questions coloniales. Aussi trouve-t-on de manière récurrente des articles concernant le Congo et le Ruanda-Urundi dans la presse officielle du PCB⁽¹⁾ dès les années 20. A la fin des années 30 même, durant la période de Front populaire, cette presse officielle⁽²⁾ (du moins du côté francophone) témoigne – à travers une *Tribune coloniale* hebdomadaire – de l'activité d'une Commission coloniale du Parti. Malheureusement, à part quelques mentions dans les *archives PCB* conservées à Moscou⁽³⁾, rares sont les traces de l'existence et de l'activité de cette Commission coloniale durant l'Entre-deux-guerres. Il en va tout autrement des archives relatives au Congo postérieures à la libération du territoire de la Belgique (1944). Ce fonds est composé de documents de diverses provenances, à savoir :

1. *Papiers Jean Terfve*⁽⁴⁾
2. *Papiers Albert De Coninck*⁽⁵⁾
3. *Papiers Gaston Moulin*⁽⁶⁾

4. *Papiers Marcel Levaux*⁽⁷⁾

5. *Papiers PCB*, périodiques et archives photographiques⁽⁸⁾. L'ensemble couvre une période allant de 1946 à 1990. Les archives antérieures au 30 juin sont inventoriées et ouvertes à la consultation. Celles postérieures à cette date sont en cours d'inventaire afin de préparer une recherche universitaire sur le sujet. Nous présentons donc ici de manière succincte les documents antérieurs au jour de l'indépendance du Congo.

Papiers Jean Terfve

Les papiers de l'ancien ministre communiste comprennent une série de documents, notes personnelles manuscrites et correspondances remontant pour les plus anciens à 1953 (un rapport pour la Commission coloniale du PCB). Certains documents concernent les débats internes au PCB (notes prises lors de réunions du Bureau politique et du Comité central). D'autres émanent d'organismes officiels (Chambre, Sénat) ou de partis politiques congolais (par exemple le programme du cartel ABAZI-PP⁽⁹⁾). Jean Terfve était également avocat et plusieurs dossiers concernent les affaires dont il s'est chargé (cas Tshimanga⁽¹⁰⁾, Bieng⁽¹¹⁾, Pinzi⁽¹²⁾, Diomi⁽¹³⁾).

L'ensemble comporte également un grand nombre de documents relatifs aux conférences de la Table ronde (janvier-février 1960). Jean Terfve y était conseiller de la délégation CERE⁽¹⁴⁾. Il tint également une série de conférences sur les questions congolaises; ses notes préparatoires ont été conservées.

Enfin, ces papiers contiennent une importante correspondance avec des militants congolais (Marcel Bisukiro, Anicet Kashamura, Patrice Lumumba, Alphonse Nguvulu⁽¹⁵⁾, Pierre Mulele⁽¹⁶⁾ ou Dominique Ndinga⁽¹⁷⁾), des confrères avocats (Jules Chomé, Jules Wolf), des membres du gouvernement belge (Raymond Scheyven et Maurice Van Hemelrijck⁽¹⁸⁾) ou d'autres membres dirigeants du PCB (Jacques Gripa, Albert De Coninck).

Papiers Albert De Coninck

Ses papiers ne contiennent malheureusement aucun document relatif à son action au port d'Anvers durant la première moitié des années 50, auprès des marins en escale, à destination du Congo. Certains d'entre eux acceptaient de se charger de faire parvenir dans la colonie les journaux édités par le PCB en lingala ou swahili⁽¹⁹⁾. Le CARCoB conserve par ailleurs une belle collection de ces périodiques (voir ci-après).

Un autre aspect de la mission d'Albert De Coninck fut, à partir de 1958, de favoriser la création de coopératives par des Congolais. Ses papiers contiennent

nent certains documents relatifs à la création d'une Coopérative nationale de consommation et de production. C'est ici également que l'on trouve un nombre important de notes et documents émanant de divers partis et organisations congolais : Front populaire congolais, Mouvement de Libération nationale, Union nationale des Travailleurs congolais, Association des Tshokwe du Congo, d'Angola et de Rhodésie, Parti solidaire africain, Centre de Regroupement africain, Parti politique de Défense du Peuple lulua, Groupe communiste congolais.

Le chercheur y trouvera également une importante correspondance avec des militants congolais (André Lubaya⁽²⁰⁾, Jacques Ekebe⁽²¹⁾, Anicet Kashamura [avec une intéressante autobiographie du futur ministre de l'Information et des Affaires culturelles du gouvernement Lumumba], Ambroise Muhunga⁽²²⁾, Rémy Mwamba, Henri Kasongo⁽²³⁾, Justin Matiti⁽²⁴⁾, Patrice Lumumba, Antoine Gizenga⁽²⁵⁾, Pierre Mulele, Marcel Bisukiro, Joseph Kasa-Vubu⁽²⁶⁾, Robert Wey⁽²⁷⁾, Jean-Marie Yumba⁽²⁸⁾). C'est également ici que l'on trouvera les premières traces du rôle et de l'action d'Eddy Poncelet, jeune communiste flamand "VRP" en Afrique pour le compte de la Fédération mondiale de la Jeunesse démocratique (contacts à Accra, Conakry ou Le Caire).

Papiers Gaston Moulin

Les archives de celui qui était à l'époque l'un des deux députés du PCB contiennent tout d'abord une série de documents parlementaires relatifs au Congo, ainsi que des documents en rapport avec les conférences de la Table ronde. Gaston Moulin avait également conservé des documents relatifs à l'affaire dite des 'bourgmestres de Léo' (Diomi et Pinzi)⁽²⁹⁾, des notes émanant de divers partis congolais (juillet 1959), un rapport au Bureau politique du PCB ainsi qu'une correspondance avec Patrice Lumumba.

Papiers Marcel Levaux

A l'aube de l'indépendance congolaise, Marcel Levaux avait été chargé par le BP du PCB d'assurer la réorganisation et la direction de la Jeunesse communiste de Belgique. A ce titre, il a été chargé de mettre en oeuvre une série d'actions de propagande. C'est ainsi qu'il mit sur pied (fin 1959) la campagne autour des thèmes "*Pas d'envoi de soldats au Congo*" et "*Libérez Lumumba*"⁽³⁰⁾. Ses papiers comprennent une série de photographies, affiches, cartes postales, brochures et périodiques relatifs à la question. Coreponsable de l'édition d'une brochure reprenant la réponse écrite en prison par Patrice Lumumba à un discours du gouverneur de la province de

Stanleyville, Marcel Levaux développa une correspondance suivie avec le futur Premier congolais. Celle-ci contient notamment un projet de statuts du MNC-L, élaboré par Lumumba et annoté par le dirigeant JCB⁽³¹⁾.

L'ensemble comporte également une série de notes personnelles manuscrites, des documents émanant de diverses organisations congolaises (Abako, PP-ABAZI, PSA, PPDPL, Interfédérale, MNCL, Association des Etudiants congolais-France, Union royale des Congolais de Belgique, etc.) ainsi qu'une importante correspondance avec diverses personnes (Eddy Poncelet, Patrice Lumumba, Pierre Mulele, André Lubaya, Mathieu Rwagasore⁽³²⁾, Alphonse Nguvulu, notamment). On y trouvera également le texte du discours royal du 21 février 1960.

Papiers dits 'PCB', périodiques et photographies

Cette partie du fonds est constituée de documents d'origines diverses, regroupés plus dans un but documentaire qu'archivistique par les services du Secrétariat national du PCB au fil des ans.

L'intérêt premier de ces papiers réside dans les archives (malheureusement partielles) de la Commission coloniale du PCB (années 1946-1958). S'y trouvent plusieurs notes et rapports sur divers aspects de la problématique propre à ce que le parti envisage un temps de transformer en 10^e province du Royaume (économie, organisation foncière, droits des femmes, droits syndicaux, situation internationale, culture indigène, portefeuille du Congo belge, etc.).

L'ensemble comporte également une collection des brochures éditées par le PCB et ses organisations soeurs (Union nationale des Etudiants communistes, JCB, Rassemblement des Femmes pour la Paix), des notes internes (Dossier sur les partis congolais, sur les élections législatives et provinciales du printemps 1960, sur les problèmes économiques de la colonie), des documents législatifs (propositions de loi PCB sur le gouvernement du Congo belge; sur la liberté syndicale), des documents en rapport avec les conférences de la Table ronde ou encore le *Manifeste de Conscience africaine*. S'y trouve également une correspondance avec Jacques Grippa et avec Antoine Tshimanga et Ed.-Valentin Muthombo, dirigeants de l'UNTC.

La section 'Périodiques' comporte en premier lieu une précieuse collection des divers périodiques édités par le PCB en direction des Congolais, dès la première moitié des années 50. (*Mvuluzu = Délivrance = Kukombolewa*, *M'boka na Biso = Nchi Yetu*, *L'Eveil du Congo*). Le chercheur y trouvera égale-

ment une belle et rare collection des organes officiels du Parti du Peuple (*L'Emancipation*) et du Mouvement national congolais-Lumumba (*L'Indépendance*), ou encore *Notre Kongo* (Abako), *Solidarité africaine* (PSA), *La Voix du Peuple* (MNC-Kalonji) voire même une série de numéros de la *Revue mensuelle [des] Missions d'Afrique des Pères blancs*.

La section 'Photographies' enfin, comporte une série de clichés © Inforcongo présentant les délégués du Katanga à la conférence de la Table ronde ou encore la Mission de visite de l'ONU au Rwanda (mars 1960). Les clichés © *Le Drapeau Rouge*-CARCoB concernent avant tout une série de militants MNCL (Patrice Lumumba, Pierre, Antoine et Basile Elengesa), PP (Alphonse Nguvulu) et PSA (Thomas Mukwidi, Valentin Lubuma, François Luanda, Cléophas Kamitatu, Yvon Kimpiobi, Félicien Kimvay). On y trouvera également un intéressant témoignage de la répression coloniale dans les années 20⁽³³⁾.

La totalité de ce fonds Congo (1946-30.06.1960) représente 10 boîtiers d'archives. Il est consultable sur demande préalable adressée à l'archiviste du CARCoB, rue de la Caserne 33, 1000 Bruxelles, tel & fax: (02) 513 61 99

- (1) *Le Drapeau Rouge*, hebdomadaire (Oct. 21-Déc. 23; Nov. 29-Jul. 32; Oct. 32-Sep. 36), quotidien (Jan. 24-Oct. 29) ou bi-hebdomadaire (Jul.-Oct. 32), et *De Rode Vaan*, hebdomadaire (Sep. 21-Jul. 37).
- (2) *La Voix du Peuple*, quotidien (Sep. 36-Nov. 39).
- (3) Une partie d'entre elles ont été microfilmées. Les microfilms sont à la disposition des chercheurs au CARCoB. Ces documents ont fait l'objet d'un inventaire par : L.A. BERNARDO, *Archives belges du Comintern : 1921-1940*. Bruxelles : Groupe d'histoire et de sociologie du communisme, Institut de sociologie de l'ULB, 1997, (5)201, 14 p.
- (4) Député de Mons (1946-1958), sénateur provincial de Liège (1965-1968), ministre de la Reconstruction (1946-1947). Principal responsable wallon du PCB pour les questions congolaises. Membre du Bureau politique du parti (1943-1954; 1957-1978).
- (5) Principal responsable flamand du PCB pour les questions congolaises. Membre du Bureau politique du parti (1954-1979).
- (6) Député de Nivelles (1958-1961) puis de Bruxelles (PCB 1961-1965; 1968-1971; FDF 1971-1974).
- (7) A l'époque des faits, principal responsable wallon des questions congolaises à la Jeunesse communiste de Belgique. Plus tard, élu député de Liège (1968-1981).
- (8) Les papiers dits PCB sont d'origines probablement diverses mais non connues formellement. Certaines proviennent indiscutablement de la Commission coloniale.
- (9) Alliance des Bayanzi-Parti du Peuple.
- (10) Antoine Tshimanga, futur président de l'Union nationale des Travailleurs congolais.
- (11) David Bieng, dirigeant du Parti du Peuple.
- (12) Arthur Pinzi, dirigeant de l'Alliance des Bakongo, bourgmestre d'une commune de Léopoldville.
- (13) Gaston Diomi, dirigeant de l'Alliance des Bakongo, bourgmestre d'une commune de Léopoldville.
- (14) Centre de Regroupement africain, parti local du Kivu, dirigé par Anicet Kashamura, Marcel Bisukiro et Jean-Chrysostome Weregemere.
- (15) Président du Parti du Peuple.
- (16) Dirigeant du Parti solidaire africain.
- (17) Dirigeant de l'Alliance des Bakongo.
- (18) Respectivement ministre sans portefeuille chargé des Affaires économiques et financières du Congo belge et du Ruanda-Urundi, et ministre du Congo belge et du Ruanda-Urundi, dans le cabinet Eyskens.
- (19) Témoignage enregistré d'Albert De Coninck, diffusé lors de la rencontre-débat 'Subversion au Congo ?' organisée par le CARCoB et le Centre d'Histoire et de Sociologie des Gauches de l'Institut de Sociologie de l'ULB, 7 novembre 1998 à l'ULB. Les enregistrements audio-visuels de cette rencontre sont consultables sur demande préalable au CARCoB.
- (20) Vice-président du Parti politique de Défense du Peuple lulua.
- (21) animateur d'un éphémère groupe de communistes congolais.
- (22) Président de l'Association des Tshokwe du Congo, de l'Angola et de Rhodésie.
- (23) Dirigeant de la Fédération générale du Congo.
- (24) Dirigeant du Parti solidaire africain.
- (25) Président du Parti solidaire africain.
- (26) Président de l'Alliance des Bakongo.
- (27) Dirigeant de la Ligue de la Jeunesse congolaise.
- (28) Président d'un éphémère Parti communiste katangais puis militant du Mouvement national congolais-Lumumba.
- (29) Gaston Diomi et Arthur Pinzi sont à l'époque des dirigeants du MNC (ils passent à la mi-1959 à l'Abako). Ils sont tous deux bourgmestres des communes de la ville de Léopoldville. Ils sont arrêtés après les événements du 4 janvier 1959.
- (30) Voir également son témoignage durant la

rencontre-débat 'Subversion au Congo?' déjà mentionnée.

- (31) Nous ne sommes pas certains que les notes en marge de ce document soient de Marcel Levaux.
- (32) Dirigeant de l'Union pour le Progrès national (Burundi), membre de la famille royale. Après un temps d'hésitation (1958) durant lequel il semble plutôt prendre parti pour les minorités hutues du Ruanda-Urundi, le PCB modifie radicalement sa position au tournant de 1958-1959. Dès lors, il ne cessera de soutenir l'action des partis 'tutsis', l'UPRONA au Burundi et l'UNAR au Rwanda. Sans doute, l'influence de l'Eglise catholique et du régime colonial belge sur les partis 'hutus' n'est-elle pas étrangère à ce revirement.
- (33) R. GUERMANT, Souvenir de mon terme au Congo. Dans: *Le Drapeau Rouge*, 22.03.1929" © Le Drapeau Rouge-CARCoB

Les archives coloniales de la Fondation André Renard (FAR)

Heinz Evertz, archiviste FAR

Faire un compte rendu des archives coloniales de la FAR n'est pas chose aisée. L'exercice revient en fait à faire un compte rendu de plusieurs sous-parties de fonds d'archives laissées par deux syndicalistes liégeois FGTB, André Renard et Raymond Latin, qui par leurs fonctions ont été impliqués plus ou moins directement à des discussions autour de la réorganisation du travail syndical au Congo, de la syndicalisation des travailleurs et de l'indépendance du pays. Les dossiers qui forment 'les archives coloniales de la FAR' couvrent la période de l'Immédiat-après-guerre (pour les documents laissés par Renard) avec les débats autour de la recomposition du paysage syndical et de la réorganisation de la FGTB; les documents du *Fonds Latin* couvrent les années 50 et le début des années 60 avec des prises de position en faveur de l'indépendance d'un Congo socialiste ('Affaire Wantiez') (voir article Guy Vanthemsche) et les relations tumultueuses avec le Congo de l'après l'indépendance.

Le *Fonds Renard* contient 7 dossiers au sujet du Congo, d'une valeur très inégale, constitués entre 1946 et 1949 dans le cadre de ses fonctions de chargé de relations avec la Confédération Générale des Syndiqués du Congo (CGS). Les dossiers sont majoritairement composés de documents traitant de questions organisationnelles avec notamment des propositions de réorganisation de la FGTB Congo formulées par Renard et des rapports divers sur la syndicalisation

des travailleurs indigènes, le travail syndical, la nécessité de créer un journal de tendance progressiste au Congo; des rapports que Renard a rédigé dans le cadre de plusieurs séjours au Congo entre 1947 et 1949. Pour compléter l'aperçu du fonds: le dossier constitué par des articles que Renard écrivait au sujet du Congo pour les journaux syndicaux *Volonté et Syndicats* et celui contenant des lettres échangées avec des 'coloniaux' et des responsables politiques constituent une source de renseignements intéressante pour les historiens.

Parmi les dossiers du *Fonds Latin*, 11 dossiers qui ont été constitués entre 1959 et 1963 pour Raymond Latin, au moment où celui-ci avait en charge les relations internationales de la FGTB, forment un ensemble assez hétéroclite sur le Congo. A côté de documents officiels de la FGTB Congo, ils regroupent des documents officiels de la Chambre des représentants de Belgique (1959), des coupures de presse sur la situation économique et politique au Congo. Le Fonds contient également une collection, malheureusement incomplète, de publications syndicales de la CGS et de la FGTB Congo (le Front du travail et Syndicats Congo) ainsi qu'un dossier étoffé sur 'l'Affaire Wantiez' (1958).

Les 'archives coloniales' de la Fondation André Renard peuvent être consultées sur rendez-vous au siège de la FAR, Place Saint-Paul 9, 4000 Liège.
tél: (04) 221 96 44 ou par e-mail: hevertz@far.be

KADOC

Luc Vints, afdelingshoofd audio-visuele documentatie KADOC

Congo, de Belgische koloniale politiek, de dekolonisatie en de houding van België tegenover Congo/Zaire en de Derde Wereld in het algemeen zijn ruim vertegenwoordigd in de documentatiebestanden van het KADOC. De Leopoldistische politiek en de (nationale en internationale) reacties erop komen aan bod in de Vaticaanse *Archieven van de Nuntiatuur en het Staatssecretariaat*, die op microfilm kunnen worden geraadpleegd. De specifieke houding van de christen-democraten en de Belgische Volksbond, de embryonale christelijke arbeidersbeweging, vindt haar weerslag in het *archief Lammens-Verhaegen* (zie J. De Maeyer, *Arthur Verhaegen 1847-1917. De rode*

baron, KADOC-Studie 18, Leuven, 1994) en in het *Archief Belgische Volksbond*. De politiek van België tegenover haar kolonie tot en met de moeilijke periode van de dekolonisatie is in verschillende archieven aanwezig. De voornaamste zijn de *Papieren Gerard Cooreman* (1852-1926), waarin zich verslagen van minister van Koloniën Renkin bevinden over de toestand in Congo in de jaren 1915-1918, het *Archief CVP/PSC*, meer bepaald de dossiers van de Cepess-commissie Koloniën, Congo en Afrikaanse zaken (vanaf 1946), en de *Papieren Andries Dequae* (1915-), vooral dan de dossiers die betrekking hebben op zijn ministerschap van Koloniën (1950-1954). Ook in andere persoonsarchieven komt Congo uiteraard aan bod: *A.E. De Schrijver*, *A. De Vleeschauer*, *L. Kiebooms*, *T. Lefèvre*, *J. Mertens de Wilmars*, *A.A.J. Van Bilsen* en *B. Verhaegen*. De periode na 1960 en de problematiek van de ontwikkelingshulp/samenwerking tenslotte worden o.m. belicht in de *Papieren Maurice Dewulf* (1921-).

Voor de ontwikkelingen van de sociale bewegingen in Congo kan in het algemeen worden verwezen naar de *Papieren Albert Brys* (1900-1973) en de *Papieren Jos Ceuppens* (1912-1986). Beide paters schuitisten verzamelden documentatie, vaak persknipsels, over de situatie in Belgisch-Congo vanaf de Tweede Wereldoorlog, Brys als stichter-directeur van CEDIC (Centre d'Etudes, de Documentation et d'Informations Coloniales), Ceuppens als directeur van het persbureau DIA (Documentation et Informations Africaines).

De interesse van de christelijke arbeidersbeweging voor de uitbouw van de beweging in Congo blijkt uit het *Archief ACW*, waarin zich dossiers van de eigen Congocommissie bevinden (voor de periode 1954-1963). Ook de *Papieren Paul Willem Segers* (1900-1983) en het *Archief Mouvement Mondial des Travailleurs Chrétiens* (vooral voor de periode na 1965) werpen er enig licht op.

De specifiek syndicale actie komt aan bod in het *Archief ACV-Congo* (1942-1969) met jaarlijkse dossiers waarin briefwisseling, verslagen, nota's en losse nummers van diverse tijdschriften. Het kan worden aangevuld met de *Papieren August Cool* (1903-1983), met briefwisseling en nota's over de vrijgestelden van ACV-Congo en over hun vorming. Zeer interessant zijn de gedetailleerde reisverslagen en in drukken die Cool als ACV-voorzitter neerschreef tijdens zijn vele reizen (vanaf 1946). Een van de ACV-vrijgestelden voor Congo van 1952 tot 1961 was Louis Zeeuwts. De *Archivalia Louis Zeeuwts* gaan terug tot de eerste ontwikkelingen van het Congolese

syndicalisme. De *Archivalia Jef Keuleers* (1910-1986) en de *Papieren Jef Houthuys* (1922-1991) bevatten stukken over de verdere evolutie. Voor de vorming van de Congolese syndicalisten in de tweede helft van de jaren '50 kan het *Archief Sociale School Heverlee* worden geconsulteerd.

De coöperatieve actie in Congo in de jaren '50 komt aan bod in de al genoemde *Papieren P.W. Segers* en in het *Archief LVCC* (Landelijke Vereniging van Christelijke Coöperaties), waarin o.m. dossiers over *Le Courrier d'Afrique*. Deze krant was via de Société d'Imprimerie du Courrier d'Afrique (Sodimca) in handen van het ACV. Het *Archief Sodimca*, een bedrijfsarchief, bevindt zich eveneens op het KADOC. De ontwikkelingen van de KA) (Katholieke Arbeidersjeugd) in Congo, vanaf de jaren '30, komen uitgebreid aan bod in de *Papieren Jozef Cardijn* (1882-1967). Vooral de tweede helft van de jaren '50 is goed vertegenwoordigd. Het *Archief BJB/KLJ* (Boerenjeugdbond - Katholieke Landelijke Jeugd) bevat stukken over de Jeunesse Agricole Catholique in Congo voor de jaren 1956-1966, terwijl zich in het *Archief Chirojeugd Vlaanderen* dossiers bevinden over Chiro Congo (vanaf 1948). Dit laatste archief kan worden aangevuld met de *Archivalia Bert Peeters*, jarenlang nationaal Chiro-proost.

Voor de ontwikkelingen van een vrouwenbeweging in Congo zijn twee archieven interessant: het *Archief KVLV* (Katholiek Vormingswerk voor Landelijke Vrouwen) en vooral de *Archivalia Maria Wouters*. Wouters was secretaresse van MADIC, (Maatschappelijk Dienstbetoon in Congo), in 1937 opgericht om een christelijk-sociale werking voor inlandse vrouwen uit te bouwen. Over MADIC bevinden zich ook stukken in de *papieren Maria Baers* (opgenomen in het *Archief KAV*).

Deze archieven zijn ontsloten via magazijnstaten, plaatsingslijsten of inventarissen. Zij kunnen worden geconsulteerd na toestemming van de respectievelijke bewaargevers. Naast het archief kunnen ook de publicaties (tijdschriften, jaarverslagen,...) van de verschillende organisaties informatie bieden en geeft ook de audiovisuele collectie van het KADOC (vooral foto's en films) een beeld van de katholieke sociale actie in Congo.

The neighbour's burden. De Nederlandse sociaal-democraten en de koloniale ervaring

Piet Creve, departement Archief AMSAB

De ontwikkeling van de socialistische beweging in België liep nagenoeg synchroon met de realisatie van de koloniale ambities van Leopold II: in 1885 werden zowel de Belgische Werkliedenpartij als de Onafhankelijke Congostaat opgericht. Bij de stichting van de Sociaal-Democratische Arbeiderspartij (SDAP) in 1894 maakte de mythische tijd van ontdekkingsreizigers en koloniale avonturiers al eeuwen deel uit van het Nederlandse collectieve geheugen. Nederland was trouwens een van de eerste koloniale mogendheden. De onafhankelijkheid van Congo betekende het formele einde van de Belgische koloniale geschiedenis. Nederland heeft nog steeds een restant uit zijn overzeese avontuur, de Antillen. Maar net als deze en andere verschillen vallen ook de gelijkenissen op tussen de Belgische en Nederlandse casus. Dit laatste kwam aan bod op de studiedag 'Sociaal-democratie en de (post)-koloniale afhankelijkheid', georganiseerd door de Wiardi Beckman Stichting en het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie in het Tropeninstituut te Amsterdam op 11 december vorig jaar.

In het geheel van het sociaal-democratische denken en doen nam de koloniale kwestie een marginale plaats in. Een grondige zoektocht in partijdocumenten levert nauwelijks iets op. De interesse voor het onderwerp was het terrein van enkelingen. Die mochten er zich mee bezighouden, maar in de partij vonden ze weinig

weerklink. Eén van die enkelingen was H. Van Kol. Hij schreef meerdere brochures over de koloniale politiek van Nederland en de activiteiten van de SDAP op dit gebied. Eén van die boekjes rolde in de Gentse socialistische Volksdrukkerij van de persen⁽¹⁾. Van Kol was ook de auteur van een ontwerp van koloniaal programma uit 1901 dat in ... 1930 op een koloniaal congres ter sprake kwam. Pas in artikel 10 kwam de wenselijkheid van onafhankelijkheid voor de bestuurde gebieden aan bod. Het congres had nauwelijks impact. Alleen wanneer het anti-kolonialisme zich entte op de veel sterkere anti-militaristische gevoeligheid, kwam de partij in beweging. Zo kreeg de SDAP in 1923 tienduizenden mensen op straat in protest tegen een voorstel om de marine in Nederlandsch-Indië uit de breiden⁽²⁾.

De hulpeloosheid van de sociaal-democratie tegenover het kolonialisme heeft meerdere oorzaken. Er zijn programmatorische beperkingen: in essentie was het socialisme een Europees fenomeen, een klassebeweging actief in een industrieel-kapitalistische context. Sociaal-democraten bestempelden lokale nationalistische bewegingen snel als burgerlijk. Ze wantrouwden het ideeëngoed van inheemse socialistische partijen, zoals de Indonesische, die socialistische opvattingen verbond met elementen uit de islam. De sociaal-democratie was bovendien veel minder vertrouwd met de koloniale wereld dan bijvoorbeeld de christelijke stromingen met hun lange missioneringstraditie. De perceptie van het kolonialisme hing ook samen met de consequenties die socialisten trokken uit hun theoretische uitgangspunten. Zo was er het evolutionaire perspectief dat stelde dat elke maatschappij zich noodzakelijkerwijze ontwikkelde in fasen: van primitief naar hoogontwikkeld. Van daar was de stap naar de wenselijkheid van enige beschavingsarbeid snel gezet. Een ander inzicht poneerde dat het socialisme pas

mogelijk werd na een voorafgaande kapitalistische fase. Net zoals het westerse kapitalisme zich uiteindelijk zelf zou vernietigen en het socialisme mogelijk maken, zou dit met een koloniaal kapitalisme ook het geval zijn. Het besef dat de arbeiders hier deels profiteerden van de koloniale exploitatie - de verwerking van koloniale grondstoffen in het moederland leverde arbeidsplaatsen op - bezorgde de socialisten eveneens een ongemakkelijk gevoel.

Na de Tweede Wereldoorlog kwamen de sociaal-democraten, nu onder de naam PVDA, voor het eerst in de regering. Ze werden onmiddellijk geconfronteerd met de moeilijkheden in Indonesië. Vooral de 'politieke acties' daar deden heel wat stof opwaaien. De PVDA stelde zich voorzichtig op: de partij had geen regeerervaring en wilde zich profileren als een nationale partij. Met de onafhankelijkheid van Indonesië in 1949 verdween het kroonjuweel uit het Nederlandse koloniale rijk: de sociaal-democratie kon nu ook vroeger dan haar Belgische collega ervaring opdoen met de post-koloniale situatie. De Belgische socialisten bleven nog jaren mentaal opgesloten in een als evident aangevoeld koloniaal denkkader. In hun programma voor Belgisch-Congo en Ruanda-Urundi uit 1956 is sprake van 'zelfstandig beheer', 'zelfregeling der bevolkingen' en 'zelfbestuur'. Het woord onafhankelijkheid bleek onuitsprekbaar⁽³⁾.

Op het vlak van ontwikkelingsdenken en -beleid legde de Nederlandse sociaal-democratie een opmerkelijke activiteit aan de dag. Diverse bronnen voedden de sociaal-democratische ideeënvorming over ontwikkelingssamenwerking. Er waren de idealistische beginselen, zoals internationale solidariteit en gelijkheid, die traditioneel deel uitmaakten van het socialistische credo. Ook welbegrepen eigenbelang speelde een rol. Nederlandse hulp kwam ook de eigen economie ten goede. En dan was er

nog een uitgesproken politiek motief. Westerse hulpprogramma's konden een dam opwerpen tegen de communistische invloed in de nieuwe onafhankelijke staten. Omdat Nederland vrij klein was, ging de voorkeur uit naar hulp via multilaterale organen, zoals de Verenigde Naties. Met politici uit eigen rangen in de regering en gelijkgestemde hoge ambtenaren op de betrokken ministeries slaagden de Nederlandse sociaal-democraten erin hun visie grotendeels door te drukken.

Tegenover het probleem Suriname en de Antillen toonden de sociaal-democraten in de jaren '60 en '70 een eigen gezicht. In een klimaat van herkansing voor Indonesië pleitten ze voor een snelle onafhankelijkheid. Suriname en de Antillen waren per slot van rekening kleine gebieden waar omvangrijke financiële injecties uit het voormalige moederland wel degelijk positieve effecten konden sorteren. Hier klinkt duidelijk het socialistische geloof in de maakbare samenleving door. De realiteit werd voor de sociaal-democraten een desillusie: de onafhankelijkheid van Suriname bracht een exodus naar Nederland op gang en de Antillen bleken niet gebrand op onafhankelijkheid. De Nederlandse sociaal-democraten bleven achter met schuldgevoelens en de overtuiging van blijvende morele verplichtingen tegen de betrokken landen. Opmerkelijk was dat op het symposium meerdere aanwezigen uit de voormalige kolonies die houding als zelfgenoegzaam bestempelden. Ze riepen op aan meer onbevangen verhoudingen te werken.

(1) H. VAN KOL, *Over koloniale politiek in Nederland*, Gent: Volksdrukkerij, 1910.

(2) P. DE ROOY, e.a., *De Rode Droom - Een eeuw sociaal-democratie in Nederland*, Nijmegen: SUN, 1995, p. 39.

(3) Programma voor Belgisch-Congo en Ruanda-Urundi, Belgische Socialistische Partij - Buitengewoon Congres van 30 juni en 1 juli 1956, Brussel, 1956.

De Belgische socialisten en Congo 1895-1960

Guy Vanthemsche

In dit artikel onderzoeken we de stellingen en de acties van de Belgische socialisten ten aanzien van het koloniaal vraagstuk tussen 1895 en 1960. Oorspronkelijk was de overgrote meerderheid van de socialisten anti-kolonialistisch ingesteld. Ze verzetten zich tegen de overname van de Onafhankelijke Congostaat door België. Toch waren sommige socialisten daar voorstander van, zo bijvoorbeeld Vandervelde. Nadat Congo een Belgische kolonie geworden was, ruimde dit anti-kolonialisme vrij snel de plaats voor een pro-koloniale houding, die echter verschillende nuances kende. Na de Tweede Wereldoorlog probeerde de socialistische partij meer vat te krijgen op het koloniaal beleid, met zeer beperkt succes. De socialisten trachtten zich ook beter in te planten in Congo zelf, onder de vorm van Socialistische Vriendenkringen en vakbonden. Toen de onafhankelijkheid van Congo werd geproclameerd, hadden de socialisten uiteindelijk slechts weinig invloed kunnen uitoefenen op het lot van dit Centraal-Afrikaans gebied.

Arbeidersopstanden en het ontstaan van inlandse syndicaten: de houding van de Katholieke Kerk, (1940-1947)

Zana Aziza Etambala

Naast de 'administratie' en de kapitaalkrachtige bedrijven vormde de Katholieke Kerk in Belgisch-Congo de 'derde' macht. De ecclesiastische bezetting was in sommige rurale zones soms intenser en doeltreffender dan de politieke en de economische. Zij nam als volwaardig partner deel aan het koloniaal debat. In de studie wordt getracht te achterhalen welk standpunt de Katholieke Kerk inzake het arbeidersvraagstuk in de periode vóór 1947 innam. Eensgezindheid was er niet. Een deel van de missionaire Kerk zag met lede ogen hoe de kolonie zich moderniseerde, zich urbaniseerde,

de, zich industrialiseerde en zich proletariseerde. Een ander deel nam een minder reactionaire en conservatieve houding aan in deze kwestie.

Communisme et anticommunisme au Congo (1920-1960)

Benoît Verhaegen

Au Congo la peur du noir se déguisa en peur du rouge. La peur du noir fut une préoccupation constante dans la colonie belge, mais le communisme fut toujours étranger aux divers soulèvements qui s'y produisirent. La 'menace' rouge ne fut qu'un alibi pour enfermer le Congo dans un isolement total jusqu'en 1958. A ce moment il dut s'ouvrir à l'étranger. Pendant deux ans l'effervescence politique succéda à la léthargie coloniale. Les dirigeants du Parti communiste de Belgique et des Jeunesses communistes développèrent une activité intense auprès des Congolais. Après l'indépendance du 30 juin 1960, il ne subsista rien de ses efforts: ni structures, ni actions, ni paroles, ni écrits. L'anticommunisme avait triomphé.

Congolese Trade Unionism: The Colonial Heritage

George Martens

Congolese Trade Unionism: The Colonial Heritage is an overview of how a labour movement evolved under repressive conditions in the Belgian Congo, how organised labour struggled to play a role in the early years of independence and, finally, how the movement fell victim to the Mobutu dictatorship. The paternalism of both the colonial authorities and Belgian trade unions left Congolese workers ill prepared to confront the nation's chaotic early years. The article attempts to draw lessons from the past to briefly examine possibilities for trade unionism in the Congo today when social, economic and political conditions are perhaps even worse than those found in 1960. Trade

unionism's future depends on the ability of the splintered movement to resolve its divisions and once again attempt to provide desperately needed leadership in an nascent civil society.

Een voetnoot in de koloniale geschiedenis? Congolesse vrouwen en de verkiezingen in Belgisch-Congo

Piet Creve

De toevallige lectuur van de 'Wet betreffende de wetgevende en provinciale verkiezingen in Congo' van mei 1960 was de motor achter een onderzoekje naar stemrecht voor vrouwen in Belgisch-Congo. Zowel zwarte als blanke politici bewezen lippendienst aan het thema, maar in de praktijk bleven Congolesse vrouwen politiek onmondig.

Cardijn in Congo.

De ontwikkeling en betekenis van de Katholieke Arbeidersjeugd in Belgisch- Congo

Karl Catteeuw

De Katholieke Arbeidersjeugd werd halverwege de jaren '20 een jeugdbeweging die het arbeidersmilieu diende te heroveren voor het katholicisme. Snel na de erkenning van de beweging op Belgisch grondgebied werd in Belgisch-Congo en Ruanda-Urundi geëxperimenteerd met gelijknamige initiatieven voor inlandse jeugd. Zonder veel overleg poogden missionarissen sterk moraliserend en socialiserend werkende afdelingen op te richten. Daarbij bleef een sterk accent liggen op het jeugdbewegingsaspect: het recreatieve, soldateske en idealistische groepsleven. Maar dat verandert halverwege de jaren '50. De brave paradeclubs van weleer houden protestacties, verdelen Congoles-nationalistische pamfletten en richten coöperatieven op. In dit artikel worden de factoren onderzocht, die aan de grond lagen van die omslag. Afsluitend wordt nagegaan wat de positie van de KAJ als jeugdbeweging was, net vóór de onafhankelijkheid.

La contestation politique des jeunes à Kinshasa à travers l'exemple du mouvement 'kindoubill' (1950-1959)

Didier Gondola

Cet article explore et révèle la politique dans le Congo colonial sous un jour nouveau en prenant l'exemple du mouvement kindoubill. Cette culture populaire d'une frange de la jeunesse kinoise a été assimilée par la plupart des auteurs qui l'ont étudiée à tout sauf à une sous-culture de résistance. En offrant une matrice nouvelle du politique, l'auteur démontre que les attitudes de la jeunesse kindoubill ne doivent pas seulement être attribuées à des motivations d'ordre social et psychologique mais constituent un des nombreux exemples du politique des groupes dominés pendant la période coloniale. Les jeunes kindoubill, influencés par les films westerns et notamment par la figure emblématique de Bufallo Bill, ont eu recours à plusieurs manifestes (l'organisation des gangs, la consommation du chanvre, les constructions argotiques, le refus de l'autorité, le vol et la violence urbaine) pour élaborer une série de réponses politiques vis-à-vis du système colonial. A l'instar de certains groupes de femmes congolaises (connues sous le nom de 'femmes libres'), des musiciens populaires, des domestiques, et d'autres groupes opprimés par la machine coloniale, les Kindoubill ont affiché une identité ambiguë et des attitudes plurielles dont il convient aussi de souligner la nature politique.

De la surpolitisation à l'antipolitique, quelques remarques en marge de l'histoire du mouvement ouvrier à l'Union minière du Haut-Katanga (UMHK) et à la Gécamines, 1920-1996

*Donatien Dibwe Mwembu et Bogumil
Jewsiewicki*

Cet article examine l'histoire et l'expérience ouvrière du mouvement syndical dans l'industrie minière du Katanga (République démocratique du Congo). A partir d'un sommaire et synthétique regard sur ce mouvement social particulier, les auteurs s'interrogent sur les raisons principales de la faible implication des mouvements sociaux et de la société civile dans la démocratisation des régimes autoritaires de

la fin de notre siècle. A partir d'une comparaison avec le jugement que porte Bronislaw Geremek sur le mouvement Solidarnosc en Pologne, ils avancent l'idée que la surpolitisation du champ social par les régimes autoritaires a imprégné aux mouvements sociaux et à la société civile une attitude profondément antipolitique. La perception du politique comme nécessairement anti-éthique a mis la société civile dans l'incapacité de s'engager activement et positivement dans la restructuration démocratique du politique.

Le Pari Congolais: Whose Congo? Whose Gamble?

John Higginson

The nature and composition of the popular forces that brought down Belgian colonial rule in the Congo continue to bewilder professional historians, casual observers and Congolese nationalists. Much of the bewilderment is a result of the fact that the collapse of colonial rule did not readily translate into genuine independence. The Congo's rich bounty of strategic raw materials and natural resources, combined with the popular memory of the harsh repression of the colonial regime, made this failure all the more obvious and disappointing. Congolese workers and peasants felt the brunt of this failure more than other segments of society. They yearned for a civil society that would afford them individual liberty and a quality of life commensurate with Congo's resources. In instances where ordinary Congolese were able to make their views known, they perceived no significant difference between the pre and post independence era.

Gabrielle Sillye: une pionnière au coeur de l'Afrique du début du siècle

Françoise Morimont

Le 2 juin 1904, Gabrielle Sillye, une jeune femme enthousiaste et dynamique, embarquait à Anvers pour l'Afrique, accompagnant son mari qui entamait son quatrième terme pour l'Etat Indépendant du Congo, qui prit fin en avril 1907. Tout au long de son séjour en Afrique, elle a tenu son journal qui est le témoignage de sa vie quotidienne et sociale. Au cours de

différentes expéditions (elle est la première Européenne qui ait traversé le Maniéma à pied et en pirogue) et pendant son séjour à Stanleyville, elle prit notamment un grand nombre de photos qu'elle envoya régulièrement au gouvernement central à Boma et récolta des insectes destinés au Musée d'Histoire naturelle de Bruxelles. De retour en Belgique, elle donna plusieurs conférences où elle évoquait ses souvenirs du Congo.

Alfred Marzorati.

Portret van een koloniaal ambtenaar-hoogleraar met visie

Ingeborg Vijgen

Alfred Marzorati (1881-1955) begon in 1912 zijn koloniale carrière als subsubstituut en rechter in Oost-Congo. Nadat Ruanda-Urundi, deel van voormalig Duits-Oost-Afrika, aan België was toegekend (1919), verschoof Marzorati's werkterrein naar de mandaatgebieden. Zijn functie als (eerste) vice-gouverneur-generaal moest hij in 1929 om gezondheidsredenen neerleggen, waarna hij in België een academische loopbaan begon aan de ULB en de Koloniale Hogeschool. Met zijn toetreding tot de socialistische partij profileerde Marzorati zich voorzichtig progressief inzake koloniale politiek. Hoewel hij zijn steun aan het Belgische koloniale project nooit heeft opgegeven, was het Britse koloniale bestuur voor hem het lichtend voorbeeld. Zonder evenwel een nakende onafhankelijkheid te voorzien, vroeg hij na de Tweede Wereldoorlog als één van de weinigen de publieke aandacht voor de politieke ontvoogding van Belgisch Afrika. Hiermee werd deze aanvankelijk bijzonder gezagsgetrouwe oud-ambtenaar één van de inspiratoren van Van Bilsens Dertigjarenplan.

CONTACTADRESSEN AUTEURS

Catteeuw Karl

KUL

Afdeling Historische Pedagogiek
Vesaliusstraat 2, 3000 Leuven
tel.: (016) 32 62 52, fax: (016) 32 62 00
e-mail: karl.catteeuw@pedleuven.ac.be

Creve Piet

AMSAB

Bagattenstraat 174, 9000 Gent
tel.: (09) 224 00 79, fax: (09) 233 67 11
e-mail: amsab@skynet.be

Donatien Dibwe Mwembu

Université de Lubumbashi
République Démocratique du Congo

Gondola Didier

Malacester College
History Department
1600 Grand Avenue
Saint Paul MN 55105 USA

Higginson John

University of Massachusetts
Department of History
Herter Hall Box 33930
Amherst MA 01003-3930 USA
tel.: 00 (413) 545-1330, fax: 00 (413) 545-6137
e-mail: jeh@history.umass.edu

Jewsiewicki Bogumil

Université Laval
Département d'Histoire
Cité Universitaire
Québec CDN - G1K 7P41 Canada
tel.: 00 (418) 658 0548
fax: 00 (418) 656 3603 or 5727
e-mail: bogumil.koss@hst.ulaval.ca

Martens George

rue Baron Lambert 48, 1040 Bruxelles
e-mail: george.martens@icftu.org

Morimont Françoise

Musée royal de l'Afrique centrale / Koninklijk
Museum voor Midden-Afrika
Leuvensesteenweg 13, 3080 Tervuren
tel.: (02) 769 52 67
e-mail: history@africamuseum.be

Vanthemesche Guy

VUB

Sectie Geschiedenis
Pleinlaan 2, 1050 Brussel
tel.: (02) 629 25 68, fax: (02) 629 23 74
e-mail: gvthemesche@vub.ac.be

Verhaegen Benoît

Les Blachères
Montréal les Sources
26510 Remunet France
tel. & fax: 00-33 (475) 27 41 29

Vijgen Ingeborg

KUL

Campus Kortrijk
Faculteit Letteren
Etienne Sabbelaan 53, 8500 Kortrijk
tel.: (056) 24 61 11, fax: (056) 24 69 99
e-mail: ingeborg.vijgen@kulak.ac.be

Zana Aziza Etambala

KUL

Departement Geschiedenis
Blijde Inkomststraat 21/05, 3000 Leuven
tel.: (016) 32 49 85, fax: (016) 32 49 93
e-mail: zana.etambala@arts.kuleuven.ac.be

BELGIE-BELGIQUE

P.B.

GENT X

3/5327